

*Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету
імені Олеся Гончара згідно з планом видань на 2011 р.*

Випуск містить різноманітні матеріали наукових досліджень, присвячених актуальним проблемам української та всесвітньої історії від найдавніших часів до початку ХХІ ст., зокрема розкриває маловивчені аспекти історії України ХІХ – перших десятиліть ХХ ст., радянського та сучасного періодів української історії. Значне місце відведено результатам останніх джерелознавчих, історіографічних та археологічних досліджень.

Для науково-педагогічних працівників ВНЗ, науковців академічних установ, докторантів, аспірантів та студентів.

Випуск содержит разнообразные материалы научных исследований, посвященных актуальным проблемам украинской и всемирной истории от древнейших времен до начала ХХІ в., в частности раскрывает малоизученные аспекты истории Украины ХІХ – первых десятилетий ХХ в., советского периода украинской истории. Значительное место уделено результатам последних археологических, источниковедческих и историографических изысканий.

Для научных работников, преподавателей, аспирантов, студентов.

Редакційна колегія:

д-р. іст. наук, проф. **С. І. Світленко** (відп. редактор); д-р іст. наук, проф. **О. Б. Шляхов** (відп. секретар); д-р. іст. наук, проф. **А. Г. Болебрух**, д-р. іст. наук, доц. **В. В. Ващенко**, д-р. іст. наук, проф. **О. І. Журба**, д-р. іст. наук, проф. **В. В. Іваненко**, д-р. іст. наук, проф. **І. Ф. Ковальова**, д-р іст. наук, проф. **Ю. А. Святець** (заст. відп. редактора), д-р іст. наук, проф. **В. К. Якунін**, д-р іст. наук, проф. **В. І. Яровий**, канд. іст. наук, проф. **С. Й. Бобилева**, канд. іст. наук, доц. **Д. Л. Тесленко**.

*Журнал відкритий для дискусійних матеріалів,
а тому його зміст не обов'язково співпадає з точкою зору редакційної колегії*

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ

УДК 94: 378.124.1 (477.63)(092)

С. І. Поляков, О. Б. Шляхов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДО 85-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА АНАТОЛІЯ МИХАЙЛОВИЧА ЧЕРНЕНКА

Розглянуто основні етапи життя та науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук, професора, багатолітнього декана історичного факультету Дніпропетровського національного університету Анатолія Михайловича Черненка.

Ключові слова: А. М. Черненко, історія, педагог, лектор, наука, професор.

Рассмотрены основные этапы жизни и научно-педагогической деятельности доктора исторических наук, профессора, многолетнего декана исторического факультета Днепропетровского национального университета Анатолия Михайловича Черненко.

Ключевые слова: А. М. Черненко, история, педагог, лектор, наука, профессор.

The main stages of the life and scholar-pedagogical activity of the Anatoly Mikhailovich Chernenko, doctor of historical sciences, professor, dean of the historical faculty of Dnipropetrovsk National University is studied.

Key words: A. M. Chernenko, history, teacher, lecturer, science, professor.

У 2006 р. кафедра української історії та етнополітики приєдналася до важливої наукової та виховної справи – біоісторіографічного вивчення наукової та педагогічної спадщини відомих дніпропетровських істориків, які протягом багатьох десятиліть плідно працювали на історичному факультеті ДНУ, готували і виховували майбутніх фахівців, віддаючи їм свої знання та життєвий досвід. Громадськість факультету, представники інших вищих навчальних закладів України широко відзначили 80-річчя від дня народження професора Анатолія Михайловича Черненка. Пройшло п'ять років. Систематично видається збірка наукових праць, проводяться «Черненківські читання», розширюється коло спогадів, документів про науково-педагогічну діяльність знаного вченого. Але, чи можна вважати цю тему вичерпаною? На нашу думку, варто ще раз придивитися до цієї непересічної постаті, згадати про людину, яка зробила вагомий внесок у розвиток історичної освіти в Дніпропетровському університеті.

Зрештою, писати цю статтю (вона базується на спогадах колег і учнів та матеріалах з особистого архіву С. І. Полякова) було нелегко, адже автори писали про людину, яка мала свої орієнтири та життєві цінності, власні проблеми. У цьому році А. М. Черненку виповнилося б 85. Можливо і з певним перебільшенням, але ми стверджуємо, що його науковий шлях, трудова біографія – це своєрідний зріз історичної епохи та відображення позиції істориків щодо доленосних проблем часу, боротьби принципів і концепцій в історичних дослідженнях нашої вітчизняної історії.

Чому ми знову і знову звертаємося до особистості професора А. М. Черненка, що нас приваблює, що бажаємо наслідувати? Професіоналізм, компетентність, всебічна ерудиція, організаторські здібності, ставлення до роботи, вимогливість до себе. Ці риси привертали і привертають увагу. Такі людські якості формуються протягом життя у самовідданій і виснажливій праці на користь суспільства і держави.

Як же складався життєвий шлях професора А. М. Черненка? Народився він у селі Яблунівка Прилуцького району на Чернігівщині в селянській родині. Його батько, Михайло Митрофанович Черненко, 1900 року народження, працював у колгоспі. З початком Великої Вітчизняної війни пішов на фронт. У 1942 р. загинув під час оборони Ленінграду. Мати, Анастасія Григорівна Черненко (дівоче прізвище Даниленко), 1898 року народження.

Юнацькі роки Анатолія Михайловича Черненко, як і мільйонів його однолітків, були обпалені війною, жакливими випробуваннями воєнного часу. Після окупації Чернігівщини німецько-фашистськими військами А. М. Черненку довелося полишити навчання та важко працювати. Як указував сам А. М. Черненко, з вересня 1941 р. до вересня 1943 р. він працював на сільськогосподарських роботах у рідному селі. Після визволення Лівобережної України від загарбників А. М. Черненко у жовтні 1943 р. був призваний до лав Радянської армії, служив у 32-му запасному полку 12 стрілецької дивізії. У грудні 1944 р. А. М. Черненко був демобілізований із збройних сил та повернувся на рідну Чернігівщину. Із січня 1945 р. він продовжив навчання в Яблунівській середній школі. Отримавши середню освіту, А. М. Черненко в 1946 р. поступив на історичний факультет Львівського державного університету ім. Івана Франка.

Ще перебуваючи на студентській лаві, А. М. Черненку довелося чимало працювати. Адже у часи повоєнного лихоліття жити було досить скрутно. Не вистачало елементарного – харчів, одягу тощо. Тож не дивно, що під час навчання на старших курсах водночас виконував обов'язки лаборанта кафедри нової історії Львівського університету. Крім того, згадаємо, що в 1950 р. А. М. Черненка було обрано комсоргом ЛКСМУ Львівського музично-педагогічного училища. Успішно завершивши навчання в університеті (1951 р.), А. М. Черненко почав працювати на виборних комсомольських посадах. Зокрема, його було обрано першим секретарем Залізничного районного комітету комсомолу м. Львова.

У цей час А. М. Черненко одружився з Людмилою Семенівною Добровольською, 1928 року народження, і щасливо прожив з нею усе своє життя. Подружжя Черненків мало двох синів – Олександра (1951 р. н.) та Михайла (1956 р. н.).

У 1952 р. А. М. Черненко їде до Києва, де стає слухачем курсів із підготовки викладачів суспільних наук при Київському державному університеті. В 1953 р. призначенням асистентом кафедри марксизму-ленінізму Львівського державного університету розпочалася його науково-педагогічна діяльність. Згодом він стає старшим викладачем, а в 1958 р. – доцентом згаданої кафедри. Уже під час навчання у Львівському університеті у А. М. Черненка яскраво виявилися здібності майбутнього науковця. Можливість доступу до раніше закритих документів і матеріалів сформували у історика основний напрям його фахових інтересів, який знайшов своє відображення в тематиці його кандидатської дисертації, захищеної в 1957 р. з проблем діяльності В. І. Леніна та утворення РСДРП (1893–1903 pp.) [5].

Виявлені у Львівському університеті організаторські та наукові здібності, його ініціативність та принциповість не залишилися непоміченими тогочасним керівництвом – у липні 1960 р. 34-літнього доцента А. М. Черненка обирають ректором Дрогобицького державного педагогічного інституту. Водночас він очолив кафедру історії КПРС цього навчального закладу. У Дрогобицькому педінституті А. М. Черненко успішно працював до лютого 1968 р., коли йому довелося очо-

лити інший вищий навчальний заклад – Запорізький державний педагогічний інститут.

Зауважимо, що вже у той час це був досить великий навчальний заклад із розгалуженою інфраструктурою. Контингент студентів у педінституті нараховував більше 4 тис. осіб, там також працювало 160 викладачів. А. М. Черненко успішно впорався із складним завданням керівництва цим вищим навчальним закладом, виявивши вміння згуртовувати великі маси людей, бути об'єднувачем колективу. Як зазначали його колеги по інституту, ректор велику увагу приділяв питанням підбору і розстановки професорсько-викладацьких кадрів, підвищенню рівня навчальної, виховної та наукової роботи в інституті, демонстрував наполегливість та енергійність у роботі.

Діяльність на посаді ректора А. М. Черненко органічно поєднував із завідуванням кафедри історії КППС та політекономії (з лютого 1971 р. – кафедри історії КППС), науково-дослідною роботою. Яскравим свідченням цього став його блискучий захист в Інституті історії партії ЦК КПУ в Києві в грудні 1969 р. докторської дисертації на тему «В. І. Ленін і закордонні більшовицькі організації (1900 – березень 1917 рр.)» [6]. Робота А. М. Черненка дістала високу оцінку як офіційних опонентів – докторів історичних наук, професорів Є. Д. Черменського (Московський державний університет ім. М. Ломоносова), І. Д. Ремезовського, М. М. Кравця, – так й інших науковців. Таким чином, уже у віці 43 років А. М. Черненко став доктором історичних наук, що для тих часів було надзвичайно рано. Зазвичай, докторами наук у галузі історичних дисциплін тоді ставали не раніше 55–60 років. У жовтні 1972 р. А. М. Черненку було присвоєно вчене звання професора.

Необхідно підкреслити, що керуючи роботою вищих навчальних закладів Дрогобича та Запоріжжя, А. М. Черненко продовжував активно займатися громадською діяльністю. Протягом 1961–1968 рр. його обирали до складу депутатів Дрогобицької міської ради, а в 1969–1975 рр. – Запорізької обласної ради, у складі якої А. М. Черненко очолював депутатську комісію з питань народної освіти. Перебуваючи у Запоріжжі, А. М. Черненко став також головою правління обласної організації товариства «Знання», часто виступав із лекціями, які відзначалися глибиною викладення матеріалу, ясністю та чіткістю.

У жовтні 1974 р. А. М. Черненко був звільнений з посади ректора Запорізького педагогічного інституту, продовживши роботу в цьому навчальному закладі в якості завідувача, потім – професора кафедри історії КППС.

Одним з найбільш плідних періодів діяльності А. М. Черненка стали роки праці у Дніпропетровському державному університеті. Свою трудову діяльність у цьому вищому навчальному закладі він розпочав у серпні 1976 р. на посаді професора кафедри історії КППС. А вже у грудні 1977 р. його було обрано деканом історичного факультету. При цьому кандидатуру А. М. Черненка на засіданні Ради факультету під час голосування підтримали майже одноголосно [1]. У вирішенні питань із керівництва підрозділом А. М. Черненко спирався на нову деканатську команду, до складу якої увійшли доцент В. В. Іваненко (посів посаду заступника декана з навчальної роботи) та доцент А. Г. Болебрух (відповідав за наукову роботу на факультеті).

На посаді декана професор А. М. Черненко приділив належну увагу зміцненню кадрів та розвитку творчої ініціативи викладачів, спрямувавши зусилля колективу на вирішення нагальних завдань із покращання навчально-виховної й науково-дослідної роботи. У своєму звіті за 1985 р. він також вказував, що «вважав за головне добитися створення на факультеті сприятливого морально-психологічного клімату» [1]. І це йому беззаперечно вдалося. Адже, пропрацювавши багато років на посаді керівника двох вищих навчальних закладів України, А. М. Черненко набув величезного управлінського та життєвого досвіду. Як

згадував у своїх спогадах А. Г. Болебрух, «новий декан недвозначно дав зрозуміти, що для нього всі... однакові, а він оцінює викладачів за єдиним, випробуваним критерієм – професіоналізмом» [2, с. 13]. У свою чергу В. В. Іваненко зазначав: «Чи не найбільшим динамізмом характеризувалося наше повсякденне життя на факультеті у період десятилітнього деканства відомого організатора освітньої галузі, блискучого оратора, професора А. М. Черненка (1977–1987), з ім'ям якого справедливо пов'язується... завершення в основному процесу організаційного становлення історичного факультету в ДДУ» [3, с. 6].

Одночасно, з 1980 по 1990 рр., А. М. Черненко очолював кафедру історії КПРС, а згодом і кафедру політичної історії ДДУ. «Прихід такого видатного вченого і педагога, – згадував пізніше доцент І. О. Кривий (на той час заступник завідувача з навчальної роботи – *С. П., О. Ш.*), – сприяв поліпшенню роботи кафедри. Без перебільшення можна зазначити, що під його керівництвом кафедра набула нових якостей... Вимогливий, принциповий, іноді суровий, але надзвичайно справедливий, новий керівник кафедри здобув заслужену повагу та авторитет серед її колективу» [4, с. 30].

Зазначимо, що на посаді завідувача кафедри А. М. Черненко чимало уваги приділяв викладацькій діяльності, вдосконаленню педагогічної майстерності колективу, який очолював. Зокрема, у 1980-ті рр. для студентів історичного факультету ДДУ вів науковий семінар «Нові документи ідейно-теоретичного спадку В. І. Леніна» та викладав спецкурс «В. І. Ленін та закордонні більшовицькі організації». У його активі ціла низка підготовлених і виданих ним для студентів навчальних посібників та методичних розробок. Отже, не випадково в характеристиці, яка була видана А. М. Черненку в другій половині 1970-х рр., було зазначено: «Цікаво та змістовно проводить семінарські заняття, на яких вміє викликати інтерес, будить творчу думку студентів, багато часу приділяє організації самостійної роботи студентів».

Свій багатий педагогічний досвід А. М. Черненко щедро передавав молодим викладачам, часто виступаючи на засіданнях кафедри з теоретичними та методологічними доповідями. Чимало викладачів Дніпропетровського національного університету пройшли школу педагогічної майстерності А. М. Черненка. Зрештою ерудиція та відданість справі, велике відчуття відповідальності та енергійність у роботі зробили А. М. Черненка беззаперечним авторитетом як серед студентів, так і в колі його колег.

Перебуваючи на посаді керівника кафедри та факультету, а також очолюючи спеціалізовану вчену раду з присудження наукового ступеня кандидата наук, А. М. Черненко усіляко сприяв розвитку дослідницької роботи, розширенню тематики та напрямів наукових досліджень професорсько-викладацького складу. Зокрема, велику увагу приділяв підготовці аспірантів, був вихователем нової генерації вчених. Як підкреслювала у своїх спогадах проф. І. Ф. Ковальова, «завдяки Анатолію Михайловичу атмосфера на факультеті помітно очистилася, і почали швидко та результативно розвиватися наукові напрями, які підтримувалися та заохочувалися деканом» [4, с. 182].

Зусиллями професора А. М. Черненка була створена і власна наукова школа з вивчення політичної еміграції. Протягом 80–90-х рр. ХХ ст. під його керівництвом було захищено 20 кандидатських дисертацій з цієї проблематики. Сьогодні в ДНУ працює багато представників цієї наукової школи – С. І. Поляков, О. Б. Шляхов, Ю. І. Коломоєць, В. Я. Яценко, О. Л. Тупиця, В. І. Кремена, В. К. Клець. Вихованці Анатолія Михайловича працюють також в інших навчальних закладах Дніпропетровська, міст України та Російської Федерації.

Говорячи про внесок А. М. Черненка в розвиток факультету та кафедри, не можна обійти увагою його організаторські здібності. Адже саме професор А. М. Черненко виступив ініціатором проведення в Дніпропетровську низки наукових кон-

ференцій, які зробили історичний факультет відомим у всьому СРСР. Зокрема, в 1979 р. було проведено наукову сесію, присвячену 325-річчю возз'єднання України з Росією. У 1980 р. на базі історичного факультету ДДУ відбулася конференція з приводу 60-річчя завершення громадянської війни. У 1983 та 1984 рр. проведено конференції з питань вітчизняного джерелознавства та історіографії, а в 1985 р. було організовано конференцію, присвячену 40-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні.

Підкреслимо, що учасниками вищезгаданих наукових форумів були сотні фахівців-істориків практично з усіх республік СРСР. Тільки у конференції, присвяченій 60-річчю закінчення громадянської війни, взяли участь 36 членів союзної та національних академій наук, близько двохсот докторів і кандидатів наук. У результаті, як згадував проф. В. В. Іваненко, «були встановлені тісні ділові й дружні стосунки з провідними академічними установами та університетами СРСР, здійснювалися спільні наукові проекти, регулярно проводилися конференції, семінари, відбувався обмін досвідом, науковцями, студентами, аспірантами, виданими монографіями, збірниками, підручниками тощо» [3].

Активна педагогічна, організаторська та виховна робота А. М. Черненка в Дніпропетровському державному університеті завжди органічно поєднувалася з його діяльністю науковця, дослідника російської революційної еміграції, зокрема, історії закордонних більшовицьких організацій. Серед найважливіших праць цього періоду життя і наукової діяльності А. М. Черненка монографічне дослідження «Российская революционная эмиграция в Америке (конец XIX–1917 г.)» [11], брошура «Российская революционная эмиграция в Австралии (1900–1917 гг.)» [10] та велика кількість наукових статей та розвідок. Найвагомішими висновками, що збагатили вітчизняну історичну науку, було аргументоване доведення ним значення політичної еміграції в розгортанні національно-визвольного руху в Російській імперії, в теоретичній розробці основних проблем демократичної революції, становлення багатопартійної системи, питань взаємовідносин та взаємодії між політичними силами країни різного спрямування.

А. М. Черненка високо цінували в таких провідних центрах лєнінознавства, як Інститут марксизму-лєнінізму при ЦК КПРС, Академія суспільних наук при ЦК КПРС, Інститут історії партії Ленінградського обкому КПРС – філіал Інституту марксизму-лєнінізму при ЦК КПРС, Інститут історії партії при ЦК Компартії України – філіал Інституту марксизму-лєнінізму при ЦК КПРС тощо. Наприклад, у січні 1986 р. на ім'я ректора Дніпропетровського державного університету В. І. Моссаковського надійшов лист, в якому відзначалося: «Інститут марксизму-лєнінізму при ЦК КПРС вважає корисною роботу проблемної групи кафедри історії КПРС Дніпропетровського університету з проблеми «В. І. Ленін і закордонні більшовицькі організації». З деякими учасниками проблемної групи Інститут марксизму-лєнінізму вже декілька років плідно співпрацює. Інститут марксизму-лєнінізму при ЦК КПРС і далі допомагатиме проблемній групі Дніпропетровського університету у рецензуванні підготовлених досліджень про діяльність В. І. Леніна».

На початку 1980-х рр. ця дослідницька група приєдналася до роботи Проблемної ради Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти РРФСР «В. І. Ленін і формування місцевих партійних організацій (1894–1917 рр.)», яка працювала на базі Пермського державного університету під керівництвом видатного вченого-історика, доктора історичних наук, професора Я. Р. Воїна.

У січні 1990 р. колегія Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР та дирекція Інституту історії партії при ЦК Компартії України на спільному засіданні прийняли Положення про опорні науково-дослідні центри Інституту історії партії при ЦК Компартії України. Керівником Дніпропетровського центру призначили А. М. Черненка, що стало визнанням проблемної групи кафедри

історії КПРС ДДУ як регіонального центру лєнінознавства. Тоді ж вийшов із друку тематичний випуск республіканського міжвідомчого збірника наукових праць з історії КПРС, спеціально присвячений проблемі «В. І. Ленін та історія закордонних організацій РСДРП».

Сьогодні слід нагадати про те, що у 1988–1990 рр. не тільки історико-партійна наука, але й громадська думка, публіцистика переживали складні процеси, зумовлені нетрадиційними для попередніх поколінь дослідників науковими підходами до розробки нової концепції історії РСДРП, а також так званими «методологічними революціями». З'явилися численні доморощені «леніноіди», для яких огула перетворилася на «творчу професію». Їх мало цікавила дійсна правда, а незрозуміла багатьом позиція тодішнього керівництва КПРС щодо висвітлення політичної біографії Леніна лише підбадьорювала їх.

А. М. Черненко неодноразово попереджав, що різноманітні легенди та міфи про Леніна як карта використовувалися в ідеологічній і політичній боротьбі проти соціалістичного ладу, бо мова йшла не про удосконалення соціалізму, а про його демонтаж. Він добре усвідомлював, що антиленініана, виконана у жанрі «фолк-історії», досить легко сприймалася за дійсну правду невибагливим маргінальним читачем. Видані численними накладами журнали і книги в умовах ринку мали стати товаром у переліку різних розваг, а «фолк-історії» – органічною частиною мас-культу, яка претендувала на високий статус в інтелектуальній культурі.

А. М. Черненко не міг триматися осторонь у такій ситуації. Він ініціював і безпосередньо організував значну кількість наукових та пропагандистських заходів (регіональних конференцій, диспутів, «круглих столів» тощо), очолив обласний комітет захисту імені і справи В. І. Леніна. Широкого резонансу набула наукова конференція «Про Леніна – правду», на якій А. М. Черненко виступив з однойменною доповіддю. Цю доповідь, на нашу думку, слід вважати одним із найкращих його наукових творів початку 1990-х рр. Аналізуючи вищезазначену доповідь, В. К. Якунін влучно помітив, що в той час А. М. Черненко входив до кола найкрупніших в Україні спеціалістів у галузі лєнініани, був глибоким дослідником історичних фактів, мав виключно цупку пам'ять, прекрасно володів методами систематизації та інтерпретації історичних джерел, уцїнт розтрощив дилетантські, антинаукові, кон'юктурні та примітивні судження Солоухіна, Арутюнова та інших «леніноїдів» [14, с. 261].

Широту й різноманітність наукових уподобань професора А. М. Черненка переконливо засвідчує й участь у підготовці та виданні таких фундаментальних праць, як «Історія міст і сіл УРСР. Львівська область», «Великий Жовтень та громадянська війна в Україні», трьохтомник «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.», «Герої підпілля», «Профспілки Дніпропетровщини». Його ім'я також часто фігурувало в якості відповідального редактора і члена редколегій багатьох наукових збірників та часописів.

Разом з тим відмітимо, що наукові інтереси А. М. Черненка не обмежувалися колом вищезгаданих проблем. У 1980-х рр. під його керівництвом сформувався напрям досліджень з історичної персоналістики. Головною метою, яку він переслідував, було подолання знеособлення історії, насичення її реальними персонажами, показ дійсної ролі людини в історичному процесі. Зміни в суспільно-політичному житті СРСР та УРСР у другій половині 1980-х рр. сприяли розвитку цього напрямку досліджень. Так, уже на початку горбачовської «перебудови» А. М. Черненко підготував і видав в «Українському історичному журналі» змістовну статтю під промовистою назвою: «Історія партії – це перш за все історія людей» [9]. Зрештою у науковому доробку професора А. М. Черненка з'явилися книги про В. В. Косіора та Й. Ф. Дубровінського [7; 8]. Крім того, ним було надруковано низку розвідок про діячів більшовицької партії, активних революціонерів початку ХХ ст. – М. Е. Баумана, С. І. Гусєва, П. М. Матюшенка, В. Р. Мен-

жинського, Я. М. Свердлова, М. О. Семашка, П. Ф. Симонова, Н. О. Скрипника, Л. М. Сталь, С. М. Степняка-Кравчинського, В. Я. Чубаря, а також про керівників німецької соціал-демократії – Карла Лібкнехта та Клара Цеткін.

Виступаючи проти спроб викривити історію, а також намагань реабілітувати Й. В. Сталіна, А. М. Черненко у 1989–1991 рр. друкує в місцевій пресі низку гостро полемічних статей. Серед них: «Вопреки Сталину: Из истории образования СССР и ее союза с РСФСР», «Съезд расстрелянных (Без грифа «секретно»)), «Поговорим о Ленине аргументировано и вдумчиво», «Не фальсифицировать В. И. Ленина!», «Більшовики проти Сталіна», «Захистити ім'я та справу Леніна» і т. ін.

Згадаємо також, що на зорі незалежності України А. М. Черненко, який активно підтримував процеси становлення молодого держави, прагнув критично переосмислити низку дискусійних питань новітньої історії України та Росії, заповнити лакуни, які існували в дослідженні історії УНР, діяльності Української Центральної Ради, її окремих персоналій тощо. Логічним результатом цих наукових зацікавлень, розширення діапазону наукових студій знаного історика, став цикл статей «К 80-летию Украинской национальной революции» та низка розвідок: «Украинская национальная идея: попытка определения», «Вся власть – Центральной Раде», «Год 1918: Переговоры о мире между Украиной и Советской Россией», «Провісник Української Академії Наук. До 125-річчя заснування Наукового товариства імені Т. Шевченка», «Зливаємось в єдину державу». Так решили 78 лет назад УНР и ЗУНР». Своєрідною квінтесенцією досліджень у цьому напрямі стала публікація змістовної монографії «Українська національна ідея» [13]. Крім того, під керівництвом А. М. Черненка на початку 1990-х рр. вийшли друком ґрунтовні курси лекцій з історії України. Усього перу знаного вченого належать біля 350 наукових, науково-методичних та публіцистичних праць, які стали вагомим доробком у вивченні питань вітчизняної історії.

Підкреслимо, що професор А. М. Черненко завжди відзначався і як чудовий лектор, який багато працював у царині пропаганди історичних знань. Тільки за один 1984 р. він прочитав для громадськості міста та Дніпропетровської області 67 публічних лекцій [1]. Для читання лекцій А. М. Черненко також регулярно виїжджав до різних регіонів України, у тому числі до Тернополя, Дрогобича, Сімферополя, Донецька, Запоріжжя. Знаходячись у складі делегації товариства «Знання», А. М. Черненко у 1964 р. перебував у Чехословаччині, в 1968 р. – на Кубі, а в 1972 р. – у Франції. Виступаючи з публічними лекціями, професор А. М. Черненко своєю аргументованістю, багатством думки, ораторським мистецтвом, нестандартним мисленням, викликав до себе повагу різних аудиторій. Не випадково, що його не раз обирали заступником голови правління Дніпропетровської обласної організації товариства «Знання». Згадаємо і міжнародні наукові зв'язки А. М. Черненка. Так, у 1958 р. він був запрошений взяти участь в урочистостях, присвячених ювілею Варшавського університету, а в 1967 р. перебував в Угорщині на святкуванні 600-річчя запровадження вищої освіти в цій країні.

Треба також відзначити невтомну енергією, якою А. М. Черненко наснажував оточуючих, спонукав колег до активного творчого пошуку, вчив не зупинятися на досягнутому. Зрештою, саме А. М. Черненко відкрив багатьом молодим дослідникам двері у велику науку. Всі, хто особисто знав Анатолія Михайловича, з подякою згадують його людяність, щирість, готовність у будь-який час прийти на допомогу, підтримати товариша у важку хвилину.

Заслуги професора А. М. Черненка в освітянсько-науковому житті були відзначені низкою високих державних нагород, серед них: орден Трудового Червоного Прапора (1961 р.), ордени «Знак Пошани» (1971 та 1976 р.), медаль «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» (1985 р.), медаль «За доблесну працю» (1970 р.), а також медаль «За заслуги в галузі освіти та педагогічної науки ім. А. С. Макаренка».

Із 1990 р. А. М. Черненко працював у Дніпропетровському державному університеті на посаді професора кафедри політичної історії, з 1992 р. – кафедри української історії та етнополітики. У червні 1996 р., у віці 70 років, він вийшов на пенсію.

Помер А. М. Черненко 27 жовтня 2000 р. Його ім'я назавжди залишиться у вітчизняній історіографії як визначного вченого та педагога, який зробив вагомий внесок у вивчення питань політичної історії України та Росії, в підготовку кадрів фахівців-істориків високого класу.

Бібліографічні посилання

1. Архів ДНУ. – Ф. 1, оп. 13, спр. 739.
2. **Болебрух А. Г.** Слово об учителе / А. Г. Бolečрух // Проблеми політичної історії України : зб. наук. пр. – Д., 2006. – С. 3–15.
3. **Іваненко В. В.** Історик суспільної думки та просвітитель сучасності (до 70-річчя доктора історичних наук, професора А. Г. Бolečруха) / В. В. Іваненко // Вісник ДНУ. Серія. Історія та археологія. – Д., 2010. – Вип. 18. – С. 6–12.
4. **Ковалева И.** Жизнь, проведенная в могиле. Исповедь археолога / И. Ковалева. – Д., 2008.
5. **Кривий І. О.** Вчений – педагог – керівник / І. О. Кривий // Проблеми політичної історії України : зб. наук. пр. – Д., 2006. – С. 29–35.
6. **Черненко А. М.** Борьба В. И. Ленина за формирования партийных кадров в период утврєнения РСДРП (1893–1903 гг.) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. «історія КПРС» / А. М. Черненко. – Л., 1957.
7. **Черненко А. М.** В. И. Ленин и заграничные большевистские организации (1900 – март 1917 гг.) : автореф. на здобуття наук. ступеня докт. ист. наук : спец. 07.00.01 – «історія КПРС» / А. М. Черненко. – К., 1969.
8. **Черненко А. М.** В. В. Косиор: К 100-летию со дня рождения / А. М. Черненко. – К., 1990.
9. **Черненко А. М.** Вечный оппозиционер / А. М. Черненко. – Д., 1993.
10. **Черненко А. М.** Історія партії – це перш за все історія людей / А. М. Черненко // Укр. іст. журн. – 1988. – № 2. – С. 31–34.
11. **Черненко А. М.** Российская революционная эмиграция в Австралии (1900–1917 гг.) : метод. указания / А. М. Черненко. – Д., 1978.
12. **Черненко А. М.** Российская революционная эмиграция в Америке (конец XIX в. – 1917 г.) / А. М. Черненко. – К., 1989.
13. **Черненко А. М.** Українська національна ідея : моногр. / А. М. Черненко. – Д., 1994.
14. **Якунин В. К.** Крах КПСС. Историографический и теоретико-методологический аспекты : моногр. : в 2 ч. / В. К. Якунин. – Д., 2003. – Ч. 1. Идеино-теоретические основы КПСС и исторический опыт XX столетия.

Надійшла до редколегії 15.11.2010

УДК 378(4ДНІ)(092)

В. Д. Мирончук, І. В. Толстих

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДМИТРО ПАВЛОВИЧ ПОЙДА – ІСТОРИК І НАСТАВНИК

Висвітлено основні напрями діяльності Дмитра Павловича Пойди та його вплив на формування нових поколінь істориків.

Ключові слова: Д. П. Пойда, історик, науковець, викладач, наставник молоді, методист, людина, особистість.

© В. Д. Мирончук, І. В. Толстих, 2011

Освещаются основные направления деятельности Дмитрия Павловича Пойды и его влияние на формирование новых поколений историков.

Ключевые слова: Д. П. Пойда, историк, ученый, преподаватель, наставник молодежи, методист, человек, личность.

It is reported the main directions of Dmitriy Pavlovich Poyda's and his infenence on formation of new generations of the historians.

Key words: Poyda D. P., historian, the scientist, teacher, tutor of youth, methodist, man, personality.

Серед знакових постатей Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара почесне місце по праву належить доктору історичних наук, професору, заслуженому працівнику вищої школи України Дмитру Павловичу Пойді – видатному українському історичу, одному із фундаторів історичного факультету, який створив власну школу істориків-аграрників, відому не тільки в Україні, але й далеко за її межами.

У 1993 р. кафедрою російської історії було започатковано читання із проблем аграрної історії України і Росії, присвячені світлій пам'яті науковця і викладача, який заснував і майже тридцять років очолював кафедру історії СРСР та УРСР (1939–1941, 1946–1948, 1965–1986), до останніх років життя (1992) працював професором кафедри російської історії [14, с. 16]. Зазначимо, що матеріали читань було надруковано окремими збірками у 1995–2008 рр.

19 листопада 2011 р. відбулися восьмі наукові читання, які переконливо засвідчили, що аграрна проблематика успішно розробляється в багатьох наукових центрах України та Росії – Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Черкасах, Чернігові, Запоріжжі, Самарі, Коломні та ін. У цьому зв'язку не можна не згадати зауваження професора М. П. Ковальського, який у 1993 р. на перших читаннях підкреслив, що «основні напрями досліджень соціально-економічної історії України XVIII – початку XX ст. – історія селянства і в цілому аграрна історія... не представлені сконсолідованими науковими центрами і науковими школами» [8, с. 11]. Сьогодні ми можемо відзначити, що науковий напрям, започаткований Д. П. Пойдою, є одним із пріоритетних у сучасній вітчизняній історії, а чергові читання на честь професора засвідчують «потужний потенціал сучасного дослідження аграрної історії на російському та українському теренах» [5, с. 4].

Знаком поваги до видатного фахівця є фундаментальні публікації професорів В. В. Іваненка [2–6], М. П. Ковальського [8], С. І. Світленка [15], Г. К. Швидько [19], доцентів Т. Д. Липовської [11], А. Ю. Шевченка [21–22], Л. К. Дешко [1], В. П. Бурмаги [6], В. Д. Мирончука [12–13], дослідниці О. С. Кучерук [9–10], завідувача відділу наукової бібліотеки, кандидата історичних наук Л. М. Лучки [13], які висвітлюють різні грані його особистості. Вагомим внеском у вивчення проблеми стала поява біобібліографічного покажчика «Дмитро Павлович Пойда (1908–1992). До 100-річчя з дня народження», який вийшов у Дніпропетровську у 2008 р. (укладачі: доктор історичних наук, професор В. В. Іваненко, доцент М. Е. Кавун, аспірантка О. С. Кучерук) [14]. У виданні висвітлено життєвий шлях та наукову діяльність видатного вченого-історика, вміщено біографічний нарис, список наукових праць, бібліографію про нього, а також спогади учнів та колег, зокрема професорів І. Ф. Ковальнової [7], С. І. Світленка [16], Г. К. Швидько [20], О. Б. Шляхова [23], В. К. Якуніна [24], доцентів І. В. Толстих [17] і О. Г. Хмельникова [18]. Видання суттєво доповнює наше бачення внеску професора Д. П. Пойди у розвиток історичної науки, виховання нової генерації вітчизняних фахівців, розбудову історичного факультету і університету в цілому.

Своє завдання автори запропонованої статті бачать в тому, щоб на підставі публікацій науковців, спогадів колег і однодумців, особистих вражень від спілкування з Д. П. Пойдою здійснити спробу більш повного відтворення образу люди-

ни, наставника, вченого, з ім'ям якого пов'язана ціла епоха в становленні й розвитку історичного факультету, коли «особливо важливого значення набували особисті та професійні якості нових «батьків-засновників» факультету...» [3, с. 8].

Внесок Д. П. Пойди у розвиток історичної науки та освіти на Дніпропетровщині важко переоцінити. Працюючи на її теренах у 1937–1941 рр., він викладав історію СРСР у Дніпропетровському вечірньому педінституті, Вечірньому вчительському інституті, в держуніверситеті, на обласних партійних курсах. Після 1945 р. працював викладачем і завідував кафедрами історії народів СРСР та історії КППС у ДДУ, керував кафедрою історичних наук у Дніпропетровській вищій партійній школі при ЦК КППС. Із вересня 1959 р. до жовтня 1965 р. Д. П. Пойда очолював кафедру історії КППС Дніпропетровського гірничого інституту ім. Артема [14, с. 13–16]. Стосовно цього періоду життя Д. П. Пойди є дуже цікава розвідка професора Г. К. Швидько [19], у якій, із залученням матеріалів архіву НГУ, висвітлюється різноманітна діяльність ученого. Автор зауважує, що у ті роки професор Д. П. Пойда розпочав підготовку кандидатів історичних наук, працював на ниві політпроса – був членом правління і головою науково-історичної ради з пропаганди суспільно-політичних знань обласної організації товариства «Знання», поєднував із громадською, організаційною та навчальною роботою активну наукову роботу. «Саме на цей час, – підкреслює Г. К. Швидько, – припадає важкий період завершення дисертаційної праці докторського рівня та її захист», внаслідок чого Д. П. Пойда «першим з істориків ввійшов до наукової еліти Дніпропетровщини, у вузах та науково-дослідних інститутах якої на той час нараховувалося за всіма спеціальностями не більш ніж півтори сотні докторів наук» [19, с. 12–13].

Характерною рисою особистості Д. П. Пойди були висока відповідальність, твердість, принциповість, наукова порядність. Микола Павлович Ковальський підкреслював, що Д. П. Пойда «ніколи не брався за розробку будь-яких кон'юктурних, мимохідних тем, які б могли створити політичний багаж...». Він «...виконував дуже важливу місію як син селянина і представник сільської інтелігенції, розпочавши дослідження магістральної проблеми української історіографії». За твердженням професора М. П. Ковальського, «Д. П. Пойда створив напрям, а потім і наукову школу досліджень аграрної історії України XIX – початку XX ст.» [8, с. 11].

Зазначимо, що роботи Д. П. Пойди відомі не лише у межах колишнього Радянського Союзу, а й у далекому зарубіжжі. Про це свідчить, зокрема, наведений у статті М. П. Ковальського, присвяченій Д. П. Пойді, фрагмент із листа відомого вченого з канадської діаспори М. Антоновича: «Від Пойди я маю єдину річ, мабуть, він сам мені її і передав – про Катеринославське повстання. Прекрасна річ. Я дотепер дивуюся, як це він зумів. Теоретично йшов за приписаними марксистськими ідеологічними постулатами, хоч з джерел цитував речі, які часом зовсім протирічили ідеологічним принципам. За ту одну річ я його дуже полюбив. Зрештою це дотепер єдина праця про Катеринославську «козаччину» 1856 р.» [8, с. 12]. Ми цілком згодні з думкою М. П. Ковальського, який підкреслив, що «у даному вислові проф. М. Антоновича відзначена наукова об'єктивність і вірогідність досліджень Д. П. Пойди, що є наслідком його порядності як вченого і людини, і також відданості своїм переконанням» [8, с. 13].

На такому важливому аспекті наукової діяльності Д. П. Пойди як взаємозв'язок виступів українського селянства з національно-визвольним рухом, наголошує доцент Т. Д. Липовська [11]. Характеризуючи наукову спадщину професора Д. П. Пойди, вона підкреслює притаманний його роботам глибокий аналіз подій, ґрунтовні висновки. Дмитро Павлович Пойда, наголошує Т. Д. Липовська, був одним із засновників «опрацювання методики статистичного вивчення селянського руху. Раніш багатьох істориків він довів, що неможливо уявити динаміку се-

лянських виступів без вивчення документів місцевих архівів» [11, с. 18]. Крім того професор Д. П. Пойда уперше у науковому плані поставив чимало питань із аграрної історії України, створивши тим самим велике історичне полотно, де плідно працюють і сучасні дослідники [11, с. 19–20].

Принагідно зазначимо, що аграрна історія України пореформеної доби була не єдиним предметом наукових досліджень Д. П. Пойди, його цікавили й окремі сюжети з історії загальноросійського визвольного руху. Короткий, але ємкий аналіз цієї грані творчості вченого надав у статті «Д. П. Пойда як історик визвольного руху в Україні» його учень професор С. І. Світленко [15]. У публікації наголошується, що Д. П. Пойда не випадково звернувся до історії революційно-народницького і соціал-демократичного рухів в Україні. Здебільшого вони були пов'язані з історією українського селянства [15, с. 20–21].

Прикметною є стаття доцента А. Ю. Шевченка «Маловідома сторінка наукового життя Д. П. Пойди», в якій наводяться обставини захисту Д. П. Пойдою у листопаді 1949 р. кандидатської дисертації «Селянський рух на Катеринославщині у період революційної ситуації в Росії кінця 1850-х – початку 1860-х рр.» [22]. Автор публікації, посилаючись на документи, доводить, що вже ця робота була написана Д. П. Пойдою на високому професійному рівні, мала добре обґрунтовані висновки, залучала до наукового обігу значну кількість першоджерел. Автор наводить витяг із відзиву професора М. В. Нечкіної, яка зауважила, що кандидатська дисертація Д. П. Пойди «... збагачує наукову марксистську радянську літературу, присвячену дослідженню такого важливого питання, як проблема революційної ситуації 1850-х – 1860-х років» [22, с. 59]. А. Ю. Шевченко посилається й на фрагмент кафедрального відзиву на кандидатську дисертацію Д. П. Пойди, де наголошувалося, що його робота «написана, головним чином, на першоджерелах, методологічно правильно висвітлює події, які мали місце в губернії, та суттєво доповнює історичну літературу, яка вже є і присвячена вивченню історії селянського руху у період підготовки та проведення селянської реформи 1861 р. в Росії взагалі і в Катеринославській губернії зокрема» [22, с. 59].

Починаючи з 1949 р., підкреслює у своїй статті «Д. П. Пойда і формування пріоритетних напрямків історичних досліджень у Дніпропетровському університеті» професор В. В. Іваненко, вчений здійснював ґрунтовне дослідження цілої низки питань, які до того часу були слабо висвітлені або зовсім не розглядалися в історичній літературі, «стимулюючи тим самим виникнення нових чи зміцнення існуючих напрямів історичних досліджень у Дніпропетровському університеті» [2, с. 9].

Нам, студентам 60-х рр. XX ст., безперечно пощастило у тому, що серед плеяди викладачів, які з нами працювали, були такі непересічні особистості як Дмитро Павлович Пойда. Зараз, коли від тих часів вже минуло понад сорок років, у повному обсязі розуміється глибина його впливу на формування в багатьох поколінь студентів не лише високого професіоналізму, але й таких моральних якостей, як людяність, порядність, доброта, уважність і тактовність.

Цілком природно, що перше і найяскравіше враження про викладача створюється в студентів під час лекцій. Д. П. Пойда читав лекції у своєму неповторному стилі, поєднуючи класичний метод викладення матеріалу з елементами розповіді, аналізуючи факти, посилаючися на джерела та літературу. Як справедливо зауважила у своїх спогадах професор І. Ф. Ковальова, «логіка в изложении, железная аргументация и порой непредсказуемые выводы делали лекции Дмитрия Павловича содержательными и запоминающимися» [7, с. 55].

Зазначимо, що Д. П. Пойда не обмежувався теоретичним матеріалом, наводив відповідні приклади з першоджерел, при нагоді вмів розповісти про якийсь цікавий випадок стосовно теми, що висвітлювалася. У нас, тодішніх студентів, часто складалося враження, що лектор був свідком подій, про які розповідав, на-

стільки «живими» були картини епохи. Усе це залучало аудиторію до активної роботи, творчого сприйняття матеріалу.

Практично всі, хто мав щастя свого часу слухати лекції вченого, відмічають його вміння таким чином «організувати» лекційний матеріал, що кожна фраза містила у собі важливу інформацію. Професор С. І. Світленко зауважує, що Д. П. Пойда дуже добре знав структуру курсу, його зміст і особливості [16, с. 39]. Професор В. В. Іваненко звертає увагу на постійне прагнення Д. П. Пойди «виробити в слухачів уміння знаходити причинно-наслідковий зв'язок подій і явищ, розуміти їх у діалектичній взаємообумовленості» [4, с. 7]. Професор Г. К. Швидько, підкреслює, що у лекціях Д. П. Пойди не було жодної зайвої фрази, вони були основою, на яку дуже вдало накладалися додаткові відомості з монографій або підручника [20, с. 51].

Лектором дуже високого фаху назвав Д. П. Пойду його колишній студент, а нині професор О. Б. Шляхов. Він підкреслює, що Дмитро Павлович «ставився не тільки до колег, а й до студентів дуже шанобливо, поважно, звертався на «Ви», завжди поважав студентів, їх особистість, сприяв формуванню їх фахових інтересів» [23, с. 61].

На думку всіх авторів спогадів про Д. П. Пойду, його головними якостями як викладача були висока педагогічна майстерність, енциклопедичні знання, вміння бачити у студентах не лише «матеріал» для виховання, а майбутніх колег-істориків.

Слід зазначити, що Д. П. Пойда уважно ставився до наукової праці студентів, багато з яких згодом ставали аспірантами, захищали кандидатські та докторські дисертації. Доцент Л. К. Дешко, згадуючи свої аспірантські часи, пише, що відмінною рисою Дмитра Павловича було зацікавлене ставлення до людей. «Він добре знав нас, – підкреслює Л. Д. Дешко, – і не тільки наші наукові можливості, але й наші характери, приховані резерви. Він цікавився нашими сімейними справами, станом здоров'я близьких. І ніхто з нас не мав сумніву, що робив це він не формально. Без цього, мабуть, наш духовний керівник не мислив керівництва аспірантами» [1, с. 25].

Вельми значним був вплив Д. П. Пойди на професійне становлення аспірантів і молодих викладачів. Творча атмосфера, яка панувала на кафедрі, «втягувала» наукову молодь у активну роботу: написання статей, виступи на конференціях різних рівнів, рецензування дисертацій. До того ж, як наголошує Ганна Кирилівна Швидько, традиція обов'язкового колективного походу на лекції, на семінарські заняття з наступним обговоренням, яка існувала на кафедрі, була доброю школою педагогічної майстерності. Вона згадує, що сам Д. П. Пойда часто проводив відкриті лекції і під час обговорення спокійно сприймав зауваження, «хоча видно було, що йому не подобається, як і всім» [20, с. 52–53]. Він визнавав право молодих на своє, інше бачення історії і уважно прислуховувався до нового, підкреслює у своїх спогадах про Д. П. Пойду професор В. К. Якунін. На кафедрі «были такие человеческие, добрые отношения... Он это поощрял и поддерживал, без всякой фамильярности, правда, он этого не допускал. Мы гордились, что были аспирантами на этой кафедре, «Кафедра Пойды», так мы говорили всегда, не называя ее «кафедра СССР» и т. п. – «кафедра Пойды», и все было понятно. Все знали, что эта кафедра, как знак качества в исторической науке» [24, с. 60].

Портрет Д. П. Пойди не буде повним, якщо не звернутися ще до однієї грані його особистості – вміння дружити. У пам'яті нашого покоління імена Дмитра Павловича Пойди і Зінаїди Михайлівни Куніної назавжди залишилися поруч. Як свідчать документи музею ДНУ, їхня дружба почалася ще у студентські роки під час навчання в Харківському педагогічному інституті. Саме тут склалося коло їхніх наукових інтересів: аграрна історія та античність. Відмінні знання, висока ерудиція дозволили їм блискуче захистити дипломні проекти та отримати кваліфікацію історика.

Після 1936 р. Д. П. Пойду було рекомендовано в аспірантуру Київського інституту червоної професури. Згодом він опинився в Дніпропетровському університеті (вересень 1937 р.), де з 1939 р. до призову до лав Червоної армії (серпень 1941 р.) виконував обов'язки завідувача кафедри історії народів СРСР. З. М. Куніна після закінчення аспірантури Харківського педінституту в 1940 р. була розподілена на кафедру всесвітньої історії Дніпропетровського університету. Так трапилось, що навіть за часів Великої Вітчизняної війни їхні дружні стосунки не припинилися, хоча З. М. Куніна була в евакуації у с. Асян Дюртюлінського району Башкирської АРСР, а Д. П. Пойда знаходився в Костромі (військова частина 241). Дивом зберігся один з листів, датований 7 грудня 1942 р.:

«Здравствуй, Зинаида Михайловна!

Эта открытка – для тебя неожиданность, но это факт, очень хочу знать как ты живешь, кто еще там из наших земляков, немедленно пиши обо всем этом – буду очень доволен и благодарен... Писем от своих знакомых и родных не получаю, т.к. всех растерял, в том числе и семью... Очень прошу писать почаще и побольше. Поздравляю с наступающим Новым годом и всего хорошего» [12, с. 36].

Після 1945 р. друзі повернулися до Дніпропетровська, а у середині 60-х рр. XX ст. знову почали працювати разом у Дніпропетровському державному університеті: З. М. Куніна на кафедрі всесвітньої історії, а Д. П. Пойда очолив кафедру історії СРСР та УРСР.

З. М. Куніна плідно працювала над античною проблематикою. Успішний захист дисертації у 1948 р. дозволив їй на високому рівні проводити лекції з історії Стародавнього Сходу, Греції та Риму, що носили проблемний характер та містили багато цікавої інформації. У складний час, коли З. М. Куніну вважали за потрібне відправити на «заслужений» відпочинок, Д. П. Пойда рішуче захистив її як висококваліфікованого спеціаліста з античності. Нетривала робота З. М. Куніної (1966–1972) на історичному факультеті залишила яскравий слід в його історії. На жаль, важка хвороба призупинила її викладацьку діяльність. Так і не влаштувавши своє особисте життя, З. М. Куніна потребувала підтримки і уваги колег. В її будинку по вулиці Гопнер нерідко бували М. П. Ковальський з родиною, Л. В. Скрипник, Л. В. Тутик та ін. Життєвий шлях З. М. Куніної обірвався 6 лютого 1985 р. (на сім років раніше Д. П. Пойди). Вони були поруч у житті, так і залишаться у вдячній пам'яті учнів і послідовників.

Дмитро Павлович Пойда був і є нашим сучасником. Його творча спадщина не втратила свого значення й сьогодні, вона надає можливість новим поколінням дослідників плідно розробляти увесь спектр проблем, запропонованих фахівцем. Колеги та учні Д. П. Пойди гідно продовжують його справу, збагачуючи вітчизняну історіографію ґрунтовними працями і розвідками з історії аграрних відносин. Сподіваємося, що традиція проведення наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди, буде зберігатися і надалі як свідчення щирої поваги і любові до видатного вченого, чудового викладача, справжньої людини й наставника. Як слушно зауважив професор В. В. Іваненко, «життєвий і творчий шлях Дмитра Павловича Пойди можна вважати взірцем безмежної відданості вітчизняній науці й культурі, служіння справі виховання професійних істориків, людяності, порядності, доброти. Багатогранною науково-педагогічною і громадською діяльністю, самим своїм життям він залишив яскравий слід у вдячній пам'яті багатьох вчених, друзів, учнів, всіх, кому поталанило вчитися і працювати поряд з ним» [4, с. 4].

Бібліографічні посилання

1. Дешко Л. К. Слово про вчителя // Питання аграрної історії України та Росії : матеріали наук. читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / Л. К. Дешко. – Д., 1995. – С. 24–26.
2. Іваненко В. В. Д. П. Пойда і формування пріоритетних напрямків історичних досліджень у Дніпропетровському університеті // Питання аграрної історії України та Росії :

матеріали четвертих наук. читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / В. В. Іваненко. – Д., 2002. – С. 5–11.

3. **Іваненко В. В.** Д. П. Пойда та його дослідження аграрної історії України в контексті сучасної історіографічної ситуації // Питання аграрної історії України та Росії : матеріали шостих наук. читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / В. В. Іваненко. – Д., 2007. – С. 5–10.

4. **Іваненко В. В.** Тернистий шлях до науки // Питання аграрної історії України та Росії : матеріали наук. читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / В. В. Іваненко. – Д., 1995. – С. 4–9.

5. **Іваненко В. В.** Слово до читача // Питання аграрної історії України та Росії : матеріали восьмих наук. читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / В. В. Іваненко, В. П. Бурмага. – Д., 2010. – С. 3–4.

6. **Іваненко В. В.** Штрихи до творчого портрета Д. П. Пойди в сюжетах перших наукових читань: історіографічний погляд із сьогодення // Питання аграрної історії України та Росії : матеріали сьомих наук. читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / В. В. Іваненко, В. П. Бурмага. – Д., 2008. – С. 5–8.

7. **Ковалева І. Ф.** Воспоминания о Д. П. Пойде // Дмитро Павлович Пойда (1908–1992) : біобібліографічний покажчик (до 100-річчя від дня народження) / І. Ф. Ковалева; укл.: В. В. Іваненко та ін. – Д., 2008. – С. 54–57.

8. **Ковальський М. П.** До питання про особливості стилю наукової творчості професора Дмитра Пойди // Питання аграрної історії України та Росії : матеріали наук. читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / М. П. Ковальський. – Д., 1995. – С. 9–16.

9. **Кучерук О. С.** Д. П. Пойда як історик селянського руху в Україні пореформеної доби: історико-краєзнавчий аспект // Питання аграрної історії України та Росії : матеріали сьомих наук. читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / О. С. Кучерук. – Д., 2008. – С. 15–24.

10. **Кучерук О. С.** Науково-педагогічна діяльність Д. П. Пойди у 1937–1965 рр. / О. С. Кучерук // Гуманітарний журнал. – 2006. – № 3–4. – С. 129–136.

11. **Липовська Т. Д.** Аграрна історія України в науковій спадщині Д. П. Пойди // Питання аграрної історії України та Росії : матеріали наук. читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / Т. Д. Липовська. – Д., 1995. – С. 16–20.

12. **Мирончук В. Д.** Д. П. Пойда, З. М. Куніна – у истоков исторического факультета // Питання аграрної історії України та Росії : матеріали четвертих наук. читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / В. Д. Мирончук, Т. А. Чуднова. – Д., 2002. – С. 5–11.

13. **Мирончук В. Д.** Співробітництво професора Д. П. Пойди з науковими бібліотеками Дніпропетровська (1946–1992 рр.) // Питання аграрної історії України та Росії : матеріали сьомих наук. читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / В. Д. Мирончук, Л. М. Лучка. – Д., 2008. – С. 25–28.

14. **Пойда Дмитро Павлович** (1908–1992) : біобібліографічний покажчик (до 100-річчя від дня народження) / укл. : В. В. Іваненко та ін. – Д., 2008.

15. **Світленко С. І.** Д. П. Пойда як історик визвольного руху в Україні // Питання аграрної історії України та Росії : матеріали наук. читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / С. І. Світленко. – Д., 1995. – С. 35–38.

16. **Світленко С. І.** Спогади про Д. П. Пойду // Дмитро Павлович Пойда (1908–1992) : біобібліографічний покажчик (до 100-річчя від дня народження) / С. І. Світленко; укл.: В. В. Іваненко та ін. – Д., 2008. – С. 38–50.

17. **Толстых И. В.** Воспоминания о Д. П. Пойде // Дмитро Павлович Пойда (1908–1992) : біобібліографічний покажчик (до 100-річчя від дня народження) / И. В. Толстых; укл.: В. В. Іваненко та ін. – Д., 2008. – С. 62–63.

18. **Хмельников А. Г.** Воспоминания о Д. П. Пойде // Дмитро Павлович Пойда (1908–1992) : біобібліографічний покажчик (до 100-річчя від дня народження) / А. Г. Хмельников; укл.: В. В. Іваненко та ін. – Д., 2008. – С. 63–65.

19. **Швидько Г. К.** Професор Д. П. Пойда і Дніпропетровський гірничий інститут // Питання аграрної історії України та Росії : матеріали сьомих наук. читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / Г. К. Швидько. – Д., 2008. – С. 9–15.

20. **Швидько Г. К.** Спогади про Д. П. Пойду // Дмитро Павлович Пойда (1908–1992) : біобібліографічний покажчик (до 100-річчя від дня народження) / Г. К. Швидько; укл.: В. В. Іваненко та ін. – Д., 2008. – С. 50–54.

21. **Шевченко А. Ю.** Д. П. Пойда як історик селянського руху на Катеринославщині у пореформену добу // Питання аграрної історії України та Росії : матеріали шостих наук. читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / А. Ю. Шевченко. – Д., 2007. – С. 36–40.

22. **Шевченко А. Ю.** Маловідома сторінка наукового життя Д. П. Пойди // Питання аграрної історії України та Росії : матеріали п'ятих наук. читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / А. Ю. Шевченко. – Д., 2004. – С. 58–61.

23. **Шляхов О. Б.** Спогади про Д. П. Пойду] // Дмитро Павлович Пойда (1908–1992) : біобібліографічний показник (до 100-річчя від дня народження) / О. Б. Шляхов; укл.: В. В. Іваненко та ін. – Д., 2008. – С. 61–62.

24. **Якунин В. К.** Воспоминания о Д. П. Пойде // Дмитро Павлович Пойда (1908–1992) : біобібліографічний показник (до 100-річчя від дня народження) / В. К. Якунин; укл.: В. В. Іваненко та ін. – Д., 2008. – С. 57–61.

Надійшла до редколегії 01.12.2010

УДК 930.1+930.2

В. В. Ващенко*, В. А. Дмитрієва*, Ю. А. Святець*, Р. В. Топка**

**Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара*

***Кримський гуманітарний університет (Ялта)*

PRIMUM VIVERE – PRIMUM AGERE

**(до 60-річчя від дня народження доктора історичних наук,
професора Віталія Васильовича Підгаєцького)**

Проналізовано науковий доробок історика, джерелознавця, філософа, засновника української школи кліометристів, професора В. В. Підгаєцького. Розглянуто його основні ідеї з теорії та методології історичного джерелознавства, гносеологічні принципи історичної науки.

Ключові слова: знак, знання, інформація, історичне джерелознавство, кліометрика, масові джерела, методологія, модель, наукова гіпотеза, парадигма, соціальна система, структура джерельної бази, теорія, триади, емерджентність, епістемологія.

Проанализировано научное наследие историка, источниковеда, философа, основателя украинской школы клиометристов, профессора В. В. Подгаецкого. Рассмотрены его основные идеи по теории и методологии исторического источниковедения, гносеологические принципы исторической науки.

Ключевые слова: знак, знание, информация, историческое источниковедение, клиометрика, массовые источники, методология, модель, научная гипотеза, парадигма, социальная система, структура источниковой базы, теория, триады, эмерджентность, эпистемология.

The scientific heritage of the historian, of the sources researcher, the philosopher, the founder of the Ukrainian cliometrics school, professor V. V. Podgaetsky is analysed. Its basic ideas under the theory and methodology of a historical source study, gnoseological principles of a historical science are considered.

Key words: a sign, knowledge, the information, a historical source study, cliometrics, mass sources, methodology, model, a scientific hypothesis, a paradigm, social system, structure of source bases, the theory, triads, emergency, epistemology.

Felix, qui potuit rerum cognoscere causas

Vergilius

Ars longa, vita brevis est

Ἰπποκράτης

У серпні 2011 р. виповнилося б шістдесят років нашому вчителю доктору історичних наук, професору кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Віталію Васильовичу Підгаєцькому. Але, на жаль, ось уже сім довгих ро-

ків немає серед нас засновника української школи кліометрики та історичної інформатики. Віталій Васильович за трагічних обставин після кількадечної боротьби його рідних за життя в реанімаційному відділенні Дніпропетровської обласної клінічної лікарні імені Мечникова сніжною пори пішов з життя напередодні католицького дня Святого Валентина 2004 р. На жаль, ступінь ураження інсультом п'ятидесятирічного чоловіка виявився, як написали у висновках лікарі, «несумісним із життям».

Минуло сім років, але й сьогодні боляче згадувати тризну по нашому наставнику, бо надто наглою була смерть, надто великою була наша неухильність до того, хто зробив нас такими, ким ми сьогодні є. Минуло сім років, і варто зізнатися, що мав таки рацію Віталій Васильович, який автобіографічно неодноразово повторював відомий афоризм: «Немає пророка у своїй вітчизні!». Минуло сім років, і, сподіваємося, ми маємо право пом'янути «незлим, тихим словом» життя, справи, ідеї і задуми нашого Вчителя. Сподіваємося, читач вибачить нам сентиментальний і не вповні науковий стиль цього, як він полюбляв казати, «есею». До того ж сам Віталій Васильович при всьому його захопленні «історією в цифрах» стверджував: «Історія – це людина в минулому і минуле в людині» [16, с. 238], а також наполягав на тому, що історик насамперед мусить бути моральним, а його дослідження – етичним. Важливо зауважити, що при всьому захопленні В. В. Підгаєцьким точними методами та системним підходом до вивчення історичних явищ і процесів, саме гуманітарний складник творчого процесу для нього був пріоритетним.

Творчість самого Віталія Васильовича Підгаєцького була автобіографічною і науковою водночас. Як історик і як джерелознавець, вже маючи неабиякий досвід застосування математичних методів в історичних дослідженнях, уважав, що «історія – це культура у найширшому розумінні цього слова, й вона може існувати в різних варіантах: і як наука, і як мистецтво, і як міф, і як казка» [17, с. 251; 18, с. 239]. Як методолог і як філософ історичної науки у своїх розвідках, він звертався до гуманітарного досвіду попередників та сучасників. Його праці насичені цитатами видатних діячів культури, мистецтва, освіти, політики та науки. Обдумуючи проблеми історичного пізнання, В. В. Підгаєцький дійшов парадоксального висновку про те, що вони так чи інакше знайшли свій відбиток у різних сферах діяльності та пізнання людини. Він зауважував: «Намагаючися працювати професійно, я доволі жорстко структурую свої тексти та їхні фрагменти (разом з тим і цитати), які інколи видаються вдалим або невдалим експромтом, або випадковостями, які насправді суть результати ретельно продуманих «кроків» [12, с. 179]. Цитуванню історик відводив особливу роль, оскільки вважав, що у такий спосіб, по-перше, вдається «створити знайоме та звичне для гуманітаріїв і «традиційних істориків» (звичай, опонентів кліометричного співтовариства) змістовне та оповідне «тло» [12, с. 179]; по-друге, подібно до збільшувального скла сконцентрувати «увагу читачів на тонкощах та нюансах» завдяки «парадоксалізації, «загостренню» певних пізнавальних ситуацій або проблем» [12, с. 179]; по-третє, продемонструвати «одне з правил «гарного тону» для вченого, своєрідне свідчення про його загальноосвітнє, спеціально-наукове та культурне «виховання» [12, с. 179]. Скориставшись такою аргументацією В. В. Підгаєцького, візьмомо на озброєння його стиль для розкриття змісту його епістемологічних ідей.

Багато що з його творчого доробку через різні причини та обставини залишається, говорячи словами самого ж історика, «не затребуваним» у зв'язку з тим, що більшість «традиційних істориків» звикли працювати так, як це їм видається комфортним. Як аргумент зазвичай можна почути, що дослідження історика – це творчий процес, який не може зводитися до «виконання ними доволі чітко означених правил наукового дослідження», оскільки в такому разі «історії може загрожувати повна заформалізованість, а істориків – перспектива перетворення з

творчої особистості на «людину у формулярі» [18, с. 239]. В. В. Підгаєцький дав надзвичайно мудру відповідь на таку концепцію самозахисту, навівши контраргумент зі сфери мистецтва: «Чи можна, наприклад, вважати заформалізованими, позбавленими індивідуальності та волі для її реалізації авторів різних музичних творів, осіб, хто творять музику за допомогою лишень семи нот, які записують за визначеними правилами на стандартному нотному стані?» [18, с. 239]. Тобто, не відкидаючи творчої компоненти у діяльності історика як митця, В. В. Підгаєцький вважав непротирічною для історика як науковця спроможність до роботи за чіткими правилами (методами). Більше того, він вважав, що насправді всі історики діють за такими правилами інтуїтивно, не даючи в тому собі звіту.

Доля в різний час і по-різному зводила нас з В. В. Підгаєцьким, але всіх єдиною прагнення до пошуку відповідей на «кляті питання історії» [12, с. 180; 13, с. 20; 1]. Історик, який виявив зацікавлення до перспектив математичних методів та комп'ютерних технологій дослідження історії, мимоволі довелося стати філософом і методологом історичної науки. Йому не давало спокою «немилосердне питання про те, а чого ж я (В. В. Підгаєцький. – *Авт.*) можу навчити їх (учнів. – *Авт.*), окрім того, що вони самі можуть прочитати в підручниках?» [12, с. 180]. Його досвід аналізу статистичних джерел математичними методами дав підстави для трюїстичного висновку: «Якщо бажаєш нагодувати людину – дай їй рибину, якщо ж бажаєш навчити людину жити – дай їй сіть». На думку В. В. Підгаєцького, наставник має дати учню інструментарій для його творчості, а не примушувати повторювати (копіювати) власні твори, або гірше того – «розтирати фарби». Ми назвали висновок трюїстичним, бо він справді відомий людству здавна. Одні стверджують, що цей афоризм дійшов до нас з Давнього Китаю, інші – з Біблійного сюжету. Але цей трюїзм завдяки ідейному осмисленню В. В. Підгаєцького набув нового значення для історичної науки. Більшою мірою він відомий як «Ефект Журдена», сутність якого історик визначав як проміжну дихотомічну ситуацію, «що виникає у процесі пізнання і містить у собі потенційну можливість для дослідника перейти з одного рівня пізнання на інший, більш високий, задля чого йому необхідно перейти від інтуїтивного («стихійного») використання того чи іншого методологічного підходу або методу дослідження до усвідомленого, тобто стати «іншим, тим же самим». У протилежному випадку він залишається на попередньому рівні своїх пізнавальних можливостей» [21, с. 93; 11, с. 100]. Сюжет з героєм Мольєра для В. В. Підгаєцького був автобіографічним і пов'язаний із роздумами історика про роль моделювання в історичних дослідженнях: «Логіка міркувань була наступною: писемні історичні джерела створені людьми, тобто вони є описовими або кількісними моделями систем, що існували у минулому; зміст процесу їх дослідження можливо визначити як моделювання; результатом роботи історика є модель минулого» [11, с. 99–100]. Він писав, що «майже інтуїтивно, як результат суб'єктивного переосмислення автором його власного емпіричного досвіду» [11, с. 101] обрав термін «тріада» для цього силогізму, названому ним як «тріада Олівії Рікі». Пошук відповіді на одне «кляте питання історії» породило не тільки точку інтелектуальної біфуркації у форматі «Ефекту Журдена», а й її епістемологічне осмислення у вигляді «тріади Олівії Рікі».

Такий трюїстичний принцип В. В. Підгаєцький дослідив досить детально, виявивши його аналоги в різних сферах світобачення і світовідображення: літературознавстві, семіотиці, філософії, фізиці тощо. Тріади, на думку історика, є основами систем. У тому числі й такої системи, як розроблена ним методологічна парадигма джерелознавства (далі – МПД). Учений пояснював: «Поява у складі МПД саме таких чинників, як системна, модельна, знакова методології пояснюється тим, що метою дослідження джерелознавця у будь-якому випадку, тобто незалежно від того, досліджує він окрему людину чи певну людську спільноту, є визначення якісної своєрідності саме соціальної системи, інформація про яку дійшла до нас

переважно у вигляді текстів або статистики, які прийнято називати знаковими моделями і методи вилучення інформації з яких відрізняються між собою» [9, с. 78].

Сформульована у такий спосіб МПД дозволила В. В. Підгаєцькому дещо інакше поглянути на мету та об'єкт історичного джерелознавства. Історик дійшов висновку, що «метою джерелознавства, так само як і метою історіографії, є прирощення знань про минуле людини». Як дослідник він стверджував, що специфіка джерелознавства полягає в тому, що воно «займається саме «переробкою», структуралізацією «інформації», що міститься в історичних джерелах, й поданням її у вигляді «знань», тобто у вигляді історичних фактів, понять, гіпотез, теорій» [15, с. 121]. Відтак, об'єкт історичного джерелознавства він визначав як троїсту систему, яка «включає в себе як підсистеми: 1) власне історичне джерело – носій інформації, його аналіз на рівні так званої «зовнішньої критики»; 2) інформацію про минуле людини, що міститься у джерелі, її структуралізацію, подання у вигляді знань (з допомогою так званої «внутрішньої критики»); 3) методи, з допомогою яких здійснюється аналіз джерела» [15, с. 121]. Ця троїстість реалізовує так би мовити ґносеологічну точку біфуркації в історичній науці. Як джерелознавець В. В. Підгаєцький вважав, що досягти мети джерелознавства, тобто прирощення знань про минуле, «можливо, наприклад, шляхом уведення до наукового обігу невідомих раніше джерел та вивчення їх вже відомими методами або, навпаки, аналізуючи вже відомі джерела новими, разом з тим і запозиченими з інших наук методами» [15, с. 122]. Іншими словами, історик має можливість скласти собі уявлення про минуле екстенсивно розширюючи джерельну базу дослідження або ж інтенсивно експлуатуючи вже введену до наукового обігу.

Чому український джерелознавець таку ретельну увагу приділив розмежуванню альтернативних шляхів історичного пізнання? Річ у тім, що історія як наука доволі консервативна, а історики в більшості своїй доволі скептично ставляться до різних методологічних експериментів зі своїм предметом. Тому наголос В. В. Підгаєцького на тому, що історичне пізнання може й не потребувати пошуку додаткових джерел, потребував відповідного обґрунтування предметного простору для реалізації. На його думку, такий простір створив базу для окремої галузі історичного пізнання – кліометрики. Учений писав: «Заявлена нами позиція знайшла своє відображення, наприклад, у тому, що для визначення предметного простору кліометрики вживають вже наявні й визнані кліометричним співтовариством терміни (зокрема, термін «масові джерела»), проте, подекуди, їхній сутнісно-змістовний смисл уточнюється» [15, с. 122].

Слід зауважити, що саме В. В. Підгаєцький, уважно проаналізувавши два підходи (І. Д. Ковальченка [3, с. 4; 4, с. 119] та Б. Г. Литвака [5, с. 5]) до визначення поняття «масові джерела», вніс уточнення не тільки цієї дефініції, а й показав неадекватність терміну «унікальні джерела» як їх альтернативи. Як джерелознавець, він звернув увагу на те, що «унікальними вважають саме одиничні джерела про певну соціальну систему, які містять у собі інформацію про неї, відсутню в інших джерелах» [10, с. 57; 7, с. 249]. Але водночас він поставив питання, до якої ж категорії відносити, наприклад, публікацію статистичних даних про населення міст України за матеріалами перепису 1926 р.: масового чи унікального? На сьогодні збереглося кілька примірників такого видання. Здавалося б це унікальне джерело, оскільки в ньому наявна інформація, якої бракує іншим документам. Але таке видання містить детальні дані про 402 населених пункти, тобто про масу об'єктів. Водночас, В. В. Підгаєцький звернув увагу на той факт, що завжди можна виявити такі джерела, що містять у собі інформацію, яку можна знайти в інших, відмінних за формою, знаковою системою чи матеріалом носія документів та пам'ятках. У зв'язку з цим він увів до наукового обігу поняття «самодостатні джерела» та «ординарні джерела», які вносять ясність у палітру інформаційного наповнення джерел. За визначенням науковця, «Самодостатні джерела здатні

відображати інформацію про соціальні системи самостійно, без залучення інших джерел; **масові** – здатні відображати певні системи лише тоді, коли вони внаслідок цілеспрямованої діяльності дослідника зібрані разом і представлені у вигляді системи» [10, с. 62; 7, с. 250]. Тобто «масовість» та «самодостатність» у розумінні В. В. Підгаєцького – суть властивості носіїв інформації (джерел) відображати певні соціальні системи [10, с. 55; 7, с. 244, 254–257]. Індикатором «масовості» джерелознавець уважав емерджентність, яка «проявляється у тому (а емерджентність – це поява нової якості), що лише зібрані разом окремі носії інформації здатні відобразити інформацію про структуру і функції певних систем» [10, с. 61; 7, с. 249]. Поряд з дихотомією «масовість – самодостатність» науковець увів і проінтерпретував дуальність «ординарні – унікальні» джерела. Ординарними він запропонував називати джерела «звичайні, з точки зору цінності інформації, яку вони містять у собі і якій можливо знайти аналог в інших джерелах» [10, с. 61; 7, с. 249]. Унікальні ж джерела В. В. Підгаєцький вважав за необхідне також визначати в інформаційно-аксіологічному просторі, відносячи до цієї категорії такі з них, «які містять в собі інформацію про певну соціальну систему, яку не можна знайти в інших джерелах» [10, с. 61; 7, с. 249]. Відтак дослідник дійшов логічного і принципового висновку: «**Унікальність і ординарність** – це категорії, які визначають не властивості носіїв інформації, а властивості самої інформації, яка міститься в них» [10, с. 62; 7, с. 250].

Як бачимо, «Ефект Журдена» збагатив історичне джерелознавство точними дефініціями масового і самодостатнього, ординарного та унікального джерела. Дієвістю «ефект» завдячує введеній В. В. Підгаєцьким методологічній парадигмі джерелознавства, яка синтезує системну, модельну та знакову методології. У такий спосіб історична наука комфортно вписується в простір історичного пізнання, а відтак, за словами науковця, «можна наочно переконатися та побачити те, як перетинаються, взаємодіють та вписуються у загальнонауковий простір власне джерелознавчі проблеми» [19, с. 175].

Опертя на системну методологію дозволило В. В. Підгаєцькому ввести до наукового обігу дефініції понять «джерельна база як система» та «структура джерельної бази». Власне останнє поняття було раніше визначене видатним українським джерелознавцем М. П. Ковальським, який, виявляючи та досліджуючи джерела з соціально-економічної історії України XVI – першої половини XVII ст., систематизував їх за різними ознаками. Узагальнюючи власний емпіричний досвід роботи зі значним комплексом документів, М. П. Ковальський писав: «структура джерельної бази ... являє собою сукупність (систему) джерел різних родів (документальні та оповідні (нарративні)), видів та різновидів, які мають відмінний рівень оригінальності (оригінали, списки, варіанти, редакції, копії, копіаріуші та ін.), різняться нагромадженням акумульованої інформації (сумаріуші, реєстри, регенти та ін.), інтенсивністю побутування (масові джерела), їх повторюваністю (рідкісні, поодинокі пам'ятки та ін.)» [2, с. 6]. Це визначення структури джерельної бази унікальне тим, що на колишньому радянському просторі в історичній науці М. П. Ковальський інтуїтивно сформулював дефініцію, яка цілком відповідає сучасному об'єктно-орієнтованого підходу в пізнавальній сфері. У такий інтерпретації поняття «структура джерельної бази» формує уявлення про систему взаємопов'язаних класів (фасет).

В. В. Підгаєцький, даючи визначення цьому ж поняттю, виходив із системної методології, згідно з якою під структурою розуміють множину (взаємозв'язків між елементами системи. Відтак, стверджував науковець, «структура не може існувати поза системою, а отже поряд з терміном «структура джерельної бази» має існувати термін «джерельна база як система», який відносно першого («структури джерельної бази») постає як вихідне, базове, первинне поняття» [19, с. 175]. Оскільки система має не тільки певну структуру, а й виконує відповідні функ-

ції, то, на думку В. В. Підгаєцького, саме в цьому ключі й слід шукати відмінності між «структурою» та «системою» джерельної бази. За визначенням ученого «джерельна база як система – це сукупність носіїв інформації (а отже і сукупність інформації), яку залучає історик для вивчення соціальних систем, тоді як структура джерельної бази – це сукупність знань про досліджувані системи, знань, які він спроможний видобути з інформації про системи й подати у вигляді їх (систем) моделей» [19, с. 176]. Такий підхід до поняття «структури джерельної бази» звільняє його від гносеологічної інваріантності. В. В. Підгаєцький зазначав, що за наведеного тлумачення різні автори, які опрацьовуватимуть одну й ту ж джерельну базу як систему, залежно від цілей і завдань вивчення даватимуть відмінні знання, які «з різним рівнем достеменності й репрезентативності відображають її (соціальної системи. – *Авт.*) якісну своєрідність» [19, с. 176]. Таке розуміння історичного дослідження дало підстави джерелознавцеві дійти висновку про те, що «виявлення та реконструкція структури джерельної бази ... є не що інше, як побудова цілого ланцюжка ієрархічно впорядкованих її моделей» [19, с. 176]. І лише в разі достовірного знання про досліджувану систему є підстави стверджувати, що «модель структури шуканої системи, зафіксованої в носіях інформації, та структура джерельної бази в історичному дослідженні збігаються» [19, с. 176].

І ось коло замикається. Через визначення поняття «структура джерельної бази» ми виходимо на поняття «структури шуканої системи, зафіксованої в носіях інформації». Про які шукані системи мова? Йдеться про предмет історії. На переконання В. В. Підгаєцького історія як наука «вивчає соціальні системи (конкретних людей та їх спільноти), результати їх діяльності (системи ідей, теорій, різні громадські, державні, політичні структури та ін.), а також те, що зазвичай називають історичним досвідом» [20, с. 129]. За його концепцією, «у центрі уваги історії як науки має перебувати конкретна людина» [20, с. 129], бо «минуле ніколи не минає і нікуди не зникає, воно назавжди залишається з нами, й ми самі суть його реальне віддзеркалення» [20, с. 130]. Мало хто з істориків звернув увагу на цей закон збереження історичності, сформульований В. В. Підгаєцьким. Адже в такий спосіб учений пояснив, що дає нам підстави взагалі говорити про те, що відбувалося в минулому, якщо ми самі не були свідками, тим паче учасниками, такого минулого.

Більше того, саме істориків, стверджував В. В. Підгаєцький, належить честь робити тексти історичними джерелами, оскільки «мета прочитання тексту може не збігатися з метою його створення, призначенням «за життя» і в результаті може відбутися своєрідне переструктурування істориком ієрархії цінностей в інформаційному просторі тексту», «історик вимушений не тільки досягнути смислу тексту, а й «уявляти» його» [14, с. 220]. Учений стверджував, що «ми «бачимо» у тексті не те, про що він повідомляє насправді й що було актуальним для його сучасників і авторів, а те, що вважаємо актуальним для свого часу, тобто «історичний текст» – це текст, частина якого приречена на «не прочитання» [14, с. 220–221], тому що час «робить реальним об'єктом наших досліджень не саме минуле, а його знакові моделі – своєрідні інформаційні посередники між минулим та сучасним» [14, с. 221]. А відтак історик повинен усвідомити парадоксальну сентенцію, на яку звернув увагу В. В. Підгаєцький: «численних, разом з тим і важливих для нашого розуміння минулого «фактів» може бракувати в джерелі, оскільки вони були «непомітні» для їхніх авторів з причини своєї буденності, звичності для них» [14, с. 225], оскільки «незвичайне не меншою мірою, ніж звичайне (буденне) може бути не помічене автором джерела і не так з причини «злісного авторського задуму», як з причини стандартного для певного соціуму (водночас і для наукового) світосприйняття» [14, с. 225].

Автор перекодовує реальність у текст відповідно до того семіотичного простору, в рамках якого сформувалася його культура мислення або технологія фік-

сації уявлень. А будь-яка технологія передбачає перш за все певний відбір матеріалу. «А причиною такого відбору того, що ми фіксуємо в текстах з допомогою «понять» власні уявлення про одні факти й не помічаємо при цьому інші, – на думку В. В. Підгаєцького, – є наші спогади, жахи та передчуття, які у кожного з нас відмінні, як і відмінне у нас те, що ми називаємо «життєвим досвідом» – наш біль, втрати та нездійснені мрії» [14, с. 225]. Це ще один аргумент на користь гуманітарної складової методологічної парадигми джерелознавства, а точніше – наукового історичного пізнання. Науковець назвав елементи науковості історії, серед яких: відтворюваність результату; спостереження (описування) або експеримент; тлумачення використовуваних термінів; програма дослідження; визнання варіативності розв'язання певної проблеми [8, с. 42–43].

Така концепція історичного пізнання дозволила В. В. Підгаєцькому провести грань між поняттями «інформація» та «знання». Учений стверджував: «**Інформація** набуває властивості знань лише тоді, коли вона певним чином перероблена і представлена людиною у вигляді певних понять, змістовних категорій, визначень, тобто репрезентована у вигляді таких інформаційних структур, які людина здатна розпізнати і зрозуміти» [6, с. 66]. При цьому він висловив тезу, що найзручнішим способом «структуралізації, упорядкування, збереження та передавання знань може бути теорія» як «узагальнення наукового досвіду та подання його результатів (знань) у доволі стислому, сублімованому вигляді» [14, с. 227]. Для історичної науки В. В. Підгаєцький запропонував таку тріаду: теорія знання – теорія пізнання – теорія інтерпретацій. Теорія знання, за концепцією науковця, – це множина фактів, визначень, сентенцій, які вважають доведеними та верифікованими результатами практичної діяльності людей і які протягом певного часу вважають такими, що не потребують доказів та підтверджень. Тобто йдеться про наукові гіпотези, які протягом певного часу відіграють роль наукових аксіом [14, с. 227–228]. Теорія пізнання, за визначенням В. В. Підгаєцького, – це знання про методології, методи, методики, технології та інструменти історичного дослідження [14, с. 228]. Теорія інтерпретацій – це сприйняття та уявлення про минуле на різних рівнях фіксації – від наукового до буденного, що, на думку вченого, можна певною мірою ототожнити з історіографічною традицією [14, с. 228]. Уведення В. В. Підгаєцьким до тріади теорій історичної науки теорії інтерпретацій було зумовлене тим, що «для історичної науки важливими й цікавими є не тільки знання, а й «незнання» про минуле» [14, с. 228], оскільки на його переконання «історія – це те, що насправді було з людиною в минулому і те, чого не було, але в уяві й наших попередників, і наших сучасників сприймається як факт, що реально відбувся» [14, с. 228].

У даному есе ми свідомо оминули безпосередній практичний внесок Віталія Васильовича Підгаєцького у формування та розвиток української кліометрики, вважаючи за необхідне концентровано висвітлити його загальну концепцію теорії та методології історичного пізнання.

Бібліографічні посилання

1. Злобин Е. В. Проклятые вопросы, или что общего у Лейдена с Днепропетровском? (Лора Палмер как зеркало мировой клиометрики) / Е. В. Злобин // Инф. бюл. Ассоциации «История и компьютер». – М., 1996. – № 19. – С. 178–181.
2. Ковальський Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII века : учеб. пособ. / Н. П. Ковальський. – Д., 1982.
3. Ковальченко И. Д. Задачи изучения массовых источников / И. Д. Ковальченко // Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма : учеб. пособ. – М., 1979.
4. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – М., 1987.

5. Литвак Б. Г. Очерки источниковедения массовой документации XIX – начала XX в. / Б. Г. Литвак. – М., 1979.
6. Підгаєцький В. В. Історія і джерелознавство, інформація і знання / В. В. Підгаєцький // Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття : навч. посіб. / В. В. Підгаєцький. – Д., 2000. – С. 59–67.
7. Підгаєцький В. В. Масові і самодостатні джерела у джерелознавчому дослідженні / В. В. Підгаєцький // Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття : навч. посіб. / В. В. Підгаєцький. – Д., 2000. – С. 241–250.
8. Підгаєцький В. В. Передмова / В. В. Підгаєцький // Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття : навч. посіб. / В. В. Підгаєцький. – Д., 2000. – С. 41–44.
9. Підгаєцький В. В. Системна методологія як гіпотеза, як підсистема методологічної парадигми джерелознавства / В. В. Підгаєцький // Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття : навч. посіб. / В. В. Підгаєцький. – Д., 2000. – С. 77–90.
10. Підгаєцький В. В. Теорія і методологія джерелознавства з історії України XX ст. : конспект лекцій / В. В. Підгаєцький. – Д., 1996.
11. Підгаєцький В. В. Цифри і речі. До обґрунтування методології кліометрики / В. В. Підгаєцький // Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття : навч. посіб. / В. В. Підгаєцький. – Д., 2000. – С. 99–115.
12. Подгаецкий В. В. Аналогии, сходства, отражения и отзвуки или улыбка без кота (о точных и неточных науках и о биосоциальной природе моделирования) / В. В. Подгаецкий // Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття : навч. посіб. / В. В. Підгаєцький. – Д., 2000. – С. 178–186.
13. Подгаецкий В. В. Аналогии, сходства, отражения и отзвуки, или улыбка без кота (о точных и неточных науках и о биосоциальной природе моделирования) / В. В. Подгаецкий // Круг идей: макро- и микроподходы в исторической информатике: тр. 5-й конф. Ассоциации «История и компьютер» : в 2 т. – Минск, 1998. – Т. 1. – С. 18–26.
14. Подгаецкий В. В. Загадка Манфреда Таллера или что «исторического» в историческом источнике? / В. В. Подгаецкий // Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття : навч. посіб. / В. В. Підгаєцький. – Д., 2000. – С. 220–231.
15. Подгаецкий В. В. Клиометрика: axiomata minora (Версия 3. Предметное пространство) / В. В. Подгаецкий // Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття : навч. посіб. / В. В. Підгаєцький. – Д., 2000. – С. 116–128..
16. Подгаецкий В. В. Микроистория в познавательном пространстве общенаучного исследовательского опыта. Версия 3 / В. В. Подгаецкий // Инф. бюлл. Ассоциации «История и компьютер». – М., 2006. – № 33: Май 2006 г. – С. 237–246.
17. Подгаецкий В. В. Парадигма «система-модель-знак» в познавательном пространстве аксиомы И. Д. Ковальченко / В. В. Подгаецкий // Матер. науч. чтений памяти И. Д. Ковальченко. – М., 1997. – С. 243–252.
18. Подгаецкий В. В. Парадигма «система-модель-знак» в познавательном пространстве И. Д. Ковальченко / В. В. Подгаецкий // Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття : навч. посіб. / В. В. Підгаєцький. – Д., 2000. – С. 232–240.
19. Подгаецкий В. В. Социальная структура как скульптура для слепых. Версия 3. Summary // Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття : навч. посіб. / В. В. Підгаєцький. – Д., 2000. – С. 165–178.
20. Подгаецкий В. В. Числа и мысли или утопия? (дидактика, теория и методология клиометрики) / В. В. Подгаецкий // Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття : навч. посіб. / В. В. Підгаєцький. – Д., 2000. – С. 128–142.
21. Подгаецкий В. В. «Эффект Журдена» или история как метафора прошедшего времени / В. В. Подгаецкий // Методологические пробл. ист. науки : матер. наук. конф. Минск, жовтень 1992 р. / под ред. В. Ф. Кушнера. – Минск, 1993. – С. 93.

Надійшла до редколегії 13.02.2011

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 «18»

А. В. Портнов

Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України

МІЖ СТАНОВИМ, КОНФЕСІЙНИМ ТА ЕТНІЧНИМ ПІДХОДАМИ: ВИБІР СТРАТЕГІЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ XIX ст.

Реконструйовано пошуки Російською імперією моделей легітимізації приєднання територій Правобережної України внаслідок поділів Речі Посполитої.

Ключові слова: Річ Посполита, розділи Польщі, легітимізація, Правобережна Україна.

Реконструированы поиски Российской империей моделей легитимизации присоединения территорий Правобережной Украины вследствие разделов Речи Посполитой.

Ключевые слова: Реч Посполитая, разделы Польши, легитимизация, Правобережная Украина.

The article reconstructs the attempts of the Russian empire to legitimize the annexation of the Right Bank Ukraine territories after the partitions of Poland.

Key words: Polish-Lithuanian Commonwealth, partitions of Poland, legitimization, Right-Bank Ukraine.

Поділи Речі Посполитої наприкінці XVIII – на початку XIX ст. були одним із найважливіших переділів кордонів у модерній історії Європи. Кожна з держав, що дістали колишні польські терени, – Росія, Австрія і Пруссія – мусили знайти моделі легітимізації своїх територіальних надбань. Ці пошуки є напрочуд цікавою дослідницькою проблемою, оскільки показують ситуацію непевності і вибору між різними можливими підходами. Наукова актуальність звернення до цього сюжету посилюється тим, що в наявній історіографії питання саме перших років після поділів і саме легітимізаційні аспекти належать до найменш вивчених.

У секретному рескрипті від 8 грудня 1792 р. генералу Михайлу Кречетникову, начальнику російських військ у Київському, Брацлавському, Подільському і Волинському воєводствах, імператриця Катерина II писала: «Немає потреби згадувати тут про причини, що спонукали Нас приєднати до імперії Нашої від республіки польської землі, що здавна Росії належали, гради руськими князями створені і народи спільного з росіянами походження і Нам єдиновірні, і про Наші на це права» [13, с. 473].

Аргументи від історії і єдиновірства повторені у листі імператриці до Гріма, котрого Катерина переконувала, що «не отримала ні п'яді польських земель», оскільки усі її надбання історично належали Великому князівству Литовському [21, с. 4].

Відомо, що першою карту історичних прав у територіальних претензіях до Речі Посполитої розіграла у 1770 р. Австрія, обґрунтовуючи свою анексію округу Занец давньою його приналежністю угорській короні; після чого прусський ім-

ператор Фрідріх на зауваження австрійського посла, що окрім того Австрія не має до Польщі претензій, кинув: «Порийтесь у своїх архівах, і Ви знайдете там привід отримати від Польщі ще дещо, окрім того, що Ви вже окупували...» [Цит. по: 18, с. 140]. Пропозицію почули і в Росії. Катерина у листі Олександрі Безбородьку кінця 1791 р., напередодні другого розділу, розмірковувала: «Узяти, здається, тут Волинію і Подолію чимало різних приводів, лише треба обрати» [7, с. 687].

Одним із результатів пошуків в архівах стало «Историческое известие о возникшей в Польше унии» Миколи Бантиша-Каменського, написане у 1794 р., але видане лише у 1805 р. в Москві. Побіжно згадуючи «відторгнений у смутні часи від Росії народ», головна теза Бантиша-Каменського сформульована чітко: «Бажано, аби рано чи пізно звернулися Унії пакі до матері своєї Греко-Руської Церкви» [2, с. 413]. У контексті статті особливе значення має питання: Чому цю книгу, написану «по Высочайшему повелению», не поспішали оприлюднити раніше? Незалежно від того, чи можна публікацію цієї праці, приурочену до 10-ліття третього поділу Польщі, вважати протидією полонофільським настроям початку царювання Олександра I, її публікація засвідчила якісну зміну ситуації в Росії, появу громадської думки.

Фактор єдиновірства особливо наголошував граф Безбородько у «Мнении о делах делах польских 1794 года», де принципово перевагою Росії над іншими країнами-учасниками розподілів названо те, що «отримаємо ми значне число народу грецького віросповідання, в унію наведеного, і, звичайно ж, який легко має повернутися до з'єднання з нашою церквою при однаковій мові» [Цит. по: 18, с. 368].

Важливо відзначити, що православне віросповідання тут трактується саме як одна з переваг Росії, а не як мета її втручання у польські справи. Проблема єдиновірців у Речі Посполитій чи дисидентське питання для Росії наприкінці XVIII ст. — це, насамперед, тактична зброя і додатковий аргумент, що легітимізує її політику. Уперше він виринає в угоді Росії з Пруссією від 16 грудня 1740 р., у сепаратному артикулі котрого обидві сторони зобов'язалися опікуватися дисидентами (тобто населенням не римо-католицького віросповідання) у Польщі.

При цьому, до розігрування карти опіки над дисидентами Росію підштовхувала частина православних ієрархів, наприклад ігумен віленського монастиря Святого Духа Феодосій Леонтович, який описав в одній зі своїх записок до Петербургу від 24 листопада 1762 р. можливий зиск від захисту православних у Польщі. Вочевидь, орієнтуючись на власний образ раціоналістичної російської політики як першочергову «користь» ігумен назвав те, що надалі не треба буде підкупати магнатів для отримання важливої інформації, а про усі їхні секретні наміри можна буде дізнатися від єдиновірців. Далі згадувалося збереження політичної рівноваги і можливість впливу на внутрішню ситуацію у Польщі і лише п'ятим пунктом йшло: «Російській нашій державі можна буде на 600 верст найкращої та найплодючішої землі з незліченим православним народом перед усім світом праведно і правильно у поляків відібрати» [9, с. 326]. Таким чином, ігумен спокушав уряд радше родючими ґрунтами, ніж захистом православ'я.

Вирішальною подією в реалізації планів дисидентської політики Петербурга стала промова моголівського єпископа Георгія Кониського на церемонії коронації Катерини 29 вересня 1762 р., в котрій він звернувся від імені православних Речі Посполитої з благанням про захист і опіку. Утім, неправильно зображувати діалог ієрархів із Петербургом однобічно, часто ієрархи були лише знаряддям імперської політики, котра водночас була достатньо стриманою, що пояснювалося станом династичною природою імперії, яка здавала собі справу з того, що усі православні Речі Посполитої складають підлеглий стан, і суб'єктом взаємодії є польські католицькі еліти.

Виданий 27 березня 1793 р. маніфест Кречетникова «О присоединении Польских областей к России» згадує, в першу чергу, опікування імператрицею блага-

ми самої Польщі, збереження в ній «спокою, тиші і вольнощів». Надалі, як додатковий аргумент, згадується, що Катерина завжди «з особливим співчуттям» «дивилась на ті утиски, котрих землі і гради, до Російської імперії прилеглі, які колись щирим Її надбанням були і єдиноплемінниками Її населені, створені і православною Христовою вірою просвічені і які досі оную сповідують, зазнали» [11, с. 410]. Але головним приводом для втручання називалася усе ж загроза від «безбожних бунтівників у Королівстві Французькому», котрі своїми діями могли «винищити як власний її [Польщі – А. П.], так і сусідів її спокій» [11, с. 411].

Розглядаючи втручання у польські справи як просвітницьке протистояння Порядку і Хаосу (в європейській літературі кінця XVIII ст. саме Річ Посполита зазвичай виступала зразком необлаштованого, хаотичного і нежиттєздатного організму), в площині практичної політики встановлення Порядку спочатку виглядало як «збереження тиші і спокою» та «непорушність устійнених звичаїв». У листуванні 1794 р. вищих російських сановників (князя Безбородька і князя Рєпніна) висловлюється така думка з приводу управління «польськими губерніями»: «Люди до старого дуже прив'язані. Усяка подать менш для них тяжка, ніж втрата того, що вони привілеями своїми вважали... Шукати педантично одноманітності була б така ж химера, як припускати і рівність між людьми... Для цього я і наполягав і при розділі 1793 року, аби мешканцям тамтешнім залишені були їхні права і привілеї» [3, с. 60].

Той самий Рєпнін дав надзвичайно яскравий опис станової логіки імперії на західних окраїнах: «Не дивно, що думка тих, хто з тарілками за стільцями стоять, не збігається з тими, котрі на стільцях сидять. Їм усе хочеться самим на стільці сісти, збивши тих, котрі їх займають за своїм народженням» [3, с. 177]. У текстах епохи Просвітництва ставлення дворянства до селян було висловлено вкрай недвозначно. У написаному в 1780-ті рр. «Рассуждении о неперемненных государственных законах» Денис Фонвізін ототожнює поняття «нації» з дворянством, а про селян пише як про «народ», що «плазуючи у мороці найглибшого невігластва, несе безголосо тягар жорстокого рабства» [20, с. 266]. У 1767 р. поет Василь Сумароков писав: «Селяни наші жодних шляхетних почуттів не мають» [5, с. 67]. У «Загородной поездке» Олександра Грибоєдова є фраза: «Коли б якось випадково сюди занесло б чужинця, він звісно вивів би з різкої протилежності нравів, що у нас панство і селяни походять від двох різних племен» [3, с. 383–384]. Зрозуміло, що такий підхід виключав серйозне розмірковування про етнічну приналежність селян нових губерній.

Водночас, російська влада вправно грала на селянських очікуваннях у кризових ситуаціях. Під час повстання Тадеуша Костюшки 1794 р. російська влада закликала поставити державний інтерес вище вірності поміщикам [22, с. 314–318]. Під час наполеонівської кампанії 1812 р. в офіційних закликах селян називали «почтенными нашими поселянами», «почтенными гражданами», тобто, використовувалася термінологія, зарезервована для юридично вільних станів [19, с. 78].

Найяскравіше слабкість етнічної складової російської політики відбиває термінологія, яку використовували в офіційних документах. У рескриптах Катерини II виступають польські «Хелм», «Бржесь», «Покуція» замість російських «Холм», «Берестьє», «Покутьє» [1, с. 173–174].

Переконливою ілюстрацією національної сліпоти центральної імперської влади є матеріали засідань Комітету міністрів – вищого адміністративного органу у Санкт-Петербурзі, створеного у вересні 1802 р. як дорадчої структури абсолютної монархії, в котрій імператор міг обговорити найсуперечливіші питання управління державою із призначеними ним вищими сановниками. На початку XIX ст. лівова частка справ, які розглядав Комітет, походила від губернаторів новоприєднаних західних земель, котрі досить часто просили підтримки і втручання верхньої влади в їхнє протистояння з більш сильним польським рухом, що особли-

во активізувався під час наполеонівських війн. Губернатори інформували столицю про поширення чуток про відродження Наполеоном Речі Посполитої в кордонах до першого поділу, активізацію контактів шляхти західних губерній з поляками австрійської Галичини і підказували, що «одна зразкова суворість» могла б стати наукою для усіх. Однак позиція Комітету міністрів була цілком позбавлена національної оптики, він абсолютно не цікавився етнічним складом селянського населення чи змістом освіти, яку отримувала місцева шляхта [14].

Політика поступового і обережного втручання у «місцеві справи» новоприєднаних губерній не була порожніми словами. Університетський статут 1804 р. вимагав переведення усіх рівнів освіти на російську мову, аналогічну вимогу повторив і статут 1828 р., але російська справді стала мовою викладання у навчальних закладах усіх рівнів лише після повстання 1830 р. [10] (і навіть тоді заходи вживалися непослідовно – у 1863 р. Юрій Самарін писав про життєву необхідність у західних губерніях «просвіти, православно-руської, а не загальної цивілізації» [8, с. 442]). Не кращими були справи з мовою і в центрі – Іван Дмитрієв, який очолював III Департамент Сенату, нарікав, що лише нечисленні місцеві збірки права були переведені (та й ті переписані поганим почерком), решта зберігалася в оригіналах, до того ж завідуючий польськими справами не знав польської мови, а остзейськими провінціями – ані німецької, ані латини [6, с. 136].

Щодо конфесійної політики, то у звітах волинського губернатора за 1806 р. стан православних (у тодішній офіційній термінології, «греко-російських») церков оцінювався так: «вони загалом старезні і бідні жажливо; віряни їхні поселяни теж бідні», а поміщики «опікуються власними костелами» [15, арк. 57 зв.]. У звіті з тієї ж Волині за 1810 р. губернатор писав, що православну релігію сповідають «лише чиновники, що перебувають на посадах, і навернені у православ'я по приєднанні тутешнього краю до Росії поселяни» [15, арк. 232 зв.]. До 1830 р. політичних висновків із цього не робилося.

Становий характер імперії яскраво відбиває історія з імітацією шляхетства, описана в документах архіву Урядового Сенату. Один дезертир, змінивши прізвище, був у Васильківському повіті «прийнятий шляхетським товариством». Пояснюючи, чому такий перебіг подій став можливим, Київське губернське правління у рапорті 14 квітня 1815 р. повідомило Урядовий Сенат: «...оскільки народ місцевий, тобто селяни і міщани говорять мовою руською українською і релігії грекоросійської, а дворяни і шляхта переважно говорять польською і є римо-католиками, то усіх пришлих людей невідомого стану, тобто литовських міщан-втікачів, вихідців галиційських і навіть дворових людей, що втекли від польських поміщиків, називаючи себе подібно вищезгаданим і говорячи польською мовою, приймають тут доволі привітно сільськими шляхетськими товариствами до свого складу, лише через те, що люди ці за мовою, релігією та прізвищами схожі на місцевих шляхтичів» [16, арк. 193 зв. – 194].

Про те, що цей випадок був не поодиноким, свідчить величезне число «новоприписаної» шляхти без жодних документів – тільки у Київській губернії такої нараховувалося 12 407 душ [16, арк. 207 зв.]. Здаючи собі справу з імітуванням шляхетства, центральні органи влади багато розмірковували про втрати скарбниці від несплати податків «псевдшляхтичами», але не робили жодних політичних висновків. Кращим свідченням чого була риторика висловлювань про селянство – у поданні київського цивільного губернатора від 1802 р. зазначалося, що дворянство губернії «благонравно і достатньо виховане», натомість «чернь місцева потребує постійного нагляду чи спонукання» [16, арк. 21 зв.]. Йшлося тут про тих самих людей, котрих після 1863 р. Михайло Погодін назвав «співвітчизниками» і закликав «звільнити від іга ворожого племені» [12, с. 100]. Відтоді принципова відмінність шляхти і селян підкреслювалася як і раніше, тільки акцент був перенесений з аспектів соціальних на національні – новий час вимагав нової аксіологічної перспективи.

Бібліографічні посилання

1. Архив Государственного Совета. – СПб., 1869. – Т. 1.
2. **Бантыш-Каменский Н.** Историческое известие о возникшей в Польше унии с показанием начала и важнейших, в продолжении оной чрез века, приключений / Н. Бантыш-Каменский. – М., 1805.
3. Бумаги кн. Н. В. Репнина, за время управления его Литвою // Сборник Русского Исторического Общества (далее: СБРИО). – 1875. – Т. 16.
4. **Грибоедов А. С.** Сочинения / А. С. Грибоедов. – М., 1988.
5. **Гуковский Г.** Очерки по истории русской литературы XVIII в. / Г. Гуковский. – М.; Л., 1936.
6. **Дмитриев И. И.** Взгляд на мою жизнь / И. И. Дмитриев. – М., 1866.
7. **Мадариага де** Изабель. Россия в эпоху Екатерины Великой / И. де Мадариага. – М., 2002.
8. **Нольде Б.** Юрий Самарин и его время / Б. Нольде. – М., 2003.
9. **Носов Б. В.** Установление российского господства в Речи Посполитой / Б. В. Носов. – М., 2004.
10. **Остапчук О.** Язык и идентичность в ситуации полилингвизма: Правобережная Украина в первой трети XIX в. / О. Остапчук // Беларусь и Украина: История и культура Ежегодник. 2004. – М., 2005. – С. 227–252.
11. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. 23.
12. **Погодин М. П.** Польский вопрос: Собрание рассуждений, записок и замечаний. 1831–1867 / М. П. Погодин. – М., 1868.
13. Рескрипты императрицы Екатерины Второй генералам Каховскому и Кречетникову и донесения их императрице // СБРИО. – СПб., 1885. – Т. 47.
14. Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге (далее – РГИА). – Ф. 1263, оп. 1, д. 14.
15. РГИА. – Ф. 1281, оп. 11, д. 31.
16. РГИА. – Ф. 1286, оп. 1, д. 209.
17. РГИА. – Ф. 1341, оп. 1, д. 346.
18. **Стегний П. В.** Разделы Польши и дипломатия Екатерины II: 1772, 1793, 1795 / П. В. Стегний. – М., 2002.
19. **Тартаковский А. Г.** Военная публицистика 1812 года / А. Г. Тартаковский. – М., 1967.
20. **Фонвизин Д. И.** Собрание сочинений / Д. И. Фонвизин. – М.; Л., 1959. – Т. 2.
21. **Fleischhacker H.** Russische Antworten auf die Polnische Frage, 1795–1917 / H. Fleischhacker. – München-Berlin, 1941.
22. **Żytkowicz L.** Rządy Repnina na Litwie 1794–1797 / L. Żytkowicz. – Wilno, 1938.

Надійшла до редколегії 16.12.2010

УДК 94477(=411.16).061«18»

В. О. Яшин

Криворізький державний педагогічний університет

ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕРШОГО (ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО) КОМІТЕТУ З ДОПОМОГИ ПОСТРАЖДАЛИМ ЄВРЕЯМ (1881–1882 рр.)

Розглянуто діяльність Єлисаветградського комітету допомоги нужденним євреям протягом 1881–1882 рр., першого з аналогічних за часом створення. За моральної та матеріальної підтримки євреїв з усіх губерній межі осілости, внутрішніх губерній імперії та європейського єврейства єлисаветградське єврейство швидко ліквідувало матеріальні наслідки погромів 1881 р. і відновило нормальну життєдіяльність громади.

Ключові слова: погроми, Єлисаветградський комітет, самодопомога, внутрішньоєврейські зв'язки, благодійність.

Рассмотрена деятельность Елисаветградского комитета помощи бедным евреям в 1881–1882 гг., первого из аналогичных по времени создания. При моральной и материальной поддержке евреев из всех губерний черты оседлости, внутренних губерний империи и европейского еврейства елисаветградское еврейство быстро ликвидировало материальные последствия погромов 1881 г. и возобновило нормальную жизнедеятельность общины.

Ключевые слова: погромы, Елисаветградский комитет, самопомощь, внутриэтнические связи, благотворительность.

The article exposes the activity of Yelisavetgrad Committee of the help to the poor Jews, during 1881–1882 first from similar at times creation. The activity of Yelisavetgrad society was the example how Jewish association without state mechanism of the protection, could extend old mechanism of self-help and profound new mechanism of self-help. It could remove difficult financial consequences of the massacres in 1881 and renew the normal life's work of the society.

Key words: pogroms, Yelisavetgrad Committee, self-help, internal ethnic copulas, charity.

Історія антиєврейських погромів 1880-х рр., протягом XX ст. і до нашого часу, часто піддавалася не стільки науковому дослідженню, скільки ставала жертвою наукових заборон та свідомих і несвідомих перекинувань на догоду ідеологічним потребам. Тільки з 1960-х рр. у зарубіжній, переважно американській та ізраїльській, а з 1990-х рр., у вітчизняній історіографії відбулися позитивні зміни в дослідженні цього питання та почався процес подолання політично детермінованих дослідницьких обмежень.

Однак, до цього часу поза увагою науковців залишається процес ліквідації матеріальних наслідків (нанесеної шкоди), спричинених погромами. Між тим, дослідження цього питання видається актуальним із тих позицій, що воно проливає світло на характер, особливості і напрями зв'язків між окремими єврейськими громадами південноукраїнських земель, рештою громад межі осілости, громадами обох столиць і представниками європейського єврейства, що мали місце в критичний для південноукраїнського єврейства час, дає можливість глибше дослідити особливості міжетнічних процесів у регіоні, що відбувалися у другій половині XIX ст.

Прагнучи внести свій скромний внесок у заповнення цієї наукової прогалини, ми визначили основною метою статті встановити характер, зміст діяльності та роль першого за часом створення Єлисаветградського комітету в організації допомоги євреям, постраждалим унаслідок погромів 1881 р. Видається важливим також окреслити загальним чином напрями зв'язків комітету із впливовими лідерами єврейських громад і громадами одновірців інших місцевостей.

На жаль, історіографія винесеного нами в титул питання фактично відсутня. Побічна і безвідносна, єдиним реченням згадка про пожертвування місцевою владою Єлисаветграда коштів на користь постраждалих євреїв погромів міститься лише у дослідженні С. Лозинського 1929 р. [8, арк. 190]. Решта ранніх і теперішніх досліджень, що тим чи іншим чином стосуються погромних подій, залишають без уваги досліджувані нами процеси.

Джерельна база хоча і обмежується декількома архівними справами, що зберігаються в Державному архіві Кіровоградської області, але є достатньою для висвітлення питання. Насамперед, це протоколи засідань комітету, бухгалтерські документи (відомості виплати матеріальної допомоги, звіти, квитанції, розписки), листування з впливовими представниками єврейських громад Росії і Німеччини [2–6]. Нами використовувалися також матеріали статей лондонської «Таймз» 1881–1882 рр., присвячені погромним подіям у південноукраїнських землях [11].

Упродовж 15, 16 і 17 квітня 1881 р. в Єлисаветграді відбулися масові єврейські погроми – перші у хвилі «південних погромів» 1880-х рр. Одрразу, як тільки

владі вдалося придушити заворушення, перед єврейською громадою міста поста-ло питання ліквідації наслідків погромів. До організації справи взялися свідомі, відповідальні і впливові її лідери.

Уже 20 квітня, ввечері, на квартирі лікаря Й. Цеткіна відбулося організацій-не зібрання ініціативної групи впливових представників елісаветградської єврей-ської громади, які утворили ядро створеного ними тоді ж «Комітету по збиранню добровільних пожертвуваль на допомогу постраждалих від безладів євреїв Єли-саветграду» [5, арк. 1]. До групи засновників комітету увійшли лікарі Й. Цеткін, Загорський і Розенштейн, присяжні повірені Л. Покрасов і Беренштейн, купці Со-ломон, Семен і Абрам Рейсери (батько і двоє синів), Тарнопольський, Л. Шклов-ський, С. Гінзбург, Горфінкель (Гурфінкель), брати Григорій та Олександр Когон (Коган), купці Слободський і Золотарьов, днем пізніше – Йона (Іойна) Тьомкін, батько Володимира і Дмитра Тьомкіних, у майбутньому – відомих діячів ревізіо-ністського сіонізму.

22 квітня було обрано правління комітету у складі присяжного повіреного Беренштейна, лікаря Розенштейна, Троцького, Полянського та елісаветградсько-го міського рабина Г. Шапіро (Шапіра). Головою комітету було обрано присяж-ного повіреного Л. З. Покрасова, його заступником Загорського, скарбником – купця Григорія Леонтіївича Когона і секретарями Й. Цеткіна і Розенштейна [5, арк. 1]. У якості головного завдання комітету було визначено повне відновлення нормального повсякденного життя всіх постраждалих унаслідок погромів та від-новлення економічного статус-кво єврейської громади, що існувало до погромів.

Міська влада схвально зустріла створення комітету, а міський голова О. Па-шутін звернувся до губернатора О. С. Ерделі з листом, в якому прохав санкціону-вати створення комітету та його діяльність під безпосереднім керівництвом місь-кої думи [5, арк. 1]. Дозвіл було отримано, а від імені міської думи до фонду ко-мітету було внесено 1 тис. крб [5, арк. 11].

Із самого моменту створення комітет прагнув до залучення якомога більшої кількості благодійників, звернувшись за допомогою в Петербург до барона Гора-ція Гінцбурга, «чайного короля» В. Висоцького, в Москву до Самуїла Полякова, в Лондон до Мозеса Монтефіоре а також, у тому числі, через персональні внутріш-ньоетнічні зв'язки членів комітету до єврейських громад інших міст і містечок [5, арк. 16 зв.; 6, арк. 21–24, 30]. На жаль, незважаючи на зусилля комітету, неєврей-ське населення міста прохолодно поставилося до питання допомоги постражда-лим, але у напружений післяпогромний час іншого годі було й чекати.

Впливові столичні єврейські лідери швидко відгукнулися на заклики еліса-ветградських одновірців. Відповідь від В. Висоцького на звернення комітету при-йшла через місяць, 28 травня. У своєму листі на ім'я Г. Когона, В. Висоцький по-відомляв про відправку ним залізницею чотирьох пудів одягу, загальною вартіс-тю 500 крб [5, арк. 30–31]. Через два місяці, 29 липня, в черговому своєму ли-сті, повідомляючи про надіслання чергової партії одягу, В. Висоцький одночас-но просив елісаветградський комітет опублікувати в часописах «Рассвет» і «Рус-ский еврей» повідомлення про його, Висоцького, матеріальну допомогу. Він та-кож просив надіслати ці публікації до нього офіційно, від імені елісаветградсько-го комітету, щоби зробити в «Московских ведомостях» «повідомлення про над-ходження до Вас через мене речей» [6, арк. 52].

У травні на заклики елісаветградських євреїв про допомогу відгукнувся дам-ський комітет єврейського сирітського будинку в Санкт-Петербурзі. Члени комі-тету зібрали і надіслали до Єлісаветграда п'ять тюків старих і нових речей: одя-гу і білизни. Повідомлення про це містилося в листі, що надійшов від члена дам-ського комітету Катерини Зак [6, арк. 32]. Власне, це не лист, а невеличка, акурат-на, майже витончена листівка, написана дивовижно красивим жіночим почерком. Авторка листа Катерина Юліївна Зак (народжена Епштейн) була одночасно кузи-

ною і дружиною Абрама Ісаковича Зака, одного з найбагатших і найвпливовіших євреїв Росії, директора Петербурзького обліково-позичкового банку. Цікаво, що сестра Катерини Зак, Поліна (Пауліна) Венгерова (в шлюбі) у XX ст. стала відома як авторка однієї з найкращих книг мемуарів про життя єврейства межі осілої другої половини XIX ст. «Спогади бабусі», вперше виданої німецькою мовою у 1908–1910 рр. і лише позаминулого року перекладеної російською (українсько-го видання поки що немає) [1].

Самуїл Поляков надіслав у травні 1881 р. на адресу комітету 1839 крб 50 копійок, як можна судити з цієї суми, не тільки власних коштів. Пізніше ним було надіслано ще 500 крб [5, арк. 14]. Комітет звертався до С. Полякова також щодо надання можливості безкоштовного проїзду постраждалим до Одеси [5, арк. 3 зв.], але це питання не було вирішене позитивно. Протягом квітня–вересня 1881 р. із Єлисаветграда виїхало 105 євреїв, більшість з яких – до Кременчука, решта – в Ольвіополь, Миколаїв, Одесу, Черкаси, Олександрію, Новий Берислав, Новоукраїнку, Фундукліївку, Знам'янку і Балту. Проїзд постраждалих оплачувався із загальних залучених коштів комітету [6, арк. 6–6 зв., 77].

У якості невідкладної форми допомоги постраждалим євреям, у перші післяпогромні дні, коли кількість постраждалих була ще невідома, були запропоновані харчові видачі борошном і печеним хлібом. Після встановлення більш точної кількості постраждалих, з 27 квітня комітет перейшов до адресних грошових виплат, сума яких змінювалася в залежності від наявних у комітеті коштів [5, арк. 5]. У результаті вжитих енергійних заходів комітету вдалося запобігти виникненню голоду серед постраждалих і забезпечити їх коштами для щоденного харчування.

Із початку травня комітет перейшов до вирішення завдання відновлення економічного стану постраждалих «настільки, щоби вони могли займатися своєю справою» [5, арк. 6]. Передбачалося надання збільшеної матеріальної допомоги особам, у яких постраждало житло, торгівцям на відновлення торгівлі, ремісникам на відновлення втрачених знарядь праці та прикажчикам і меламедам, що втратили місце роботи [5, арк. 6]. Ремісникам і купцям, що втратили своє майно, комітет надавав допомогу від 10 до 50 крб сріблом, іноді і більше [6, арк. 13, 25–26]. Однак, не всі могли претендувати на допомогу. У протоколі № 9 від 3 травня зафіксовано рішення: «постановили не видавати допомогу тим, хто торгує горілкою» [6, арк. 7].

Організатори комітету ефективно використовували механізми внутрішньоєврейської взаємодопомоги. Коли стала відчуватися гостра нестача коштів, а пожертви з інших місцевостей тимчасово знизилися, комітет, без зайвого сорому, знайшов за потрібне «запросити для пожертвувань» місцевих купців Давида Горського та В. і Є. Гольденбергів [5, арк. 10], адже за давніми традиціями взаємодопомоги благодійницька турбота про нужденних була обов'язком заможної верхівки єврейської громади.

Іншим варіантом стала закупівля товарів для потреб комітету із знижкою у одновірців. Гостронеобхідне для продуктових роздач у перші після погромні дні борошно у купця Г. Л. Когона дешевше на 11 %. Останній, у свою чергу, закупив зерно для виготовлення цього борошна у одновірців Гріншпуна і Бершадського також із знижкою і такі закупки проводилися декілька разів [5, арк. 1–1 зв., 3 зв., 4]. Лікарі Цеткін, Загорський і Розенштейн погодилися видавати ліки безкоштовно, а провізор Гольдберг продавати ліки для постраждалих зі знижкою 40 % [5, арк. 2 зв.]. Ліс (дубові дрова) закуповувався у єврейського купця і активного благодійника Я. Френкеля із знижкою більше 30 % та доставкою за власний рахунок [6, арк. 3]. Скло було придбане через посередництво, аналогічного єлисаветградському, Київського єврейського комітету [5, арк. 19].

Пожертвування надходили щоденно і сума їх різнилася: від одного рубля, що надійшов від учня Полтавської гімназії Леві Рєзника, і до декількох сотень и ти-

сяч (як від барона Г. Гінцбурга) крб. Перше з пожертвувань, на суму 12 крб, надійшло від мешканця Одеси А. Гольденберга [5, арк. 4]. Про кожне надходження доповідалося на засіданнях комітету. Всі надходження ретельно реєструвалися, а касові книги щотижнево ревізувалися [5, арк. 12].

На середину травня потік пожертвувань вже був досить міцний. Так, якщо на 14 травня було залучено 19 696 крб благодійницьких внесків, то на 29 травня ця сума становила 21 581 крб. Лише за один день 14 травня на адресу комітету поступило 7 875 крб, у тому числі 1 тис. крб від Єлисаветградської міської думи і 5 тис. від барона Г. Гінцбурга [5, арк. 11, 13 зв.].

Благодійницькі внески надходили майже з усіх місцевостей, де мешкали євреї: з Одеси, Миколаєва, Києва, Бердичева, Херсона, Варшави (більше всього – 2 тис. крб), Полтави, Харкова, Галича Костромської губернії, Ростова-на-Дону, Москви і Петербурга і навіть Єкатеринбурга. Але, безперечно, найбільшим благодійником виступив барон Горацій Гінцбург. Усього ним було пожертвовано 33 тис. крб – спочатку 5 тис., потім 10 тис., потім ще 18 тис. крб, що, в цілому, становило на той час величезну суму [5, арк. 11, 14, 16].

Барон Гінцбург особисто адресував два свої листи єлисаветградському комітету. У першому своєму листі, датованому 29 травня 1881 р., барон просив комітет обов'язково «доставити як звіт про розподіл коштів, так і відомості про поточний стан справ у краї, ваші потреби, приблизний розмір допомоги, яка ще потрібна» [5, арк. 37]. Він висловлював сподівання, що цей «жахливий погром був останнім гонінням на євреїв», закликаючи членів комітету «і надалі працювати для загальної користі» [6, арк. 37].

У листі, від 12 червня 1881 р., підписаному банкіром А. Заком і бароном Г. Гінцбургом, повідомлялося про створення в Санкт-Петербурзі «у зв'язку із напливом значних жертвувань на користь постраждалих на півдні євреїв» спеціального комітету для розподілу благодійницької допомоги [6, арк. 47]. У листі Г. Гінцбург і А. Зак наголошували на важливості відновлення дрібної торгівлі, а барон повідомляв про свій намір надіслати додатково ще 18 тис. крб [6, арк. 47].

Єлисаветградський комітет підтримував активні контакти також і з київським «Комітетом для допомоги євреям, постраждалим у результаті погромів», одеським «Комітетом для роздачі допомоги постраждалим євреям Новоросійського краю» та з представниками впливового німецького єврейства.

Комітет (скоріше за все, в особі Г. Когона, оскільки відповіді приходили на його ім'я), звернувся в Берлін, до представників відомого банкірського дому Блейхредерів [6, арк. 46], який фактично був відділенням паризького банку Ротшильдів, а сам Г. Блейхредер підтримував із Ротшильдами тісні стосунки. Специфічна ж цікавість Ротшильдів до європейської політики, особливо її екстремальних аспектів, була добре відома. Представник Блейхредербанка (на жаль, підпис у документі вкрай нерозбірливий) в короткому листі, відправленому наприкінці червня 1881 р., повідомляв про можливість відправлення грошей через один із петербурзьких банків [6, арк. 46].

Досить цікавим є ще один лист із Берліна, від імені «Берлінського комітету з допомоги нужденним євреям Росії», що надійшов у серпні того ж року за підписом «Carl Bernstein» [6, арк. 46]. Нами встановлено, що автором листа був Карл Ілліч Бернштейн (1842–1894), приват-доцент (з 1887 р. – професор) Берлінського університету. Уродженець Одеси, у 1864 р. він став першим євреєм, якому було дозволено захист докторської дисертації в Берлінському університеті. Карл Бернштейн був активним прихильником ідеї еміграції євреїв із Росії, а з 1881 р. брав активну участь у діяльності Берлінського колонізаційного комітету, що побічно слугує підтвердженням його авторства.

К. Бернштейн просив Г. Когона надати дані про кількість постраждалих, назви населених пунктів, де відбулися погроми, розмір нанесених збитків, стан і ха-

рактер допомоги постраждалим. Берлінський комітет цікавився принципами визначення кількості постраждалих і розподілу благодійницьких коштів, а також характером і обсягом зв'язків єлисаветградського і петербурзького комітетів.

Берлінський комітет висловлювався щодо більш масштабного вирішення «єврейського питання» в Росії. К. Бернштейн, піднімаючи політичні питання, писав: «У нашому комітеті виникло питання, чи не буде доцільним тепер здійснити щось більше і радикальніше, що знищить коріння зла? Зрозуміло, спільно із західноєвропейськими і російськими комітетами допомоги. Головне в тому, щоби забезпечити російським євреям свободу пересування по всій країні і *можливість еміграції* (курсив наш – В. Я.). Як тільки буде виконано перше, слід приступати до другого. Питання в наступному: чи буде дозволена еміграція російським урядом?» (переклад з німецької наш – В. Я.). Карл Бернштейн запевняв Г. Когона в тому, що викладене в листі є офіційною точкою зору репрезентованої ним організації і закликав останнього до співпраці [6, арк. 39 зв.].

За нашими підрахунками, з 24 травня 1881 р. до 14 квітня 1882 р. єлисаветградським комітетом була здійснена 4231 виплата постраждалим від погромів євреям на загальну суму 34 389 крб 65 копійок [6, арк. 13–22 зв.]. Кількість ордерів на виплати істотно перевищувала кількість осіб, що отримували допомогу, адже багато хто з постраждалих отримував по декілька виплат.

З липня 1881 р. кількість і суми виплат постраждалим почали невпинно знижуватися, що було пов'язано із нормалізацією ситуації в єврейській громаді міста. Останні виплати постраждалим зафіксовані у квітні 1882 р. [4, арк. 22 зв.]. Однак, діяльність товариства продовжувалась і наявні гроші використовувалися на користь єврейської громади. На клопотання І. Тьомкіна, у вересні 1882 р. комітет виділив 500 крб «на облаштування класів у молитовному будинку», а за клопотанням Н. Тартаковського було виділено 300 крб на потреби ремісничого училища [6, арк. 56, 57].

За безкоштовною медичною допомогою, що її надавав цей комітет, звернулася незначна кількість постраждалих євреїв. За рахунок цього комітету із місцевої аптеки Гольдберга з 22 квітня до 30 квітня було видано ліків всього на 12 крб 53 копійки [6, арк. 27]. В період з 1 травня по 16 травня 1881 р. за медичною допомогою звернулося 12 осіб, що отримали ліків на 32 крб 80 копійок, в основному – різного роду мазей [6, арк. 1]. З огляду на дбайливе ставлення євреїв до стану свого здоров'я, наведені дані свідчать, що кількість осіб, фізично постраждалих унаслідок погрому, була незначна.

Слід сказати, що питання про реальну суму збитків від погрому є доволі заплутаним, а суми істотно перебільшеними. Під час роботи над цією статтею нами було встановлено, що першоджерелом публічного розповсюдження недостовірних відомостей була лондонська «Таймз». У 1881 р. в цьому виданні було вміщено серію статей, присвячених південноукраїнським погромам. Наступного, 1882 р., всі ці статті вийшли окремою збіркою під назвою «Persecution of the Jews in Russia» («Переслідування євреїв в Росії») [11]. Цікаво, що деякі відомості, опубліковані в лондонській газеті, в той час містилися лише в російських документах, помічених грифом «таємно».

«Таймз» писала, що під час Єлисаветградського квітневого погрому 500 будинків і 100 магазинів було зруйновано, а всього на 2 мільйони крб власності пограбовано та знищено «500 houses and 100 shops were destroyed... the property destroyed and stolen was reckoned at two million roubles» [12, p. 4].

Через чверть століття у статті «Yelisavetgrad (Elisabethgrad)», уміщеній у «Jewish Encyclopedia» англomовного Нью-Йоркського видання 1906–1912 р. читаємо те ж саме: «500 houses and 100 shops were demolished; and 2,000,000 rubles worth of property was stolen or destroyed», але при цьому додавалося вже, що «багато хто був вбитий» [12, с. 592]. Ще двадцятьма роками пізніше Самуїл Лозинський, вже без уточнення джерела, писав: «євреї постраждали на 2 мільйони ру-

блів; зруйновано і пошкоджено було 418 будинків і 290 торговельних приміщень» [8, с. 190]. На жаль, ці помилкові відомості до цього часу мигтять у різних виданнях, які ми тут не вказуємо лише за браком часу і місця. Насправді ж, вказана цифра не підтверджується дослідженими нами іншими документами як вітчизняних, так і закордонних (російських) архівів [10; 3, арк. 1–153; 2, арк. 1–132; 9; 4, арк. 153], у кількості більше як 300, які не вказуються тут виключно за браком місця. Так, у доповіді Херсонської земської управи земському зібранню подана цифра *збитків по губернії*, встановлена *із слів самих постраждалих*, а саме 2 575 443 крб 75 копійок. Ця сума охоплює збитки у чотирьох містах, на двох станціях залізниці, у двох містечках, у 40 селищах і селах [7, с. 1183]. На нашу думку, сума декларованих збитків явно перебільшена, щонайменше, на два порядки і реальні збитки навряд чи становили більше як 30 000 крб. Єлисаветградський погром 15–16 квітня 1881 р. став лише початком великої хвилі погромів і вже на початку травня цього ж року допомога знадобилася євреям інших міст і містечок українського Півдня. На другому засіданні комітету 21 квітня Борис Когон повідомив про погроми в Голті і про необхідність тамтешнім «сімействам у кількості 150 надіслати крб 100». Доставити гроші голтським євреям погодився купець Гурфінкель [5, арк. 2–2, зв.], а шостого травня в Голту було відправлено ще 100 рублів із фонду Єлисаветградського комітету [6, арк. 11]. Також грошову допомогу в розмірі всього 300 крб сріблом отримали сім постраждалих євреїв села Верблюдка Олександрівського повіту [6, арк. 13].

Наприкінці 1881 – на початку 1882 р. за рішенням Єлисаветградського комітету було надіслано на допомогу варшавським євреям, постраждалим від погромів, 300 крб. Від імені Варшавського комітету подяку за це висловив у спеціальному листі від 25 січня (7 лютого) 1882 р. його голова генерал-лейтенант Н. Шерешевський [6, арк. 80]. Із середини літа 1881 р. засідання комітету практично припиняються. Якщо за квітень–серпень 1881 р. відбулося 32 засідання, то за період з вересня 1881 р. до 2 травня 1882 р. (дата останнього протоколу) всього лише 7 засідань, з проміжком часу іноді більше двох місяців між засіданнями. У квітні 1881 р. віддрукований у друкарні узагальнений звіт про діяльність комітету було передано до міської управи на її запит, куди було перенесено і місцезнаходження самого комітету [6, арк. 85].

У процесі дослідження архівних джерел нами не було знайдено свідчень щодо будь-якої помітної допомоги з боку неєврейської громади постраждалим євреям, окрім зазначеного вище внеску Єлисаветградської міської думи.

Висновки. 1. Єлисаветградський комітет став ефективним інструментом внутрішньоєврейської допомоги єврейській громаді одновітцям, постраждалим унаслідок погромів 1881 р.

2. Найбільшу організаційну і розпорядницьку роль у діяльності Єлисаветградського комітету, безперечно, відіграв купець Григорій Коган. Його особисті контакти і зв'язки з впливовими представниками єврейства в Росії і за кордоном забезпечили надходження достатнього обсягу коштів для забезпечення реалізації основних цілей діяльності комітету.

3. У процесі діяльності Єлисаветградського комітету виникали нові, розвивалися і набували об'єктивної форми зв'язки між єлисаветградською та іншими, територіально і державно відокремленими єврейськими громадами. Необхідною і достатньою умовою виникнення цих зв'язків було самоусвідомлення їх учасниками нерозривної внутрішньоєврейської єдності, що ставало ключовим аспектом у контексті формування модерних державницьких традицій єврейської нації.

Бібліографічні посилання

1. Венгерова П. Воспоминания бабушки. Очерки культурной истории евреев России в XIX веке / П. Венгерова; пер. с нем. Элла Венгерова. – М., 2003.

2. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф. 18, Єлисаветградська міська дума, оп. 1, спр. 510. Розкладкова відомість податку з нерухомого майна на 1865 рік, на 132 аркушах.
3. ДАКО. – Ф. 78, Єлисаветградська міська дума, оп. 13, спр. 4. Розкладкова відомість податку з нерухомого майна в місті Єлисаветград, Херсонської губернії, 1875 рік, на 134 арк.
4. ДАКО. – Ф. 78, Єлисаветградська міська управа оп. 13, спр. 5, Розкладкові відомості податку з нерухомості в місті Єлисаветград, Херсонської губернії, 1874 р., на 153 арк.
5. ДАКО. – Ф. 78, оп. 13, спр. 7, Протоколи засідань комітетів по збиранню добровільних пожертвувальників на користь постраждалих євреїв від погрому в місті Єлисаветграді (20 квітня 1881 – 2 травня 1882), на 23 аркушах.
6. ДАКО. – Ф. 78, оп. 13, спр. 8, Клопотання бідних євреїв, ухвали комітету допомоги бідним євреям про надання їм допомоги (16 травня 1881–25 січня 1883), на 88 арк.
7. Доклад Херсонской губернской земской управы Херсонскому губернскому земскому собранию очередной сессии 1881 года, 16-го октября 1881 года. // Труды губернских комиссий по еврейскому вопросу. Часть вторая. Губернии: Харьковская, Екатеринославская, Киевская, Таврическая, Волынская, Бессарабская, Полтавская, Херсонская, с Одесским градоначальством и Подольская. – Спб., 1884. – pag.1. – С. 1178–1202.
8. **Лозинский С. Г.** Социальные корни антисемитизма в средние века и в новое время / С. Г. Лозинский. – М., 1929.
9. Раскладка Высочайше утвержденной суммы налога с недвижимых имуществ Херсонской губернии между городами, местечками и посадами / Без автора // Херсонские губернские ведомости. – 1868. – 18 марта. – С. 36.
10. Російський державний історичний архів (Санкт-Петербург). – Ф. 821, Департамент духовних справ іноземних віросповідань, оп. 9, спр. 125, Переписка у справі антиєврейських заворушень, що були в Одеському генерал-губернаторстві, 1881 р, на 656 арк.
11. Persecution of the Jews of Russia 1881. Reprinted from the «Times», with Map and Appendix. – Lnd., 1882.
12. Yelisavetgrad (Elisabethgrad) // Jewish Encyclopedia; a descriptive record of the history, religion, literature and customs of the Jewish people from the earliest times to the present day / Prepared under the direction at Cyrus Adler (and others). Isidore Singer, Managing editor. – N.Y., 1901–1906. – Vol. 12. – P. 592.

Надійшла до редколегії 02.07.2009

УДК 343.22(091)(477)«18»

Е. В. Долецький

Кримський гуманітарний університет (м. Ялта)

ЗЛОЧИННІСТЬ У ТАВРІЙСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст. (аналіз даних кримінальної статистики)

З позицій повсякденної історії проаналізовано злочинне середовище Таврійської губернії ХІХ ст., а також зміст понять «злочинність» і «злочин» у той час. Розглянуто становий, віковий, статевий, національний, кримінально-правовий зрізи злочинності. Досліджено динаміку і характер злочинності Таврійської губернії ХІХ ст., причини і чинники її змін.

Ключові слова: злочинність, злочин, злочинне середовище, об'єкт злочину, становая статистика, становий зріз злочинності, віковий аналіз злочинності, національний склад злочинності, статевий склад злочинності, динаміка злочинності.

С позиций повседневной истории проанализирована преступная среда Таврической губернии ХІХ в., а также содержание понятий «преступность» и «преступ-

ление» в то время. Рассмотрены сословный, возрастной, половой, национальный, уголовно-правовой срезы преступности. Исследованы динамика и характер преступности Таврической губернии XIX в., причины и факторы ее изменений.

Ключевые слова: преступность, преступление, преступная среда, объект преступления, сословная статистика, сословный срез преступности, возрастной анализ преступности, национальный состав преступности, половой состав преступности, динамика преступности.

The criminal environment analysis of the Tavrick province in XIX century is given in this article. Also there is a class, age-dependent, national, cuts of criminality. A very important part of the article devoted to criminal dynamics and character of the Tavrick province in XIX century, and main reasons of their changes.

Key words: criminality, crime, criminal environment, object of crime, class statistics, class cut of criminality, age-dependent analysis of criminality, national composition of criminality, sexual composition of criminality, crime wave.

Боротьба із злочинністю завжди була одним з найактуальніших завдань будь-якої держави. Незалежно від політичного режиму, форми правління, історичного періоду кримінальні злочини завжди мали місце у сфері суспільних відносин. За статистикою нині в Україні щороку здійснюється понад 40 тис. злочинів і всі зусилля держави є недостатніми для ефективної боротьби із злочинністю. Автономна Республіка Крим посідає шосте місце в Україні за рівнем злочинності. Боротьбі із злочинністю може допомогти величезний досвід, накопичений Російською імперією.

Для влади Російської імперії завжди головним завданням був контроль суспільних відносин і попередження злочинності. Але держава на своїх околицях не завжди справлялася з цим завданням. Таврійська губернія як звичайна периферія мала свої особливості у відносинах злочинного світу і держави. Дослідження цієї специфіки місцевої злочинності добре характеризує особливості історичної епохи, а злочинність, як ніщо інше, дуже чітко доповнює картину повсякденного життя і побуту людей таврійських міст того часу, розкриваючи проблеми суспільства, що частіше не лежали на поверхні та з різних причин не висвітлювалися історичними сучасниками.

Але, на жаль, ця тема недостатньо вивчена в історико-правових дослідженнях. Це пояснюється складністю теми, величезним обсягом інформації, а також недостатнім вивченням історичних джерел. Обмежує змістовність досліджень і практичне ігнорування в історичних дослідженнях узагальненої кримінальної статистики XIX ст.

Окремі аспекти злочинного середовища Таврійської губернії вивчали історики та кримські краєзнавці в суміжних дослідженнях. Серед авторів, які займалися цими проблемами, доцільно назвати А. В. Ветрова [1], А. М. Вікторова [2], П. І. Гарчева [3], А. І. Гурова [4], К. В. Колонтаєва [15], В. І. Корольова [16], І. І. Полякова [23], А. Чалова [34].

Актуальність даного дослідження обумовлена: по-перше, браком наукових мікроісторичних досліджень із цієї проблематики; по-друге, важливим значенням досліджень злочинного середовища для регіональної та повсякденної історії міст Таврійської губернії XIX ст.; по-третє, своєрідним зв'язком між проблемами боротьби із злочинністю в Таврійській губернії і сучасному Криму.

Метою даного дослідження є спроба відновлення якнайповнішої картини кримінального середовища Таврійської губернії XIX ст., а також з'ясування чинників, що впливали на падіння і зростання динаміки злочинності Таврійської губернії XIX ст.

Джерельну базу дослідження склали документи фондів Державного архіву Автономної Республіки Крим, зокрема фондів Таврійського губернського про-

курора [5], Таврійської губернської палати цивільного суду [6], Таврійської губернської палати карного суду [7], Таврійської губернської палати цивільного та карного суду [8], Євпаторійського повітового суду [9], Канцелярії Таврійського губернатора [10], Таврійського губернського правління [11], Мирового судді 3-ї ділянки Євпаторійського судово-мирового округу [13], Мирового судді 2-ї ділянки Євпаторійського судово-мирового округу [14], Євпаторійського тюремного замку [12].

Цінну інформацію щодо кримінального стану в Криму містять «Обзоры о состоянии Таврической губернии» за 1897, 1899, 1900, 1902–1904 рр. [17–22]. Не менш важлива статистична інформація щодо злочинності Таврійської губернії міститься в «Приложениях к всеподданнейшим обзорам о состоянии Таврической губернии» за 1884–1890, 1892–1896 рр. [24–33].

Статистика у дослідженнях злочинності Таврійської губернії XIX ст. є одним з найінформативніших джерел історичного пізнання, бо дає змогу використовувати сучасні методики, зокрема, математичний аналіз. Використання математичних методів більш детально розкриває картину злочинного середовища у таврійському регіоні XIX ст.: дає змогу виділити найбільш агресивні у правопорушеннях стани суспільства, найбільш схильні до злочинності національності, простежити масштаби такого особливого явища як жіноча злочинність, проаналізувати динаміку злочинності в цілому по Таврійській губернії і виокремити причини та фактори, що впливали на злочинне середовище того часу.

Одним з найважливіших показників кримінальної статистики є *становая статистика*, яка відображає категорії суспільства, що найчастіше переступали межу закону в Таврійській губернії XIX ст. Такі дані дозволяють дійти висновків стосовно мотивів злочинів, можливо навіть з'ясувати, чого саме не вистачало в житті правопорушників. Не таємниця, що найчастіше головною причиною більшості злочинів є недостатній рівень життя правопорушника, що нерідко виливається у відчайдушну спробу здобути у протизаконний спосіб додаткові джерела доходу.

Щоб відобразити рівень життя представників будь-якого соціального стану, в історичних дослідженнях використовують метод складання уявного споживчого кошика відповідного часу. При всіх позитивних властивостях цього підходу йому не бракує недоліків, зокрема, суттєвого усереднювання та неможливості врахування усіх елементів споживчого кошика. У такій ситуації доцільним є використання станової статистики злочинності, що дає можливість в іншій площині проаналізувати загальний рівень добробуту тієї чи іншої соціальної верстви.

Для дослідження *станового зрізу злочинності* по Таврійській губернії з 1884 по 1904 рр. попередньо всі стани розподілимо на три групи. До першої групи входили дворяни та купецтво. Динаміка злочинності для цієї соціальної категорії була особливою: її рівень майже не змінювався протягом 1884 – 1888 рр. (у середньому 250–260 злочинів на рік), але від 1888 р. до 1896 р. – стрімко зріс до показників 850–900 випадків на рік. Надалі зареєстрований короткотерміновий спад злочинної активності до рівня 250 випадків на рік. Але згодом загальний рівень майже удвічі перевищував показники 1884 р., зокрема в 1903–1904 рр. налічував 400–450 випадків злочинної діяльності [17–22; 24–33]. Для цієї групи були характерні такі злочини: у дворян – порушення громадського порядку, бійки, пияцтво, неповага до чиновників і образа їх при виконанні службових обов'язків, іноді крадіжки, зрідка вбивства; у купецтва – порушення правил продажу напоїв та тютюну, незаконне придбання торгових ліцензій, порушення порядку сплати або й несплати сум по казенних відомствах (будівельні, транспортні і т. ін.), порушення пожежних статутів, паспортного режиму, іноді злочини проти чужої власності (незаконне привласнення чужої власності і крадіжки), порушення монетних і торгових статутів, зрідка вбивства.

Друга група була наймасовішою і складалася з селян і міщан, при цьому міське населення вирізнялося найбільшою агресивністю й активністю. Динаміка рівня злочинності цієї групи невинно підвищувалася від 1884 до 1904 р.: у 1884 р. міщани і селянство скоїли близько 3500 злочинів, протягом 1885–1887 рр. – 8000 випадків, у 1893–1895 – 10–12 тис., 1896–1899 – 13–15 тис. Досягнула свого злочинного апогею ця група напередодні революції 1905–1907 рр. – понад 22 тис. випадків на рік [17–22; 24–33].

У цій групі зареєстровано всі види злочинів, які загалом передбачало російське законодавство на той час. Але при цьому, міщани здійснювали більше вбивств, тяжких тілесних ушкоджень, тоді як селяни вдавалися переважно до крадіжок і грабежів. Аналіз даних кримінальної статистики дозволяє дійти висновку, що жителі міст, а саме: робітники, дрібні торгівці, волоцюги та біднота, були найагресивнішими в термінах кримінального закону верствами міського суспільства, оскільки скоювали найбільш жорстокі злочини.

Третя група об'єднувала військовослужбовців та «інші» стани (служителі церкви, чиновники, інваліди, волоцюги тощо). Особливість цієї групи була в безпосередній залежності її елементів від державного апарату, що зумовило цікаву динаміку її рівня злочинності. Протягом 1884–1895 рр. показники коливаються від 500 до 700 злочинів на рік. Але в період 1896–1899 рр. кількість інцидентів у цій групі стрімко зросла у зв'язку із протекціоністськими реформами держави і сягали вже 3,5–4 тис. злочинів. Після 1899 р. кримінальний рівень стрімко спадав, сягнувши показника, нижчого, ніж 1884 р. і надалі не перевищував 500–550 випадків на рік. Пояснюється це новими війнами Російської імперії з Японією, милітаризацією і піднесенням зацікавленості до статусу державних службовців [17–22; 24–33].

Характер злочинів у цій групі можна визначити так: військові майже не вчиняли злочинів, а з тих, що траплялися, переважали тяжкі вбивства, сильні побої, бродяжництво, порушення правил моралі й порядку, крадіжки, грабежі; у «інших» станів зафіксовані здебільшого посадові злочини, хабарництво, лихварство, майнові порушення, у поодиноких випадках – вбивство і нанесення тяжких тілесних ушкоджень.

Загалом на першу групу (дворян та купців) у Таврійській губернії припадало 2,4 % всіх злочинів, на другу групу (міщан та селян) – 80,5 %, а на третю (військових та інші стани) – 10,3 %, а ще 6,7 % – незареєстровані, загублені та неординарні справи.

Віковий аналіз злочинності Таврійської губернії другої половини XIX ст. показав, що найбільша кількість цинічних і агресивних злочинів у Таврійській губернії XIX ст. здійснювали особи у віці від 21 до 41 років – понад 350 злочинів у рік. Для прикладу, для віку 17–21 років зареєстровано лише 75–80 злочинів у рік. Така ситуація пояснюється тим, що саме у 21–30 років визначалася вся подальша доля людини, а ті, хто не мав змоги знайти собі достатнє джерело доходів, часто ставали на лихий шлях життя [17–22; 24–33].

Унаслідок аналізу *національного складу* злочинців протягом 1865–1903 рр., ми дійшли висновку, що найагресивнішими в Таврійській губернії були представники української та російської національності, які скоювали понад 70 % всіх злочинів, а решту 30 % вчиняли татари, євреї, турки і цигани, греки, вірмени і німці та інші. Ці підрахунки зроблені на основі даних арештантських аркушів Євпаторійського тюремного замку (1865, 1876, 1903 рр.), в яких вказувалася національність злочинця [13, оп. 1, спр. 1, 2, 11].

При цьому слід зауважити, що карна статистика є унікальним джерельним комплексом, який дає уявлення про етнічний склад, оскільки у більшості державних документів та статистичних звітів Таврійської губернії національність не вказувалася. Ситуація ускладнювалась тим, що більшість чиновників того часу не

розрізняли поняття «національність» та «віросповідання»: часто в арештантських документах значилося просто «магометанин» замість назви нації (татарин, турок, іранець, араб тощо). Подібна проблема була і з поняттями «руський», «украинець», «малоросс», які зазвичай записували з неухважності або й через неосвіченість таврійських чиновників.

Аналіз *статевого складу* злочинності Таврійської губернії кінця XIX ст. показав, що за даними мирових судів легкі та середньої тяжкості злочини переважно скоювали чоловіки – 87 % злочинів (25 322 випадків у 1904 р.), відповідно жінки були менш криміногенними – тільки 13 % (3095 випадків на 1904 р.). Дані окружних судів із тяжких злочинів засвідчують ще ганебнішу картину не на користь чоловіків – співвідношення було 92 % на 8 % відповідно (431 і 31 випадок у 1904 р.). Такі пропорції у Таврійській губернії зберігалися протягом усієї останньої чверті XIX ст. (1884–1904 рр.) [17–22; 24–33].

Жіноча злочинність при малій питомій вазі в загальній масі кримінальних випадків, як засвідчує аналіз складу видів правопорушень, вирізнялася найбільш небезпечною формою – вбивствами, скоєннями тяжких каліцтв і нанесеннями тілесних ушкоджень, а також крадіжками і шахрайством. Зауважимо, що жіночі злочини були більш жорстокі, цинічні, часто холоднокривно обдумані. Неабиякий відсоток кримінальних випадків спричинені особово-сімейними мотивами (помста, підозри на зраду у шлюбі, розчарування в чоловікові, самозахист тощо).

Аналіз *динаміки злочинності* Таврійської губернії протягом 1884–1904 рр. показав, що зміни визначалися соціальними та економічними чинниками по всій Російській імперії. Варто виділити найбільш істотні фактори, що впливали на динаміку кримінального середовища Таврійської губернії в 1884–1904 рр.

По-перше, це були голодні 1885–1886 рр. та 1891–1893 рр., які збільшили темпи зростання злочинності у 2,81 рази порівняно з рівнем 1884 р.: відповідно у 1885–1886 рр. кількість злочинів зросла з 5 345 до 9 922 злочинів, а у 1891–1893 – до 12 738 злочинів. Протекціоністська політика С. Ю. Вітте стрімкого підвищення непрямих податків у 1893–1895 рр. спричинила нарощування темпів злочинності на 69 %, тобто загальні показники скоєних правопорушень сягнули величини 21 529 інцидентів у 1895 р. Наслідки грошової реформи у 1896–1897 рр., російсько-японська війна та зубожіння населення відгукнулися підвищенням темпів зростання кількості злочинів на 90 %, коли було зафіксовано максимальні показники по Таврійській губернії за все XIX ст. – 28 417 випадків. При цьому слід зазначити, що легкі та середні правопорушення стрімко зростали, а тяжкі злочини, навпаки, знижувалися [17–22; 24–33].

Таким чином, дослідження структури злочинного середовища Таврійської губернії XIX ст. за різними соціальними ознаками дозволяє дійти таких **висновків**:

1. У таврійських містах та селах на злочинний шлях найчастіше ставали представники селянства або міщанства переважно у віці від 21 до 30 років російської, української або татарської національності. Здебільшого (87–92 %) лихою справою зловживали чоловіки, ніж жінки (8–13 %). Судячи з динаміки рівня злочинності Таврійської губернії другої половини XIX ст., мотивація в основній масі випадків формувалася під впливом соціально-економічних факторів (голод, інфляція, зубожіння).

2. Злочинність у Таврійській губернії у другій половині XIX ст. мала суто локальний характер, оскільки жодних резонансних кримінальних подій у таврійських містах та селах не відбувалося, а більша частина карних справ проходила по мирових, та зрідка, по окружних судах.

3. У Таврійській губернії XIX ст. практично не зареєстрована діяльність великих кримінальних структур та організацій, як, наприклад, в Одесі кінця XIX – початку XX ст.

4. Така кримінальна ситуація пояснюється відсутністю великих промислових центрів та порівняно повільним темпом життя Таврійського краю цього періоду. Криму у ті часи бракувало значних морських портів рівня Одеського. Більшість портів, наприклад у Євпаторії, Бердянську, тим більше у Ялті, перебували у вкрай занедбаному стані та потребували великих державних коштів на ремонт, а тому не виконували своєї основної ролі: через них не курсували тони товарів і продуктів, а отже і не утворювалося підґрунтя для поживи шляхом контрабанди і бандитизму. Як виняток можна назвати Севастопольський порт. Але це був не стільки торговий, скільки військовий порт, а тому пильно контролювався військовими та поліцейськими органами і Севастопольським градоначальством, що не створювало сприятливого середовища для розвитку криміналітету.

5. Кримінальне життя окремих таврійських міст у XIX ст. мало «сезонний» характер, що почали помічати з 1880-х рр. Переважно, це були міста, до яких прибували на лікування «на грязі» сакського та євпаторійського лиманів. Цей термін не слід сприймати буквально, він означав виїзд на відпочинок узагалі, тому що терміна «курорт» у сучасному розумінні довгий час зовсім не існувало. Найбільш привабливими містами відпочинку була Євпаторія, Саки, Ялта, Алупка тощо. Поширеними правопорушеннями у таких містах були, насамперед, бійки та нанесення каліцтв різних рівнів тяжкості, вуличні дебоші п'яниць, порушення суспільного ладу, образи дамської честі, громадян у суспільних місцях, а також чиновників і працівників правопорядку при виконанні службових обов'язків, псування державного та міського майна (вуличних ліхтарів, поломка стоянок для візництва, забруднювання вулиць тощо).

6. У цілому, характеризуючи злочинність Таврійського краю другої половини XIX ст. за статистичними даними і динамікою злочинності, можна визначити її не стільки як насильницьку, скільки як таку, що мала корисливі мотиви, оскільки в цей час основними правопорушеннями були крадіжки худоби та нанесення тяжких тілесних ушкоджень.

Бібліографічні посилання

1. **Ветров А. В.** От губернского суда – до наркомата юстиции / А. В. Ветров // Крымские известия. – 2003. – № 110. – С. 1.
2. **Викторов А. М.** Судебная реформа 1864 г. в Таврической губернии / А. М. Викторов // Весы Фемиды. – 1997. – № 6. – С. 39–41.
3. **Гарчев П. И.** История органов внутренних дел Украины и зарубежных стран / П. И. Гарчев. – Симферополь, 1999.
4. **Гуров А. И.** Профессиональная преступность: прошлое и современность / А. И. Гуров. – М., 1990.
5. Державний архів Автономної республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф.13: Таврійський губернський прокурор. 1787–1899 рр. – (47 434 од. зб.).
6. ДААРК. – Ф. 14: Таврійська палата цивільного суду. 1819–1869. – (35 245 од. зб.).
7. ДААРК. – Ф. 15: Таврійська палата кримінального суду. 1819–1869. – (56 789 од. зб.).
8. ДААРК. – Ф. 16: Таврійська палата цивільного і кримінального суду. 1815–1869. – (34 687 од. зб.).
9. ДААРК. – Ф. 18: Євпаторійський земський (повітовий) суд. 1819–1869. – (8 од. зб.).
10. ДААРК. – Ф. 26: Канцелярія Таврійського губернатора. 1803–1917. – (36 262 од. зб.).
11. ДААРК. – Ф. 27: Таврійське губернське правління. 1792–1920. – (44 993 од. зб.).
12. ДААРК. – Ф. 551: Євпаторійський тюремний замок. 1866–1915. – (13 од. зб.).
13. ДААРК. – Ф. 581: Мировий суддя 3-ї дільниці Євпаторійського судово-мирового округу. 1863–1875, 1920. – (30 од. зб.).
14. ДААРК. – Ф. 722: Мировий суддя 2-ї дільниці Євпаторійського судово-мирового округу. 1869–1892. – (47 од. зб.).

15. Колонтаев К. В. История уголовной полиции в дореволюционной России / К. В. Колонтаев. – Севастополь, 2003.
16. Королёв В. И. Общая полиция Крыма и северной Таврии во второй половине XIX – начале XX вв. (кадровый состав и условия службы) / В. И. Королев // Ист. наследие Крыма. – 2004. – № 3. – С. 78–86; № 4. – С. 34–56.
17. Обзор о состоянии Таврической губернии за 1897 год. – Симферополь, 1898.
18. Там же, за 1899 год. – Симферополь, 1900.
19. Там же, за 1900 год. – Симферополь, 1901.
20. Там же, за 1902 год. – Симферополь, 1903.
21. Там же, за 1903 год. – Симферополь, 1904.
22. Там же, за 1904 год. – Симферополь, 1905.
23. Поляков И. И. Правовой статус мировой юстиции Таврической губернии по судебной реформе 1864 года / И. И. Поляков // Весы Фемиды. – 2000. – № 4. – С. 2–3.
24. Приложение к всеподданнейшему обзору о состоянии Таврической губернии за 1884 год. – Симферополь, 1885.
25. Там же, за 1885 год. – Симферополь, 1886.
26. Там же, за 1886 год. – Симферополь, 1887.
27. Там же, за 1887 год. – Симферополь, 1888.
28. Там же, за 1888 год. – Симферополь, 1889.
29. Там же, за 1890 год. – Симферополь, 1891.
30. Там же, за 1892 год. – Симферополь, 1893.
31. Там же, за 1893 год. – Симферополь, 1894.
32. Там же, за 1895 год. – Симферополь, 1896.
33. Там же, за 1896 год. – Симферополь, 1897.
34. Чалов А. История органов юстиции Крыма / А. Чалов // Юрид. вестн. – 2002. – № 3. – С. 3–5.

Надійшла до редколегії 14.02.2011

УДК 94(477)-058.232 «1881»

К. С. Грищенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ШТРИХ ДО ПОРТРЕТУ ПІДПРИЄМЦІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ ст.

На основі архівного матеріалу зроблено спробу розширити уявлення про особливості взаємодій керівництва фірми «Брати Яхненки і Смирненко» з її акціонерами на останньому етапі існування компанії.

Ключові слова: буржуазія, позов, акціонери, адміністрація, торговий дім.

На основе архивного материала сделана попытка расширить представления об особенностях взаимоотношений руководства фирмы «Братья Яхненко и Смирненко» с её акционерами на последнем этапе существования компании.

Ключевые слова: буржуазия, иск, акционеры, администрация, торговый дом.

Based on archival material was done an attempt to broaden understanding of the special features of the relationship the firm's managers «Brothers Yakhnenko and Simirenko» with it's shareholders at the last stage of existence of a company.

Key words: the bourgeoisie, the lawsuit, shareholders, administration, trading house.

Кожна історична епоха висуває на авансцену історії нових героїв. І це не обов'язково видатні діячі. Ними можуть бути й цілі соціальні, професійні гру-

пи. Для другої половини XIX – початку XX ст. в історії України серед таких героїв можна назвати буржуа.

Вивчення буржуазії ніколи не залишалося поза увагою істориків. Та важливо, що формування історіографічного образу відбувалося практично водночас із становленням цієї соціальної групи в Росії та Україні. Тому не випадково, що праці, написані в 1860-х рр. – 1917 р., носили переважно довідково-практичний характер. Використовуючи статистичні джерела, дослідники намагалися виявити тенденції у розвитку торгівлі та промисловості, зафіксувати підприємницький досвід. Як правило, у збірниках, брошурах цього часу висвітлювалася життєдіяльність підприємців, подавався фактологічний матеріал стосовно громадської діяльності промисловців, перераховувалися найзначніші благодійні справи на користь окремих закладів [1; 11; 13].

У радянській історіографічній традиції буржуазія розглядалася в контексті економічної історії та крізь призму класової боротьби. Багато дослідників, серед яких К. Г. Воблій, І. Ф. Гіндін, В. О. Голобуцький, І. О. Гуржій, О. О. Нестеренко, С. Г. Струмлін та інші, ввели до наукового обігу великий джерельний масив та зробили суттєвий науковий доробок щодо соціальних та суспільних відносин [2; 3; 4; 5; 9; 12].

При збереженні певного інтересу до економічної складової, особливістю сучасної історіографічної ситуації можна назвати пильну увагу саме до української національної буржуазії та її меценатської діяльності. У цій сфері варто відзначити праці О. Доніка, Т. Лазанської, М. Москалюка, Т. Ніколаєвої та інших. Розширення кола питань досліджень на сучасному етапі сприяло романтизації образу українського підприємця [6; 7; 8; 10].

Серед відносно невеликої кількості крупних українських підприємців фірма «Брати Яхненки і Смирненко» займає видатну економічну та суспільно-політичну позицію, що не залишилося поза увагою істориків. Це призвело до того, що загальні уявлення щодо всієї української буржуазії часто формуються саме на основі даних щодо цієї фірми. Це, зрозуміло, має свої пояснення.

Фірма «Брати Яхненки і Смирненко» була заснована близько 1815–1820 рр. і займалася торгівлею борошном, збіжжям, шкірами та ін. Із 1840-х рр. фірма почала торгувати цукром. Саме з цього часу починається розквіт компанії [7, с. 189–190]. Але, переживши декілька криз, вона припинила своє існування в 1880-х рр. Водночас, останній період історії фірми співпав із активізацією українського національного руху, який активно підтримувався братами Яхненко, Смирненком. Тому дана стаття присвячена саме цьому періоду існування компанії «Брати Яхненки і Смирненко», оскільки доповнення, уточнення образу цих підприємців є особливо важливим завданням для подальших ґрунтовних, різнобічних досліджень як з історії підприємництва, соціальних відносин, так і з історії українського національного відродження.

Вирішення цього завдання можливе за рахунок збільшення точок розгляду об'єкта, застосування нових прийомів і методів вивчення окремих персоналій, коли аналізується не тільки «зовнішній» бік життя та діяльності, а й мотивація вчинків, спосіб думання та соціальної поведінки тощо. Це вимагає також розширення джерельної бази досліджень, у тому числі й за рахунок таких комплексів, що дозволять представити механізми соціальної взаємодії, взаємовідносин керівників означеної компанії з її акціонерами різного матеріального та соціального рівня. Розширення уявлень щодо цих аспектів стало можливим завдяки введенню до обігу «Дела по прошению вдовы майора Александры Лашкевич о побуждении администрации торгового дома Яхненко и Смирненко к уплате просительнице процентов». Ця справа зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві та стосується невеличкого, але, здається, показового епізоду з життя «Братів Яхненків і Смирненко» у 1881 р. [14].

Цей джерельний комплекс налічує 13 аркушів і складається з низки документів. Перший з них – «Прошение», адресоване Київському генерал-губернатору Олександру Романовичу Дрентельну, датоване 25 квітням 1880 р. Тут Олександра Олексіївна Лашкевич сповіщала, що була вимушена звернутися до високопосадовця через своє вкрай скрутне матеріальне становище. Адже вдова вже два роки не могла отримати відсотки з суми у 2 тис. крб., які вклала в торговельний дім Яхненків і Смирєнка. Замість цього Адміністрація компанії запропонувала їй 50 крб. з капіталу. Утім пані Лашкевич наполягала хоча б на 500 крб.: «При моих критических обстоятельствах прошу содействия Вашего Высоко Превосходительства повлиять на администрацию Яхненко и Смирєнко». Особливе враження справляє емоційність листа, у якому акціонерка наголошувала на неможливості не тільки підтримувати гідний статусу рівень життя, а й на вкрай нужденному становищі: «я без куска хлеба, не имею чего кушать, на 100 руб., что я из капитала получила, я заштопала долги и выкупила кое-что из тряпья, башмаков, не за что кушать, они грабят бедных». Окремо вдова звертала увагу на ставлення до її прохання адміністратора фірми, її багаторічного юрисконсульта професора Олександра Федоровича Кістяківського, який «меня выгоняет, не принимает, не входит в положение меня нищей, бедной кредиторши» [14, арк. 1].

28 квітня прохання з Канцелярії генерал-губернатора було відправлено до адміністрації фірми «Брати Яхненки і Смирєнко» через те, що виплата процентів не залежала від начальника краю [14, арк. 2]. Наступного дня О. Р. Дрентельн у листі до О. Ф. Кістяківського повідомив останнього щодо прохання вдови, зазначивши: «Усматривая при представленных просившей документах, что Ваше Высочородие состоите председателем администрации братьев Яхненко и Смирєнко, я имею честь об ходатайстве сообщить на Ваше усмотрение» [14, арк. 3]. Варто відзначити оперативність дій Канцелярії генерал-губернатора, однак, О. Р. Дрентельн не вважав за потрібне тиснути на Адміністрацію фірми.

Професор О. Ф. Кістяківський у відповіді генерал-губернатору оперативно пояснив скрутне становище товариства і неможливість виплати відсотків кредиторам, окрім найбільшніх: «1. Процентом по долговым документам фирмы Братьев Яхненко и Смирєнко за последние 2 года, т.е. 1879 и 1880 г. общими собраниями кредиторов по стесненному положению дел предприятия, для выдачи определенно не было; 2. Никаких процентов за предыдущие 2 года ни один из кредиторов не получил и Администрация никому из них производит такой выплаты не вправе; 3. Из числа назначенной собранием для выдачи беднейшим из кредиторов суммы, не боле 150 руб. в одни руки, Г-жа Лашкевич получила уже 18-го числа истекшего апреля в счет капитала по своему документу 100 руб. и остальные 50 получит осенью этого года, о числе лично и документально мною её объяснено; 4. Больше этого Администрация не вправе ничего для Г-жи Лашкевич сделать» [14, арк. 4, 4 зв., 5].

Здавалося б усе зрозуміло. Та на початку травня вдова Лашкевич знову звернулася до київського генерал-губернатора, цього разу з доповідною запискою, в якій вимагала грошей на переїзд до сина у Єлисаветград (на той час вона жила в монастирі при Києво-Печерській Лаврі) [14, арк. 6]. Резолюція канцелярії з цього приводу була очікуваною: «оставить без последствий» [14, арк. 8]. На цьому історія пані Лашкевич закінчується.

Архівна справа продовжується ще одним документом – «Список делам Администрации торгового дома братьев Яхненко и Смирєнко». Цей «Список» являє собою таблицю, в якій зазначаються прізвища або назва компанії-позивача, сума позову та рішення щодо розв'язання справи. Крім Київського промислового банку, торгового дому братів Лур'є, Волзько-Каменського банку та інших (загалом 64 позиції) під номером 20 зафіксовано позов Олександра Кістяківського до Адміністрації на 4 637 крб. 34 коп. Як видно зі «Списку», 7 лютого 1880 р. на

умовах мирової угоди претензії було припинено [14, арк. 10]. І хоча ми напевно не знаємо, що в цьому випадку передбачала мирова угода, можемо припустити, що повністю або частково суму О. Ф. Кістяківський отримав.

Зрозуміло, не варто уявляти собі представлений епізод як просту бінарну опозицію «бідних» та «багатих», «хороших» та «поганих». Ця насичена справа дозволяє по-іншому подивитися на давно вже актуальні питання не лише з історії буржуазії, а й соціальних відносин взагалі.

Полілог, який склався, забезпечив яскраве відчуття близькості з людиною кінця XIX ст. І не лише через емоційність пані Лашкевич. Зрозуміти можна кожну сторону конфлікту. Будь-яке інвестування є справою ризиковою, як і підприємницька діяльність, особливо невдовзі після проведення масштабних реформ, у часи прискореної індустріальної модернізації. Історик, зрозуміло, знаходиться у більш виграшному становищі, ніж учасники справи, знаючи, що через банкрутство майно фірми «Брати Яхненки і Смирненко» у 1880-х рр. було виставлено на продаж. Зокрема, Брянський завод придбав та перевіз до Катеринослава повне устаткування потужного Ташлицького заводу фірми. І все ж, прорахування ризиків є значною частиною формування інвестиційних планів. Невиконання цієї умови, навіть через неосвіченість, часом призводить до невтішних результатів, як у випадку з удовою Лашкевич. Крім того, вдова згадувала про своїх дітей – сина з Єлисаветграда, та дочку-генеральшу, яка й подарувала їй ті інвестовані 2 тис. крб. [14, арк. 1]. Тобто, пані Лашкевич не була кинutoю та самотньою. Можливо, її спіткали не тільки фінансова недалекоглядність, а і прорахунки в справі виховання дітей. Можливо, розповідь про відсутність шматка хліба була лише трюком із метою швидше отримати гроші за допомогою розчуленого генерал-губернатора. З іншого боку, і Олександр Федорович Кістяківський, імовірно, вижив би без 4 тисяч. А, судячи з першого листа, у О. О. Лашкевич на це було рази в чотири менше шансів. Якщо загальне зібрання кредиторів вирішило виділити найбіднішим із них по 150 крб., це свідчило, що лихо спіткало не лише О. О. Лашкевич, а вона у свою чергу була або найбідніша, або найактивніша. Професор О. Ф. Кістяківський постає перед нами з не досить вигідної для романтичної історіографії позиції – юриста та людини, гарного юриста та нормальної людини. А «нормальність» рідко співпадає з «ідеальністю», навіть у соціальних відносинах. Видатні меценати Яхненки і Смирненко виявляється віддавали перевагу масштабним проектам – будівництву навчальних закладів чи виданню журналів, а не підтримці жінки, яка по собі залишила лише «Прошение» (деякі, можливо, і того не залишили). Відкритим залишається питання наскільки меценатська діяльність посприяла кризі та банкрутству торгового дому Яхненків та Смирненка.

Отже, представлена справа не стільки розставляє всі крапки над «і», скільки примушує ставити запитання, а значить формулювати наступні завдання з орієнтацією на світові тенденції в історіописання, враховуючи його різноманітні повороти. За допомогою подібних епізодів, накопичення безлічі різноманітних мікроданих подальші дослідження можуть отримати важливі нюанси для створення більш повного портрету української буржуазії.

Бібліографічні посилання

1. **Братчиков А.** Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях / А. Братчиков. – Житомир, 1868. – Вип. 1.
2. **Воблий К. Г.** Нариси з історії російсько-української цукрової промисловості: у 3 т. / К. Г. Воблий. – К., 1930.
3. **Гиндин И. Ф.** Русская буржуазия в период капитализма. Ее развитие и особенности / И. Ф. Гиндин // История СССР. – № 2 – 1963. – С. 47
4. **Голобуцький В.** Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період / В. Голобуцький. – К., 1970.

5. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І. О. Гуржій. – К., 1968.
6. Донік О. М. Соціокультурний вимір підприємництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2003. – Вип. 6. – С. 49–55.
7. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. І. Лазанська. – К., 1999.
8. Москалюк М. М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття / М. М. Москалюк. – Тернопіль, 2009.
9. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / О. О. Нестеренко. – К., 1952.
10. Ніколаєва Т. М. Внесок підприємців України в розвиток системи початкової освіти в останній третині XIX – на початку XX ст. / Т. М. Ніколаєва // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К, 2008. – № 15. – С. 305 – 313.
11. Подолинський С. Ремесла і фабрики на Україні / С. Подолинський. – Женева, 1880.
12. Струмилин С. Г. Очерки экономической истории России и СССР / С. Г. Струмилин. – М., 1966.
13. Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем: Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. Историко-экономическое исследование / М. И. Туган-Барановский. 2-е изд., доп. – СПб., 1900. – Т. 1
14. ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 442 «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора», оп. 534, спр. 80. – 1881 р.

Надійшла до редколегії 30.12.2010

УДК 94 (477) (09)

М. В. Остропольська

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

МИХАЙЛО ПАВЛИК І ЛЕСЯ УКРАЇНКА: ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРНО-ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Проаналізовано особливості культурно-інтелектуальних зв'язків М. Павлика з Лесею Українкою у контексті культурних, суспільно-політичних, економічних процесів, що відбувалися наприкінці XIX – початку XX ст. в Україні.

Ключові слова: М. Павлик, Леся Українка, «Народ», Галичина, культурно-інтелектуальні зв'язки, Наддніпрянщина, соборність.

Проанализированы особенности культурно-интеллектуальных связей М. Павлика с Лесей Украинкой в контексте культурных, общественно-политических, экономических процессов, которые происходили в конце XIX – начала XX ст. в Украине.

Ключевые слова: М. Павлык, Леся Украинка, «Народ», Галичина, культурно-интеллектуальные связи, Надднепрянщина, соборность.

The specialties of cultural and intellectual relations between M. Pavlyk and Lesya Ukrainka in the context of cultural, social and political, economic processes which took place at the end of XIX – the beginning of the XX century in Ukraine are analysed.

Key words: M. Pavlyk, Lesya Ukrainka, «Narod», Galichina, cultural-intellectual communications, Naddneprjanshchina, unity.

Як відомо, в останні десятиліття XIX ст. унаслідок переслідувань царизмом українофілів-громадівців у Наддніпрянщині, центром національно-визвольного руху стали західноукраїнські землі. За всіма ознаками народ-

ницький рух 60–90-х рр. XIX ст. відповідав культурно-політичній стадії національного відродження. Вагомий вплив на втілення ідеї соборності України справили культурно-інтелектуальні зв'язки відомих діячів із Західної та Наддніпрянської України М. Павлика та Лесі Українки.

Слід зазначити, що Михайло Павлик (1853–1915 рр.) і Леся Українка (1871–1813 рр.) – були представниками однієї історичної доби, хоча, формування їхніх світоглядів відбувалося в різні історичні періоди (М. Павлик був старший на вісімнадцять років), у своєрідних умовах двох різних країн, до яких входили тоді українські землі. Це, звичайно, не могло не позначитися на їхньому світосприйманні і не породити деяких ідейних розходжень. Проте, на особисті стосунки це аж ніяк не впливало. Для Лесі Українки М. Павлик – видатний український публіцист, письменник і мислитель – був старшим товаришем, одним з тих її найближчих друзів, які допомогли поетесі не тільки визначити свій шлях, але й послідовно ним йти [11, с. 220].

Постаті М. Павлика та Лесі Українки знайшли певне висвітлення в історіографічній традиції. Це, передусім, такі дослідники, як С. Злупко [1], М. Куликов [3], М. Нестерук [8], В. Полєк [11]. Ці автори намагалися частково показати культурно-інтелектуальні зв'язки двох митців. Однак, на цих дослідженнях позначилася пануюча на той час радянська ідеологія, унаслідок чого потрібно критично аналізувати дані праці. Серед сучасних досліджень слід виділити кандидатську дисертацію В. Костюка, в якій було показано гендерну проблематику творчості М. Павлика на прикладі діяльності Лесі Українки та інших письменниць того періоду [2]. Особливості культурно-інтелектуальних зв'язків М. Павлика та Лесі Українки ще не були предметом поглибленого дослідження. Саме тому існує необхідність подальшого вивчення даної проблематики.

Джерельною базою статті є опубліковані листи Лесі Українки до М. Павлика та М. Павлика до М. Драгоманова. Завдяки цим джерелам можемо поглибити знання про культурно-інтелектуальні зв'язки між двома митцями. Оригінали цих листів знаходяться в інституті літератури ім. Т. Шевченка Національної академії наук України. У Відділі рукописів збереглося 74 листи поетеси до М. Павлика, які подано за автографом (ф. 101, № 306). Це листування умовно можна поділити на два періоди: 1891–1895 рр (38 листів) та 1898–1907 рр. (36 листів) [5, с. 453].

Об'єкт розвідки – інтелектуали М. Павлик та Леся Українка у їх культурно-інтелектуальній взаємодії зазначеного періоду. Предметом дослідження є зародження і розвиток сутності та особливостей культурно-інтелектуальних зв'язків М. Павлика з Лесею Українкою наприкінці XIX – початку XX ст.

Мета роботи – з'ясування характеру та особливостей культурно-інтелектуальних взаємовпливів М. Павлика та Лесі Українки зазначеного періоду.

Наукова новизна даної статті полягає у тому, що ідейні взаємозв'язки М. Павлика з Лесею Українкою досі ще не були предметом системного вивчення. Завдяки зібраним та проаналізованим матеріалам можна розкрити особливості та значення культурно-інтелектуальних зв'язків М. Павлика та Лесі Українки задля поширення ідеї соборності України. На нашу думку, доречно зробити декілька термінологічних застережень. Культурно-інтелектуальні зв'язки – контакти, котрі сприяють взаємному культурному збагаченню осіб, між якими вони відбуваються та піднесенню їхнього інтелектуального рівня. І з цього погляду до них можна зарахувати навіть побутові контакти, що відповідають зазначеним критеріям. Таким чином, особливості культурно-інтелектуальних зв'язків між М. Павликом та Лесею Українкою умовно можна класифікувати як *суспільно-політичні, літературно-публіцистичні та побутові*.

Знайомство цих двох визначних постатей відбулося тоді, коли Леся Українка разом з матір'ю їхали до Відня (оперувати ногу письменниці мав відомий віденський хірург – професор Більрот). Дорогою до Відня Леся з матір'ю зупинилася у

Львові (1–5 лютого 1891 р.). Вони мешкали в «Європейському готелі» на Марійській площі, № 4 (зараз площа А. Міцкевича). Мати й дочка побували у гостинному домі відомого педагога й етнографа В. Шухевича – автора монументальної «Гуцульщини». Запрошували їх у гості й інші сім'ї. Але найчастіше зустрічалися вони з сім'єю Франків, де й познайомилася Леся Українка з Михайлом Павликом. Саме ці зустрічі й започаткували їхню сердечну дружбу [8, с. 143]. З першого короткого знайомства народилася і зміцніла дружба двох письменників.

Про Львів і Галичину, де жив М. Павлик, Леся Українка чула змалку. У Галичині, що перебувала під владою Австро-Угорщини, були дещо більші можливості для друкування українського слова, ніж у Російській імперії. У Львові виходили літературні журнали, куди посилали свої твори й наддніпрянські письменники. Саме завдяки таким політичним обставинам у країні розпочалася дружба двох визначних митців України – М. Павлика та Лесі Українки.

Перший напрям їхньої взаємної діяльності – *суспільно-політичний*. Як відомо, у 90-х рр. XIX ст. національний рух на західноукраїнських землях вступив у політичну стадію розвитку. Саме там, дещо раніше, ніж у підросійській Україні, на ґрунті діючих суспільно-політичних течій почалася політизація українського національного руху, створення перших політичних партій, формування їхніх програм, ідеї самостійної України. Національна ідея вийшла за межі інтелігентського середовища і стала активніше проникати у широкі маси. Це створило умови для формування масового політичного руху з сильним національним забарвленням. Першою такою партією стала заснована 1890 р. у Галичині Русько-українська радикальна партія (РУРП) на чолі з М. Павликом та І. Франком. У своїй діяльності радикали прагнули поєднати соціалізм з українськими національними проблемами, захистом інтересів селян та національних інтересів українців Галичини. Уперше в історії українського руху вони висунули й аргументували постулат політичної самостійності України.

Під час перебування у Львові Леся Українка, глибше ознайомилася з галицьким політичним і літературним середовищем, виробила власний погляд на діяльність політичних партій, напрями літературних журналів. Вона була солідарною з програмою Українсько-руської радикальної партії. Як наслідок, це дало підставу М. Драгоманову зробити висновок, який він виклав у листі до М. Павлика від 22 березня 1891 р.: «Обидві розкусили до дна галицьке народовство й ентузіастично стають на наш ґрунт. Будемо мати гарячих двох адвокатів, таких, яких я навіть не ждав» [10, с. 137–138].

З листів М. Павлика до Лесі Українки письменниця знала про становище у Галичині та Буковині, ліве крило організованої у 1890 р. партії радикалів, очолюване М. Павликом та І. Франком, де була проавстрійська орієнтація та сподівання на українську автономію як своєрідний політичний максимум у державницьких прагненнях. Русько-українська радикальна партія боролася за розширення і зміцнення зв'язків Галичини та Буковини з усією Україною. У цьому контексті варто наголосити на прогресивності думок інтелектуала М. Павлика, який досягнув необхідності соборності України, що практично реалізовувалася через встановлення тісних ідейних взаємозв'язків із діями не тільки Західної України, але й Наддніпрянщини, зокрема із Лесею Українкою.

Ліве крило радикальної партії, на чолі з М. Павликом, у своїх друкованих органах «Народ» і «Хлібороб» рішуче виступало проти політики Австро-Угорщини щодо українських земель. Леся Українка активно підтримувала М. Павлика у критиці недемократичної політики Австро-Угорщини стосовно українського населення. Так, у Болгарії вона написала у «Народі» статтю «Безпардонний патріотизм», де викрила ворожу діяльність партії народовців стосовно українського народу [3, с. 84].

Можна стверджувати, що письменниця гостро критикувала політичну млявість, ідейну односторонність радикального руху. Вона закликала встановити тверду дисципліну серед членів партії, виробити чітку тактику і ширше ставити суспільні проблеми, зокрема, вважаючи, що питання емансипації жінки, визволення селянства повинні розв'язуватися у тісному зв'язку з цілковитим визволенням народу з-під пануючої влади [1, с. 14].

У той же час, не можна однозначно стверджувати, що стосунки між М. Павликом та Лесею Українкою були завжди гармонічними. Безперечно, були у них ідейні розходження. Так, перед виборами 1895 р. у Галичині Леся Українка постійно вимагала від М. Павлика покінчити з чварами у радикальній партії і готуватися до виборів об'єднаними демократичними силами. Дізнавшись, що М. Павлик допустив опублікування у журналі «Народ» низки статей ліберального напрямку, написаних представниками правого крила радикальної партії, вона обурилася. Про це свідчить її лист до М. Павлика від 8 червня 1895 р.: «Ні, справді, хіба ж це стаття, оте, що Лукіянович намазав? Ваші оборонні речі, як Ви знаєте, зробили на мене недобре враження (але не в тій часті, де про соціал-демократію польську), ну, а це вже просто «из рук вон» – в доказах туман і плутанина, а ясно тільки те, що він хоче втоптати Вас в болото. Я не бачу жодної кончності друкувати самому проти себе таку пакость. Це вже занадто сильно, так не довго й до самосожигання дійти. Я думаю, що така лайка між радикалами може досягти тільки того, що мужики заплутаються в лабіринті ваших чвар, а «вороженьки навітішаються». Шкода, що я не була при Вас, я думаю, що, може, мені вдалося б відрадити Вас від друкування таких штук» [5, с. 305].

Щодо *літературно-публіцистичної* взаємодії, то слід відмітити, що М. Павлик був надзвичайно вражений талантом письменниці, ще не знаючи її особисто. У рецензії на «Перший вінок» він був захоплений поезією Лесі Українки [9, с. 42–50]. Про те, що Леся Українка справила неабияке враження на М. Павлика читаємо у його листі від 6 лютого 1891 р. до М. Драгоманова: «Недавно була тут Ваша сестра з дочкою... Леся так просто ошоломила мене своїм образом та тонким розумом. Я думав, що вона тільки в крузі своїх поезій, аж воно далеко не так. На свій вік це геніальна жінка. Тим більш жаль, що, бідна, не живе, а мучиться. Що би то чоловік дав, якби такій людині помочи. Та ба, на це мало й з богом битися!.. Ми говорили з нею дуже довго, і в кожному її слові я бачив розум та глибоке розуміння поезії, освіти й людського життя. Дуже би цікаво й корисно, якби її поезія й інші літературні праці (до котрих вона, по-моєму, спосібна) перейшли на соціальне поле» [10, с. 121].

У зв'язку з тяжкою хворобою М. Драгоманова Леся Українка протягом травня 1894 – серпня 1895 рр. жила у Болгарії, але не поривала контактів з М. Павликом. Саме живучи у Болгарії, в родині Драгоманових, спілкуючись листовно й безпосередньо з українськими громадськими діячами, Леся Українка студіювала багато суспільно-політичної і художньої літератури (бібліотека М. Драгоманова була виділена Лесі). «Кращого помешкання для мене не могли видумати! Задумайте собі – чотири стіни книжок та ще яких», – писала вона М. Павлику [12, с. 167]. Відомо, що у цей період М. Павлик запропонував Лесі Українці стати членом журналу «Народ». Про це свідчить лист Лесі Українки до М. Павлика від 12 лютого 1895 з Софії: «Щодо членства, то я ще сього не зважила, у всякім разі, я надіюсь бути фактично його членом, коли не формально. Я не знаю й так, чи не завдадуть мені прикрошів добрі люди на повороті додому. Врешті, ще побачимо. Ви розумієте, що я не «страха ради» роздумую, а ради практичних причин, я б не хотіла в'язати собі руки більш, ніж вони вже зв'язані» [5, с. 278]. У Болгарії вона надрукувала у «Народі» статтю «Безпардонний патріотизм», де викривала ворожу суть діяльності партії народовців стосовно українського народу [3, с. 84].

Леся Українка з великою повагою і розумінням ставилася до громадської, журналістської діяльності свого старшого друга, поширювала в Україні редаговані ним журнали «Народ» і «Хлібороб», раділа, що ці видання здобувають широку аудиторію. А коли постала загроза закриття цих органів (за браком грошей), Леся Українка звернулася до громадськості Наддніпрянщини із зверненням, відомим зараз під умовною назвою «Лист до товаришів», у якому закликала підтримати журнали, що їх видавали М. Павлик і І. Франко: «Орган радикальної партії «Народ» при всіх своїх хибах (і тут не без нашої вини) є все-таки єдиний часопис на українській мові, де можлива одверта розмова про наші громадські питання та подавання фактів з життя нашого народу, незалежно від всякої «тонкої політики», без огляду на різних «їх благородій». А коли загине «Народ», то хто знає, як довго прийдеться ждати нової часописі та тинятись по різних «чужих хатах»; вже ж тяжче засновати нову газету, ніж підтримувати давнішу» [3, с. 85–86]. Надсилаючи М. Павлику 11 (23). 01. 1895 р. «Листа до товаришів», вона просила передати його А. Г., маючи на увазі М. В. Ковалевського. «А він щоб пустив його в Києві між тими товаришами, яких він стрівав у мене, надто під кінець мого пробування там. Тільки не так званій «Літературній громаді», там занадто різношерстий народ, і мене з ним більш спогади зв'язують» [12, с. 169]. Але цей пристрасний виступ не було надруковано. Уперше він побачив світ у 1956 р.

Активно підтримуючи тісні контакти з М. Павликом, Леся Українка хотіла за його підтримки написати для журналу «Народ» серію нарисів під загальною назвою «Волинські образки». Але, на жаль, вони не зуміли здійснити цей задум. Так, було написано лише один нарис із цієї серії – «Школа», який М. Павлик опублікував у журналі «Народ» за 1895 р. під № 3–4 [4, с. 17]. У листі до М. Павлика від 3 лютого 1895 р. поетеса писала: «Посилаю Вам обіцяну роботу, властиве, початок її. Коли Вам такі речі годяться, то я згодом ще надішлю два-три подібні нариси, що мають іти під тою ж назвою («Волинські образки»), на сей раз буде одного» [5, с. 276].

Згодом частота їхньої переписки знижувалася, тим самим зменшувалася динаміка культурно-інтелектуальних зв'язків. Про це свідчить лист Лесі Українки до М. Павлика від 14 липня 1898 р.: «От і знов я пишу до Вас – через три роки... Не раз хотіла раніше писати, та одно, що не знала куди, а друге, що обставини не сприяли відновленню перерваного листування» [7, с. 56]. Через хворобу Леся Українка не могла приділяти належної уваги такій обтяжливій для її здоров'я практиці як листування. Звичайно, переписка продовжувалася, але не з тією інтенсивністю та й скоротилася кількість адресатів.

Наступний напрям взаємодії М. Павлика з Лесею Українкою – *побутові контакти – спілкування на рівні повсякденності, яке перемежовувалося з інтелектуальними контактами*. Для нас цікавим є лист-відповідь на запрошення Лесі Українки в гості до М. Павлика (приїзд з Болгарії) від 3 червня 1895 р.: «Ви мені наказуєте непримінно заїхати до Львова, бо інакше не простили би мені. А я не знаю, чи прощати Вам цю фразу. За кого Ви мене приймаєте, пане добродію? Видно, що Ви звикли мати діло з усякими «наймолодшими». Дозвольте намити Вам голову за це. Я, богу дякувати, ще не забула, що значать слова: інтерес громадський, слово честі, дружба. От Вам як! Так уже прощаю Вам на цей раз, спогадавши, що Ви ж мене так гречно в свою хату закликаєте. Як буду у Львові, скористаю з Ваших запросин» [5, с. 304]. Звичайно, така відповідь Лесі Українки на ідейні стосунки з М. Павликом не вплинула, а, навпаки, М. Павлик ще більше почав поважати Лесю. Повернувшись з Болгарії, Леся Українка 15–18 серпня 1895 р. зупинилася у Львові. Мешкала вона у будинку М. Павлика на вулиці Сокола, 1; була гостем його матері. Обговорювала з М. Павликом справу видання творів М. Драгоманова, обіцяла йому всебічну допомогу в цьому заході, взяла

на себе обов'язок розшукати у бібліотеках Києва потрібні тексти й допомогти у складенні бібліографії [8, с. 144].

Ідейні розходження між Лесею Українкою та М. Драгомановим були причиною відмови письменниці від пропозиції М. Павлика зайнятися виключно впорядкуванням архіву М. Драгоманова. Так, поетеса писала М. Павлику, що хотіла б витратити свій час і сили на те, щоб провадити дійову, корисну для народу роботу й боротьбу, а не для того, «щоб стати тільки консерваторкою паперів» [7, с. 233].

Для нас є цікавою стаття В. Полека, де автор цитує слова Лесі Українки: «Гриневецький (знайомий з Відня) сміявся з симпатії Павлика до мене, а ще гірше сміявся, коли я сказала, що то симпатія взаємна». Про Лесю Українку з М. Павликом залишилися цікаві спогади Лесина мати: «Бачились з Павликом і Франком. Павлик і Франко тоді багато декламували з російських поетів. З Франком і Павликом говорили про дрібні видання. Просили вони дозволу друкувати збірочку Лесиних поезій і дістали від нас на це згоду» [8, с. 220].

Як зазначає В. Костюк, Леся Українка спілкувалася з М. Павликом не тільки про політичну, соціально-економічну обстановку на Наддніпрянщині, але й про рівні права жінок і чоловіків [2, с. 17].

Безперечно, творчі стосунки М. Павлика та Лесі Українки відзначалися своєрідною принциповістю, відвертістю та щирістю. Так, у листі до М. Павлика від 22 червня 1891 р. з Євпаторії Леся писала: «Пригадала собі те, що Ви писали про повість «Жаль», добре, що з Вас такий одвертий критик, бо з такими людьми тільки й можна як слід говорити. Але я не у всьому з Вами згоджуюсь: мені здається, що тема не єсть так далека для автора, як Ви думаєте, бо ... Ви не сподівались такої теми і для Вас вона не досить далека або просто нецікава. Що залежить до виконання, то певне, що воно далеко не бездоганне, але ще там мусить чимало поправитися» [5, с. 91].

Розгляд культурно-інтелектуальних зв'язків є гарним прикладом як галицької та наддніпрянські інтелектуали спільно працювали на ідею соборності України. Для нас є вельми важливим те, що навіть за тих складних умов, які існували у Галичині та Наддніпрянській Україні на той час, представники двох регіонів підтримували тісні контакти, зустрічалися, листувалися. Саме ці взаємини були практичним втіленням ідеї культурної та політичної єдності України останньої чверті XIX – початку XX ст. Яскравим прикладом подібних плідних взаємин, що вплинули на становлення ідеї української державності, були культурно-інтелектуальні зв'язки між М. Павликом та Лесею Українкою. Їх умовно можна класифікувати на суспільно-політичні, літературно-публіцистичні та побутові. Перші дві групи зв'язків були тісно взаємопов'язані і тісно перепліталися з громадсько-політичною діяльністю обох представників українського відродження. Вільний обмін думками та ідеями сприяв взаємному творчому збагаченню інтелектуалів, викликав до життя нові спалахи креативності, що виливалися у формі значущого творчого доробку. Багатоплановість взаємин між цими титанами суспільно-політичної думки України кінця XIX – початку XX ст. сприяла їх взаємному інтелектуальному збагаченню та транзиту передових політичних ідей за напрямками Захід – Схід, Схід – Захід.

Бібліографічні посилання

1. Злупко С. Творче єднання / С. Злупко // Жовтень. – № 8. – 1964. – С. 13–15.
2. Костюк В. Громадсько-політична та наукова діяльність Михайла Павлика (1874–1915) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / В. В. Костюк. – Івано-Франківськ, 2008.
3. Куликов М. Леся Українка – видатний український мислитель-революціонер / М. Куликов. – Х., 1962.

4. Кухалашвілі К. Леся Українка – публіцист / К. Кухалашвілі. – К., 1965.
5. Леся Українка. Збір. тв. : у 12 т. / Леся Українка. – Т. 10: Листи (1876–1897). – К., 1978.
6. Леся Українка. Збір. тв. : у 12 т. / Леся Українка. – Т. 11: Листи (1876–1897). – К., 1978.
7. Леся Українка. Публікації. Листи. Статті. Дослідження / Леся Українка. – К., 1954. – Т. 1.
8. Нестерук М. У Львові і серед львів'ян / М. Нестерук // Жовтень. – № 2. – 1971. – С. 142–148.
9. Павлик М. Перші ступні русько-українського жіноцтва / М. Павлик // Народ. – № 4. – 1890. – С. 42–50.
10. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. – Чернівці. – 1910. – Т. 6 (1890–1891).
11. Полєк В. Дружба / В. Полєк // Вітчизна. – № 8. – 1963. – С. 220–221.
12. Третяченко Т. Художня проза Лесі Українки / Т. Третяченко. – К., 1983.

Надійшла до редколегії 27.11.2010

УДК 94(477)«18/19»

Л. В. Гриженко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЗАСЕЛЕННЯ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. ЯК ОСНОВНИЙ ФАКТОР ПОСИЛЕННЯ УРБАНІСТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У РЕГІОНІ

Проаналізовано особливості заселення Катеринославської губернії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. та простежено його вплив на посилення урбаністичних процесів.

Ключові слова: міграційний рух, урбаністичні процеси, переселенці, міське середовище.

Проанализировано особенности заселения Екатеринославской губернии в конце ХІХ – начале ХХ вв. и прослежено его влияние на усиление урбанистических процессов.

Ключевые слова: миграционное движение, урбанистические процессы, переселенцы, городская среда.

Analyze the features of the settlement Katerinoslav province at the end of the 19-th century and at the beginning of the 20-th century and traced the impact on strengthening urban processes.

Key words: migration, urban processes, settlers, urban environment.

Вивчення питання заселення Катеринославщини наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. є дуже важливим для розуміння специфіки модернізаційних процесів та з'ясування особливостей становлення ранньоіндустріального суспільства в Україні на межі століть. Власне, на основі цього можна дослідити і сам процес розвитку капіталістичних відносин. Саме цим і визначається актуальність вищезгаданої проблематики, тим більше, що в історичній літературі це питання ще не дістало всебічного висвітлення.

Як у радянській історіографічній традиції, так і в працях сучасних дослідників вже незалежної України, весь процес заселення Катеринославської губернії кінця ХІХ – початку ХХ ст. розглядається лише в контексті загального ви-

вчення міграційних рухів на теренах всієї Російської імперії. Так у дослідженнях Я. В. Бойка [2; 3], А. Г. Рашина [13] та Б. В. Тихонова [15] визначається зв'язок напрямку руху переселень на Катеринославщині з соціально-економічним устроєм, розвитком капіталізму та збереженням пережитків феодальної епохи. Науковий доробок П. Г. Риндзюньського [14] має неоціненне значення в детальному розгляді передумов виходу селян із сільських поселень, їх перехід до міста та створення нових міст. Не менш важливим є комплексне вивчення Л. М. Івановим [10] становища селян, що прибули в місто.

Щодо сучасної історіографії, то на особливу увагу заслуговують дослідження Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко [16] і О. В. Халатах [17], які опосередковано торкаються питання заселення окремих регіонів України, та дослідження Т. В. Портнової [12] і Д. М. Чорного [18], що цілеспрямовано присвячені розгляду особливостей функціонування міського середовища на зламі століть.

Завдання даної статті полягає в детальному вивченні основних аспектів зазначеної проблематики, з'ясуванні особливостей урбаністичних та міграційних процесів на Катеринославщині на межі XIX–XX ст. У якості основних джерельних матеріалів нами були використані «Лікарсько-санітарні хроніки» [4–9] та статистичні дані Першого Всеросійського перепису 1897 р. по Катеринославській губернії [11].

Необхідно зазначити, що історія заселення Катеринославщини визначалась як особливостями її географічного положення, сприятливими кліматичними умовами, наявністю родючих ґрунтів, так і суттєвими політичними факторами, що мали неабиякий вплив на функціонування всіх сфер соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку регіону.

Період 1890–1914 рр. характеризується пошвавленням процесу заселення Південної України в цілому та Катеринославської губернії зокрема. Це був час широкомасштабного освоєння земель краю. Власне, це й стало важливою передумовою посилення урбаністичних процесів, що проходили паралельно з розвитком ринкової економіки та становленням капіталістичних відносин.

Саме капіталізм був суттєвим поштовхом містоутворень. Поява промисловості в її первісних формах вела до відриву населення від звичних для нього землеробських занять і концентрації його навколо центрів мануфактурного виробництва. З подальшим розвитком індустрії все більше зростала рухомість населення і його зосередження в місцях фабрично-заводської та торговельної діяльності [10, с. 313]. Це супроводжувалося перетворенням найбільш значних селищ у міста, причому як за рахунок природного приросту, так і в основній масі за рахунок механічного переселення, що вело до швидкого зростання міського населення.

Катеринославська губернія була однією з провідних колонізаційних районів. Її заселення, а також посилений потік сюди сезонних робітників були викликані наявністю тут хоч нерозораних, але цілком придатних для життєдіяльності та землеробського освоєння земель, величезним попитом на робочі руки, високою заробітною платою, і, що не менш важливо, – інтенсивним розвитком промисловості.

За даними Перепису 1897 р. на кінець XIX ст. до міст Катеринославської губернії найбільше переселенців прибуло з Лівобережної України – 23 % (Полтавська 12,3 %, Харківська 6,1 %, Чернігівська 4,6 %); Центрального Чорноземного району – 18 % (Воронезька 1,1 %, Курська 6,6 %, Пензенська 0,3 %, Рязанська 1 %, Тамбовська 0,9 %, Орловська 6,5 %, Тульська 1,6 %); Білорусії – 17 % (Вітебська 1,5 %, Гродненська 1,5 %, Віленська 1,5 %, Мінська 6,1 %, Могилевська 6,3 %); Північного Причорномор'я – 12,4 % (Херсонська 3,8 %, Таврійська 4,2 %, Бесарабська 0,4 %, Область Війська Донського 4 %) [12, с. 10]. У цілому з усіх губерній Російської імперії в міській місцевості Катеринославської губернії на кінець XIX ст. розмістилося близько 95,7 тис. осіб.

Як вже було згадано, міське населення Катеринославщини постійно збільшувалось як за рахунок природного приросту, так і за рахунок механічного переселення. Переселенці, що мешкали ближче, переходили в міста цілими сім'ями, а з більш далеких губерній мігрувало переважно чоловіче населення. При цьому значний потік у міста регіону жителів віддалених губерній можна пояснити, з одного боку, нерівномірним розміщенням промисловості в країні, а з іншого – поширенням там відробітків та обмеженого землекористування, малоземеллям селян [10, с. 320]. Яскравим прикладом цього є свідчення одного з учасників переселенського руху з Орловської губернії: «Главная причина ухода на заработки – небольшое наличие земли, что является непригодной для земледелия, а та, что пригодна, родит хлеба в таком количестве, что бабы сами могут его убрать» [9, с. 232]. Дальні переселенці намагалися осісти насамперед у великих промислових центрах, де ймовірність знайти роботу була найбільшою. Якнайкраще для цього підходило місто, яке відкриваючи перед своїми жителями ширші перспективи та можливості в порівнянні з селом, могло більшою мірою задовольнити його інтереси.

Неабияк прискорював урбаністичні процеси активний потік жителів із сусідніх сіл. Так, нестача в селян землі і, як наслідок, незабезпеченість їхніх життєвих потреб виокремлюються в головні фактори аграрного переселення, що було суттєвим стимулом містоутворень.

Із сільської місцевості зазвичай відходила переважно молодь, яка, обзавівшись сім'єю, осідала в місті. Та вже й пересилившись, селяни ще довгий час змушені були звертатися до місць своєї прописки за отриманням паспортів [14, с. 253]. Власне, діти селян, що народилися в місті, вже отримували місцеву прописку, хоч за традицією продовжували вважатися селянами. Усе ж, будучи вже міськими жителями, вони втрачали свою колишню станову приналежність і часто були задіяні як промислові робітники, підприємці або службовці. Також згадаємо, що міста Катеринославської губернії стали об'єктом притягання та колонізації не тільки селянського, а й купецького, міщанського і дворянського стану. Так дворяни, що прибували у місто, найчастіше були задіяні в апараті місцевого управління, в адвокатурі, займали судові посади, купували в місті нерухомість – землю чи будинки або ж просто жили за рахунок прибутків від своїх капіталів [10, с. 318].

Переселенню ж купців в міста сприяла як реально існуюча для них можливість розширення торгівельної та підприємницької діяльності, так і безпосередня участь у діяльності державних і приватних закладів. Водночас зазначимо, що в містах Катеринославщини серед купців та дворян переважало жіноче населення.

Досить вагомою в містах була частка представників міщанського стану, перед яким відкривалася цілком реальна перспектива працювати на фабриках і заводах, в складах і магазинах, на залізниці або ж служити в якості домашньої прислуги. Та все ж населення міст та невеликих містечок Катеринославської губернії було представлено переважно саме селянським станом.

Відносно статевих ознак переселенців, то чоловіків тут було помітно більше. Разом з тим за даними лікарсько-санітарних хронік наявним був факт переважання неодружених жінок перед неодруженими чоловіками. Тут підтверджується національна особливість малоросів – «давать в волю пожить дивчине и малый контроль семейных уз над «дивкою», отчего она своевольно бросает семью, будучи несвязанной желанием внести часть своего труда в нее, и так как ей скоро, быть может, придется покинуть ее для образования собственной семьи» [7, с. 1221].

У цьому випадку чітко простежується той факт, що чоловіки мали більше обов'язків у родині, а, відповідно, й відношення самої родини до них було іншим. Саме тому як одружена, так і неодружена чоловіча частина населення йшла на заробітки не стільки за своїм бажанням, скільки за необхідністю. Практичним дока-

зом цього є дані реєстрації одного із лікарсько-продовольчих пунктів міста Маріуполя, де з середини травня до початку липня 1900 р. було зафіксовано 1375 чоловіків та лише 199 жінок [4, с. 487]. Крім того, зауважимо, що переважна більшість переселенців була неписьменною.

Переселення селян до міст здійснювалося як офіційно, так і самостійно. Якщо в першому випадку характерним було надання певних урядових пільг, що дещо пом'якшувало весь процес заселення та влаштування на новому місці, то при самовільному переселенні вже не могло бути й мови про хоч якусь допомогу від держави. Офіційним мігрантам видавалися відкриті листи на переселення, в яких вказувалася кількість переселенців, їхнє місце проживання, кінцевий пункт призначення й, власне, сам маршрут руху, що являв собою перелік населених пунктів, через які мали пройти переселенці; вказувалася відстань між ними, визначався час прибуття на місце поселення [2, с. 76]. Самі ж переселенці мали можливість отримувати, проходячи через вказані в маршруті населені пункти, певну допомогу. Ця допомога полягала у звільненні від сплати за переправи через річки, в допущенні до безкоштовного випасу на загальних пасовищах худоби, наданні денних та нічних квартир, у безкоштовній медичній допомозі хворим. На місці поселення офіційні переселенці отримували грошову допомогу в розмірі 55 крб [2, с. 79]. Однак, ця сума була настільки незначною, що на неї неможливо було побудувати помешкання. А отже й не можна казати про повноцінну урядову допомогу мігрантам.

У 1860–1870 рр. міста Катеринославської губернії заселяли переважно малоземельні та безземельні селяни, що мали при собі лише найнеобхідніші предмети побуту та знаряддя праці. Виселяючись із віддалених губерній, переселенці, що мали худобу, в більшості випадків розпродавали її разом з рухомим майном та житлом. Та вже на початку 80-х рр. XIX ст. – з часу створення Селянського поземельного банку (1882 р.) – в імміграційному потоці Катеринославської губернії з'явилася значна частка заможного селянства, що мала при собі навіть власних найманців [2, с. 86].

З кінця 70-х рр. XIX ст., порівняно з першим пореформеним десятиліттям, спостерігається різкий спад в офіційному заселенні регіону, що значно впливало на посилення самовільного потоку мігрантів.

Слід зазначити, що на межі XIX–XX ст. у губернії створюються так звані лікарсько-продовольчі пункти, які за своїм функціональним призначенням можна розглядати як робочі ринки, куди постійно стікався прийшлий люд у перспективі працевлаштуватися. Останні повинні були реєструвати переселенців.

Але при невпорядкованому потоці великої кількості робітників дуже важко було всіх відмітити та зафіксувати. Та й взагалі багато хто з переселенців негативно ставився до реєстрації, вбачаючи в ній лише операцію, спрямовану на додаткове збирання коштів. Зрештою недосконалість організації роботи лікарсько-продовольчих пунктів не дає можливості чітко визначити ті дрібні села та селища, через які у той час проходив прийшлий люд.

Разом з тим важливе значення цих пунктів полягало у тому, що робітники під час пошуку роботи могли перебувати в більш-менш задовільних умовах. Тут була реальна можливість відпочити від виснажливої дороги, підкріпитися гарячими харчами (обіди відпускалися порівняно за низькими цінами, але не завжди були всім доступні), а безпосередні години відпочинку провести за читанням книжок з бібліотек, що також знаходились при пунктах [6, с. 1162].

Так, один з найбільш популярних лікарсько-продовольчих пунктів губернії був розташований у Бахмуті. Туди головним чином прибували вихідці з Харківської (80 %), Курської (7,3 %), Воронежської (3 %) та Орловської губерній (2 %) [5, с. 148]. Навіть робітники з Кавказу дуже часто зупинялися тут в перспективі знайти роботу.

Особливістю двох паралельно діючих лікарсько-продовольчих пунктів міста Маріуполя було те, що вони мали виключне значення кінцевих пунктів, чого не скажеш про інші. Наприклад, кількість людей, що осіли в Новомосковському пункті склала 28,5 % загальної кількості всіх записаних, а число тих, хто пройшов через пункт, – 71,5 % [4, с. 583]. Переважна більшість людей приходила до Маріуполя з Полтавської губернії (на літній сезон робіт у 1900 р. окремими партіями прибуло 728 осіб), Чернігівської, Курської, Київської, Харківської, Орловської губерній [4, с. 229]. До Маріупільського лікарсько-продовольчого пункту робітники щорічно приходили з кінця травня до кінця червня і залишалися тут до кінця збирання врожаю. Нового ж потоку робітників упродовж всього літа не було, звісно, не беручи до уваги чорноробочих.

Схожі напрями міграційних потоків можна спостерігати на Олександрівському та Новомосковському лікарсько-продовольчих пунктах. Тут найбільшими постачальниками робочих ресурсів були густозаселені Полтавська, Київська, Чернігівська, Орловська та Курська губернії, де тривалий час актуальним залишалося питання малоземелля [8, с. 231].

Зазначимо, що найбільш суттєвим фактором, який значно ускладнював роботу лікарсько-продовольчих пунктів, був великий потік робочого люду. Це значно послаблювало контроль над переселенцями, вело до порушень дисципліни та правопорядку, що проявлялося в дрібних крадіжках, поширенні азартних ігор та «босаяцькій вседозволеності».

Важливим напрямом діяльності пунктів був медичний огляд переселенців та їх обслуговування. Останнє цілком зрозуміло, адже йшлося про великі маси населення, яке часто виступало джерелом поширення епідемічних захворювань. Тим паче, що на заробітки здебільшого йшли бідні, виснажені голодом люди, серед яких були поширеними хвороби органів травлення, дихання, шкіри, а також дизентерія, туберкульоз, інфекційні захворювання [6, с. 1157].

Паралельно з офіційними переселеннями, Катеринославщина активно заселялася самовільними мігрантами, рух яких владою ніяк не реєструвався. З одного боку, самовільне переселення було викликане погіршенням соціально-економічного становища селянських мас, а з другого – урядовою політикою стримування переселень. Бідність, голод, дешевизна власної праці підштовхувало селянство на самовільне переселення, яке часто супроводжувалося їх розоренням.

Сама ж система переселення в різні роки мала свою специфіку та особливості. Так, у 90-ті рр. XIX ст. поширеним був рух робітників, які йшли на заробітки компаніями до 20 осіб [8, с. 232]. Разом вони купували коня, віз та упряж для більш мобільного перевезення своїх речей, а потім, осівши на визначеному місці, все розпродували. У перші ж роки XX ст. ситуація дещо змінилася. Пересувалися зазвичай як різними за своєю чисельністю партіями (були партії в 15–30 осіб, у 220 осіб), так і окремо. До місця призначення вони добиралися в більшості випадків пішки (через відсутність коштів та розлогої мережі залізниць). Харчуватися їм доводилося лише одним хлібом, який інколи заміняли сало та риба, а відпочивати – вночі, під відкритим небом. Деякі робітники з губерній, що були розташовані вздовж течії Дніпра, пересувалися на пароплавах. Траплялося, що і за 15 коп. ними можна було проїхати з Києва до Катеринослава [8, с. 232].

Протягом періоду, що вивчається, царський уряд завжди вів активну боротьбу із самовільними переселеннями. Яскравим доказом цього були губернаторські звіти, матеріали Міністерства внутрішніх справ, періодична преса. Зокрема, в газеті «Екатеринославские губернские ведомости» часто можна було зустріти інформацію про затримання самовільних переселенців [2, с. 92]. Статистичні дані щодо неофіційних переселенців містять особливо багато неточностей, власне, через всю складність їх реєстрації. Отже не дивно, що дані статистичних губерн-

ських комітетів не збігалися з даними центральних установ, які, у свою чергу, різнилися із повітовими.

У цілому самовільні переселенці відігравали провідну роль у заселенні Катеринославщини (адже їх кількість більш ніж у два рази перевищувала число офіційно переселених селян). З них тільки частина могла приписатися в містах до міщанського стану (найнижчої категорії міського громадянства). Та прагнення вихідців із села зарахуватися до числа городян стрімко зростало. Останнє вимагало величезних зусиль й чималих матеріальних витрат, причому аж до самого завершення процедури зміни станової належності не було ніяких гарантій, що вона буде успішною. До того ж отримання звання міщанина чи то купця не завжди означало відсторонення сільського мешканця від сільськогосподарських занять та переїзду до міста. Слід зазначити, що такі суспільні перетворення найчастіше мали місце у тому випадку, коли поселення урядовим актом отримувало міський статус. Це був найбільш значущий фактор у процесі містоутворення, коли до міського стану переходили вже не одиниці, а відразу велика кількість селян.

Разом з тим слід відмітити, що при визнанні поселення містом йменування людини «городянином» чи «селянином» мало подвійне значення: за місцем проживання і за його становою приналежністю. У місті, що було утворене із села, всі мешканці були городянами за місцем їх проживання, але ті з них, хто не змінив свого стану, залишалися селянами. Згідно із Загальним положенням про селян останні, виходячи зі свого стану, повинні були наперед здати свій земельний наділ громаді, відмовившись від нього назавжди [14, с. 199]. Це ставило їх у складні умови: у випадку невлаштування на новому місці вони вже не мали можливості повернутися до свого колишнього господарства. Та потреби життя брали своє. Селяни приходили до міст формально як тимчасові в них мешканці, але фактично залишалися в них жити, не змінюючи своєї станової приналежності. Так, збільшення кількості селян у містах та містечках Катеринославщини відбувалося переважно за рахунок їх механічного переміщення.

Відповідно до даних Перепису 1897 р., в якому селяни виокремлюються або як місцеві уродженці, тобто ті, що народилися в тому ж місті чи повіті, де застав їх перепис, або як немісцеві уродженці, можна простежити динаміку переходу селян на проживання до міста. Адже перша згадувана категорія селян була вже спадковими міщанами, а друга – ті, хто не встиг такою мірою затвердитися на своєму новому місці проживання [14, с. 215].

Характерною рисою складу населення Катеринославщини було також те, що в заселенні її міст активну участь брали представники різних народностей.

У цілому в міському середовищі Катеринославської губернії домінувало російське населення (40,7 %), дещо менш чисельним було єврейське (26 %), власне самі ж українці нараховували лише 27 % [11, с. 13]. Так, кількість російського населення, що відносилось до жителів міського середовища краю, перевищувала українське більш ніж у 1,5 рази. Це свідчить про те, що російський етнос на межі століть відігравав вирішальне значення в розвитку промисловості, транспорту та міської інфраструктури Катеринославщини. Така домінуюча роль росіян у містах та містечках пояснюється не тільки широким потоком робітників – вихідців із Росії. У цьому випадку треба враховувати той факт, що, як правило, міста були центрами імперської адміністрації, зосередження збройних сил, де переважали представники саме державної нації. Зрештою на той час чітко простежувалася закономірність – чим більшим було місто, тим меншою була в ньому частка українців.

Непередбачуваним також було й ставлення місцевих жителів до прийшлого люду. Як правило, спадкові уродженці міст дещо зверхньо відносились до «чужинців», хоч і вбачали в них необхідні для міста додаткові робочі руки та основне джерело збуту своїх товарів. Так, досить своєрідним було ставлення до прийшлих робітників у місті Маріуполі. Переважну більшість місцевого населення

там складали німці-колоністи та греки, які за своїм соціальним становищем уважали себе на кілька сходинок вище. А отже, їх зневажливе ставлення до мігрантів проявлялося не тільки в «косих» поглядах, а й в більш радикальних вчинках – як, наприклад, напади в нетверезому стані або масові крадіжки [4, с. 230].

Динаміку зростання міського населення Катеринославської губернії можна простежити з 1897 р. по 1914 р. Так, співвідношення городян до загальної кількості населення краю відповідно складало 11,4 % у 1897 р., 11,8 % у 1910 р. і 14,9 % у 1914 р. [16, с. 28]. Наведені дані свідчать про низьку питому вагу міських жителів у населенні Катеринославської губернії. Обов'язково тут треба взяти до уваги і той факт, що в самому місті Катеринославі в 1914 р. проживало 211,1 тис. осіб (40,9 % міського населення всієї губернії). Враховуючи те, що Катеринославська губернія порівняно з іншими губерніями була найбільш урбанізованою, й, беручи до уваги той факт, що на її території знаходилися потужні промислові центри (Донбас, Кривбас), можна зіткнутися з категоричним неспівставленням наведених статистичних даних із реально можливими.

Цілком ґрунтовним поясненням цього є те, що офіційна статистика того часу певною мірою відставала від швидкої модернізації Катеринославщини і до міських поселень відносила лише адміністративні осередки. Натомість, на межі століть на території краю виросло багато нових містечок, фабрично-заводських, залізничних селищ, посадів; до того ж чимало сільських населених пунктів перетворилися на індустріальні чи торговельно-промислові селища, втративши при цьому свій традиційно аграрний характер, по суті, дрібні міста [16, с. 29]. Достатньо згадати виникнення та швидкий ріст нових неземлеробських пунктів: поселення Юзовка (21,1 тис. осіб в 1897 р., третій за розміром після Катеринослава та Маріуполя населений пункт губернії), містечко Нікополь (17,1 тис. осіб), село Кам'янське (16,9 тис. осіб), Горлівка (7 тис. осіб) та ін. [15, с. 51]. Та ці індустріальні центри ще довго не отримували статус міст. Це свідчить про застарілість офіційної класифікації міст, яка існувала в Російській імперії, та штучність історико-юридичного визначення самого поняття «місто».

Таким чином, основу посиленої урбанізації Катеринославщини становив перехід селян до міста. Цей процес проходив поступово, і, як правило, супроводжувався неспроможністю промисловості адаптувати велику кількість злиденного селянства. Тож є всі підстави казати про появу в той час категорії людей, які посідали своєрідне перехідне становище між міськими жителями та мешканцями села.

Посилення урбаністичних процесів на Катеринославщині внесло свої корективи у весь історичний хід містоутворення регіону. На зміну створеній не одним поколінням спадкових городян міській традиції, приходили нові, що віддзеркалювали утвердження поглядів та традицій уродженців інших регіонів, які тепер складали переважну більшість міського населення. У свою чергу це суттєво позначалося на формуванні нового типу міського середовища Півдня України. Виступаючи основним фактором посилення урбаністичних процесів, заселення Катеринославської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. сприяло не тільки швидкому збільшенню кількості міського населення, а й значно посилювало в усіх сферах асиміляцію іноетнічного елементу. Без сумніву це позначалося на формуванні нового типу мислення й свідомості городян.

Бібліографічні посилання

1. Баранов А. В. Социально-демографическое развитие крупного города / А. В. Баранов. – М., 1981.
2. Бойко Я. В. Заселение Южной Украины. 1860–1890 гг. / Я. В. Бойко. – Черкассы, 1993.
3. Бойко Я. В. Заселение Южной Украины. Формирование этнического состава населения края: русские и украинцы (конец XVIII – начало XXI вв.). Этностатистический очерк. Вып. 1 / Я. В. Бойко. – Черкассы, 2007.

4. Врачебно-Санитарная Хроника 1900 г. – Екатеринослав, 1900.
5. Врачебно-Санитарная Хроника 1901 г. – Екатеринослав, 1901.
6. Врачебно-Санитарная Хроника 1902 г. – Екатеринослав, 1902.
7. Врачебно-Санитарная Хроника 1903 г. – Екатеринослав, 1903.
8. Врачебно-Санитарная Хроника 1909 г. – Екатеринослав, 1909.
9. Врачебно-Санитарная Хроника 1910 г. – Екатеринослав, 1910.
10. **Иванов Л. М.** О сословно-классовой структуре городов капиталистической России / Л. М. Иванов // Проблемы социально-экономической истории России : сб. ст. – М., 1971. – С. 312–340.
11. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – Екатеринославская губерния. – 1904. – Т. XIII.
12. **Портнова Т.** Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX – початку XX ст. / Т. Портнова. – Д., 2008.
13. **Рашин А. Г.** Население России за 100 лет / А. Г. Рашин. – М., 1956.
14. **Рындзюнский П. Г.** Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века / П. Г. Рындзюнский. – М., 1983.
15. **Тихонов Б. В.** Переселение в России во второй половине XIX в. / Б. В. Тихонов. – М., 1978.
16. **Турченко Ф.** Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.) / Ф. Турченко, Г. Турченко. – К., 2003.
17. **Халатах О. В.** Основні напрямки міграційних рухів у Катеринославській губернії на зламі XIX–XX ст. / О. В. Халатах // Нові сторінки історії Донбасу : зб. ст. – Кн. 17–18. – Донецьк, 2009. – С. 112–115.
18. **Черный Д. Н.** Городское население Украины в начале XX века / Д. Н. Черный // Вопросы истории. – 2000. – № 11–12. – С. 145–151.

Надійшла до редколегії 08.11.2010

УДК 94 (477) «1865/1919»

В. Ю. Медяник

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

М. Ф. ФОН ДІТМАР: МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

Розглянуто маловідомі сторінки життя та діяльності відомого підприємця, науковця і суспільного діяча Півдня України останньої чверті XIX – початку XX ст. М. Ф. фон Дітмара.

Ключові слова: світогляд, кадетський корпус, гірничий інститут, Д. І. Менделєєв, сімейна традиція.

Рассмотрены малоизвестные страницы жизни и деятельности известного предпринимателя, ученого и общественного деятеля Юга Украины последней четверти XIX – начала XX вв. Н. Ф. фон Дитмара.

Ключевые слова: мировоззрение, кадетский корпус, горный институт, Д. И. Менделеев, семейная традиция.

The unknown aspects of life and activity of famous businessman, scientist and publicman of Southern Ukraine in last quarter XIX – beginning XX centuries M. F. von Ditmar are considered in the article.

Key words: outlook, cadet corps, mining institute, D. I. Mendelev, family tradition.

Останнім часом в історіографії значно посилюється інтерес науковців до персоналістичних досліджень, в яких фокусується антропологічний підхід до істо-

ричного пізнання. Використання цього підходу дозволяє простежити життєвий шлях та внутрішній світ історичної постаті, відносини та взаємовпливи індивіда з окремими суспільними групами певної доби, крізь призму окремих сторінок її життя поглянути на характер епохи. Зокрема, вивчення життя та діяльності окремих представників ділової еліти Півдня України останньої чверті XIX – початку XX ст. на сучасному етапі стало нагальною потребою для дослідників історії підприємництва.

Звернення до постаті М. Ф. фон Дітмара є не випадковим. Він зробив значний внесок у розвиток гірничозаводської справи, залишив помітний слід у науці, зіграв важливу роль у суспільно-політичному і культурно-освітньому розвитку Півдня України. Ім'я Миколи Федоровича фон Дітмара тривалий час залишалося поза увагою дослідників і у зв'язку з цим є маловивченим. У переважній більшості історичних праць, присвячених історії буржуазії та представницьким організаціям підприємців ця непересічна особистість упродовж багатьох років згадувалася лише фрагментарно, без належного аналізу, висновків та узагальнень.

У дореволюційній історіографії діяльність М. Ф. фон Дітмара побіжно згадувалася в працях, присвячених гірничо-заводській промисловості Півдня України останньої чверті XIX – початку XX ст. (О. Гнедич, П. Фомін) [2; 23]. Радянські історики, за невеликим винятком, теж не приділяли особливої уваги цій постаті, фрагментарно згадуючи в окремих працях, присвячених історії промислової буржуазії (О. Бондаренко) та її ролі в суспільно-політичному й економічному житті країни (В. Лаверичев, Л. Шепелєв) [1; 18; 26].

Важливим внеском у вивчення проблеми є праці відомого українського історика В. В. Крутікова. Він став одним із перших дослідників, який у своїх наукових розвідках звернувся до постаті М. Ф. фон Дітмара, акцентуючи увагу на його діяльності в Раді з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії та ролі в розвитку гірничозаводської справи [17]. Певне висвітлення постаті М. Ф. фон Дітмара знайшла в працях М. Гринчак, А. Перетокіна та Ю. Чекушиної, Д. Чорного та І. Шандри [5; 20; 24; 25]. Варто виокремити внесок відомого російського дослідника в галузі генеалогії Є. Заблоцького. На матеріалах російських та німецьких архівів він уперше склав поколінний розпис роду езельських фон Дітмарів, який містить доволі обширну інформацію щодо походження та родинного кола М. Ф. фон Дітмара [15].

Мета даного дослідження полягає в розгляді маловідомих сторінок життя та діяльності М. Ф. фон Дітмара – яскравого представника ділової еліти Півдня України останньої чверті XIX – початку XX ст.

М. Ф. фон Дітмар народився 10 травня 1865 р. у Москві. Походив із родини езельських фон Дітмарів, які були спадковими дворянами. Представники цього роду були переважно військовими і вченими, юристами і підприємцями. Зокрема, дід М. Ф. фон Дітмара – Фрідріх Леонтійович (1777–1854) був капітаном Кексгольмського полку, а батько – Федір Федорович (1835–1870) – офіцером Московського піхотного полку [15].

Велика роль у формуванні світогляду М. Ф. фон Дітмара належала його батьку. Розповідаючи синові про тріумфальні перемоги російських військ у доленосних битвах XVIII – першої половини XIX ст., він виховував його в патріотичних традиціях, націлював на подальшу військову кар'єру. Раптова смерть батька в 1870 р. стала справжнім ударом для 5-річного хлопчика і глибоко закарбувалася в його дитячому серці. Мати, Ольга Іванівна, змушена була самотійно виховувати крім нього ще двох синів – Олексія (1866–1908) і Сергія (1868–1915) [27].

Перша освіта М. Ф. фон Дітмара була військовою. У 1877 р. він вступив до 1-го Московського кадетського корпусу. Термін навчання складав 7 років. За навчальним планом викладалися Закон Божий, російська, французька і німецька мови, алгебра, геометрія, тригонометрія, механіка, російська і загальна істо-

рія, статистика, артилерія, тактика, військова топографія, гімнастика, фехтування, танці та інші науки. Поведінка оцінювалась за 12-бальною шкалою: 12 балів – «відмінно»; 11,10 – «дуже добре»; 9,8,7 – «добре»; 6,5,4 – «задовільно»; 3,2,1 – «незадовільно». У 1884 р. М. Ф. фон Дітмар успішно закінчив 1-й Московський кадетський корпус [6, с. 121].

Отримавши звання підпоручика, М. Ф. фон Дітмар робить доленосний вибір: він вирішує залишити військову кар'єру і пов'язати своє життя з гірничою галуззю. Причина була зрозумілою, адже фах гірничого інженера був досить популярним у суспільстві в кінці 80-х рр. XIX ст. Та скоріше за все, М. Ф. фон Дітмар не гнався за модою. Будучи людиною раціонально мислячою, він розумів, що для розвитку гірничої галузі країни терміново потрібні інженери. Про свою майбутню професію М. Ф. фон Дітмар говорив: «...для меня это было именно тем полем деятельности, где можно было достичь успеха» [11, с. 2].

У 1884 р. М. Ф. фон Дітмар вирушає до м. Петербурга. Успішно склавши іспити, він вступає до гірничого інституту, який впродовж всього XIX ст. залишався єдиним вищим навчальним закладом Російської імперії з підготовки гірничих інженерів. За час навчання М. Ф. фон Дітмар опанував низку наук, серед яких німецька і французька мови, креслення, гірничу практику і механіка, хімія, геогнозія, гірниче мистецтво, гірничу статистику, гірниче право, неорганічна і органічна хімія, маркшейдерське мистецтво, мінералогія, палеонтологія та ін. [4]. В одному з випусків «Горного журналу» за 1923 р. було опубліковано список випускників Петербурзького гірничого інституту за 1773–1923 рр. з урахуванням чинів і успішності. У переліку випускників 1889 р. знаходиться ім'я М. Ф. фон Дітмара, який з 67 випускників у рейтингу успішності займав 22 місце. Це свідчить про доволі високий рівень оволодіння ним навчальних дисциплін [21, с. 756].

М. Ф. фон Дітмар також навчався в Петербурзькому університеті, де протягом двох років у якості вільного слухача відвідував фізико-математичний і юридичний факультети. Про ті роки М. Ф. фон Дітмар відгукувався так: «...большим счастьем моей жизни было то, что я был студентом Петербургского университета, название которого выговариваю с искренней благодарностью и глубоким благоговением» [3, с. 1719].

Одним із викладачів М. Ф. фон Дітмара в Петербурзькому університеті був видатний російський вчений і суспільний діяч Д. І. Менделєєв, який в той час був професором кафедри неорганічної хімії. Саме він відіграв важливу роль у формуванні світоглядних орієнтирів М. Ф. фон Дітмара, закликаючи до наполегливої розумової праці і стимулюючи до наукової роботи. Не дивно, що одну зі своїх наукових праць – авторський підручник «Основы счетоводства (по новой форме)» – М. Ф. фон Дітмар присвятив саме своєму наставнику Д. І. Менделєєву [12, с. 3]. Прикметно, що після закінчення навчання М. Ф. фон Дітмар, як і більшість його колег гірничих інженерів, кілька місяців служив без утримання від казни в південному регіоні країни. Повернувшись зі служби, протягом чотирьох років працював на Путилівському заводі в Петербурзі [10].

Наступний етап життєдіяльності М. Ф. фон Дітмара був пов'язаний з другим рідним для нього містом – Харковом, потенціал якого виявився чудовим полем діяльності для молодого талановитого і енергійного інженера. У 1891 р. він відкрив у м. Харкові на вул. Петинській (нині – вул. Плехановська) слюсарно-механічну майстерню, де працювали спочатку 15 робітників, які виготовляли деталі для гірничої справи. У 1899 р. в майстерні М. Ф. фон Дітмара було встановлено двигун потужністю в чотири кінські сили (замість двох у 1891 р.), зросла кількість робітників з 15 до 25, які крім виготовлення деталей кували вироби молотом вручну [7, арк. 19].

Чудова якість і широкий попит на вироби, які виготовлялися в слюсарно-механічній майстерні М. Ф. фон Дітмара стали поштовхом до подальшого розши-

рення підприємства. Зокрема, з метою створення робочих місць та модернізації обладнання в Харкові по вул. Газовій було збудовано два заводи: чавуно-мідно-ливарний та котельно-механічний. Вони виробляли інструментарій для буріння свердловин, насоси, машини для будівельної справи, крани, парові котли, транспортери та вагонетки. Переважна більшість продукції була орієнтована на потреби гірничовидобувної галузі, передусім, шахт Донбасу. З початком Першої світової війни на заводах М. Ф. фон Дітмара частково було призупинено виготовлення насосів і парових котлів, натомість почали виконувати лише військові замовлення [8, с. 31].

Після обрання М. Ф. фон Дітмара в 1902 р. гласним Харківської міської думи він став членом трамвайної і водопровідної комісій. Особливо слід відзначити його внесок у розвиток харківського міського транспорту, зокрема сприяння появи в місті першого трамваю. Як відомо, в 80-х рр. XIX ст. основним видом міського транспорту в Харкові були екіпажі, які перевозилися кінями. У 1906 р. за сприяння гласних Харківської міської думи, і, безпосередньо, за участю М. Ф. фон Дітмара по вул. Петинській була прокладена перша лінія електричного трамваю. Новий вид транспорту став досить популярним у Харкові і приносив у бюджет міста непогані прибутки [9, с. 660].

У 1909 р. М. Ф. фон Дітмар став ініціатором проекту щодо розростання трамвайної гілки «собственными средствами города с помощью городского займа». Він запропонував прокласти трамвайну лінію на шляхах, які не були зайняті конкою Бельгійського товариства як конкуруючої сторони. Згідно з проектом, який був запропонований М. Ф. фон Дітмаром у листопаді 1909 р., «трамвайная комиссия наметила постройку в 1-й год Клочковской и Панасовской линии, во 2-й год – Пушкинской и Кладбищенской, в 3-й год – Грековско-Змиевской». Таким чином, завдяки наполегливій діяльності М. Ф. фон Дітмара як гласного Харківської думи впродовж наступних трьох років трамвайний рух поширився в місті на вищевказані вулиці [16, с. 145].

Діяльність М. Ф. фон Дітмара важко уявити без його великої родини. Він мав дружину, Іраїду Іванівну (дівоче прізвище – Іванова), а також трьох дітей – двох дочок і сина. Вінчання подружжя фон Дітмарів відбулося 10 травня 1900 р. в день 35-річного ювілею М. Ф. фон Дітмара [27].

Старшу доньку в родині фон Дітмарів звали Іраїдою. Вона народилася через рік після шлюбу батьків – у травні 1901 р. У 1920 р. одружилася з Володимиром Олександровичем Ружицьким, професором Московської філармонії. Їх шлюб був нетривалим і проіснував лише до 1927 р. [15].

Середня донька М. Ф. фон Дітмара з'явилася на світ у вересні 1902 р. Її назвали Ольгою в честь матері Миколи Федоровича, яка померла в 1901 р. Як відомо, Ольга Миколаївна стала знаною в м. Харкові вчителькою російської літератури в одній з харківських гімназій. Її чоловіком в 1924 р. був відомий на той час інженер Євген Степанович Лук'янов, який в роки Першої світової війни брав участь у козачих частинах. В їхній родині народилося двоє синів – Олег та Роман. Утративши в 1941 р. чоловіка, Ольга Миколаївна була вивезена до Німеччини, а в 1949 р. разом із синами емігрувала до США. Її син Роман став протоієреєм Російської Православної Зарубіжної церкви, відіграв важливу роль у подоланні розколу Російської Православної церкви в США і сприяв поверненню до Росії з Гарварда вісімнадцяти дзвонів московського Данилового монастиря, які були продані більшовицькою владою у 30-х рр. XX ст. [13; 22].

Крім доньок у М. Ф. фон Дітмара був ще й син Микола, названий на його честь. Він народився в лютому 1904 р. Тривалий час працював інженером тресту «Оренерго». Мешкав у Ростові-на-Дону. У липні 1938 р. Микола Миколайович фон Дітмара був заарештований на підставі статті 58-10 Кримінального кодексу РСФСР. Його звинуватили у розповсюдженні і зберіганні пропагандистської лі-

тератури та діяльності, яка вела до послаблення та підризу радянської влади. Він помер у листопаді 1938 р. від пороку серця в Ростовській в'язниці [13; 27].

За своє життя М. Ф. фон Дітмар був відзначений низкою нагород Російської імперії та іноземних держав, серед яких важливе місце займає Орден Святого Станіслава другого ступеню, який він отримав від імператора в 1910 р. за благодійницьку діяльність. До речі, наставник М. Ф. фон Дітмара – Д. І. Менделєєв також був удостоєний цієї високої відзнаки. У 1911 р. М. Ф. фон Дітмар отримав високе і почесне звання Командора ордену Корони Італії [14].

Помер Микола Федорович фон Дітмар 5 липня 1919 р. у віці 54 років від тифу по дорозі з м. Ростов-на-Дону в м. Харків. Був похований в Харкові на Івано-Усіковенському цвинтарі по вул. Пушкінській. Цей цвинтар, який знаходився майже в центрі міста, наприкінці 70-х рр. XX ст. було зруйновано міською владою Харкова, а на його місці розмістився молодіжний парк. Після знищення цього цвинтаря точне місце поховання М. Ф. фон Дітмара до сих пір не встановлено [10].

У цілому, можна зробити висновок, що в дослідженні життя та діяльності М. Ф. фон Дітмара існують значні прогалини, які пов'язані, передусім, із біографічними даними. Це пояснюється тим, що ця постать тривалий час залишалася поза увагою дослідників і лише нещодавно стала предметом наукових розвідок. Проте, досліджуючи маловідомі сторінки життя та діяльності М. Ф. фон Дітмара, можна переконатися в тому, що це – яскрава, непересічна особистість, яка зробила вагомий внесок у соціально-економічний розвиток Півдня України.

Бібліографічні посилання

1. **Бондаренко Е. Л.** Съезды горнопромышленников Юга России – крупнейшая представительная организация монополистического капитала России / Е. Л. Бондаренко // Вестник Московского университета. Серия 8. – 1961. – № 1. – С. 52–59.
2. **Гнедич А.** Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии. Вып. 1: Количественное и качественное развитие производств. Перечень заведений Харьковской губ. / А. Гнедич, С. Аксенов. – Харьков, 1899. – С. 30–31.
3. Государственный Совет. Стенографические отчеты. Сессия VIII. Заседания 1–51 (1 ноября 1912 – 4 июля 1913 гг.). – СПб., 1913.
4. **Грибанов А.** История горного дела. Горное образование [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://sanychpiter.narod.ru/ucheba.htm#_ftn1
5. **Гринчак М. О.** Промислова буржуазія Півдня України та еволюція її соціально-економічних вимог у II половині XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / М. О. Гринчак – Д., 2008.
6. **Дарков С. К.** Кадетский биографический справочник (1701–1918 гг.) / С. К. Дарков. – М., 2007.
7. Державний архів Харківської області. – Ф. 922, оп. 1, спр. 19, арк. 1–26.
8. **Дитмар Н. Ф. фон.** Задачи промышленности в связи с войной. Доклад Харьковскому отделению Русского Императорского Технического общества / Н. Ф. фон Дитмар. – Харьков, 1915.
9. **Дитмар Н. Ф. фон.** К докладу II трамвайной комиссии о сооружении в Харькове новых трамвайных линий / Н. Ф. Дитмар фон // Известия Харьковской Городской Думы. – 1909. – № 10–11. – С. 660–664.
10. **Дитмар Н. Ф. фон.** Некролог // Новая Россия. – 1919. – № 41. – 6 июля.
11. **Дитмар Н. Ф. фон.** Определение простирания и падения пластов и поверхностей залежей горных пород / Н. Ф. фон Дитмар. – Харьков, 1906.
12. **Дитмар Н. Ф. фон.** Основы счетоводства (по новой форме) / Н. Ф. фон Дитмар. – Харьков, 1907.
13. **Дитмар Николай Николаевич фон.** Стаття в електр. виданні «Жертвы политического террора в СССР» [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://lists.memo.ru/d11/f126.htm>.
14. **Заблоцкий Е.** Распределение горных инженеров по старшинству, по чину и ордену, году выпуска, классу чина с учетом года награждения / Е. Заблоцкий // Карьера гор-

ного інженера: чины, должности, денежное содержание, награды [Електронний ресурс] // Режим доступу: www.rusmin.narod.ru/ChO910-d7.xls.

15. **Заблоцкий Е.** Российские Дитмары: род эзельских Дитмаров из колена Иоганна Людвиг / Е. Заблоцкий [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://genealogia.ru/gene/bpg/publ/>.

16. Журнал очередного заседания Харьковской городской думы № 32 от 11.10.1912 // Известия Харьковской городской думы. – 1912. – № 10–11.

17. **Крутиков В. В.** Дитмар Н. Ф. фон / В. В. Крутиков // Немцы России: энцикл. / редкол. В. Карев (пред.) и др. – М., 1999. – Т. 1. – С. 717.

18. **Лаверычев В. Я.** Царизм и рабочий вопрос в России (1861–1917 гг.) / В. Я. Лаверычев. – М., 1972.

19. **Мирончук В. Д.** М. Ф. фон Дітмар і робітниче законодавство Російської імперії на початку ХХ ст. / В. Д. Мирончук, В. Ю. Медяник // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Серія Історія та археологія. – 2009. – № 17. – С. 160–166.

20. **Перетокин А. Г.** Н. фон Дитмар: попытка персонографии / А. Г. Перетокин, Ю. Н. Чекушина // Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / редкол.: С. И. Бобылева (предс.) и др. – Д., 2006. – С. 56–65.

21. Список лиц, окончивших курс в Горном институте с 1773 по 1923 год // Горный журнал. – 1923. – № 11. – С. 747, 756.

22. **Симонова И.** Он стоял у истоков воссоединения церквей и возвращения «Даниловского звона» И. Симонова / [Электронный ресурс] // Режим доступа: www.rusk.ru.

23. **Фомин П. И.** Краткий очерк истории съезда горнопромышленников Юга России / П. И. Фомин. – Харьков, 1908.

24. **Чорний Д. М.** Досвід культурного підприємництва: Микола Федорович фон Дітмар / Д. М. Чорний // Харків початку ХХ століття: історія міста, долі людей. – Х., 1995. – С. 27–46.

25. **Шандра І. О.** Проблема залізничного будівництва в діяльності з'їздів гірничо-промисловців Півдня Росії / І. О. Шандра // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – 2006. – № 715. – С. 25–31.

26. **Шепелев Л. Е.** Крупная буржуазия в России (конец XIX в. – 1914 г.) / Л. Е. Шепелев. – М., 1992.

27. Энциклопедия фамилий Харьковской губернии (по материалам ДАХО) [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://forum.vgd.ru/396/1951>.

Надійшла до редколегії 20.11.2010

УДК 94 (477.4) «1907–1911»

В. В. Антипенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЗЕМСЬКА РЕФОРМА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ 1911 р. В ПОЛІТИЦІ ВИЩИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Досліджено ставлення російської влади до земської реформи 1911 р. Показано процес взаємодії різних гілок державної влади у сфері реформування системи місцевого самоуправління. Розглянуто фактори, що гальмували проведення земської реформи.

Ключові слова: місцеве самоврядування, земство, Державна рада, Державна дума

Исследовано отношение российской власти к земской реформе 1911 г. Показан процесс взаимодействия разных ветвей власти в сфере реформирования системы местного самоуправления. Рассмотрены факторы, что тормозили проведения земской реформы.

Ключевые слова: местное самоуправление, земство, Государственный совет, Государственная дума.

© В. В. Антипенко, 2011

The relation of the Russian power to reform of a zemstvo of 1911 is investigated. Process of interaction of different branches of the power in sphere of reforming of system of local government is shown. Factors that carrying out of reform of a zemstvo braked are considered.

Key words: local government, a zemstvo, the State Council, the State Duma.

Складне питання організації місцевого управління окремих територій чи регіонів у всі часи ставило владні кола перед великою дилемою. Побудова чіткої вертикалі централізованого управління на місцях чи часткове (або повне) делегування певних повноважень окремим самоврядним установам завжди викликали гострі дискусії в суспільстві. Не є винятком у цьому й сучасна Україна, в якій впродовж вже майже 20 років точаться суперечки з приводу організації оптимальних відносин центральної влади із закладами та установами, що уособлюють владу на місцях. У рамках цього процесу доречно звернути увагу на історичний досвід, яким доволі багата вітчизняна управлінська практика. Одне із ключових місць цього досвіду посідає питання введення земського управління на Правобережній Україні, оскільки гострота даної проблеми на початку ХХ ст. викликала справжню політичну кризу в Російській імперії.

Проблема ставлення вищих органів влади Російської імперії до питання введення земського самоврядування у Правобережній Україні довгий час знаходилась поза колом наукових інтересів дослідників. Перші роботи з даної проблематики з'являються лише на початку 60-х рр. ХХ ст, розглядаючи головним чином місце земської реформи в роботі Державної думи. Так, у роботі А. Я. Авреха «Вопрос о западном земстве и банкротство Столыпина» крізь призму класової боротьби показані відносини П. А. Столипіна із законодавчими палатами Російської імперії стосовно введення земського самоврядування в Західному краї [1]. У 70-ті рр., аналізуючи діяльність Державної думи у своїх дослідженнях, проблему земської реформи порушували П. М. Зирянов та В. В. Сорокіна [7; 13]. У сучасній українській історіографії проблемі ставлення російської влади до ідеї поширення на Правобережну Україну земського самоврядування приділяють увагу у своїх дослідженнях І. Г. Верховцева та С. Я. Різниченко [3; 10].

Під час написання даної статті було залучено ряд документальних та наративних джерел. До перших відносяться законодавчі акти з питання земського самоврядування, офіційне листування Волинського губернатора, стенограми засідань Державної Ради [4; 6; 8; 9]. Наративні джерела представлені мемуарами державних діячів, що мали пряме відношення до питання введення в західних губерніях земського самоврядування [5; 15].

Із приходом до влади П. А. Столипіна у внутрішній політиці російського уряду відразу намітився курс на реформування багатьох галузей російської економіки. Головну роль у цих процесах новий прем'єр-міністр вбачав у реформуванні сільського господарства як основоположного елементу російського суспільства. Дієвим помічником у проведенні реформування системи сільського господарства, на думку голови російського уряду, могли стати земські установи, які протягом більш ніж 30 років уже опікувалися проблемами суспільних та економічних відносин на селі та як ніхто інший могли зрозуміти необхідність змін. Проте наявність губерній, де земське самоврядування не було введено або функціонувало в обмеженому вигляді, зводило ідею реформ нанівець. Зокрема, це стосувалося Південно-Західного краю, куди входила і Правобережна Україна. Розглядаючи Південно-Західний край як один із найважливіших сільськогосподарських регіонів країни, російський уряд не міг залишити осторонь питання поширення повноцінного земського самоврядування на цю територію.

Важливим фактором, що стояв на перепоні земської реформи у Правобережній Україні, було побоювання російської влади розвитку польського сепаратизму.

Хоча ще з кінця XIX ст. правобережні губернатори у численних доповідних записках висловлювали можливість уведення земського самоуправління без остраху посилення польського впливу в регіоні, проте російський уряд це питання все ж залишав лише на папері [6, арк. 3–6]. Бажання поширення на губернії Правобережної України повноцінних земств, але без значимого впливу в їхній діяльності польського населення стало великою дилемою для російської влади у процесі розробки земської реформи.

Великий вплив на проект земської реформи створив на початку 1909 р. законопроект члена Державної ради Д. І. Піхно про зміни виборчого закону в Державну раду від дев'яти західних губерній, в якому було висунуто ідею створення двох окремих національних курій. Саме цей принцип і покладено в основу проекту майбутньої реформи [8].

В урядовому законопроекті поширення земського самоврядування на Південно-Західний край порівняно з Положенням 12 червня 1890 р. відбулася низка змін. Замість станових курій вводились дві національні. Польська та російська курії вибирали своїх виборщиків окремо. Слід зазначити, що для кожної курії чітко встановлювалася кількість гласних, які проходили в земські збори [8, с. 6]. Таким чином, поляки могли обрати до складу земських установ доволі обмежену кількість своїх представників.

Також обмеження урядового законопроекту торкнулися і селян. Розуміючи сильну економічну залежність місцевого селянства від заможних польських поміщиків, було введено пункт, згідно з яким кількість гласних селянського стану в повітовому земстві не повинно перевищувати третини від загальної кількості, а у губернське земство селяни взагалі не були допущені [8, с. 6].

Антипольські настрої уряду можна побачити і в процедурі обрання членів земських управ та їхніх голів. Було передбачено обрання голови земської управи і не менше ніж половини її членів лише з «руського» середовища [8, с. 6]. Також уряд, дублюючи зміст Положення 1890 р., заборонив брати участь у земських виборах євреям [9, с. 12]. Окремо слід зазначити, що важлива роль у майбутніх земствах покладалася на православне духовенство, яке повинно було зменшити католицький фактор, що в деяких повітах займав домінантне значення. Проектом передбачалося обов'язкове входження до повітових земств трьох представників від православного духовенства, до губернських – чотирьох.

Такими штучними методами планувалося суттєво зменшити кількість представників польського населення у проєктованих земствах, віддавши управління земствами Південно-Західного краю виключно представникам «руської» національності.

Прийняття й реалізація питання запровадження земської реформи в губерніях Південно-Західного краю після ліберальних поступок початку XX ст. не залежали лише від волі царя чи уряду. Законопроект про поширення системи земського самоврядування повинен був пройти через обговорення Державної думи та Державної ради, отримавши безумовно їхнє погодження. Слід зазначити, що через різну ідеологічну спрямованість фракцій та фракційних груп, які входили до складу Державної думи та Державної ради, ставлення до питання земської реформи в колі парламентарів було неоднозначним.

Законопроект про поширення земського управління на Південно-Західний край на розгляд Державної думи було передано 25 січня 1910 р. Протягом майже трьох місяців цей законопроект обговорювався і доопрацьовувався в думській комісії з місцевого самоврядування, яку на той час очолював Голова Всеросійського товариства націоналістів П. М. Балашов. Комісія виробила низку поправок, які суттєво не змінювали основні принципи та положення урядового проекту, проте викликали гострі заперечення ще під час обговорення їх у комісії [15, с. 203].

Суть поправок думської комісії зводилися до такого: по-перше, замість двох критеріїв оцінки кількості гласних (майнового цензу та кількості населення) було вирішено залишити лише один – майновий ценз; по-друге, було визнано можливість факультативності об'єднання національних курій в повітах в одні виборчі збори у тих випадках, коли більшість у 2/3 кожної з курій визнає це бажаним; по-третє, майновий ценз зменшувався рівно вдвічі; по-четверте, із законопроекту було вилучено частину, що вимагала при формуванні земських управ більшість посад віддавати особам «руської» національності. Проте члени управи, які займалися народною освітою, а також учителі народних училищ, неодмінно повинні бути «руськими» [2, с. 162].

Завершальне засідання думської комісії з місцевого самоврядування відбулося 27 березня 1910 р. під головуванням М. В. Родзянка. Незважаючи на трьохмісячні дебати і вироблення певних поправок до законопроекту, під час остаточного голосування більшість висловилося проти внесеного законопроекту. 7 травня 1910 р. доповідачем комісії з місцевого самоврядування Д. М. Чихачовим у сесійній залі було оголошено про рішення комісії, в якому йшлося про небажаність прийняття внесеного урядом законопроекту [15, с. 210]. Проте рішення комісії не означало цілковите відхилення законопроекту. Уже 10 травня 1910 р. розпочалися дебати з цього питання в сесійній залі.

Під час обговорення законопроекту на пленарних читаннях стало зрозуміло, що частина Державної думи взагалі його не підтримує, а частина згодна голосувати за проект, який був внесений урядом без поправок думської комісії з місцевого самоврядування. Найбільш гостро законопроект критикували представники «Польського кола» та кадети, яких підтримали і ліві фракції.

Для поляків постало вкрай не вигідним введення системи земського самоврядування в Південно-Західному краю з основоположним принципом національних курій, що кардинально послаблював позиції польського населення під час виборів до земських установ. Намагаючись розкрити всю недемократичність урядового законопроекту, польські депутати для характеристики національних курій застосовували поняття «національні клітки», які, на думку членів «польського кола», порушують основні принципи свободи [15, с. 200].

Однак, на вістрі опозиції до урядового законопроекту опинилися не польські депутати, а представники кадетської фракції. Один із лідерів кадетів Ф. О. Головін, критикуючи проект, докоряв уряду в тому, що, під час розробки законопроекту ним керувало не бажання покращення земської справи, а головним чином прагнення до боротьби з польським елементом краю [14, с. 339]. Його фракційний колега О. І. Шингарьов, доводячи антинародну спрямованість законопроекту, з думської трибуни наголошував: «... ваш проект, яко бы национальный, окрашенный борьбой с национальностями, на самом деле содержит борьбу и против мелкопоместного русского населения» [11, с. 147]. Кадети гостро виступили і проти ідеї введення до складу земських зборів представників духовенства. Яскраво цю позицію фракції «Народної свободи» у своїй промові висловив В. О. Караулов: «... это белое духовенство, бедное, несамостоятельное, подчиненное, привыкшее слушаться и боящееся не послушаться, потому что оно знает, чем непослушание грозит, оно в земские собрания явится не с свободными голосами; оно в земских собраниях будет творить волю своего начальства, вольного голосования от него не ждите и не имеете права ждать» [12].

Розкриваючи позицію фракції «Союз 17 Октября», слід зазначити, що законопроект про поширення земського самоврядування на Південно-Західний край викликав певний розкол у середовищі октябристів. Частина депутатів цієї фракції цілком підтримували урядовий проект, а частина намагалася довести необхідність тих поправок, що були вироблені думською комісією з місцевого само-

врядування. Перед переходом до постатейного читання октябрист Клименко перший у своєму виступі вказував на невідповідність програмних засад партії «Союз 17 Октября», в яких наголошувалося на широкому розвитку місцевого самоврядування на всій території імперії, з принципами, що складали кістяк запропонованого урядом законопроекту [11, с. 341].

Фракції правих та націоналістів у цілому підтримували запропонований урядом законопроект та всіляко намагалися не допустити прийняття тих ліберальних поправок, що були вироблені в думській комісії. Окремо слід зазначити позицію депутатів-селян, що входили до фракцій правих та націоналістів. Бачачи в них союзників у боротьбі з польським засиллям у Південно-Західному краю, уряд не розгледів антипоміщицькі наміри селян. Так, у своїй промові депутат-селянин Волинської губернії Андрійчук, підтримуючи законопроект у цілому, виказував незадоволення тим, що на прикладі Київської, Волинської та Подільської губерній кількість селянської землі в сукупності більше, ніж поміщицької, а представництво селян у земських зборах у проєктованому земстві не перевищувало і третини [2, с. 165].

Варто зауважити, що особливої гостроти обговорення законопроекту набуло під час розгляду питання про участь представників від духовенства в роботі земських установ. Проти ідеї обов'язкового введення до складу земських зборів трьох представників від православного духовенства заперечувала навіть більшість октябристів [11, с. 341]. Таку антиклерикальну позицію октябристської фракції можна пояснити великою кількістю в її складі вихідців із земських установ, які чудово розуміли, що для оптимального управління земською справою потрібні в першу чергу «господарники», а не церковні служителі, яким ця галузь була зовсім невідомою. Фракцію «Союз 17 Октября» підтримала і група прогресистів, яка внесла поправку про зменшення кількості священнослужителів у земських зборах до одного представника. Дану поправку підтримала більшість депутатів. Загалом законопроект про західне земство Державною думою був ухвалений 29 травня 1910 р. і направлений на розгляд Державної ради [11, с. 345].

Окремо доречно зупинитися на ставленні Державної ради до питання поширення земського самоврядування на Південно-Західний край, яке загалом кардинально відрізнялося від позиції уряду та Державної думи. Критика членів Державної ради у своїй основі зводилася до неприйняття ідеї зменшення майнового цензу та створення національних курій. Зменшення майнового цензу призвело б до того, що кількість земських гласних, які представляють дрібних власників, значно виросла. У той же час це значно зменшувало шанси великих землевласників бути обраними до складу земських зборів, що йшло врозріз із консервативно налаштованими поглядами членів Державної ради. Так, на думку одного з членів Державної ради Стишинського, зменшення майнового цензу під час виборів до земських установ знизить загальний рівень земських виборців [4, с. 777–778].

У критиці ідеї створення національних курій Державна рада проявила певну непослідовність своїх дій. У ситуації, коли принцип різних національних курій обговорювався по законопроекті про вибори членів Державної ради, верхня палата виказала свою підтримку, а фактично через рік, коли ця ідея повинна була слугувати як основа земських виборів, створила супротив. Проте, суть різкої критики проєкту земської реформи зводилася до несприйняття консервативною Державною радою реформістського напрямку столипінської політики [5, с. 604]. Граючи на ультраправих гаслах, Державна рада відхилила урядовий проєкт земської реформи. Проте Столипін зміг домогтися від царя прийняття цього закону згідно статті 87 Основних законів і 14 березня 1911 р. «Височайшим указом» Миколи II земське самоврядування було поширене на шість західних губерній, зокрема і на Правобережну Україну.

Питання реформування земської системи управління в Південно-Західному краю викликало жваві дискусії в російському політикумі початку XX ст. Побожовання посилення польського сепаратизму та втрати реальної влади на місцях довгий час було гальмом для реформаторських дій уряду. Розробка та обговорення проекту земської реформи в Державній думі, з одного боку, показали схвалення ідеї розширення земської системи управління, з іншого, – прагнення до відсторонення польського населення від земської діяльності. Державна рада, відхиливши проект земської реформи, розкрила свою нездатність до реформування не тільки системи місцевого управління, а й взагалі суспільних відносин у державі. Майже річне «блукання» по коридорах законодавчих палат урядового проекту про поширення земського самоврядування на Південно-Західний край яскраво показало консервативність вищих ешелонів влади Російської імперії, небажання йти на ліберальні поступки та неприйняття демократичних начал.

Бібліографічні посилання

1. **Аврех А. Я.** Вопрос о западном земстве и банкротство Столыпина / А. Я. Аврех // Исторические записки. – М., 1961. – Т. 70. – С. 61–112.
2. **Аврех А. Я.** П. А. Столыпин и судьба реформ в России / А. Я. Аврех. – М., 1991.
3. **Верховцева І. Г.** Діяльність земств Правобережної України (1911–1920 рр.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Верховцева Ірина Геннадіївна. – Черкаси, 2004.
4. Государственный совет. Стенографические отчеты. 1910–11 годы. Сессия шестая. Заседание 1–49. – СПб., 1911.
5. **Гурко В. И.** Черты и силуэты прошлого. Правительство и общественность в царствовании Николая II в изображении современника / В. И. Гурко. – М., 2000.
6. Записка волынского губернатора об организации земских учреждений в Юго-Западном крае 18 ноября 1882 года // Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 442, оп. 535, спр. 324.
7. **Зырянов П. Н.** Крах внутренней политики третьионуськой монархии в области местного управления (1907–1914 гг.) : дисс... канд. ист. наук / П. Н. Зырянов. – М., 1972.
8. Именной Высочайший Указ 14-го марта 1911 года о распространении действия Положения о земских учреждениях на Витебскую, Волынскую, Киевскую, Минскую, Могилевскую и Подольскую губернии. Дополнение к Положению о земских учреждениях. – СПб., 1911.
9. По представлению Министерства Внутренних Дел от 19 Ноября 1909 года, за № 218, и от 2 Января 1910 года, за № 1, по делу о распространении действия Положения о земских учреждениях на Витебскую, Волынскую, Киевскую, Минскую, Могилевскую и Подольскую губернии // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1909–1917 гг. / 1910 год. – М., 2001.
10. **Різниченко С. Я.** Запровадження земств на Правобережній Україні / С. Я. Різниченко // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 142–150.
11. Речь А. И. Шингарева, при обсуждении законопроекта о земстве в западных губерниях, в заседании Думы 10 мая // Третья Государственная Дума. Сессия 3-я. Фракция Народной свободы в период 10 октября 1909 года – 5 июня 1910 года. Отчет и речи депутатов. – СПб., 1910.
12. Речь В. А. Караулова, при постатейному обсуждении законопроекта о западном земстве, в заседании Думы 18 мая // Третья Государственная Дума. Сессия 3-я. Фракция Народной свободы в период 10 октября 1909 года – 5 июня 1910 года. Отчет и речи депутатов. – СПб., 1910.
13. **Сорокина В. В.** Политика русского самодержавия в отношении западных земств / В. В. Сорокина // Правоведение. – 1979. – № 1. – С. 65–70.
14. Третья Государственная Дума. Материалы для оценки ее деятельности. – СПб., 1912.
15. **Шульгин В. В.** Последний очевидец. Мемуары. Очерки. Письма. Сны / сост., вступ. ст., послесл. Н. Н. Лисового. – М., 2002.

Надійшла до редколегії 20.12.2010

А. М. Хоречко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

УЧАСТЬ ДВОРЯН КАТЕРИНОСЛАВА У ДІЯЛЬНОСТІ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ АРХІВНОЇ КОМІСІЇ

Розглянуто участь дворянства Катеринослава у діяльності Катеринославської вченої архівної комісії.

Ключові слова: дворянство, Катеринославська вчена архівна комісія, Я. П. Новицький, В. Д. Машуков.

Рассмотрено участие дворянства Екатеринослава в деятельности Екатеринославской ученой архивной комиссии.

Ключевые слова: дворянство, Екатеринославская ученая архивная комиссия, Я. П. Новицкий, В. Д. Машуков.

It was considered a participation of the Yekaterinoslav's nobility in the work of Yekaterinoslav Scientific Archive Commission.

Key words: nobility, Yekaterinoslav Scientific Archive komisiyiya, Y.P. Nowicki, E Mashukov.

Серед великої кількості проблем сучасної історичної науки викликає зацікавлення історія соціальної еліти України, до якої на початку ХХ ст. належало саме дворянство. Дворянство Катеринославської губернії не стояло осторонь процесу дослідження та зберігання архівних джерел та пам'яток культури, що є одним із головних чинників розвитку культури. Окремі представники дворянства Катеринослава брали активну участь у роботі Катеринославської вченої архівної комісії, яка відіграла важливу роль у збиранні історичних документальних матеріалів і вивченні пам'яток культури. Треба зазначити, що діяльність Комісії вже привертала увагу в історіографії, але переважно це загальна інформація про дату її заснування та роботу із збирання та зберігання архівних документів [2]. Також певна увага приділялася умовам та напрямам її пам'яткоохоронних досліджень [12]. Існують і праці бібліографічного характеру про окремі персоналії – членів Катеринославської вченої архівної комісії, які містять відомості про їхню діяльність у цій інституції [1; 11]. Дніпропетровськими дослідниками О. Журбою, С. Абросимовою, М. Кравець зібрано в бібліографічний довідник всі праці членів Комісії, які були опубліковані в «Літописах Катеринославської вченої архівної комісії» [3]. Але до цього часу ще не розкрито діяльність дворян, які були у складі Комісії. Згадане питання потребує подальшого ретельного вивчення, що й зумовлює актуальність теми даної розвідки.

Губернські архівні комісії – місцеві науково-історичні організації, які відіграли помітну роль у виявленні, вивченні та збереженні пам'ятників історії та культури, організації музеїв, архівів та бібліотек у російській провінції. Склад комісій формувався на добровільних засадах. До них входили представники місцевої інтелігенції, любителі старовини. Неодмінним попечителем Комісії був губернатор.

Катеринославська вчена архівна комісія (далі Комісія) була створена на основі Положення Комітету міністрів «Про губернські історичні архіви та вчені комісії» [12]. Наукові розвідки членів Комісії друкувалися на сторінках «Літопису Катеринославської вченої архівної комісії» (далі Літопис), яких за час діяльності Комісії (1904–1915 рр.) вийшло 10 випусків.

Питання і завдання, які ставилися перед комісією, були чітко сформульовані і оприлюднені в першому випуску «Літопису Катеринославської вченої архівної комісії» і полягали у створенні бібліотеки із творів, які стосувалися історії, археології, етнографії та історичної географії нашого краю, а також всього того, що будь-коли було надруковано в Катеринославській губернії і Новоросійському краї. Також йшлося про розробку архівів, збереження пам'ятників старовини і складання бібліографічного покажчика; створення історії Катеринославської губернії, вивчення «останків Запоріжжя», розкопки могильників, курганів, збирання можливих предметів старовини; збір біографічних свідчень про письменників, учених і громадських діячів краю, збирання інформації про бандуристів і лірників, опис дворів, одягу населення краю [4, с. 34].

Урочисте відкриття Катеринославської вченої архівної комісії відбулося 16 березня 1903 р. у квартирі Катеринославського губернатора, представника дворянського стану, графа Федора Едуардовича Келлера. Для участі у відкритті Комісії на завчасно розіслані губернатором запрошення прибуло 29 осіб, серед яких було чимало представників дворянства. Головою зібрання був сам губернатор Ф. Е. Келлер, який надалі постійно брав активну участь в її роботі. Почесним головою комісії став губернський предводитель дворянства М. І. Миклашевський [4, с. 167]. Слід звернути увагу, що серед дійсних членів Комісії з початку її діяльності були дворяни С. А. Бродницький, Д. Я. Гололобов, В. В. Малама, Я. П. Новицький, М. В. Родзянко [4, с. 246].

За перший рік діяльності Комісії на її зібраннях було оголошено 12 доповідей. Одна з них була зроблена дворянином Я. П. Новицьким, який доповів про вивчення архівів присутствених місць і закладів, а також про зроблений ним опис архівних справ Маріупольського та Олександрівського повітових предводителів дворянства [4, с. 7].

Станом на 1 січня 1909 р. загальна кількість членів Катеринославської вченої архівної комісії помітно збільшилася, а разом з тим зросла в ній і кількість представників дворянства. Головою Комісії на той час був губернський предводитель дворянства, князь Микола Петрович Урусов. Останній не лише формально був її членом, а й брав активну участь у всіх засіданнях, виступав із конкретними думками та пропозиціями щодо активізації її роботи [5, с. 2]. Про його значну роль у діяльності Комісії свідчить і той факт, що святкування десятирічного ювілею Комісії у зв'язку з відсутністю М. П. Урусова в Катеринославі було перенесено на 21 квітня 1913 р. [13, с. 3]. Зазначимо, що найбільш активною роботою серед представників дворянства – членів Комісії в 1909 р. відзначився Я. П. Новицький. У п'ятому випуску Літопису було вміщено такі його розвідки як «Матеріали для історії Запорозької Січі» та «Декілька попередніх зауважень до розміщеного в IV випуску «Літопису» збірника «Малоросійські історичні пісні зібрані в Катеринославі» [5, с. 1, 99].

Зауважимо, що на засіданні Комісії 9 червня 1909 р. ухвалили за енергійну та плідну роботу члену Комісії Я. П. Новицькому видати сто примірників п'ятого випуску «Літопису» [6, с. 245].

На засіданні 14 листопада 1909 р. між князем М. П. Урусовим та А. С. Синявським відбулася дискусія щодо можливого залучення молодих учених – представників південних університетів до розробки архіву Комісії, який розташовувався в музеї О. М. Поля. Так, князь М. П. Урусов виступив проти допуску до користування архівом сторонніх людей (що пропонував А. С. Синявський) та запропонував зайнятися розбором його фондів членам Комісії. Більшість членів Комісії підтримали таку пропозицію, запропонувавши доручити цю справу А. Ю. Вітстедту, А. Г. Рікману, Д. І. Дорошенку [6, с. 251]. На цьому ж засіданні голова Комісії

М. П. Урусов запропонував звернутися до професора Д. І. Яворницького із проханням надати статті, що стосувалися біографії відомого історика та етнографа М. В. Закревського та спогадів про поїздку на могилу гетьмана Д. Дорошенка для друкування їх у «Літописі» Комісії [6, с. 248].

У подальшому дворяни Катеринослава продовжували брати діяльну участь у роботі цієї наукової установи. У 1910 р. попечителем Комісії став губернатор Катеринославської губернії В. В. Якунін, головою – князь М. П. Урусов. Активну участь в її роботі в цей час також брали: почесний член Комісії Я. П. Новицький та дійсні члени С. А. Бродницький, Я. Г. Гололобов, В. В. Малама, М. В. Родзянко, В. Д. Машуков [6, с. 264]. Звертає на себе увагу і той факт, що у шостому випуску «Літопису», який вийшов у 1910 р., серед опублікованих дванадцяти праць шість належало представникам дворянського стану [6, с. 216].

Найбільш продуктивною роботою в складі Комісії в 1911 р. відзначилися дворяни Я. П. Новицький та В. Д. Машуков, яким з 17 надрукованих у цей час на сторінках «Літопису» статей, належало 7 [7, с. 2]. Активною пошуковою роботою в складі Комісії в 1912 р. знову-таки відзначилися представники дворянства. Зокрема, серед опрацьованих В. Д. Машуковим матеріалів слід назвати документи, які стосувалися війни 1812 р. – публікації Копії указу про відставку одного з учасників війни майора Пантелеєва та праця «До столітнього юбілею вітчизняної війни 1812 р.» [8, с. 303, 310]. У свою чергу, Я. П. Новицький надрукував матеріали з історії місцевого дворянства, зокрема, такі як Грамота на дворянство Тарох-Тарловських та Список предводителей дворянства Олександрівського повіту 1793–1813 рр. [8, с. 294].

Велику увагу Я. П. Новицький приділяв і дослідженню культури рідного краю. Результатом його роботи стала публікація «Духовний світ в уявленнях малоросійського народу», опублікована у восьмому випуску «Літопису», що вийшов у 1912 р. [8, с. 161].

У 1913 р. Катеринославська вчена архівна комісія році святкувала ювілей своєї десятирічної діяльності. На цей час незмінним попечителем Комісії був губернатор В. А. Колобов, головою, як і в попередні роки, князь М. П. Урусов. Серед дійсних членів Комісії в цей час працювали представники дворянства, а саме: С. А. Городницький, Я. П. Гололобов, В. Д. Машуков, В. В. Малама, М. В. Родзянко [9, с. 272].

24 квітня 1913 р. у місцевій газеті «Южная Заря» вийшла стаття, присвячена ювілею Катеринославської вченої архівної комісії. У ній була дана коротка історія створення Комісії, згадувалася досить велика кількість її членів – 62 особи, а також відзначена важлива роль Комісії у дослідженні і зберіганні пам'яток краю. Було також зазначено, що за весь період своєї роботи Комісія не користувалася жодними субсидіями і всіма успіхами завдячувала «виключно симпатії суспільства, енергії та праці авторів», які друкували свої твори та матеріали у «Літописі Катеринославської вченої архівної комісії» [13, с. 3].

Останній, десятий, випуск публікації досліджень, які здійснювалися Катеринославською вченою архівною комісією, вийшов друком у 1915 р. У ньому було зібрано доробки членів Комісії за 1913–1915 рр. Серед авторів матеріалів, надрукованих у десятому випуску «Літопису», з представників дворянства був лише В. Д. Машуков [10, с. 113, 189].

Разом з тим треба відзначити чинники, які ставали на заваді діяльності Катеринославської архівної комісії. Серед них слід згадати відсутність власного приміщення та коштів, а також обмежену кількість працюючих у ній людей. Адже чимало членів комісії були сумісниками, а отже переважно зайняті виконанням своїх безпосередніх службових обов'язків, не маючи достатньо часу для роботи в цій науковій установі. Зазначимо також, що незважаючи на велику кількість опра-

цьованих і опублікованих у «Літописах Катеринославської вченої архівної комісії» архівних матеріалів, археологічних і етнографічних розвідок, значна кількість проектів так і залишилася нереалізованою.

Таким чином, огляд «Літописів Катеринославської вченої архівної комісії» дає нам право стверджувати, що дворянство Катеринослава не було байдужим до питання дослідження та збереження історико-культурної спадщини рідного краю. Воно відіграло важливу роль у збиранні історичних документальних матеріалів і вивченні пам'яток старовини в регіоні. Дворяни не лише виявляли інтерес до справ Комісії, а й самі брали активну участь у її діяльності.

Бібліографічні посилання

1. **Бровко Б. А.** Педагогічні погляди і громадська діяльність Я. П. Новицького / Б. А. Бровко. Режим доступу http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npifznu/2002_15/15/brovko.pdf
2. Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д., 2006.
3. Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии (1904–1915). Бібліографічний довідник / уклад. : С. В. Абросимова, О. І. Журба, М. В. Кравець. – К., 1999.
4. Там же. – Катеринослав, 1904. – Вип. 1.
5. Там же. – Катеринослав, 1909. – Вип. 5.
6. Там же. – Катеринослав, 1910. – Вип. 6.
7. Там же. – Катеринослав, 1911. – Вип. 7.
8. Там же. – Катеринослав, 1912. – Вип. 8.
9. Там же. – Катеринослав, 1913. – Вип. 9.
10. Там же. – Катеринослав, 1915. – Вип. 10.
11. **Недря К. М.** М. П. Урусов і його роль у громадському та культурно-освітньому житті Катеринославщини (1908–1918) / К. М. Недря. Режим доступу http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Iikp/2009_6/35.pdf
12. **Стрижова І. А.** Історичні умови та напрямки пам'яткоохоронних досліджень кінця XIX – початку XX ст.: Катеринославська вчена архівна комісія / І. А. Стрижова. Режим доступу http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Iikp/2009_6/21.pdf
13. Южная Заря. – 1913. – 24 апр.

Надійшла до редколегії 17.11.2010

УДК 94 (477.7) «1921/1928»

О. В. Городецький

Дніпропетровський державний інститут фізичної культури і спорту

ПРОВЕДЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ КП(Б)У ЩОДО ПОЛЬСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (1921–1928 рр.)

Досліджено процес проведення антирелігійної політики більшовиків щодо поляків Півдня України в 1920-ті рр. Розглянуто шляхи, форми та методи реалізації цієї політики, а також показано залежність відношення державних та партійних установ до віруючих римсько-католицької церкви від процесів формування та поступового зміцнення радянського тоталітарного режиму.

Ключові слова: Південь України, польська національна меншина, антирелігійна політика, римсько-католицька церква, польська секція.

Исследован процесс проведения антирелигиозной политики большевиков в отношении поляков на Юге Украины. Рассмотрены пути, формы и методы реализа-

ции этой политики, а также показана зависимость отношения государственного и партийного аппарата к верующим римско-католической церкви от процессов формирования и постепенного укрепления советского тоталитарного режима.

Ключевые слова: Юг Украины, польское национальное меньшинство, антирелигиозная политика, римско-католическая церковь, польская секция.

The scientific paper is devoted to the Bolsheviks' anti-religious policy process carrying out as to Polish population in the South of Ukraine. Ways, forms, methods of realization of the policy are considered and the dependence of the relation of the State and Party attitude towards the Latin Church believers on the Soviet totalitarian regime gradual strengthening processes formation is shown.

Key words: the South of Ukraine, Polish national minority, anti-religious policy, Roman-Catholic Church, Polish section.

У наш час наукове дослідження життя поляків у радянській Україні зумовлюється необхідністю в контексті нового осмислення історії, без ідеологічного втручання вивчити взаємовідносини держави і польської національної меншини Півдня України та її вплив на національно-культурний розвиток в УСРР у 20-ті рр. XX ст. Критичний аналіз антирелігійної політики правлячої більшовицької партії і радянської держави, механізм її реалізації та реальні наслідки щодо польського населення становлять собою значний науковий і практичний інтерес.

У сучасній Україні вивчення як позитивного, так і негативного досвіду національних відносин в УСРР, пізнання глибинних змін, що проходили у ті часи в середовищі національних меншин, вимагає глибокого і об'єктивного підходу до формування засад упровадження в життя державної політики по відношенню до етнічних поляків, допоможе уникнути помилок у цій діяльності, удосконалив державну політику з національного питання, виходячи з пріоритетів побудови демократичного суспільства в країні.

У період реалізації політики коренізації в СРСР, яка проводилася з початку 1920-х рр. і до середини 1930-х рр., незважаючи на природний інтерес до цих подій радянських істориків, взагалі не було у цей час наукових праць, присвячених саме етнічним полякам, що мешкали в південних регіонах України. Історіографію 1920–1930-х рр., не можливо уявити собі без різноманітних публікацій союзних та республіканських видань того часу, у яких деякі автори (М. Огурцов, І. Цекіновський) та інші висвітлювали питання, що торкалися різних аспектів життя національних меншин. До того ж у цих роботах були окремі сюжети, присвячені полякам, що жили в усіх радянських республіках, зокрема і УСРР [18, с. 18–24; 21, с. 53–68].

Із середини 1950-х рр. до початку 1990-х рр., поступово відбулося збільшення наукових праць із національного питання. Публікації І. Грошева, М. Куличенка, Л. Болтенкової та інших, а також дисертаційні дослідження Б. Чирка і В. Вовка були першими спробами аналізу національної політики більшовиків стосовно національних меншин у Радянському Союзі взагалі, і в Україні зокрема.

У цих наукових працях розглядалися не лише окремі факти з історії політики коренізації, а й було зроблено спроби загального дослідження цього унікального явища. Науковці використали архівні документи, які вперше з'явилися у публікації, що дозволило по-новому подивитися на деякі історичні події, не відомі не тільки масовому читачу, але й професійним історикам. Результати національної політики правлячої партії в СРСР у 1920-х рр. усіма авторами були оцінені вельми позитивно, та все ж така однобічна оцінка (а іншої в той час і бути не могло) не знижує рівня якості та цінності їхніх наукових досліджень. Однак і серед цих наукових праць не було окремих робіт, присвячених виключно польській національній меншині, яка мешкала на Півдні УСРР у 1920-ті рр. [4, с. 420; 17, с. 564; 2, с. 222; 23, с. 22; 3, с. 20].

З моменту проголошення незалежності України розпочався останній період розвитку української історичної науки (1990-ті – поч. 2000-х рр.), що триває і сьогодні. У цей час з'явилися наукові праці, присвячені різноманітним аспектам життя польського населення УСРР. Це наукові роботи Н. Рубльової, Г. Стронського, М. Шитюка, а також дисертаційні праці О. Калакури та І. Балуби [19, с. 228–243; 20, с. 17–20; 24, с. 17–23; 16, с. 19; 1, с. 24].

Метою даної статті є дослідження процесу створення системи заходів проведення антирелігійної роботи серед польського населення співробітниками місцевих органів влади у південних регіонах України у 1920-х рр. Відповідно до обраної мети визначено основне завдання дослідження: розкрити зміст, характер, основні напрями і мету проведення антирелігійної роботи працівниками державно-партійних органів влади в УСРР.

Як відомо, більшовики з перших днів утвердження своєї влади на теренах колишньої Російської імперії відповідно до постулатів марксизму розпочали наступ на «релігійні забобони», створюючи правову базу для боротьби з усіма духовними конфесіями та розглядаючи їхню діяльність як ворожу новому соціалістичному суспільству. Причому політичні рішення стосовно церковних установ і віруючих приймалися, як правило, у цілковитій таємниці від широкої громадськості, а в засобах масової інформації переважно подавали лише офіційні, публічні розпорядження органів влади, що здебільшого маскувало чи завуальовувало справжнє ставлення комуністичної правлячої партії до релігії.

Правлячий режим не надавав значення тому, що до 1917 р. римсько-католицька церква, на відміну від православ'я, упродовж віків перебувала в опозиції до російського самодержав'я й зазнавала переслідувань. Саме останній чинник давав підстави Ватикану плекати надії на лояльне ставлення з боку радянської влади до віросповідання католиків й усунення всіляких перешкод. Проте вже перші кроки нового режиму розвіяли ці ілюзії: провідники РКП(б) і КП(б)У та контрольований ними державний апарат вважали римсько-католицьку церкву, як і будь-яку іншу конфесію, контрреволюційною й намагалися побороти її насамперед силовими та провокаційними методами. За словами київської дослідниці Н. Рубльової, «радянська адміністрація розгледіла в РКЦ серйозного конкурента у боротьбі за вплив на маси, оскільки це була потужна духовна інституція зі сталою, віками виробленою структурою та ієрархією, численним кліром і віруючими, розгалуженою мережею храмів і чималим набутим досвідом виживання та самозбереження за умов владної неласки» [19, с. 234].

Упередженість до РКЦ посилювалася під впливом специфічних умов існування цієї конфесії на теренах Наддніпрянщини (напередодні Першої світової війни в Наддніпрянській Україні нараховувалося близько 1 млн католиків). Владні структури не бажали миритися з тим, що римсько-католицьке духовенство й парафіяни підкорялися папському престолові. Негативізму додавала й та обставина, що більшість католиків не належали до корінної національності. Понад 90 % римсько-католицького кліру були поляками.

Методи антирелігійної пропаганди, яку проводили співробітники радянських, партійних і каральних органів нової влади серед поляків, були різними. Атеїстичну агітацію на Правобережжі, особливо в прикордонних районах із Польщею, більшовики вели вкрай обачливо. Передусім це стосувалося питання про закриття римсько-католицьких храмів, що могло бути розтлумачене як національне переслідування і яким обов'язково скористалися б керівники польського уряду з метою настроїти українських поляків проти радянської влади [7, арк. 9].

У південних регіонах УСРР, на відміну від Правобережної України, здійснювалася більш відверта антирелігійна пропаганда серед місцевих поляків. Причиною полягала в географічній віддаленості останніх від історичної батьківщини, їх-

ній нечисленності тощо. До того ж, на думку працівників управлінських структур, головною умовою майбутнього політичного успіху в атеїстичній агітації серед південноукраїнських поляків було те, що серед них переважали робітники, а не селяни, як на Правобережжі. Це сприяло проведенню комуністичної агітації, включаючи й антирелігійну.

Після громадянської війни РКЦ в черговий раз продемонструвала власну здатність до регенерації. Це видно з того, як досить оперативно католики поновили свою ієрархію в Україні всупереч ізоляціоністським заходам радянської адміністрації, яка заборонила зносини з Ватиканом та польським єпископатом. У 1921 р. замість вибулого біскупа керівником Тираспольської єпархії (до неї входили всі південноукраїнські регіони – майбутні Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька та Дніпропетровська області) став прелат Й. Крушинський – авторитетний священик, який ще в дореволюційній Росії набув значного досвіду протистояння антикатолицькій політиці царату.

Важливою перешкодою для досягнення успіху в антирелігійній політиці, на мій погляд, була тодішня відносна слабкість державного і партійного апаратів, особливо на місцях. Більшовикам доводилося зважати й на зовнішньополітичні чинники, адже становище РКЦ в СРСР, зокрема і в УСРР, привертало увагу Заходу – Ватикану, Польщі, Німеччини, Франції, Італії, Іспанії та інших країн.

Початок 1920-х р., як відомо, ознаменувався стрімкою розбудовою радянських керівних органів – найрізноманітніших і численних комісаріатів, рад, комітетів, комісій тощо. Було створено й цілу систему органів для практичної реалізації Декрету про відокремлення церкви від держави.

Видиму частину цієї складної багатогалузевої конструкції становив створений у червні 1921 р. у складі Народного комісаріату юстиції УСРР (НКЮ) відділ відокремлення церкви від держави, якому були надані досить широкі повноваження (розробка проектів відповідних законів і підзаконних актів – директив, інструкцій тощо). Але найголовнішим напрямом, державним завданням цього відділу був широкомасштабний збір інформації про різні аспекти релігійного життя віруючих та священнослужителів духовних конфесій.

У жовтні 1922 р. відділ відокремлення церкви від держави та його місцеву мережу передали у відання Народного комісаріату внутрішніх справ України (НКВС). У складі НКВС – ДПУ відділ культів (таку назву він одержав після інкорпорації до силових структур) продовжував глибоке і всебічне вивчення релігійної ситуації в Україні. Робилося це цілком відкрито й офіційно шляхом реєстрації церковних громад, обліку та анкетування духовних осіб, аналізу статутів релігійних об'єднань, заяв і скарг громадян, складання угод про передачу храмів у користування парафіян тощо.

Уже в перші місяці після закінчення громадянської війни співробітники виконавчих, партійних та каральних установ Півдня України намагалися мати точні відомості про чисельність віруючих серед місцевих представників польської національної меншини, що підтверджують документи Запорізького повіту 1920-х рр. За їхніми даними, у березні 1921 р. в селі Червоний Кут Наталіївської волості проживало 87 поляків (34 чоловіки та 53 жінки), за віросповіданням усі були католиками і регулярно відвідували службу в костьолі [10, арк. 1].

У Велико-Лепетихському районі того ж Запорізького округу в польському селі Костянтинівка були храм і ксьондз. В іншому українсько-польському селі того ж району – Миколаївці – також знаходився дореволюційний костьол, але не було каноніка, тому парафіяни (практично всі селяни польської національності) самі проводили релігійну службу. Польське село Нова Петрівка мало два римсько-католицькі храми, а українсько-польське (Нижні Торгаї) сусіднього Нижнє-Серогозького району – один костьол. І в кожному був священик. Майже

всі мешканці польської національності цих сіл у двох районах належали до місцевих римсько-католицьких громад [11, арк. 54; 22, арк. 421].

Працівники відділів культів і польських секцій при виконкомах та парткомах Південної України в 1920-х рр. систематично і послідовно вели антирелігійну діяльність серед усіх вікових категорій польського населення й одночасно підсилювали адміністративний тиск на католицьких священників. Так, за наказом завідувача Одеської польської секції при губкомі КП(б)У у травні 1921 р. із польських бібліотек міста було вилучено всі релігійні книжки й водночас створено відділи соціалістичної літератури на суспільно-політичну тематику (включаючи й атеїстичні матеріали) із роз'ясненням положень марксистсько-ленінської теорії. Ці відділи в бібліотеках Півдня України поповнювалися новою літературою, закупленою співробітниками польських секцій і надісланою із Києва, Харкова і Москви [12, арк. 14].

Завдяки домаганням Кропивницького – завідувача Одеської польської секції – і за підтримки керівників губпарткому у травні 1924 р. римсько-католицьке духовництво Тираспольської єпархії дозволило на території костюлу в Одесі відкрити бібліотеку, в якій були в основному книжки й преса польською мовою. Парадокс ситуації полягав у тому, що на території цього храму функціонувала світська установа, яка пропонувала читачам атеїстичну літературу [14, арк. 151].

Під час Великодніх свят в округах Півдня України в 1920-і рр. співробітники відділів культів і польських секцій (у першу чергу поляки-комуністи) проводили серед співвітчизників активну антирелігійну пропаганду, намагаючися бути коректними у висловленнях, і виступали з доповідями «Про походження і значення Великодня» або «Про шпигунську діяльність католицького духовенства». У всіх південноукраїнських округах на таких антирелігійних лекціях були присутні сотні людей [13, арк. 23, 34].

Можна цілком певно стверджувати, що співробітники польських секцій у регіонах Південної України, як і відділів культів, у 1920-і рр. самі шукали приводу втрутитися у внутрішні справи римсько-католицьких громад, а іноді й спонукали до цього вище державне та партійне керівництво України. Так, завідувач польської секції Херсонського округу Шутовський був стурбований тим, що в польському селі Киселівка активно діяла римсько-католицька парафія. Його дратував великий авторитет місцевого ксьондза не тільки серед заможних, але й бідних селян і та повага, з якою вони до нього ставилися. Усі агітаційні кампанії місцевого нечисленного радянського активу, пов'язані з антирелігійною пропагандою та вступом поляків до лав комсомолу і комуністичної партії, зазнали провалу. У всіх цих політичних невдачах, на думку голови Херсонської польської секції, був винен місцевий керівник сільської римсько-католицької громади, на якого він у 1925–1926 рр. неодноразово писав скарги до ЦК ПБ і ЦК КП(б)У і просив ужити якісь заходи до цього священника. Однак заяви Шутовського вище керівництво УСРР залишало без належної уваги, і це свідчить про те, що верхівка більшовицької партії вважала завчасним загострення стосунків із віруючими римсько-католицьких громад, а також не бажала погіршення дипломатичних стосунків Радянського Союзу із західноєвропейськими державами [15, арк. 27].

Незважаючи на лояльне ставлення Запорізької римсько-католицької громади до більшовицької влади, між ними час від часу виникали конфлікти. Зокрема, 26 листопада 1926 р. керівництво парафії подало заяву до відділу релігійних культів Запорізького окрвиконкому, що була відповіддю-протестом на статтю в газеті «Красное Запорожье» від 21 листопада 1926 р. під заголовком «Костюл – фізкультурникам». У ній співробітники спортивної організації порушили клопотання про надання фізкультурникам будівлі храму для зимових занять, бо нібито в ньому не проводять богослужіння.

Рада римсько-католицької парафії миттєво відреагувала на ці напади, схожі на політичну провокацію місцевих радянських органів, і привселюдно заявила про свою категоричну незгоду з думкою співробітників окружної ради фізкультури. Незважаючи на відсутність постійного священика, у костьолі щонеділі проходили релігійні богослужіння без ксьондза. Докір чиновників від фізкультури, що в костьолі немає дзвону, а відтак храм не використовується за призначенням, на думку керівників ради римсько-католицької громади, був оманом, оскільки це ніяк не впливало на його роботу [9, арк. 15].

У січні 1928 р. ДПУ реалізувало одну зі своїх політичних акцій – підготувало вітальний лист групи римсько-католицьких священиків на адресу ВУЦВК з нагоди 10-річчя Жовтневої революції. Задля цього ще в 1926 р. було заарештовано й кинуте за ґрати кількох ксьондзів Кам'янецької єпархії (Я. Свідерський, С. Квасневський, К. Натовський, С. Ганський, Й. Йосукас та А. Кобець), які після багатомісячного ув'язнення в атмосфері постійних погроз і психологічного тиску погодилися, зрештою, поставити свої підписи під вітанням [19, с. 240].

Керівники польських римсько-католицьких громад Південної України з огляду на їхню нечисленність і відносну відірваність від католицьких центрів, розташованих на Правобережжі, та непрості стосунки з виконавчими, партійними і каральними органами інколи навіть привселюдно підтримували дії радянської влади. Зокрема, 28 січня 1928 р. у м. Кам'янському на засіданні правління польської римсько-католицької громади, на якому були присутні 10 осіб, включаючи і керівника цієї організації ксьондза Розенбаха, розглядалося питання про ставлення членів парафії до опублікованого в газеті «Вісті ВУЦВК» відкритого листа католицьких священиків Поділля, в якому вони вітали керівництву ВУЦВК з нагоди 10-річчя Жовтневої революції.

Головував на засіданні Ян Русечицький, а секретарем був Іван Птак. У доповіді голови правління Кам'янської римсько-католицької громади Казимира Крицького про опублікований лист подільських ксьондзів відчувалося хвилювання, пов'язане з тим, що співробітники міських органів влади стали звинувачувати католицьке духовенство місцевої єпархії в антиурядовій діяльності. Тому це засідання повинно було засвідчити лояльність віруючих до правлячого режиму і на ньому прийняли постанову про підтримку ініціативи ксьондзів Поділля [6, арк. 60].

Підводячи деякі підсумки, можна стверджувати, що головним напрямом роботи співробітників відділів культів і польських секцій Півдня України в період з 1921 р. до 1928 р. полягав у тому, щоб проводити послідовну атеїстичну пропаганду, а також вести посилений контроль за релігійним і господарським життям римсько-католицьких громад, створених етнічними поляками у південноукраїнських округах. Це робилося для того, щоб на випадок остаточного знищення духовних конфесій керівництвом Радянського Союзу працівники відділів культів і польських секцій при державно-партійних органах влади на Півдні УСРР були готовими до цього і мали побільше союзників, тобто атеїстів, серед місцевого польського населення. А володіння точною інформацією про чисельність усіх громад польської римсько-католицької церкви та списками парафіян дозволяло каральним органам України вчасно знешкоджувати найбільш непримиренних супротивників антирелігійних рішень правлячої партії.

На думку автора, оцінюючи стан вивчення проблеми створення системи заходів по проведенню антирелігійної роботи серед польського населення на Півдні України, слід відзначати, що багато питань, пов'язаних з її реалізацією серед поляків в УСРР в цей період, так і не знайшли свого висвітлення. Зокрема, досить мало вивчена проблема проведення атеїстичної пропаганди Спілкою воєнних безбожників саме серед південноукраїнських поляків. До того ж потребує подаль-

шого дослідження питання проведення антирелігійної політики правлячої партії у системі закладів освіти та культури, організованих для польської національної меншини в Україні у 1930-х рр.

Бібліографічні посилання

1. **Балуба І.** Соціально-політичний та культурно-просвітницький розвиток польської національної меншини України в 20–30-ті рр. XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / І. Балуба. – К., 1997.
2. **Болтенкова Л.** Интернационализм в действии / Л. Болтенкова. – М., 1988.
3. **Вовк В.** Деятельность Коммунистической партии по вовлечению трудящихся национальных меньшинств Украины в социалистическое строительство (1921–1925 гг.): автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.01 «История КПСС» / В. Вовк. – О., 1977.
4. **Грошев И.** Исторический опыт КПСС по осуществлению ленинской национальной политики / И. Грошев. – М., 1967.
5. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. П. 1, оп. 1, спр. 2519
6. ДАДО. – Ф. Р. 1278, оп. 1, спр. 8.
7. ДАДО. – Ф. Р. 1278, оп. 1, спр. 12.
8. ДАДО. – Ф. Р. 1396, оп. 1, спр. 9.
9. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. Р. 316, оп. 3, спр. 98.
10. ДАЗО. – Ф. Р. 411, оп. 1, спр. 28.
11. ДАЗО. – Ф. Р. 3756, оп. 1, спр. 6.
12. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. П. 3, оп. 1, спр. 354.
13. ДАОО. – Ф. П. 3, оп. 1, спр. 1606.
14. ДАОО. – Ф. П. 3, оп. 3, спр. 237.
15. ДАОО. – Ф. П. 7, оп. 1, спр. 941.
16. **Калакура О.** Українська полонія в 1917–1939 роках : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Калакура. – К., 1995.
17. **Куличенко М.** Национальные отношения в СССР и тенденции их развития / М. Куличенко. – М., 1972.
18. **Огурцов М.** Кооперування національних меншостей сільськогосподарською кооперацією / М. Огурцов // Коопероване село. – 1928. – № 1. – С. 18–24.
19. **Рубльова Н.** Невідома ділянка «антирелігійного фронту»: боротьба владних структур УСРР проти Римсько-католицької церкви, 1920-і роки / Н. Рубльова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1–2 (6–7). – С. 228–243.
20. **Стронський Г.** Приречена на мовчання: РКЦ на Україні в 20-30-ті рр. / Г. Стронський // Людина і світ. – 1994. – № 3–4. – С. 17–20.
21. **Цекіновський І.** До національного питання в роботі сільськогосподарської кредитної низівки на Україні / І. Цекіновський // Більшовик України. – 1928. – № 24. – С. 53–68.
22. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 166, оп. 5, спр. 828.
23. **Чирко Б.** Борьба Коммунистической партии Украины за осуществления решений XII съезда РКП(б) по национальному вопросу (1923–1927 гг.) : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.01 «История КПСС» / Б. Чирко. – К., 1983.
24. **Шитюк М.** Від коренізації до депортації: політика рад. властей щодо поляків в південних районах України у 1920–1930-х рр. / М. Шитюк // Історія в школі. – 2002. – № 5–6. – С. 17–23.

Надійшла до редколегії 01.09.2010

О. В. Бойко*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара***«НЕЛЕГАЛЬНІ» МЕТОДИ ПРОТИДІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
АНТИРЕЛІГІЙНІЙ ПОЛІТИЦІ В УКРАЇНІ У 1920–1930-х рр.**

Досліджено заборонені радянськими законами методи опору православної спільноти атеїстичній політиці більшовиків в Україні у 1920–1930-ті рр.

Ключові слова: православна церква, духовенство, опір, методи боротьби, атеїстична політика, радянська влада, більшовики.

Исследуются запрещенные советскими законами методы сопротивления православной общественности атеистической политике большевиков в Украине в 1920–1930-е гг.

Ключевые слова: православная церковь, духовенство, сопротивление, формы и методы борьбы, атеистическая политика, советская власть, большевики.

Forbidden by soviet laws methods of the struggle of the orthodox community against bolshevist's atheistic policy in Ukraine in the 1920–1930-th are investigated.

Key words: the Orthodox Church, clergy, resistance, forms and methods of the struggle, atheistic policy, soviet authority, bolsheviks.

Представлена робота є продовженням дослідження методів опору православної Церкви (духовенства та віруючих) радянської України у міжвоєнний період, розпочатої статтею «Легальні» методи опору православної церкви атеїстичній політиці більшовиків в Україні у 1920–1930-х рр.» у попередньому випуску журналу, де було обґрунтовано вживану класифікацію методів опору, розглянуто законні дії православної спільноти у протистоянні з більшовицьким безбожним курсом. Метою ж даного дослідження є розгляд «нелегальних» методів боротьби православної спільноти з антирелігійними утисками і репресіями радянської влади у 1920–1930-ті рр.

Більшовицька ідея побудови атеїстичного суспільства від початку її реалізації мала значні прорахунки. Сприймаючи релігію як пережиток минулого, а церкву – як знаряддя експлуатації, радянські вожді хотіли силоміць ізолювати народні маси від її шкідливого впливу. Примітивне тлумачення феномену «релігії», заперечення її позитивної ролі в суспільстві призвели до значних помилок у виборі методів реалізації грандіозного плану побудови атеїстичної держави. Порушення глибоко вкорінених у свідомість і культуру народу етнорелігійних традицій, прав і свобод віруючих у контексті формування тоталітарної моделі держави не могло не викликати суспільного опору. Віруючі відчули на собі весь спектр утисків властей: обмеження у віросповіданні, конфіскації храмів і церковного майна, економічні санкції, обмеження у суспільно-політичному житті тощо. Варто додати, що все це відбувалося на тлі голоду, безробіття, індустріалізації, колективізації, розкуркулення, політичних репресій, які самі по собі спричиняли страждання всіх верств населення.

Зневіра у справедливість, неефективність легітимних методів протидії спонукали мирян та їхніх духовних наставників до протизаконних дій. Такі «нелегальні» методи опору умовно можна поділити на два види: акції щодо захисту віри та Церкви (порушення процедури організації релігійних заходів, інсценування різних чудес, участь у виборах до Рад, втручання у навчально-виховний процес дітей та ін.); дії проти радянської влади (агітація, відвертий спротив державним кампаніям тощо).

До порушення духовенством і віруючими законів, наказів та інструкцій влас-тей часто призводили різноманітні заборони, штучно створені перешкоди та за-бюрократизовані процедури, наприклад, під час отримання дозволу на церковні збори, проведення хресних ходів, освячення нив. Провокативний характер подіб-них явищ підтверджують таємні циркуляри губернських антирелігійних комісій, ліквідкомів та виконкомів, де наполегливо пропонувалося всіляко «затягувати» вирішення цих питань [18, арк. 224]. Несанкціоновані місцевими властями масові моління та хресні ходи зазвичай проводилися під час посух і неврожайів, а їхні іні-ціатори зазнавали покарань. Наприклад, за подібне самоуправство відразу п'ять священиків Покровського району Запорізької округи влітку 1924 р. були притяг-нені до суду [20, арк. 178].

Частка провини лежить на місцевих органах влади і за нелегальні з'їзди та бо-гослужіння, що влаштовувалися духовенством у непристосованих для цього міс-цях*. Не знімаючи відповідальності з останніх за недотримання законності, слід визнати, що і власті не змогли запобігти цьому. Навпаки, НКВС УСРР обіжни-ком від 10 вересня 1924 р. забороняв реєструвати новоутворену релігійну гро-маду, «якщо в її розпорядженні немає спеціального молитовного будинку» [17, арк. 341], а священики за їхнє обслуговування мали бути покараними. Така доля, приміром, спіткала клір Кирило-Мефодіївської церкви м. Бердянська у 1924 р. [9, арк. 13]. Ситуація погіршилася у 1930-ті рр., коли більшість храмів було закрит-то, а мирянам і духовенству не залишалося нічого іншого, як проводити нелегаль-ні збори.

Траплялися правопорушення з боку служителів культу під час переїздів, на-самперед – ігнорування обліку та реєстрації. Адже контроль за пересуванням ду-ховенства передбачав складну процедуру отримання дозволу місцевих властей, які нерідко чинили перешкоди. Подібні випадки були нерідкими і в 1930-х рр., що підтверджувалось оприлюдненою Спілкою воєнничих безвірників (СВБ) у 1935 р. характеристикою релігійних організацій в Україні [16, арк. 19].

На противагу атеїстичній пропаганді і для посилення впливу Церкви її слу-жителі широко використовували випадки оновлення ікон, церковних бань, хрес-тів, появу «дивовижних зірок», джерел із «свяченою водою», пророчі видіння тощо. Особливо масовим і ефективним це виявилось на Півдні України під час голоду та посух першої половини 1920-х рр. В Одеському губвідділі ДПУ нако-пичилося до ста перефарбованих або вичищених ікон, а церковнослужителів, пі-дозрюваних у причетності до цих оновлень, було заарештовано [38, арк. 55]. По-дібні «дива» ставали об'єктами паломництва. У с. Нові Сірогози Мелітопольської округи в 1926 р. в одного селянина оновилося відразу три ікони, які лише за пер-ші три дні відвідало близько 600 осіб [21, арк. 80]. Поодинокі оновлення зафіксо-вані на Одещині навіть наприкінці 1930-х рр., хоча вже і не справляли потужно-го впливу на маси [29, с. 4].

Загалом поява «чудес» вражає своїми масштабами, розмаїттям, нашаруван-ням чуток навколо них. Наочно ілюструють це кілька цікавих фактів: у 1924 р. біля Очакова віруючі викопали криницю для занурення на врожай «божествен-ного» калача, після чого відбувся хід зі співом псалмів – до 600 осіб [37, арк. 22]; у с. Старосілля на Херсонщині у погребі однієї жінки раптово з'явилася «свята» вода, спричинивши ходу селян з метою набрати її для лікування від різних хвороб [36, арк. 19] та ін. На думку О. Пчілки, «дива» були захисною реакцією на рапто-вий наступ атеїстичного світогляду та гостру критику традиційної побожної на-родної обрядовості. Разом зі злиднями та голодом українського селянства, це спо-

*Інструкція НКВС від 15 жовтня 1924 р. дозволяла проповіді та богослужіння всере-дині молитовного будинку. За їхнє виконання у державних та інших громадських устано-вах священики мали бути покарані за ст. 124 КК УСРР.

нукало до порятунку від «лихої дійсності в царині мрій, в тому, що утворила давня віра в силу божу» [33, с. 43].

Для поширення звісток про «дива» використовувався швидкий і надійний засіб зв'язку – чутки. Їхня специфіка полягала у тому, що слідчим органам було важко інкримінувати створення чуток через складнощі у достеменному визначенні їх першоджерела і відсутності речових доказів. На людей такі чутки навіювали страх перед Богом, утримуючи від паплюження релігії та церкви. Красномовний приклад: у 1923 р. в Бердянській окрузі з'явилися чутки про незаможників, один із яких після пострілу в ікону був уражений паралічем, а інший, який хотів спалити ікону Божої Матері був проклятий, після чого його дружина народила чудовисько [5, арк. 140].

Боротьба Церкви з державою за вплив на молоде покоління також не обходилася без порушень. Насамперед, це стосувалося релігійного навчання дітей* духовенством, яке не припинялося і в 1930-х рр. Приміром, у 1934 р. священник с. Ново-Петрівка Бердянського району підбурював школярів залишити лави піонерів, скинути «чортові мотузки» і не ходити до школи, а у самому Бердянську батьки учнів однієї зі шкіл погрожували директору: «Ти один ідеш проти церкви... Навіщо бігав до міськради, щоб закрили церкву? Бережись!...» [16, арк. 32, 42]. Газета СВБ України «Безбожник» у 1937–1938 рр. повідомляла про випадки, коли представники духовенства небезрезультатно вмовляли школярів відвідувати церкви.

Відчайдушним був захист віруючими своїх релігійних почуттів від брутальних дій та образ атеїстів у ході проведення т. зв. «комсомольських» свят. Найбільш конфліктного характеру такі антирелігійні масовки набули у 1929–1930 рр. Взяти хоча б події 1930 р. в с. Кандибіно Миколаївської округи, де юрба жінок закидала камінням і побила учасників антипасхального карнавалу, серед яких були голова колгоспу, голова КНС, вчителі та місцеві активісти [41, арк. 204].

Наступний вид опору має антирадянське, антикомуністичне забарвлення і вирізняється радикалізмом у виборі відповідних методів. Чи не кожний подібний спосіб протидії можна було підвести під дію Карного кодексу УСРР, а порушників – суворо покарати. Особливо прискіпливо органи ОДПУ–НКВС збирали інформацію про антирадянську діяльність служителів культу та віруючих активістів, яка була слушним приводом для арештів та ув'язнень, а з початку 1930-х рр. ставала у нагоді для «створення» та викриття цілих контрреволюційних організацій. Найпоширенішим методом у межах цього виду протидії була «антирадянська агітація», за що передбачалося суворе покарання**. Так, за проведення антирадянської агітації у 1931 р. на три роки висилки до Північного краю засудили священника с. Велика Знам'янка Запорізької області І. С. Акімова [32, с. 23]; у 1937 р. за систематичну контрреволюційну агітацію, нелегальні збори духовенства, організацію волинок проти колгоспного будівництва на Миколаївщині був страчений священник Г. М. Люмінарський [34, с. 6].

Агітаційні заходи служителів культу та мирян можна поділити на письмову та вербальну. Серед письмових потужною і найпоширенішою «зброєю» були листівки. Власноруч написані віруючими, вони за допомогою «ланцюгової реакції» швидко поширювали інформацію. Зокрема, у знайдених 1924 р. в робітничих

*Відповідно до § 29 Кодексу законів про народну освіту УСРР 1922 р., «викладання віровчень у навчально-виховних закладах – учням і в храмах, молитовних і приватних будинках – особам до 18 років забороняється».

**Ст. 54-10 КК УСРР від 1927 р. «Пропаганда або агітація, що містять заклик до повалення, підризу або послаблення радянської влади або до здійснення певних контрреволюційних злочинів (ст. 54-2–54-3), а також поширення, виготовлення або зберігання літератури подібного змісту, спричиняють до позбавлення свободи на строк не менше 6 місяців».

районах Одеси листівках зазначалося, що утримувач має їх переписати 9 разів і роздати іншим [24, арк. 8]. Кількість листівок помітно збільшилася під час колективізації та антирелігійної кампанії рубежу 1920–1930-х рр. Приміром, у Межевському р-ні Дніпропетровщини листівки були такого змісту: (мовою оригіналу) «... Папа римский объявил крестовый поход за издевательства над религией народа... Должны все верующие встать и не смотреть, как насмехается над нами молодняк, который сбрасывает колокола, наученный жидовской коммуной. Горе будет тем, кто предает хлеборобов» [42, арк. 58].

На відміну від письмової, усна антирадянська агітація, у т. ч. проти окремих функціонерів, комуністів, установ (загсів, клубів, шкіл), державних кампаній, була доступнішою (через низький рівень грамотності) і, відповідно, ефективнішою. Приміром, оригінальне пояснення природи голоду 1922 р. зафіксовано на Запоріжжі: «Бог наслав на Росію голод як покарання за те, що при владі комуністи-безвірники» [7, арк. 66]. Україною ширилися чутки про «вселенські панахиди», які мали пройти від Балтійського до Чорного моря, щоби зникла рад-влада. На початку 1930-х рр. вербальна агітація поєднувала релігійні та політико-економічні мотиви [14, арк. 24].

Своєрідною відповіддю громадськості на антирелігійні дії був пошук і поширення компрометуючої інформації про атеїстів – комуністів, комсомольців, посадових осіб. При цьому використовувалися будь-які факти для їх дискредитації. На Катеринославщині у 1921 р. ширилися відомості про оновлення ікон у секретаря міської міліції; у 1924 р. двом комуністам с. Одиноківка підкинули дерев'яні хрести на подвір'я [10, арк. 2]. Перевіреним способом дискредитації були відверті фальсифікації списків членів громад, куди заносилися і безвірники. Так, у 1925 р. до складу релігійної громади с. Завадівки Одеської округи священник і церковний староста включили комсомольців і партійців [25, арк. 69]; при перевірці в 1929 р. списків членів громади фабричного району Катеринослава було виявлено фальсифікацію понад 400 підписів, у тому числі членів СВБ, комсомольців [13, арк. 7].

Уже з перших років радянської влади в Україні православне духовенство і миряни намагалися протистояти економічному та політичному тиску держави з використанням заборонених методів. Фактично доведені економічним тиском властей до банкрутства, нерідко вони були змушені порушувати діюче законодавство: незаконні витрати церковних коштів, зберігання культових речей, не внесення до інвентарних описів, актів з вилучення цінностей, нестача майна тощо. Боротьба з надмірними податками виявилася у заниженні церковних прибутків. За такі правопорушення члени правління релігійних громад притягалися до суду [11, арк. 77].

У 1922 р. протест окремих священнослужителів і віруючих викликала кампанія з вилучення церковних цінностей для допомоги голодуючим. Протест виявився у двох напрямках: агітація проти вилучення коштовностей і переховування майна та його описів. За укриття церковних цінностей до ревтрибуналу були притягнені священники Миколаївської церкви м. Запоріжжя, архімандрит Архієрейської церкви Одеси [23, арк. 267]; померли прямо у слідчих камерах благочинний Миколаївської округи Сологор і архієпископ Катеринославський Агапіт, так і не дочекавшись вироку за звинуваченням у приховуванні коштовностей [22, арк. 5; 8, арк. 131].

Протидія антицерковним заходам більшовиків подеколи виявлялася у радикальніших методах: стихійних невдоволеннях, волинках, «жіночих бунтах», масових виступах, збройних сутичках з органами правопорядку. Конфлікти, подеколи криваві, виникали з приводу вилучення цінностей, дзвонів, хрестів із церков, закриття молитовних будинків, утисків духовенства та ін. Більшість із них відбулася у 1922 р. і 1929–1930 рр. як реакція на масовані антирелігійні кампанії властей.

Рішуча протидія громадськості, «підігріта» загальними антибільшовицькими настроями, вперше виявилася під час згадуваної кампанії 1922 р. Уже хрестоматійним став приклад убивства активістки Ф. М. Бармашової за участь у вилученні цінностей у с. Засілля на Миколаївщині. Сутички віруючих із військами на ґрунті конфіскації коштовних речей відбулися по всій Степовій Україні. Історики й дотепер не мають спільної думки про масштаби таких зіткнень. Так, Р. Конквест, посилаючися на газету «Правда» від 20 квітня 1922 р., говорить про 1400 сутичок біля церков [28, с. 229]; В. Пашенко вважає цифри на шпальтах радянської преси завищеними [31, с. 50]; П. Воля, проаналізувавши центральні та регіональні видання, визначив переважно безконфліктний характер передачі цінностей – у 315 випадках (58,2 %) проти 86 (16 %), де констатувався активний спротив [4, с. 50].

Вилучення цінностей, ікон, церковного майна тривали й надалі, викликаючи несамолюбне обурення людей. У 1925 р. в одному із сіл Одеської округи юрба у 500 осіб усіляко перешкоджала вилученню оновленої ікони, а по виїзді міліції із села влаштувала погоню із стріляниною [38, арк. 55]; в 1926 р. через вилучення золотої чаші сталася сутичка в с. Колпаківка Котівського р-ну Катеринославської губернії між селянами та членами комісії з вилучення за підтримки міліції [12, арк. 5].

Схожі інциденти траплялися внаслідок закриття храмів, вилучення церковних дзвонів на потреби індустріалізації, особливо впродовж 1929–1930 рр. У 1930 р. напередодні Великодня хвиля масових виступів із вимогами відкриття церков прокотилася по селах Сумської, Первомайської, Чернігівської, Полтавської, Миколаївської, Сталінської, Прилуцької округ. ДПУ відзначало тенденції до самовільного відібрання віруючими закритих молитовень, як, наприклад, у с. Каменевате Первомайської округи, де селяни побили та захопили у заручники активістів і голову сільради, вимагаючи відкрити храм [41, арк. 200, 202]. Рішучими виявилися спроби населення завадити конфіскації церковних дзвонів у селах Богуслав Павлоградської округи, Ново-Василівка Маріупольської округи, Н.-Бабанка та Злинка Зінов'ївської округи [19, арк. 140; 40, арк. 1, 3, 7] та ін. В останньому, приміром, 400 жінок, озброєних ціпками та камінням, побили комсомольців, завадивши зняти дзвони з храмів. Лише прибуття роти озброєних солдат зупинило ексцес.

Не менш ризикованою була допомога переслідуваним священикам. Окремі церковні діячі, свідомо наражаючися на небезпеку, рятували від репресій колег, надаючи їм одяг та їжу. Так, у 1923 р. за укриття примусово висланих священиків було заарештовано голову Мелітопольського духовенства [6, арк. 154]; на початку 1930-х рр. єпископ Сімферопольський і Кримський Порфирій з церковної кафедри закликав віруючих молитися за ув'язнених священиків, а тих, хто повертався із заслання та в'язниць, приймав на свою кафедру [27, с. 9]. Не залишалися осторонь репресій і утисків служителів культу й віруючі. Їхній спротив проявився у силовому поверненні духовенству колишніх будинків і майна, стихійних виступах, «жіночих бунтах». Такою, приміром, була у 1929 р. невдала спроба жінок (240 осіб) урятувати заарештованого священика с. Березівка Долинського р-ну на Криворіжжі [39, арк. 67] або випадок у с. Обертасове Зінов'ївської округи в 1930 р., коли вдалося визволити з-під варті служителів культу [41, арк. 198]. У 1937 р. мешканці с. Карнаухівка (біля Дніпродзержинська), спокушаючи долю, тривалий час переховували від репресій настоятеля Свято-Варваринської церкви о. Григорія [3, с. 74].

На рубежі 1920–1930-х рр. протидія громадськості антирелігійним заходам властей часто поєднувалась із загальним опором радянській політиці на селі. Масове неприйняття українським селянством примусової колективізації та розкуркулення нерідко виявлялося у вигляді терористичних дій, спонтанних антирадян-

ських виступів – волинок. У такий спосіб селяни намагалися повернути своє майно, худобу, захистити заарештованих «куркулів». Разом з тим лунали й вимоги припинити знущання над релігійними почуттями та православною церквою. Так, у с. Покровському Нікопольського р-ну селяни вимагали виселити незаможників із куркульських хат та відкрити церкви, у В.-Білозерському р-ні Мелітопольської округи 100–150 осіб побили конюхів колгоспу та розібрали своїх коней, при цьому вимагали повернення церковних дзвонів [41, арк. 122, 194]. Нерідко ініціаторами антиколгоспних акцій були служителі культу. Для прикладу: в 1930 р. на Одещині під впливом виступу священника Мочульського проти колгоспів частина жіноцтва рушила до ТСОЗу, щоб повернути нещодавно усупільнених коней [26, арк. 221]; у 1931 р. у П'ятихатському р-ні Дніпропетровщини духовенство під виглядом розпродажу свічок по населених пунктах вело агітацію проти вступу бідноти до колгоспів і проти всіх заходів партійно-державної влади [15, арк. 12] та ін.

Ухвала ЦК постанови про «перекручення» і стаття Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», де засуджувалися методи боротьби з релігією, тимчасово уповільнили тиск властей на православну Церкву, а разом із тим послабили і спротив громадськості. Невдовзі ж голодомор 1932–1933 рр., «безбожна п'ятирічка» 1932–1936 рр. та репресії остаточно підірвали спроможність українців чинити спротив сталінському режиму, а їхня активність у боротьбі з антирелігійною політикою властей вщухла.

Проте найпотужнішим і найнебезпечнішим методом опору антирелігійному наступу держави, на думку тогочасних властей, радянських дослідників була участь представників православного духовенства в антирадянських організаціях, утворення контрреволюційних церков. Сприйняття ними служителів культу як класових ворогів народу, сформоване атеїстичною пропагандою, обмежений доступ до архівних джерел не дозволили об'єктивно підійти до вивчення викритих правоохоронними органами «контрреволюційних» організацій та участі в них служителів культу, переконливо довести справедливості обвинувачень у шпигунстві, диверсіях, участі в терористичних організаціях, а ближче до кінця 1930-х рр. – церковно-фашистських групах [2, с. 257–258].

Перегляд сучасними істориками тих трагічних подій на основі нових документальних джерел дає підстави стверджувати, що подібні звинувачення у своїй більшості були надуманими або, принаймні, значно перебільшеними. Відтак існування церковного керівного центру опору або терористичних релігійних організацій видається вигадкою самих більшовиків. Адже окремі факти агресивного, локального опору не доводять існування організованої політичної протидії релігійних організацій, як і діяльність церковних організацій, що ставили за мету повалення радянської влади [30, с. 40–41; 1, с. 330]. Хіба що вважати такою Істинно-православну церкву (ІПЦ), яку російський дослідник М. Шкаровський вважав чи не єдиною напівлегальною опозицією радянській владі у 1930-ті рр. [43, с. 38]. І хоча загроза репресій змушувала духовенство і віруючих ІПЦ утримуватися в легальних рамках, вони все ж відмовлялися від паспортів, реєстрацій немовлят, забороняли дітям ходити до школи, переконували не вступати до колгоспів, поширювали есхатологічні та апокаліпсичні настрої, пов'язуючи їх із радянською владою [35, с. 101–102].

Таким чином, зневіра людей у справедливість радянського законодавства, звуження площини для оскарження різних дій органів влади змушували православну спільноту використовувати нелегальні методи протидії. Варіативність їх застосування була широкою: приховування прибутків, висловлювання та листівки антирадянського змісту, поширення містичних чуток, оновлення ікон, захист священників від репресій, дискредитація представників владного корпусу, вимоги викладання релігійних дисциплін і т. ін. Проте найвідчутніше опір проявлявся у стихійних невдоволеннях, які перетворювались на волинки та «жіночі бунти», ча-

сом із кривавими сутичками. Не знімаючи зі служителів культу та мирян відповідальності за порушення радянського законодавства, зазначимо, що їхня протидія була спричинена антицерковними заходами властей, бюрократичними перешкодами, втручанням у внутрішньоцерковні справи, організацією провокацій тощо. Подібний спротив викликав відповідну реакцію з боку режиму. Переважно антирадянські мотиви в діяльності священиків ставали зручним приводом для порушення слідчими органами кримінальних справ, а з 1930-х рр. – «викриття» церковних контрреволюційних організацій.

Бібліографічні посилання

1. **Алексеев В.** Иллюзии и догмы / В. Алексеев. – М., 1991.
2. **Бойко О. В.** Репресії проти православного духовенства і віруючих на Дніпропетровщині у 1920–1930-ті роки / О. В. Бойко // Важкий шлях до правди: Наукове осмислення репресивної політики радянського тоталітаризму на Дніпропетровщині. – Д., 2006. – С. 227–262.
3. **Буланова Н. М.** Земні силуети віри (історія церков Кам'янського – Дніпродзержинська) / Н. М. Буланова. – Д., 2000.
4. **Воля П.** Вилучення церковних цінностей (Допомога голодним чи антирелігійна кампанія?) / П. Воля // Розбудова держави. – 1997. – № 3. – С. 53–57.
5. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – П. 1, оп. 1, спр. 623.
6. ДАДО. – П. 1, оп. 1, спр. 630.
7. ДАДО. – П. 1, оп. 1, спр. 632.
8. ДАДО. – П. 1, оп. 1, спр. 1602.
9. ДАДО. – П. 1, оп. 1, спр. 1894.
10. ДАДО. – П. 7, оп. 1, спр. 228.
11. ДАДО. – П. 7, оп. 1, спр. 244.
12. ДАДО. – П. 7, оп. 1, спр. 586.
13. ДАДО. – П. 7, оп. 1, спр. 1530.
14. ДАДО. – П. 7, оп. 1, спр. 1623.
15. ДАДО. – П. 19, оп. 1, спр. 284.
16. ДАДО. – П. 19, оп. 1, спр. 1812.
17. ДАДО. – Ф.Р. 1121, оп. 1, спр. 3.
18. ДАДО. – Ф.Р. 1396, оп. 1, спр. 3.
19. ДАДО. – Ф.Р. 1518, оп. 1, спр. 4.
20. ДАДО. – Ф.Р. 2746, оп. 1, спр. 62.
21. Державний архів Запорізької області. – П. 241, оп. 4, спр. 22.
22. Державний архів Миколаївської області. – П. 1, оп. 1, спр. 6.
23. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 3, оп. 1, спр. 393.
24. ДАОО. – Ф. 3, оп. 1, спр. 1182.
25. ДАОО. – Ф. 3, оп. 1, спр. 1551.
26. ДАОО. – Ф. 7, оп. 1, спр. 2455.
27. **Доненко Н. Н.** Претерпевшие до конца. Священнослужители Крымской епархии 30-х годов / Н. Н. Доненко. – Симферополь, 1997.
28. **Конквест Р.** Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К., 1993.
29. **Моносов Г.** Перекручення конституції / Г. Моносов // Безбожник. – 1937. – 17 липня.
30. **Одинцов М.** Государство и церковь (История взаимоотношений. 1917–1938 гг.) / М. Одинцов. – М., 1991.
31. **Пашенко В.** Свобода совісті в Україні : Міфи і факти 1920–1930-х рр. / В. Пашенко. – К., 1994.
32. Повернені імена. Статті, нариси, короткі біографічні довідки (про реабілітовані жертви політичних репресій у Запорізькій області) : у 2 кн. – Запоріжжя, 1999. – Кн. 2.
33. **Пчілка О.** Українські народні легенди останнього часу / О. Пчілка // Етнографічний вісник. – К., 1925. – Кн. 1. – С. 41–49.
34. Реабілітовані історією. Відомості про громадян, що зазнали політичних репресій. – Миколаїв, 1999. – Вип. 12 : Березанський та Очаківський райони.

35. **Форостюк О. Д.** Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1914–1941 роках : моногр. / О. Д. Форостюк. – Луганськ, 2000.
36. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф. 1, оп. 20, спр. 1846.
37. ЦДАГО. – Ф. 1, оп. 20, спр. 1932.
38. ЦДАГО. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2007.
39. ЦДАГО. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2987.
40. ЦДАГО. – Ф. 1, оп. 20, спр. 3185.
41. ЦДАГО. – Ф. 1, оп. 20, спр. 3195.
42. ЦДАГО. – Ф. 1, оп. 20, спр. 3198.
43. **Шкаровський М.** Істинно-Православна церква проти радянської влади: українські сторінки / М. Шкаровський // Людина і світ. – 1997. – №8. – С. 38–43.

Надійшла до редколегії 19.01.2011

УДК 94 (477. 63) «1934/1935»

Н. Р. Романець

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РОЛЬ РЕПРЕСІЙ У ЗДІЙСНЕННІ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНОЇ КАМПАНІЇ 1934 р.: ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИЧИНИ ГОЛОДУ 1934–1935 рр. НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ

Досліджено роль репресій у здійсненні хлібозаготівельної кампанії 1934 р. на Дніпропетровщині.

Ключові слова: селянство, колгоспи, хлібозаготівлі, голод, репресії, політика, колективізація.

Исследована роль репрессий в осуществлении хлебозаготовительной кампании 1934 г. на Днепропетровщине.

Ключевые слова: крестьянство, колхозы, хлебозаготовка, голод, репрессии, политика, коллективизация.

The research studies the repressive mechanism of the grain procurements in Dnepropetrovsk region in 1934.

Key words: peasantry, collective farms, grain procurements, famine, repression, policy, collectivization.

Історія сталінської модернізації аграрного сектора кінця 20-х – 30-х рр. ХХ ст. невід'ємна від теми голоду, який перетворився на жахливу буденність у житті колективізованого села. Перші повідомлення про випадки голодування почали надходити від селян з моменту застосування надзвичайних заходів під час заготівельних кампаній наприкінці 1920-х рр. У новоутворених колективних об'єднаннях без продуктів залишалися колгоспники, з якими своєчасно не розраховалися за трудові. Жахливим апофеозом голодної трагедії українського села стали події 1933 р., детально досліджені вітчизняними і зарубіжними науковцями. Між тим документи свідчать, що селяни продовжували голодувати і в так званий «пост-голодоморний період». Документи ДПУ фіксують численні факти голодування, вживання сурогатів, голодних смертей у першій половині 1934 р. Так, на середину лютого 1934 р. так званими «продовольчими труднощами» були охоплені 166 сіл 46 районів республіки [5, с. 69].

Голод 1934–1935 рр. на відміну від «великого мору» 1932–1933 рр. досі залишається білою плямою вітчизняної історії. Перші згадки про ті трагічні по-

дії з'явилися порівняно недавно в працях російських істориків Ю. Мошкова [4, с. 16–19] і В. Данилова [1, с. 31]. Тому у даній науковій розвідці, підготовленій на основі архівних документів, що вперше вводяться до наукового обігу, здійснено спробу дослідити роль репресій у хлібозаготівельній кампанії 1934 р., визначивши таким чином причини «продовольчих труднощів» 1934 р.

Головною причиною голоду 1934–1935 рр. була посуха, через яку південні регіони України втратили значну частину врожаю. Як зазначав перший секретар Дніпропетровського обкому М. Хатаєвич, того року опадів випало навіть менше, ніж у голодному 1921 р. [2, спр. 1467, арк. 128]. У результаті у 900 колгоспах Дніпропетровської області із 3 700 середня врожайність зернових становила менше 3-х центнерів із гектару. Ще 1 400 колгоспів мали врожай від 3 до 5 центнерів [2, спр. 1488, арк. 4]. У цілому, у 1934 р. валовий збір зерна на Дніпропетровщині порівняно з 1933 р. зменшився у 3,5 рази [2, спр. 1453, арк. 2].

Якщо неврожай 1934 р. став об'єктивною причиною голоду, то суб'єктивним фактором, який негативно вплинув на ситуацію в українському селі, був кризовий стан колгоспної системи в цілому. Так, у 1934 р. лише 16 колективних об'єднань Дніпропетровщини із 3 700 вважалися передовими за виробничими показниками, у той час як до відсталих належали 450 [2, спр. 1489, арк. 3]. Складне фінансове і господарське становище більшості колгоспів області визначалося взаємодією кількох чинників. По-перше, постійне вилучення у колгоспів «товарних лишків» серйозно перешкоджало їм налагодити розширене виробництво й обернулося тим, що у 1931–1933 рр. вони функціонували у режимі звичайного відтворення. До того ж у цей період набула поширення практика, коли різноманітні громадські й господарські організації (МТС, райвиконкоми, сільради, кооперація) постійно брали «в борг» у колгоспів «сільськогосподарську продукцію, гроші, майно» і своєчасно за них не розраховувалися. Тому на 1 січня 1934 р. заборгованість 2 832 колгоспам області становила 16 млн крб., що завдавало їм значних збитків [2, спр. 1489, арк. 34].

Іншою проблемою колгоспного сектора була погана організація господарсько-виробничої діяльності. Більшість колективів республіки не могли вирішити елементарні питання: кадрів, управління, трудової дисципліни, організації праці. Найгострішою серед них була кадрова проблема. Через перманентні чистки управлінської ланки ні голови правлінь, ні бригадири на посадах довго не затримувалися. Їх зміщували або за неналежне виконання господарсько-політичних кампаній: посівної, збиральної, хлібо- і м'ясозаготівель, або за надмірну старанність, яка оберталася черговими порушеннями «революційної законності». Так, лише у Апостолівському районі під час посівної кампанії 1933 р. зняли з посад 5 голів сільрад, 10 голів колгоспів, 65 бригадирів і 12 рільників [2, спр. 1471, арк. 35]. У цілому, у 1934 р. на Дніпропетровщині нараховувалося не більше 250 колгоспів, де голова правління працював більше 2-х років [2, спр. 1453, арк. 134].

Важливим фактором, який поряд із посухою зумовив низьку врожайність зернових культур, був примітивний рівень агротехніки у більшості колективних об'єднань республіки. Колективні господарства, як правило, не дотримувалися правильних сівобігів, погано обробляли землю й посіви. Через це за однакових погодних умов передові й відсталі колгоспи збирали різні врожаї. Приміром, у Царичанському районі у колгоспі ім. Димитрова середня врожайність зернових у 1934 р. складала: озимої пшениці – 6 центнерів з гектару, жита – 2 центнера, кукурудзи – 11 центнерів, а у сусідньому колгоспі «Жовтень» відповідно: 13 центнерів; 12 центнерів; 20 центнерів [2, спр. 1489, арк. 4].

Отже, можна зробити висновок, що голод 1934–1935 рр. зумовлений комплексом причин, які носили як об'єктивний, так і суб'єктивний характер.

Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 10 лютого 1934 р. визначила план зернопоставок із урожаю 1934 р. для УСРР у розмірі 253 млн пудів: 228 млн для кол-

госпів і 25 млн для одноосібників. Дніпропетровщина повинна була здати державі 57,2 млн пудів [5, с. 67]. Під час встановлення врожайності зернових і валового збору зерна виникає конфлікт між керівництвом Дніпропетровської області і міжрайонними державними комісіями з визначення врожайності. Так, обком і облвиконком вважали, що «фактичний оптимальний господарський валовий збір семи зернових культур у колгоспах області не перевищує 60–64 млн пудів». Але міжрайонні державні комісії (МДК) надали зовсім інші дані: 89 млн пудів. Причиною розходжень, ймовірно, було прагнення МДК «підтягнути» цифри до рівня, потрібного центральному керівництву держави. Так, за даними контрольних обмолотів, проведених самими МДК у 556 колгоспах області, середня врожайність зернових біля молотарки становила 3,1 центнера з гектару. Але «нагору» МДК надали інші цифри – 4, 24 центнери що автоматично збільшило розмір валового збору зерна [2, спр. 1488, арк. 65].

Якщо під час сумнозвісних хлібозаготівель 1932/1933 р. опір доведенню нереальних заготівельних планів демонструвала лише колгоспна і районна ланка управлінців, а обласне керівництво, не роздумуючи, виконувало всі вказівки «зверху», то у 1934 р. ситуація змінилася. Партійний очільник Дніпропетровщини почав прохати зменшення заготівельних планів із початку збиральної кампанії. Так, у листі до Й. Сталіна 14 липня 1934 р. М. Хатаєвич визнавав, що «врожай виявився гіршим, ніж він оцінював під час [червневого] пленуму ЦК ВКП(б)». За його розрахунками «за найбільшого тиску» область зможе «мобілізувати за зернопоставками не більше 36 пудів, а за натуроплатою – 10 млн пудів». Намагаючися не розгнівати «кремлівського вождя», очільник області писав, що: «Ми, зрозуміло, зможемо вивезти і більше зерна, але тоді неминуче опинимося перед необхідністю масового завезення цього ж зерна назад, щоб забезпечити виконання плану сівби озимих у колгоспах з низьким врожаєм» [2, спр. 1488, арк. 5].

22 червня 1934 р. обласна збиральна комісія навіть приймає особливу постанову, в якій пропонує «не форсувати хлібоздачу в районах і колгоспах з низьким врожаєм» [2, спр. 1469, арк. 56]. Таким рішенням обласне керівництво намагалося відтермінувати виконання хлібозаготівель до збору пізніх зернових культур, сподіваючися за рахунок їх перекрити нестачу ранніх зернових (пшениці, жита, ячміння). Можливо, очільники Дніпропетровщини сподівалися й на зменшення хлібозаготівельних планів, а тому й застерігали місцевих можновладців від надмірного «рекордсменства».

Відповіддю Кремля на «саботаж хлібозаготівель» із боку Дніпропетровської влади була спільна телеграма Й. Сталіна і В. Молотова, датована 27 червня 1934 р., яка скасувала постанову обласної збиральної комісії. Одночасно керівництву області була дана вказівка всіма можливими засобами форсувати хлібоздачу, забезпечивши перевиконання липневого, серпневого і вересневого планів [2, спр. 1477, арк. 20]. Додамо, що сподівання керівництва Дніпропетровщини компенсувати неврожай ранніх зернових культур за рахунок проса, кукурудзи, бобових виявилися марними. Через посуху, яка тривала все літо, замість запланованих 20 млн пудів удалося зібрати лише 11–12 млн [2, спр. 1467, арк. 156].

Реакцією республіканської влади на чергове прохання керівництва Дніпропетровської області зменшити хлібозаготівельний план була директива від 23 серпня 1934 р., в якій місцевим можновладцям заборонялося вести «будь-які дискусії навколо надання нових скидок» [2, спр. 1484, арк. 61]. Одночасно ЦК КП(б)У і РНК УСРР попередило тих голів колгоспів, очільників районів і МТС, які зволікали із хлібоздачею, про застосування щодо них суворих заходів впливу.

У постанові від 26 серпня 1934 р. риторика партійного керівництва республіки стає ще жорсткішою. Очільників райпарткомів і МТС Дніпропетровської області звинувачують в організованому саботажі хлібозаготівель, а їхні дії порів-

нують з «антидержавною практикою 1932 р.» керівництва Оріхівського району. Крім того ЦК КП(б)У вже відкрито погрожує місцевим функціонерам «масовими репресіями» [2, спр. 1484, арк. 64 зв.]. Але чергове владне «попередження» не могло змінити ситуацію на краще. На початку вересня область фактично припиняє хлібоздачу.

У серпні 1934 р. «за вияв антидержавницьких тенденцій у хлібозаготівлях» було покарано перших місцевих функціонерів. Криворізька міськрада, міськпартком і політвідділ Ленінської МТС 16 серпня ухвалили рішення про зняття з посад і виключення з партії голів колгоспів «Перше травня» Максачова і «Нове життя» Верещака [2, спр. 1447, арк. 79]. 21 серпня зняли з роботи й віддали під суд голову комуни «Червоний плугатар» Широківської МТС Пономаренко. Рішенням ЦК КП(б)У було усунуто з посади і заступника секретаря Криворізького міськпарткому Олександрова. Усього на 21 вересня 1934 р. за хлібозаготівельними справами в області було засуджено 1090 осіб, з них 43 голови колгоспу і 87 бригадирів. За місяць (з серпня по вересень) кількість засуджених збільшилася удвічі, що, на погляд обласної прокуратури, свідчило про «перетворення репресії на масову в деяких районах» [3, спр. 3, арк. 4].

17 вересня обком та облвиконком ухвалюють рішення про здійснення «суцільної перевірки зерна у всіх колгоспах Дніпропетровщини», що створювало передумови для масових обшуків зразка 1932–1933 рр. Але цього разу Кремль, мабуть усвідомивши, що тотальні труси не лише не дадуть потрібного хліба, а, навпаки, призведуть до шкідливих «політичних наслідків», примусив обласне керівництво відмовитися від запланованої перевірки, скасувавши рішення [2, спр. 1869, арк. 31].

31 серпня 1934 р. Кремль, нарешті, зменшує хлібозаготівельний план України на 120 млн пудів. З метою «підхльостування» регіональних керівників щодо безумовного виконання планових завдань, центр направляє на місця спецуповноважених. В Україну ЦК ВКП(б) і РНК СРСР відрядили Л. Кагановича [2, спр. 1480, арк. 121]. 6 вересня 1934 р. за його участі було підготовлено директиву ЦК КП(б)У і РНК УСРР, в якій обласному керівництву пропонувалося направити до районів, які зволікають із здачею зерна державі, членів бюро обкома і президії облвиконкома. Республіканська влада знову нагадала функціонерам районної ланки про можливість застосування щодо них репресій, якщо вони не змінять «ставлення до хлібозаготівель». При цьому директива прямо санкціонувала притягнення до кримінальної відповідальності за ст. 58 КК нездатчиків хліба [2, спр. 1484, арк. 79–80]. Прагнення партійного і радянського керівництва країни за будь-яку ціну виконати хлібозаготівлі пояснюється тим, що з нового року Кремль планував скасувати карткову систему в містах.

Але, незважаючи на вжиті заходи, південні регіони України виконати державні заготівельні плани не могли. Тому у центральній пресі починається кампанія цькування їхнього керівництва. Так, газета «Комуніст» «протягом 15 днів з номера в номер» звинувачувала у сприянні саботажу хлібозаготівель партійних очільників Дніпропетровської області. Виправдовуючися, М. Хатаєвич був змушений визнати, що на середину вересня з більшості колгоспів було вивезено все зерно, навіть те, що мали засипати до насіннєвих фондів [2, спр. 1467, арк. 128].

Як свідчать документи, найбільше з виконанням заготівель зволікав індивідуальний сектор. На відміну від колективних об'єднань, які не могли притримати врожай – конвеєрним методом його прямо з поля вивозили на державні заготівельні пункти, – одноосібники не поспішали здавати хліб державі. Станом на 10 вересня 1934 р. індивідуальний сектор Дніпропетровської області виконав план зерноспоставок лише на 21 % [2, спр. 76, арк. 132 зв.]. У деяких селах одноосібники не здали державі жодного кілограма зерна. Поширеною реакцією одно-

осібників на доведення нереальних заготівельних планів, як і в 1932 р. було стихійне відхідництво. Так, з Каменівської, Мусієвської, Корніївської сільрад Великобілозерського району у серпні 1934 р. виїхали майже всі власники індивідуальних господарств [2, спр. 129, арк. 506].

Партійне і радянське керівництво республіки пояснило невиконання хлібозаготівель одноосібним сектором у традиційний спосіб – «куркульським саботажем», звинувативши у втраті революційної пильності керівників райвиконкомів і сільрад. Поява 14 вересня 1934 р. постанов ЦК КП(б)У і РНК УСРР, а також директиви Наркомату юстиції республіки свідчить, що влада знову звернулася до апробованої зброї – репресій. Так, постанова Раднаркому УСРР визначила такі методи впливу на одноосібників: накладення штрафів у розмірі п'ятикратної ринкової вартості незданого хліба і вилучення незданого зерна. Злісних нездатчиків мали також притягати до кримінальної відповідальності. Постанова створювала юридичне підґрунтя для здійснення нових депортацій селян: одноосібників, які вели підривну роботу проти хлібозаготівель, передбачалося позбавляти земельних наділів і виселяти за межі області. Черговий раз встановлювалася прискорена процедура розгляду судових справ із хлібозаготівель: не більше 5 днів із моменту передання справи до суду [2, спр. 76, арк. 132 зв.].

Порядок притягнення до кримінальної відповідальності одноосібників деталізувала директива Наркомату юстиції УСРР. Звертає на себе увагу спрощення самої процедури покарання тих селян, які не виконували заготівельних планів. Якщо раніше злісними нездатчиками одноосібники визнавалися лише після застосування до них методів адміністративного впливу, то тепер потреба у цьому відпала. Одноосібників, які не виконали хлібозаготівель, мали відразу притягувати до кримінальної відповідальності за ст. 58-1 КК УСРР з конфіскацією майна [2, спр. 76, арк. 131]. І хоча ЦК КП(б)У застерігав секретарів райкомів, голів райвиконкомів і начальників Політвідділів МТС від масового і хаотичного застосування репресій, було зрозуміло, що традиційних переключень не уникнути.

Разом з тим із документів прокуратури, стає зрозумілою неефективність застосування репресії у вигляді штрафкування одноосібників. Згідно з 110 ст. Адміністративного кодексу заборонялося вилучати у селян на погашення штрафів корову, коня і будинок, а іншого майна у них, як правило, не було. Тому районні і обласні прокурори вимагали від Наркомату юстиції і Генпрокуратури УСРР змінити процедуру штрафкування, зазначаючи, що, якщо стягнення не буде здійснюватися з усього майна, то репресія буде носити «паперовий характер» [2, спр. 129, арк. 509–509 зв.].

Зазначимо, що заборона вилучати у селян на погашення штрафів корів, коней і хат повсюдно ігнорувалася місцевими можновладцями. Так, у Павлоградському районі на 15 жовтня 1934 р. було оштрафовано 150 одноосібних господарств із 781 на загальну суму 228 тис. карбованців і вилучено у порядку реалізації штрафів 124 коня, 14 корів, 14 будинків [2, спр. 1495, арк. 124]. Дії ж прокуратури, спрямовані на відновлення революційної законності, районне керівництво нерідко оцінювало як «антипартійні». 16 жовтня 1934 р. бюро Павлоградського райпарткому ухвалило пропозицію про зняття з посади і виключення з партії райпрокурора Волкова, який вимагав повернення хат власникам [2, спр. 1495, арк. 124 зв.].

Аналогічно на порушення штрафної політики щодо одноосібників реагувало і обласне керівництво. На повідомлення про перегини щодо індивідуального сектора у Мелітопольському, Павлоградському, Нововасилівському районах, партійний очільник Дніпропетровщини заявив, що «взагалі зараз не варто ставити це питання. Питомо вага їх у нас в області настільки незначна, що немає потреби багато про них розмовляти» [2, спр. 1495, арк. 123]. Узагалі, через позицію місцевої

влади прокуратура опинялася перед складною дилемою: «виконувати директиви партії чи мовчати про порушення закону».

Про те, що органи юстиції на місцях, маючи досвід боротьби «з порушеннями революційної законності», не поспішали перетворювати судову репресію на масову, свідчить директива Наркомату юстиції УСРР від 8 жовтня 1934 р. У ній вказувалося, що в низці районів Дніпропетровщини «з надзвичайно низьким відсотком виконання плану хлібоздачі одноосібниками» Коларівському – 17,2 %, Люксембурзькому – 16,5 %, Новопазиському – 9,4 % тощо «зовсім не виникало кримінальних справ». В інших районах «з таким же низьким відсотком виконання виникло по 1 – 2 справі» [2, спр. 76, арк. 136]. У цілому, на 21 вересня 1934 р. в Дніпропетровській області за хлібозаготівельними справами було засуджено 126 одноосібників [3, спр. 3, арк. 4].

Згідно з директивою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 4 жовтня 1934 р. Дніпропетровщина повинна була закінчити хлібоздачу до 15 жовтня 1934 р. Але у листі до ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, датованому 17 жовтнем 1934 р. М. Хатаєвич визнавав, що, незважаючи на всі вжиті заходи, область план не виконала. Перший секретар обкому партії причину невиконання хлібозаготівель визначив просто: здавати нічого, «хліба в області не вистачає» [2, спр. 1467, арк. 156]. Дніпропетровщина змогла рапортувати про виконання річного плану хлібоздачі лише 5 листопада 1934 р., відправивши до закромів держави 35–36 млн пудів, тобто на 53 млн пудів менше, ніж у врожайному 1933 р. [2, спр. 1453, арк. 2].

У результаті українське село знову опинилося в лещатах голоду. Виплати на трудові у більшості колгоспів Дніпропетровщини були мізерними, не перевищуючи 30–40 копійок і 300–600 грамів хліба [14, арк. 2]. Інших продуктів селяни взагалі не отримували. Тому за даними М. Хатаєвича, станом на 17 жовтня 1934 р. 30 % колгоспників області вже не мали хліба і ледве «перебивалися на овочах» [2, спр. 1467, арк. 156]. З районів області надходили численні повідомлення про випадки голодування, опухання і захворювань на ґрунті недоїдання. Через вживання сурогатів серед селян поширилася дизентерія. Зросла дитяча смертність і безпритульність. Так, у колгоспі «Якір» Сталіндорфського району вже у серпні 1934 р. померло 12 дітей, у колгоспі «Сталін» – 4 [2, спр. 1471, арк. 49]. Із листа секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Матвєєва можна довідатися, що на середину квітня 1935 р. кількість дітей у дитбудинках області збільшилася майже удвічі.

Намагаючися врятуватися від голодної смерті, колгоспники почали масово тікати із сіл. Перші випадки неорганізованого відхідництва були зафіксовані ще в червні місяці. Так, із колгоспу «Червоний схід» зони обслуговування Констянтинівської МТС на заробітки без дозволу правління виїхало 9 осіб, із колгоспу ім. Ворошилова – 8. А вже наприкінці жовтня 1934 р. значна частина сільського населення залишила Великобілозерський, Нижньосірогозький, Нововасилівський, Великопетиський райони. У багатьох селах Дніпропетровщини було кинуто більше третини хат [2, спр. 1467, арк. 158].

Прагнучи відвернути голодну катастрофу, керівництво області почало вживати невідкладні заходи ще напочатку вересня. Колгоспників мобілізували на виробництво: в промисловість, на будівництво. У кожному колгоспі передбачалося залишити взимку мінімум селян для виконання поточних господарських робіт і охорони майна. Для порятунку селянських дітей пропонувалося організувати харчування в яслях і частині шкіл вже з жовтня 1934 р., охопивши ним 120–150 тис. дітей [2, спр. 1467, арк. 137].

Звертає на себе увагу, що партійне керівництво Дніпропетровської області почало прохати продовольчу допомогу у Москви не у розпал голоду, як у 1932 і 1933 рр., а ще до його початку. Так, ще у вересні 1934 р. М. Хатаєвич звернув-

ся до центрального керівництва країни і республіки з клопотанням про надання «хоча б сотні тисяч пудів хліба для організації різних громадських робіт і роботи у колгоспах (ставки, шляхи, насадження) в районах, де становище з продовольством було важким». Для цього перший секретар обкому партії пропонував виділити той хліб, який закуповувався в області за хлібозакупівлями [2, спр. 1467, арк. 138]. Причина такої «турботи» керівництва Дніпропетровщини про голодних селян пояснювалася просто. Переживши голодомор 1933 р., очільники області знали, що «затримка з наданням продовольчої допомоги сильно послабить і з господарської точки зору підірве значну частину (одну третину) колгоспів», тому на весні вони опиняться у «дезорганізованому і небоездатному стані» [2, спр. 1467, арк. 158].

Рішення про надання 13,5 млн пудів насінневої, продовольчої і фуражної позики колгоспам та радгоспам Дніпропетровської області було ухвалено ЦК ВКП(б) і РНК СРСР на початку грудня 1934 р. [2, спр. 1454, арк. 26] Але виділялася вона за рахунок державних хлібних ресурсів області, яких вистачило лише для поповнення насінневих фондів. Тому центральне керівництво держави було змушене погодитися на завезення продовольчого і фуражного зерна до Дніпропетровщини з північних регіонів СРСР [2, спр. 1488, арк. 111].

Скасування карткової системи і відновлення вільної торгівлі хлібом з 1 січня 1935 р. врятували селян Дніпропетровщини від нового голодомору. У результаті на початку року у районних центрах області і на залізничних станціях спостерігався великий наплив покупців із сільської місцевості. Черги біля крамниць виникали вже о 4-й годині ночі, а на 9–10 годину ранку весь хліб розкуповувався. У результаті ажіотажного попиту на хліб з боку селян на Дніпропетровщині виникла «реальна загроза, що частина робітників залишиться без хліба». Тому з другої декади січня партійне керівництво області було змушене запровадити продаж хліба за списками у буфетах та їдальнях підприємств і навіть доставку хліба додому для робітників і службовців [2, спр. 1592, арк. 11]. Правлінням колгоспів було категорично заборонено надавати підводи колгоспникам для поїздок за хлібом.

Підсумовуючи, зазначимо, що події 1934–1935 рр. черговий раз довели, що репресії стали важливою складовою загальнодержавної політики, спрямованої на забезпечення «успіху» хлібозаготівельних кампаній. Як і в 1932 р. за допомогою їх ламали опір селянства й місцевого управлінського апарату, примушуючи віддати весь хліб державі, що й стало однією з головних причин голоду 1934 р.

Бібліографічні посилання

1. **Данилов В.** Введение / В. Данилов, Н. Верт, А. Берелович // Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы : в 4 т. – Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 2. 1932–1934 гг. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М., 2005. – С. 7–33.
2. Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). – Ф.19, оп. 1.
3. ДАДО. – Ф. 2262, оп. 1 дод., спр. 3.
4. **Мошков Ю. А.** Советское сельское хозяйство и крестьянство в середине 1930-х годов / Ю. А. Мошков // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы : в 5 т. – Т. 4. 1934–1936 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М., 2002. – С. 7–38.
5. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы : в 5 т. – Т. 4. 1934–1936 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М., 2002.

Надійшла до редколегії 15.09.2010

О. Ф. Нікілєв*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара***СФЕРА КУЛЬТУРНО-ПОБУТОВОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ
УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА У 1950-ті – СЕРЕДИНІ 1960-х рр.
У ВИМІРІ ПОВСЯКДЕННОСТІ**

Розглянуто стан культурно-побутового обслуговування села та його спроможність задовольнити соціально-культурні та побутові потреби сільського населення.

Ключові слова: українське село, соціально-культурні потреби, культурно-побутове обслуговування.

Рассмотрено состояние сферы культурно-бытового обслуживания села и ее возможности обеспечить социально-культурные и бытовые потребности сельского населения.

Ключевые слова: украинское село, социально-культурные потребности, культурно-бытовое обслуживание.

It is considered the condition of the cultural and mode of the sphere in the village and its possibilities to provide with social and cultural and mode of life of the rural inhabitants.

Key words: Ukrainian village, social and cultural necessities cultural and mode of the life serving.

Вітчизняна історична наука має серйозні напрацювання з аграрної проблематики, проте, належать вони, в основному, до матеріально-технічної та організаційно-господарської царини. Через це однією з найменш розроблених проблем є соціальна історія селянства. Зокрема – другої половини ХХ ст. І хоча в останній час з'явилися праці, присвячені цій проблематиці, проте, розглядаються в них лише окремі її аспекти. Так, І. Лубко [9], В. Марчук [10], присвятили свої дослідження матеріально-господарським проблемам різних категорій дорослого сільського населення, В. Рибак – питанням соціальної інфраструктури села взагалі: стану населених пунктів, самих помешкань селян, їх електрифікації, телефонізації, радіофікації [11; 12], І. Романюк проаналізував діяльність сільської школи в зазначений період [13; 14]. Тож значне коло проблем соціально-культурного, соціально-побутового характеру ще не знайшли належного висвітлення. До їх числа, зокрема, належить і така практично не досліджена, як стан сфери культурно-побутового обслуговування на селі та її спроможність забезпечити потреби населення. До певної міри заповнити існуючу наукову прогалину покликана дана публікація.

Як відомо, важливе значення для успішної та ефективної роботи будь-якого підприємства, установи, організації має такий фактор, як наявність можливостей для задоволення не лише матеріальних, а й різноманітних духовних, соціально-культурних та побутових потреб своїх працівників та членів їхніх родин. Фактором, що значною мірою визначав наміри і бажання щодо роботи і життя на селі, виступала соціально-побутова ситуація в ньому самому, спроможність належним чином задовольнити проблеми соціально-побутового характеру його працівників. Вагоме місце при цьому належало зокрема службі побуту. Від стану її розвитку, спроможності повноцінно реагувати на потреби населення і залежали ефективність його (сільського населення) функціонування в умовах села. Проте у роботі всіх без винятку складових цієї служби були досить серйозні невідповідності.

Хоч і в місті у цей період рівень надавання послуг населенню ще був далеким від ідеального, проте там нормою було без проблем постригтися, поголоситися у перукарні, замовити в ательє одяг, полагодити у спеціальних майстернях го-

динника, предмети домашнього вжитку, навіть такі складні, як телевізор, радіоприймач, програвач, вентилятор тощо. Для села ж це було майже недосяжним. Та кількість підприємств комунально-побутового обслуговування, що знаходилися в сільській місцевості була такою мізерною, що абсолютно не задовольняла ані кількісно, ані якісно потреб його мешканців.

У 1955 р. в Україні на 33 тис. сільських населених пунктів припадало лише 584 майстерні по ремонту і пошиттю взуття, 164 – по пошиттю одягу, 67 – по ремонту металовиробів та 2 – по виробництву культтоварів, або всього 817 одиниць підприємств групи промислового обслуговування [11, с. 101]. З групи непромислового обслуговування на селі було лише 250 перукарень та ще 216 ательє [11, с. 101]. Тож основна маса населених пунктів була позбавлена можливостей скористатися навіть таким обмеженим набором пропозицій, що мала сільська служба побуту. У їхніх жителів така ситуація викликала постійні нарікання. Ось що ще в середині 1950-х рр. писала, наприклад, група колгоспників Вовчанського району Харківської області у свою обласну газету: «В наш час бажано, щоб на селі було де помитися та постригти волосся, відремонтувати взуття, пошити одяг» [11, с. 102].

Проте, незважаючи на таку оцінку роботи служби побуту на селі, зміни в ній відбувалися аж надто незадовільно. Так, навіть за даними Головного управління побутового обслуговування населення при Раді Міністрів УРСР, тобто органу, крено зацікавленого подати свою структуру у найкращому вигляді, хоч і мали місце певні зрушення в асортименті надаваних послуг, проте у кількісному плані установ побутового обслуговування збільшалося не набагато. У 1963 р. майстерень по пошиттю і ремонту взуття було 377, по ремонту й пошиттю одягу, хутряних і шкіряних виробів, головних уборів – 345, по ремонту металевих виробів і технічно складних машин і приладів – 8, ремонту і виготовленню меблів – 33. Групу підприємств, що надавали промисловості послуги населенню, складали 180 фотоательє, 119 перукарень, 22 майстерні по ремонту житла, 6 проектних пунктів та 6 майстерень по наданню інших послуг. Загальна кількість їх становила 1096 [15, арк. 21].

Фактично у кожній області республіки мешканці сотень сільських населених пунктів для того, щоб відремонтувати взуття, полагодити годинник чи радіоприймач, пошити блузку, сукню чи картуз, мусили їхати до найближчої майстерні за десятки кілометрів, витрачаючи для цього додатково кошти і час. Наприклад, в Івано-Франківській області 400 населених пункти з 790 не мали жодного підприємства побутового обслуговування, мешканцям майже 700 сіл Вінниччини не надавалося ніяких побутових послуг, у Київській області 400 населених пунктів не обслуговувалися підприємствами служби побуту [16, арк. 198; 18, арк. 129]. Конкретно ж на місцях ситуація виглядала ще більш прикро. Так, у Старобільському районі Луганської області з 92 населених пунктів у 74, тобто у 80 %, були відсутні побутові підприємства. Навіть великі села з кількістю мешканців від 1500 осіб, там знаходилися за 20 км від найближчого населеного пункту, де надавалася хоча б яка-небудь одна послуга [18]. На території Катеринопільської сільради Криничанського району Дніпропетровської області, яка об'єднувала 10 сіл, що входили до трьох колгоспів, не було жодного підприємства з надання хоча б якоїсь послуги. Населення мусило за 10–20 км добиратися до найближчого селища, де вони були. А там працювали лише фотоательє, перукарня та майстерня по ремонту і пошиттю взуття [7, арк. 4]. Тож інші свої потреби воно змушене було задовольняти у двох найближчих містах, розташованих за 60 км по обидва боки від залізничної станції, при якій це селище знаходилося.

Майстерні ж, які функціонували, розміщувалися в орендованих, не пристосованих для профільної діяльності тісних приміщеннях. Працювали вони за графіком, що не враховував специфіку праці трудівників аграрної сфери, тобто лише у робочі дні та до того ж – з 8 до 17 години. Цим ще більше обмежувалися мож-

ливості мешканців навколишніх сіл скористатися навіть тим мінімумом послуг, який пропонувався підприємствами служби побуту. Кадровий склад їх кількісно і за фахом не відповідав вимогам. Тож і якість роботи була відповідною. Замовлення виконувалися невчасно, неякісно і населення було постійно незадоволене їхньою роботою. Наприклад, у Криничанському районі Дніпропетровської області у 1965 р. у користуванні населення було більше 2 тис. таких складних і недешевих як для села та й взагалі для того часу електровиробів, як телевізор. Але на весь район була лише одна майстерня, яка знаходилася у районному центрі, де розміщувалася у тісному та малоприсадибному для цих цілей приміщенні. Прийняті апарати знаходилися у коридорі, контроль за їх зберіганням був відсутній. У ній працювало лише два майстри. Вони не справлялися з тією кількістю апаратів, що здавалися їм на ремонт. За викликами працівники не виїжджали через відсутність транспорту. Тож люди навіть у разі незначної поломки з усього району везли за 30–35 і більше кілометрів телевізор і потім місяцями чекали, доки він буде відремонтований [3, арк. 7].

Аналогічна ситуація мала місце і в найбільш поширеній на селі службі побуту – швацькій. Майстерні по ремонту і пошиттю як одягу, так і взуття знаходилися у райцентрах, тож для забезпечення потреб колгоспників практикували виїзди у села для отримання замовлень. Проте надавали досить обмежене коло послуг, які до того ж були розраховані на дуже невибагливих клієнтів. У них можна було замовити лише прості вироби застарілого фасону і виду. Але й вони виконувалися вкрай неякісно. Це викликало безліч нарікань із боку населення. Ось що писали у 1965 р. з цього приводу колгоспниці колгоспу ім. **Свердлова Запорізької області**: «Три місяці тому замовили плаття. З того часу ніхто не приїздить. Правда, один раз приїхали, але зупинилися біля виноградників. Хіба це місце для примірки? Наприклад Бурцевій три рази привозили плаття і все щось не так. Останній раз рукав пришили задом наперед. А Данилова і Кобзарь взагалі не бачили своїх замовлень» [19, арк. 9].

Взуттєві ж майстерні через недостатню кількість у них належного обладнання, сировини, інших необхідних компонентів, взагалі не були придатні для виготовлення взуття. Їхнє призначення по суті зводилося лише до його ремонту та пошиття переважно черевиків для людей похилого віку. Саме населення не вимагало від них більшого. Ось яку оцінку давала майстерні, що працювала на її території, Щорська селищна рада Криничанського району Дніпропетровської області: «У взуттєвої майстерні взагалі немає лекал. Працівники користуються примітивно виготовленими викройками. Для пошиття нового взуття асортимент бідний» [7, арк. 4].

Не менш проблематично було скористатися сільському населенню послугами і таких підприємств служби побуту, як лазні і перукарні. Навіть у 1965 р., за офіційними даними, одна перукарня припадала на 218 сіл, а одна баня – на 275 [18, арк. 48]. Але і у тих селах, де вони були, значна частина їх не функціонувала. Така ситуація спостерігалася роками і була звичним явищем для села. Ось, зокрема, яка картина вимальовувалася в цьому плані в матеріалах Адамівської сільської ради Криничанського району Дніпропетровської області за березень 1965 р. у населених пунктах усіх трьох колективних господарств, що входили до її складу: «У колгоспі «Росія» немає бані, а також у колгоспі «Вперед» немає, а в колгоспі «Победа» баня є, але не працює» [5, арк. 1].

Через такий стан забезпеченості цього виду потреб сільського населення, воно, у своїй основній масі, змушене було митися, голитися, стригтися у примітивних умовах, робити зачіски застарілих, «немодних» моделей. Через що багато хто з них, особливо молодь, відчували себе некомфортно у порівнянні з міськими жителями.

Нерозвинутою залишалася на селі й система громадського харчування, через що не виконувала свого призначення. Вона викликала постійні серйозні нарікання

ня як самих сільських жителів, так і партійно-господарських керівників. По суті, у більшості колективних господарств громадське харчування зводилося до годування людей у полі в період весняно-польових та збиральних робіт, коли колгоспники впродовж усього світлового дня мусили знаходитися на віддалених від своїх домів робочих місцях. І складалося воно із незначного набору простих, звичних для колгоспників, смачних блюд, які готувалися з колгоспних продуктів, спеціально призначеними для цього колгоспницями. Заклади ж громадського харчування, а це їдальні та модні на той час кафе під загальною назвою «Чайна», були лише у районних центрах та частині великих сіл. Якістю та широтою асортименту вони не відзначалися. Та й страви там як для села коштували досить дорого. Так, у 1960 р. вартість харчування у сільській їдальні становила 10–15 крб. [20, арк. 51].

У той час як у містах у закладах громадського харчування хліб лежав на столах у необмеженій кількості і не входив до вартості меню, а страви відпускалися навіть для споживання удома і при цьому коштували дешевше, де навіть у їдальнях офіціантки прибирали посуд за відвідувачами, у селах хронічно не вистачало закладів, де б працівники могли смачно поїсти. Там навіть для державних підприємств, як от МТС, за проектом не передбачалося їдальні. Більшість радянських господарств та ремонтно-технічних майстерень, що заступили МТС, також не мали ніяких пунктів громадського харчування. «Чайні» ж переважно були звичайними «забігайлівками», основу асортименту яких становили не чай, кава та гарячі страви, а спиртові напої та холодні закуски досить сумнівної якості, до того-ж із порушенням норм їх приготування. Скажімо у великому селі Адамівка Криничанського району Дніпропетровської області, розташованому на трасі Дніпропетровськ–Київ, на одній із сесій сільради зазначалося: «Чайна не забезпечує всього асортименту блюд, допускаються випадки, коли такі цінні продукти як м'ясо в котлетах та інших стравах, зменшується на 50 %. Страви готуються не смачно. Санітарний стан в чайній незадовільний» [5, арк. 7].

Проте, на селі, попри такий стан громадського харчування і роботи закладів системи, замість того, щоб зосереджувати зусилля по її покращенню, просто згорталася їх діяльність, і тим самим ситуація погіршувалася. Наприклад, у Щорському районі Дніпропетровської області лише за перший квартал 1961 р. було закрито три буфети-закусочні, що працювали у колгоспах. «План по загальному харчуванню (мається на увазі громадське харчування – *О. Н.*) виконано на 91,9 %. Причина – закриття буфетів-закусочних у трьох сільських споживчих товариствах. Сільські ради замість зобов'язати правління колгоспів покращити обслуговування, прийняли рішення про їх закриття», – з прикрістю говорилося у «Звіті про роботу за перший квартал» виконкому районної ради [8, арк. 111].

Серйозною проблемою в наданні послуг населенню в сільській місцевості було забезпечення його потреб хлібом. На селі запроваджувалися поступово хлібопекарні, які мали звільнити жінок від нелегкої праці по виготовленню цього продукту дома. Але цей вид забезпечення потреб населення розвивався, як і інші види, досить повільно. Хлібопекарень на селі не вистачало. При цьому і якість їх роботи була неналежною. Так, у листопаді 1960 р. Мало-Олександрівська сільська рада Криничанського району Дніпропетровської області відмічала, що «торгівля печеним хлібом в магазинах, розташованих на території сільради (а це п'ять сіл – *О. Н.*) відсутня. Із чотирьох торгових точок, що є на її території, продаж хліба відбувається лише в одній. До цього часу магазини не обладнані для продажу печеним хлібом» [1, арк. 58]. Пекарні не справлялися із завданнями, заради яких вони відкривалися на селі. Тож типовим явищем було те, що хліб і якісно, і кількісно не відповідав потребам людей. У січні 1961 р., Криничанська районна рада на своїй сесії констатувала, що в районі хлібопекарні випікають хліб «дуже низької якості, з підвищеною вологістю і кислотністю. Торговля хлібом організована погано, у віддалені населені пункти він доставляється з переборами» і сільські

торговельні організації не переймаються таким станом речей, – «не мають навіть пристосованих хліборозвозок» [2, арк. 11]. «Хліб, який випікає пекарня не придатний для споживання» [2, арк. 12], заявляв у січні 1965 р. на сесії Криничанської районної ради голова колгоспу ім. Суворова І. Могила про роботу хлібопекарні, яка обслуговувала села його колгоспу. У листопаді того ж року Криничанська районна рада на своєму засіданні констатувала, що у населені пункти району «хліб часто розвозиться несвоєчасно і неякісний» [5, арк. 21]. Адамівська селищна рада цього ж району у березні того ж таки 1965 р. зазначала, що населення сіл, що знаходяться у її підпорядкуванні, «не забезпечуються регулярно хлібом, а там, де є хліб, він неякісний» [5, арк. 6]. Типовим явищем було нерегулярне завезення хліба до віддалених сіл. Аби забезпечити себе від перебоїв у постачанні люди, об'єкти громадського харчування, дитячі дошкільні та шкільні заклади змушені були закуповувати його із запасом, але через свої неналежні кондиції він швидко черствів, покривався цвіллю. Тож нерідкими були випадки виявлення у шкільних їдальнях, дитячих садках, інтернатах, об'єктах громадського харчування неякісного хліба попри те, що його «доопрацьовували» перед подачею на стіл, обрізаючи цвіль, відкидаючи зачерствілі частини.

Складною була ситуація і у задоволенні комунальних проблем на селі через край незадовільний стан належного забезпечення цього напрямку. Так, на 1965 р. лише 74,5 % колективних господарств мали підрозділи, які займалися зведенням будівель та й то переважно промислового призначення. На чолі 91,3 % будівельних колективів перебували практики [17, арк. 9]. Через це незадовільно відбувалося будівництво і ремонт жилого фонду селян, обладнання території населених пунктів. Населення мусило все робити власним коштом і, часто, власноруч. Село ж на той час являло собою зосередження споруд, зведених переважно у другій половині XIX – на початку XX ст. або, в кращому разі у 1920-х рр., коли спостерігалось його економічне піднесення. Ці будівлі являли собою традиційне селянське житло, яке характеризувалося застосуванням місцевих будівельних матеріалів. Це були прямокутні у плані, глинобитні, з лампача (складовими його були глина і солома), дерев'яні (у лісових та лісостепових районах), переважно однокімнатні будинки з невеликими однорамовими вікнами та з глиняною долівкою. Тільки на кінець 1950-х рр. кількість їх у загальному складі помешкань хоч і повільно, але дещо зменшується. Хати були вкриті переважно соломою та очеретом. При цьому у більшості з них така покрівля потребувала заміни, бо була вже трухлявою, поточеною горобцями, які у стрісі робили свої гнізда, через що та втратила свої водотривні властивості, протікала і мала непривабливий вигляд.

Аналогічною була ситуація і з облаштуванням територій населених пунктів. Через відсутність коштів та відповідних підрозділів комунального призначення вони не мали змоги підтримувати у належному стані вулиці, пам'ятники, громадські будівлі тощо. Села не мали чіткого плану забудови. Цей процес з часів їх заснування відбувався стихійно. Садиби часто розташовувалися одна від одної на значних відстанях. Нормального сполучення між ними не було. Вулиці творилися хаотично, не були належним чином облаштованими, були досить вузькими, часто не мали пішохідних доріжок. Проїжджі частини їх були ґрунтові, через що у суху погоду при проїзді машини або проходженні череди великої рогатої худоби піднімалася густа курява, що довго не осідала. Під час непогоди створювалися великі і глибокі калюжі, які довго не висихали, ускладнюючи рух і людей, і транспорту, який ще більше руйнував дорогу. Типовість такої картини благоустрою багатьох українських сіл засвідчують, наприклад, матеріали сесії Катеринопільської сільради Криничанського району Дніпропетровської області, що відбулася у квітні 1965 р., типової за своїм територіальним розташуванням адміністративної одиниці республіки. Як і більшість сіл України, адміністративний центр сільради с. Катеринопіль було «глибинкою». Воно знаходилося за дев'ять кілометрів від залізничної станції та кінцевої зупинки автобусного маршруту, що з'єднував обласний

центр із населеним пунктом при станції, і за 30 км від райцентру. Ось яким був благоустрій у ньому і навколишніх селах: «Узяти село Катеринопіль. Як увійдеш у село, то можна утопитись у грязі (збережено мову і правопис оригіналу. – *О. Н.*). А взяти двори, що робиться у дворах: брудно, багато мусора по дворах. Крім того навоз виносять на шлях. У муляці він гніє і воняє не можна пройти. Таке саме в селах Водяне, Биково (населені пункти, що входили до даної сільради. – *О. Н.*). Там хати обідрані, а серед села стоять хати – одні димарі стримлять» [6, арк. 19].

Отже, недостатня кількість закладів служби побуту у сільській місцевості, зосередженість їх у районних центрах, вузький спектр надаваних послуг та низька їх якість зумовлювали складнощі для сільського населення у забезпеченні таких своїх потреб як ремонт домашніх речей, взуття, домашньої техніки, пошиття одягу, перукарських послуг. Неспроможність робота закладів громадського харчування, навіть наявної їх кількості на належному рівні забезпечувати повсякденні потреби людей, необлаштованість населених пунктів, житлові і комунальні проблеми села, складність їх вирішення як для господарств, так і для самих сільських жителів, усе свідчило про нерозвиненість сфери культурно-побутового обслуговування на селі, невідповідність її потребам сільського населення. Такий стан соціально-культурної і побутової сфери являв собою реалії повсякденного буття села, які не могли задовольняти багатьох його мешканців. Незмінність такої ситуації упродовж десятиліть викликала у багатьох сільських жителів стійке незадоволення нею і була додатковим фактором формування у певних категорій населення настроїв не на користь життя на селі.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 1703, оп. 1, спр. 398.
2. ДАДО. – Ф. 1703, оп. 1, спр. 415.
3. ДАДО. – Ф. 1703, оп. 1, спр. 588.
4. ДАДО. – Ф. 1703, оп. 1, спр. 599.
5. ДАДО. – Ф. 1703, оп. 1, спр. 605.
6. ДАДО. – Ф. 1703, оп. 1, спр. 610.
7. ДАДО. – Ф. 1703, оп. 1, спр. 623.
8. ДАДО. – Ф. 4960, оп. 1, спр. 18.
9. **Лубко І. М.** Спроби аграрних перетворень М. Хрущова та їх вплив на українське село (1953 – 1964 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. М. Лубко. – Черкаси, 2002.
10. **Марчук В. В.** Особисті підсобні господарства в соціально-економічному житті України (II пол. 40-х – середина 60-х рр. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Марчук. – Запоріжжя, 2007.
11. **Рибак В. І.** Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-ті – поч. 90-х рр. XX ст. / В. І. Рибак. – К., 1997.
12. **Рибак В. І.** Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1921–1991 / В. І. Рибак. – К.; П., 2000.
13. **Романюк І. М.** Проблеми сільської школи України в кінці 50-х – середині 60-х рр. XX ст. / І. М. Романюк // Український селянин. – 2005. – Вип. 9. – С. 76–79.
14. **Романюк І. М.** Українське село у 50-тих – першій половині 60-х рр. XX ст. / І. М. Романюк. – Вінниця, 2005.
15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 1, оп. 22, спр. 129.
16. ЦДАВОВУ. – Ф. 1, оп. 22, спр. 137.
17. ЦДАВОВУ. – Ф. 27, оп. 22, спр. 313.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 31, спр. 2788, арк. 129.
19. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 2979.
20. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 70, спр. 1592.

Надійшла до редколегії 27.11.2010

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 124(092)(492)

Н. В. Год

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

ЕРАЗМ РОТТЕРДАМСЬКИЙ – «ВОЛЬТЕР XVI СТОЛІТТЯ»

Розглянуто просвітницькі ідеї Еразма Роттердамського. У центрі уваги – антидогматизм та скептицизм мислителя, його боротьба за перемогу над схоластикою, проти релігійного фанатизму. Обґрунтовано висновок про Еразма як представника раннього просвітництва.

Ключові слова: Вольтер, гуманізм, Еразм Роттердамський, Просвітництво, Ренесанс, схоластика, трактат.

Рассмотрены просветительские идеи Эразма Роттердамского. В центре внимания – антидогматизм и скептицизм мыслителя, его борьба за преодоление схоластики, против религиозного фанатизма и невежества. Обосновывается вывод об Эразме как представителе раннего просветительства.

Ключевые слова: Вольтер, гуманизм, Эразм Роттердамский, Просвещение, Ренесанс, схоластика, трактат.

The enlightenments ideals of Erasmus of Rotterdam are considered. The attention is compelled to antidogmatist and scepticism, the struggle against scholastics and religions fanaticism, the promotion of knowledge and science. The conclusion is drawn that Erasmus represented early European Enlightenment.

Key words: Voltaire, humanism, Erazm Rotterdam, Education, Renaissance, scholasticism, treatise.

Еразм Роттердамський – видатний мислитель епохи Відродження, який зайняв провідне місце в історії європейської та світової культури. Незважаючи на понад півтисячоліття, що відділяє його життя та творчість від наших днів, він виглядає дуже сучасним і, безумовно, залишиться таким на всі часи. Читаючи «Похвалу Глупоті», ми не можемо не дивуватися, наскільки близькі нам сьогодні порушені там проблеми. Серед них: знання і віра, мир і війна, мораль і політика, освіта і виховання. Він був «громадянином світу», «великим європейцем» і бачив перспективу «європейськості» у розвитку науки, культури, своїми зусиллями закладав підґрунтя єдиного культурного простору Європи.

Внесок Еразма у світову суспільно-політичну думку досліджено достатньо ґрунтовно. Серед авторів «еразміани» – У. Вудвард [15], Ж.-К. Марголен [14], А. Немілов [4], М. Смірін [6], В. Соколов [7], Й. Хейзінга [13] та інші. Усі вони розглядали різні аспекти багатогранної спадщини Еразма Роттердамського – його філософію, гуманізм, літературну діяльність, християнські погляди, педагогічну спадщину тощо. Як ранній просвітитель, Еразм досліджений значно менше, тому метою статті є виявлення тих моментів у його творах, де позначилася просвітницька тенденція, з'ясувати їх значення для подальшого розвитку європейської гуманітарної науки.

Витоки Просвітництва слід шукати, на наш погляд, у загальній гуманістичній спрямованості світогляду Еразма Роттердамського. Відомо, що епоха Відродження ознаменувалася народженням нових підходів і нових уявлень про людину. Більше того, людина як така, представник роду людського, стала стрижнем усіх ренесансних концепцій і теоретичних систем. Антропологія гуманістів суттєво відрізнялася від традиційного християнського антропоцентризму. Наголошувалися не покірність, смирення, абсолютна залежність від божої благодаті, а її самодостатність, активність у життєвій боротьбі, здатність самовдосконалюватися, проголошувалося право на земні блага та щастя. Зусилля гуманістів щодо реабілітації земного існування людини не зникли безслідно. Коли ми читаємо в енциклопедистів XVIII ст. такі рядки: «Людина – це унікальне поняття, з інтересів якого завжди необхідно виходити та до якого все слід зводити...» [5, с. 59], то відчуємо відлуння гуманістичного мислення.

Але людина, словами Еразма Роттердамського, «благородна жива істота» може стати такою лише шляхом освіти та виховання. Роттердамець поділяв думку італійця Дж. Піко делла Мірандола: немов драбиною, крок за кроком людина піднімається до небес, опановуючи науки, удосконалюючи розум і звичаї. Перший етап на цьому шляху – моральна філософія. Нею ми омиваємо чуттєву субстанцію людської природи, другий – пізнаємо навколишній світ, світ природи за допомогою натурфілософії і, зрештою, «заспокоюємося блаженством теології» [3, с. 221]. Думка про те, що освіченість є вирішальним чинником суспільного прогресу, є лейтмотивом гуманістичних трактатів XV–XVI ст. Еразм Роттердамський не лише не став винятком, але й доклав чимало зусиль, щоб переконати сучасників у необхідності реформування освітньої системи, поширенні знань, подоланні невігластва та відсталості.

Досліджуючи багату спадщину гуманіста, француз Ж.-К. Марголен дійшов висновку, що спільним знаменником усіх його праць, «фокусом усіх зусиль» була освіта [14, с. 337]. І освіта світська, а не монастирська, яка застаріла та далеко стоїть від нагальних потреб... чому можуть навчити невігласи-монахи? Еразм сам міг переконатися в недостатності лише релігійного виховання на досвіді Девентерської школи, де він провів дитячі роки. Це була незвичайна школа. У ній вивчалися античні письменники, ставилася мета підготувати дитину до досягнення Бога шляхом містичного самозанурення. Еразмові Роттердамському здавалося, що освіта повинна бути спрямована на вдосконалення розумових здібностей. Нарікання гуманіста викликали також засилля схоластів у школах, бідність і застарілість шкільних програм, відсутність професійності в учителів. Думка Еразма Роттердамського була співзвучною критичним зауваженням М. Монте-ня на адресу тогочасного шкільного навчання: «Подивіться на бідного школяра, який повертається після п'ятнадцяти-шістнадцяти років занять. Чи знайдеться ще хто-небудь настільки непристосований до практичної діяльності? Від своєї латини та свого грецького він став більш пихатим і самовпевненим, аніж був... ось усі його здобутки» [2, с. 176].

Освітня програма гуманістів складалася в основному з гуманітарних знань, запозичених із античної класики. Еразм Роттердамський був її ґрунтовним знавцем і пропагандистом. Він переклав багато античних авторів, розробив методику вивчення мов. Словесність, слово він уважав ключем до знань, тому багато працював над очищенням від середньовічних варваризмів латини, прищепив освіченим європейцям смак до грецької мови. За часів Еразма Роттердамського латинська мова стала мовою спілкування вчених-гуманістів, мовою науки та знань. У трактаті «Про методи навчання» гуманіст виклав програму гуманістичної освіти: антична класика, твори ранньохристиянської літератури, які найближче стояли до неї, міфологія, поезія, географія, астрономія, археологія, риторика, початки філософії, а головне, що складало серцевину гуманітарних

знань, – мова, яка не зводилася до заучування граматичних форм, а допомагала досягнути античну мудрість. Філософія – не аристотелівська діалектика, що вивчалася в середньовічних закладах, а близька до життя, вона виховує. «Принципи філософії – немов очі душі, і вони певною мірою освітлюють шлях... аби ти бачив, що потрібно робити» [10, с. 261].

Особливістю гуманістичної освіти була її моральна спрямованість. Гуманітарні знання потрібні людині для її вдосконалення, виховання в душі високих норм моральності. Інакше вона не мислилася, хоча поступово вивчення класики стало перетворюватися в дещо інше – формальне засвоєння текстів, суто книжкові знання, відірвані від практичного життя. І це не було провинною Еразма Роттердамського, це був відхід від первісних установлень гуманістів, які ставили за мету навчити людину «ремеслу людини». Важливо інше: дух Ренесансу пробудив прагнення до знань, сформував умови для Просвітництва, а Еразм Роттердамський упіймав цей дух, значною мірою сприяючи тому, що ми називаємо «культуру знань».

Зворотний бік медалі – засудження невігластва, боротьба проти хибних уявлень, забобонів і марновірства. Гуманісти вживали слово «чернь» для позначення тих верств населення, які не прагнули до освіти та не цінували її. І це не обов'язково мали бути народні низи, темні внаслідок свого соціального становища. Навпаки, народові Еразм Роттердамський якраз співчував. Йшлося швидше за все про неосвіченість панівних верств, а особливо церковних служителів. Їхнє невігластво гуманіст піддав жорстокій критиці. У «Похвалі Глупоті», у розділі LIV «Інокі та монахи» читаємо таке: «По-перше, вони переконані, що найвища благочестивість полягає в утриманні від усіх наук, отже, краще зовсім не знати грамоти. Потім, читаючи в церквах вісячими голосами... незрозумілі їм псалми, переконані, що насолоджують цим святих... своїм брудом, невіглаством, брутальністю та безсоромністю такі милі люди уподібнюються апостолам» [12, с. 198]. Учні-теологи, богослови, «...оточені, мов військовим строєм, магістральними дефініціями, конклюдіями, королларіями неспроможні говорити правильною мовою, схоласти, що розмірковують над тонкощами теології, поняттями, сутністю форм, тощо, «... які ніхто не може розрізнити простим оком», сперечаються: «Коли саме відбулося це божественне народження? Чи є синівство Христа одноразовим чи багаторазовим? Чи міг Бог перетворитися на жінку, диявола, віслюка, гарбуз чи камінь?» – цю галерею лженауковців веде за собою Глупота [12, с. 193]. Перепадає «граматикам», які лякають натовп дітлахів своїм грізним голосом... лупцюють бідолах ферулами, різками... нашпиговують хлопчаків різними дурницями...» [12, с. 187], а також астрологам, які вгадують майбутнє по зірках, обіцяють чудеса, неможливі навіть у магії» [12, с. 192]. Світом править Глупота, доходить висновку Еразм Роттердамський, і все відбувається за її правилами.

Що стосується панівних кіл, дворянства, знаті, то вустами Глупоти Еразм Роттердамський затаврував їхній паразитичний спосіб життя, зажерливість, зманіженість і марнотратство. «Скрізь вони виставляють скульптурні або живописні зображення своїх предків, підраховують прадідів і прашчурів, хоча самі недалеко відійшли від безсловесних бовванів» [12, с. 178]. У «Вихованні християнського воїна», написаному пізніше, до такої характеристики додається «невігластво в усіх корисних науках». «Нема в тому нічого соромітного, що городяни зі статком або патриції навчають дітей мистецтвам... (наукам – *Н. Г.*). По-перше, юнаки, занурені в навчання, утримуються від гріхів. Потім, якщо немає потреби у вченості, вона нікого не обтяжує» [8, с. 84]. В італійських гуманістів критика дворянства, лицарського стану так само поєднується з непримиренністю до невігластва й неосвіченості (Ф. Петрарка, П. Браччоліні, Л. Б. Альберті).

Як просвітитель, Еразм Роттердамський негативно ставився до будь-яких проявів марновірства та засуджував віру в чудеса й знамення. «І чим більше роз-

ходить з істиною ця небувальщина, тим охочіше їй вірять, із тим більшим задоволенням підставляють свої вуха». На цьому наживаються священники й шахраї. До цього слід додати справжнє ідолопоклонство, що процвітає в церкві. Люди вірять, що обряди, ікони, статуї святих здатні самі по собі рятувати від бід, від болю, від будь-яких неприємностей. Вони довіряють магам, чаклунам, знахарям, наївно вважають, що індульгенція дає можливість спокутувати гріхи, рятує від вічних мук у пеклі тощо [12, с. 176].

Що стосується природних явищ, то Еразм Роттердамський критикував тут не стільки віру в чудеса, скільки натурфілософів, які уявляють себе всезнайками та розмірковують про далекі світи, «... обчислюють об'єм сонця, зірок, місяця та орбіт, немов би встигли їх виміряти пальцем; вони тлумачать причини блискавок, вітру, затемнень та інших незрозумілих явищ і ніскільки не сумніваються ні в чому...» [12, с. 191]. У свій час Ф. Петрарка задав тон гуманізму, повернувши науку обличчям до людини, залишивши поза увагою все інше в природі. Схоже, такої лінії дотримувався й Еразм Роттердамський, хоча в XVI ст. становище гуманістів змінилося, естафету від раннього етико-філологічного гуманізму прийняли натуралісти та науковці. Саме з них і глузує Глупота. Однак не слід думати, що Еразм Роттердамський абсолютно заперечував усі давні галузі знань. Просто він вимагав точності, довершеності та засуджував будь-які спекуляції навколо незрозумілих поки що природних явищ, на яких паразитувало марновірство.

Для більш повної характеристики просвітницької думки Еразма Роттердамського розглянемо його ставлення до релігії та церкви. Роттердамець, звичайно, не був атеїстом, як дехто з мислителів XVIII ст. Але антиклерикалом його назвати можна, якщо зважати на те, що йшлося про тогочасну католицьку церкву, яка стояла на межі Реформації. Не шкодуючи темних фарб, Еразм Роттердамський у своїх творах змалював обскурантизм священнослужителів, розбещеність папства, його претензії на політичне домінування в Західній Європі. Існує припущення, що він був автором анонімного антипапського памфлету «Юлій, не допущений на небеса» («Julius Exclusus»), спрямованого проти папи Юлія II. «Верховні первосвященники, – зазначив автор «Похвали Глупоті» вустами своєї героїні, – думають, що начебто досконало виконують закони Христа, постаючи перед народом у своєму містичному та майже театральному вбранні, привласнюючи собі титули блаженства... роздаючи благословення та прокляття...» [12, с. 207]. «Папи, кардинали та єпископи змагаються з правителями щодо пишності, але ніколи не перевершують їх» [12, с. 205]. Еразм Роттердамський був переконаним противником релігійного фанатизму. «Щиро слугуючи Христу, папи обстоюють усе це вогнем і мечем із значним пролиттям християнської крові та свято вірять, що за апостольським заповітом охороняють наречену Христову – церкву...» [12, с. 208].

Далі мислитель розкритикував німецький єпископат, який воював за право десятини, «обороняючи її мечами, списами, камінням та іншою зброєю». Йому не спадає на думку, обурюється Еразм Роттердамський що необхідно щось зробити для народу. Невдоволення в гуманіста викликала й громіздка ієрархія католицької церкви, коли свої обов'язки верховні первосвященники передають із рук у руки, «неначе м'ячик» [12, с. 209]. Величезним злочином папства Роттердамець уважав його мілітаристські настрої. «Як можна поєднувати шолом і митру? Що спільного в єпископського або пастирського посоху з мечем?» – запитував автор трактату «Скарга миру». Папа римський має вищий авторитет, але коли народи та держави впродовж багатьох років ведуть безкінечну війну одне з одним (йдеться про руйнівні війни, сучасником яких був Еразм Роттердамський), він чомусь не використовує його владу для припинення кровопролиття [9, с. 120]. Як переконаний пацифіст, мислитель енергійно протестував проти будь-якої війни, вписавши своє ім'я до кола противників насильства та захисників миру.

Християнську релігію Еразм Роттердамський пропонував повернути до витоків, ідей та принципів життя перших християн, замислу «отців церкви» – Августина Блаженного, Оригена, Єроніма. У нього не виникало сумніву, що християнство виступило культурним спадкоємцем язичницької мудрості, великою школою морального виховання в дусі христових заповідей. Гуманізм Еразма Роттердамського – «християнський гуманізм» – під прапор якого зібралися північні інтелектуали XVI ст. Це не було догматичне й формалізоване вчення, а низка простих, доступних кожному віруючому ідей, запозичених із Євангелія і насичених глибоким моральним змістом. Уважати християнським все те, що є справжнім – перша заповідь гуманізованого християнства Роттердамця.

Проблему співвідношення віри та знання, провідну в середньовічній філософській думці, Еразм Роттердамський розв'язував шляхом реабілітації знання, розширення його сфери, не протиставленнями, а гармонізацією цих понять. Таку ідею він висловив у «Енхірідіоні», коли захищав право християнина на віру та знання (*scientia*), але ще сміливіше це обґрунтував у ранньому творі – «Антиварварах». Як підсумок – Священне писання стало об'єктом критичного розгляду. Якщо Лютер заперечував будь-які сумніви щодо його змісту, уважав, що «... в Писанні все представлено в найяскравішому світлі», і «...говорити про темні місця через деякі темні слова не доводиться», Роттердамець наголошував на правомірності його тлумачення з позиції розуму та здорового глузду. Положення Біблії не ірраціональні, не надрозумні, а людина, наділена розумом, спроможна досягнути їх потаємний зміст.

Варто сказати й про скептицизм Еразма-просвітителя. XVI ст. загалом характеризується активізацією скептичного мислення – згадаємо хоча б М. Монтеня і Ж. Бодена. Це був «новий піронізм» – реакція на уявлення «героїчного періоду» гуманізму XV ст. І людина, і створені нею соціальні інститути, здобуті знання розглядалися тепер без ілюзій, із долею скепсису. Останній відчувається у «Похвалі Глупоті», він присутній в аналізі Священного писання та в полеміці Еразма з Лютером. Мислитель образно сформулював думку про відносність наших знань про ті або інші речі, порівнявши їх із «силенами Алківіада» [11, с. 143; 12, с. 161]. Усе має «два обличчя» – те, що зовні видається мертвим, виявляється живим, корисне може завдавати шкоди, під благородством приховується нищість тощо. До того ж ці знання такі заплутані, вони викликають суперечки між ученими, чого не можна сказати про будь-який предмет, не будучи абсолютно впевненим у своїй правоті. Тому в судженнях краще дотримуватися золоті середини та принципу «нічого надмірного». Еразмові Роттердамському також був близьким принцип античних скептиків – «епохе», тобто утримання від суджень, якщо для них немає достатньої аргументації.

Для XVIII ст., століття Вольтера, характерним було й таке явище, як «освічений абсолютизм», коли представники Просвітництва листувалися з монархами, прагнули виховувати їх, підказували програми реформ. Візьмемо на себе сміливість стверджувати, що дещо подібне відбувалося в епоху Відродження. Її представники значну кількість ренесансно-педагогічної літератури готували в жанрі напучень, настанов монархам – великим і малим [1, с. 281]. Еразм Роттердамський не тільки не був винятком у цьому плані, але й створив шедевр «політико-педагогічної» літератури – твір «Виховання християнського государя». Ця робота присвячувалася «...світлішому государю Карлу, імператору Священної Римської імперії у 1519–1556 роках». За основу сюжету було взято здебільшого античний досвід: роздуми Аристотеля про те, що «...найвидатнішим представником філософії є той, хто навчає государя діяти на користь вітчизни»; думки Ксенофонта, автора «Кіропедії»; а також Платона, родоначальника ідеї про виховання короля – «філософа на троні». Позиція гуманіста була достатньо чіт-

кою: все або майже все в державі залежить від правильного «виховання державця», його інструктування щодо політики та влади.

Еразм Роттердамський наголошував і на особливій ролі вихователя державця. Кращим із них варто, на його думку, будувати тріумфальні арки та пам'ятники: «Уся вітчизна в боргу перед добрим государем. А він сам у боргу перед тим, хто зробив його таким своїми благими настановами» [8, с. 14].

Але зміст «Виховання...» набагато ширший, ніж педагогічні настанови та рекомендації щодо виховання маленьких принців. У Еразма Роттердамського склалася власна політична філософія – сукупність поглядів на владу, політику, міжнародні відносини, економічні проблеми та законодавство. Із пізнішими просвітителями його об'єднувала ненависть до тиранічного правління, несумісного з християнськими засадами та засадами гуманізму. Государ повинен пам'ятати, – радить мислитель, – що він є людина й управляє вільними людьми, спрямовуючи їхню волю в єдине річище, щоб досягти спільного блага. «Для християнського государя ... немає нічого дорожчого... окрім щастя свого народу, який він повинен любити й плекати, як власне тіло. Нехай спрямовує він усі роздуми, усі зусилля та всі старання на те, щоб управляти довіреною йому країною так, щоб дістати схвалення Христа...» [8, с. 96].

Таким чином, В. Дільтей не випадково назвав Еразма Роттердамського «Вольтером XVI століття». За цією характеристикою стоїть те, що становило сутність раннього просвітництва: відданість науці, переконаність в її визначальному значенні для розвитку суспільства, ненависть до релігійного фанатизму, неприйняття будь-якого догматизму та формалізму. «Наставник Європи», «князь гуманізму», лідер європейської «республіки вчених», невтомний дослідник, перекладач і видавець творів античних авторів, борець проти невігластва й марновірства – таким постає Еразм Роттердамський перед очима нашого сучасника, таким він увійшов в історію суспільної думки, підготувавши наступні пошуки передових мислителів. На історико-філософську думку XVII ст. вплинула раціональна лінія його вчення разом із притаманним еразміанству критичним компонентом. Ідеї гуманіста сприяли появі європейського деїзму [7, с. 64]. Філологічна критика Святого писання проклала шлях до історичної критики Біблії. Не можна не сказати й про причетність Еразма Роттердамського до прогресу книговидавничої справи, яка значною мірою сприяла розповсюдженню знань на європейському культурному просторі. Отже, є всі підстави вважати мислителя якщо не безпосереднім, то одним із найважливіших попередників Просвітництва XVIII ст.

Бібліографічні посилання

1. Год Б. В. Виховання в епоху європейського Відродження (середина XIV – початок XVII століття) / Б. В. Год. – Полтава, 2004.
2. Монтень М. Опыты. Книга первая / М. Монтень. – М., 1958.
3. Пико дела Мирондола. Речь о достоинстве человека / Дж. Пико делла Мирандола // Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения. – М., 1991. – С. 220–239.
4. Немилов А. Н. Эразм Роттердамский и Северное Возрождение / А. Н. Немилов // Эразм Роттердамский и его время / отв. ред. Л. С. Чиколіни. – М., 1989. – С. 9–19.
5. Осадная башня штурмующих небо: Избранные тексты из Великой Французской энциклопедии XVIII в. – Л., 1980.
6. Смирин М. М. Эразм Роттердамский и реформационное движение в Германии. Очерки по истории гуманистической и реформационной мысли / М. М. Смирин. – М., 1978.
7. Соколов В. В. Философское дело Эразма Роттердамского / В. В. Соколов // Эразм Роттердамский. Философские произведения. – М., 1986. – С. 5–68.
8. Эразм Роттердамский. Воспитание христианского государя / Эразм Роттердамский // Эразм Роттердамский. Воспитание христианского государя. – М., 2001. – С. 9–106.

9. **Эразм Роттердамский.** Жалоба мира / Эразм Роттердамский // Эразм Роттердамский. Воспитание христианского государя: [приложения]. – М., 2001. – С. 107–130.
10. **Эразм Роттердамский.** О воспитании детей / Эразм Роттердамский // Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV–XVII вв.). – М., 1999. – С. 246–296.
11. **Эразм Роттердамский.** Оружие христианского воина / Эразм Роттердамский // Эразм Роттердамский. Философские произведения. – М., 1986. – С. 90–217.
12. **Эразм Роттердамский.** Похвальное слово Глупости / Эразм Роттердамский // Эразм Роттердамский. Воспитание христианского государя: [приложения]. – М., 2001. – С. 131–226.
13. **Huizinga J.** L'automne du Moyen age / J. Huizinga. – Paris, 1975.
14. **Margolin Jean-Claude.** Erasmus (1467?–1536) / J.-C. Margolin // The following text was originally published in Prospects: the quarterly review of comparative education. – Paris: UNESCO: international bureau of Education. – Vol. XXIII, no 1–2, 1993. – P. 333–352.
15. **Woodward W. H.** Wittorino da Feltre and other Humanist Educators / W. H. Woodward. – New York, 1963.

Надійшла до редколегії 29.10.2009

УДК 94(477)081

Ю. С. Земський

*Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України*

ВНУТРІШНІ ЗАХОДИ В ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА ЗОВНІШНІ ЧИННИКИ ВПЛИВУ ЯК СКЛАДНИКИ ПРОІМПЕРСЬКИХ НАСТРОЇВ РОСІЙСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ СЕРЕДИНИ XIX ст.

Проаналізовано урядові заходи Російської імперії наприкінці 50-х рр. XIX ст. (у сфері діяльності періодичних видань), котрі забезпечили можливість маніпулювання громадською думкою. Додатковим фактором утвердження авторитету царизму в очах підданих стала сприятлива кон'юнктура європейських міжнародних стосунків.

Ключові слова: громадськість, цензура, періодичні видання, європейська дипломатія, проімперська свідомість.

Проанализированы правительственные меры Российской империи в конце 50-х гг. XIX в. (в сфере деятельности периодических изданий), которые обеспечили возможность манипулирования общественной мыслью. Дополнительным фактором утверждения авторитета царизма в глазах подданных стала благоприятная конъюнктура европейских международных отношений.

Ключевые слова: общественность, цензура, периодические издания, европейская дипломатия, проимперское сознание.

The governmental measures of the Russian empire in the late fifties of XIX-th century (in the field of activity of periodicals), which have provided possibility to manipulate the public thought are considered in the article. The additional factor of the statement of authority of tsarism in the opinion of citizens became favorable conjuncture of the European international relations.

Key words: the public, censorship, periodicals, the European diplomacy, proimperial consciousness.

Російський емігрант, історик та журналіст Олександр Янов пише, що Росія у своїй історії чотири рази мала нагоду «приєднатися до людства», до формування

громадянського суспільства в країні (1825, 1855–1863, 1906–1914 і 1991 рр.), однак щоразу в боротьбі станових та громадянських сил перемагала «сильна держава» – утверджувалася парадигма імперської політики [20, с. 45–46]. Період лібералізму в імперській політиці середини XIX ст. дає можливість відстежити характер боротьби сил офіційної імперської влади – власне держави – з одного боку та громадянства – з іншого.

Громадянські сили Російської імперії виступали на початку «відлиги» середини 50-х рр. XIX ст. (як називає вказаний час Лариса Захарова [3, с. 179]) «багатоманітними голосами», але єдиним «фронтом». Однак, поступово представники освіченої громадськості імперії в ході націоналізації свідомості (тобто, в процесі індивідуального усвідомлення своєї національної належності, а відтак – власних національних інтересів) об'єднувалися в окремі національні «анклави», а одночасно з тим – щодалі більше «вчорашніх союзників» у боротьбі із самодержавством, ставали ворогами поміж собою. Зрештою, виокремлення в суспільному середовищі імперії польського та українського національних рухів обумовило трансформацію більшості (російської громадськості) на позицію апології російського самодержавства.

Успіх царизму в тогочасному протистоянні з російською громадськістю значною мірою обумовився тим, що влада сама стала на шлях націоналізації, вона прийняла «умови гри», нав'язані їй суспільством. Громадськість вимагала рішучих змін, кардинальних реформ і все це гаряче обговорювалося, висувалися різноманітні ідеї, створювалися проекти. Тож навіть такі обговорення необхідності перетворень створювали нове середовище в імперії, формували нову атмосферу, а саме – вони стверджували важливість, значимість, дієвість громадської думки. Через нездатність (обумовлену втратою авторитету в Кримській війні) застосувати традиційні механізми заборон та репресій (аби уся балаканина стихла), влада вимушено «терпіла» активізацію громадськості, а одночасно шукала механізмів нового конструювання власної політики, перехоплюючи сили громадськості на свій бік, перетворюючи їх із «ворогів» у своїх союзників. Такі зусилля «офіційного», «державного» націоналізму цілком природні та закономірні, однак причини мімікрії російської громадськості – причини слабкості демократизаційних тенденцій в російському суспільстві – потребують з'ясування.

Як слушно зазначає Домінік Лівен, до 60-х рр. XIX ст. Росія зберігала зміст класичної «аристократичної» імперії. У ній панував та її експлуатував клас, а не суспільство, і, тим більше, не нація. «Члени аристократичної еліти імперського центру значно більше ототожнювали себе та вступали в союзи зі своїми співбратами-аристократами (особливо в межах однієї цивілізації), аніж із плебеями власного етносу... Еліта цього суспільства, зазвичай, значно краще володіла французькою, ніж російською і усвідомлювала себе не тільки членами правлячого класу Росії, але також і частиною європейської космополітичної аристократії» [7, с. 91]. Тож «російські» аристократи, приміром, етнічні німці чи татари, грузини чи поляки тощо, отримували від імперії неспівмірно більші блага в порівнянні із оберненою в кріпацтво масою власне російського населення, що детально у спеціальному дослідженні аналізує Андреас Каппелер [5].

Коли ж у середині XIX ст. (після ганебної поразки у Кримській війні) частина «російської» поліетнічної еліти заговорила «мовою невдоволення» щодо порядків в імперії, власне про невідповідність російських порядків «духу часу» (тобто тим процесам зростання ролі громадськості, які відбувалися в Західній Європі), це стало викликом для самодержавства та змусило його шукати шляхів «порозуміння» із невдоволеними. Водночас, влада перейнялася проблемою повернення власного авторитету як в очах «підданих», так і в зовнішньополітичних відносинах.

Неабияку роль у «конструюванні нової якості» взаємин між владою та громадськістю Росії зіграла наприкінці 50-х рр. XIX ст. ініціатива Федора Тютчева. У 1873 р. часопис «Русский архив» опублікував лист Ф. Тютчева, датований листопадом 1857 р., до одного із членів Державної ради. Редакція зауважила, що не може оголосити кому було адресовано лист, однак подала його повний текст в оригіналі французькою та російський переклад [9]. Ф. Тютчев толерантно та стримано, але водночас переконливо хвалив царствену владу за дарування громадськості свободи «розумового життя». Також він звертав увагу на те, що в російському суспільстві панівними є два почуття, а саме роздратування та відраза при зіткненні із закостенілими зловживаннями, а водночас «священна довіра щодо чистих, благородних і благодійних намірів монарха. Усі впевнені, що ніхто більше нього не страждає від цих виразок Росії і ніхто дужче за нього не бажає зцілення» [9, с. 621–623].

Не вдаючися до аналізу того, наскільки Ф. Тютчев був об'єктивним та щирим у проголошенні останньої думки, можна стверджувати, що він намагався переконати найближче оточення царя (яке й формувало зміст державної політики) у важливості культивування саме такого «іміджу» самодержця в суспільстві. Далі Ф. Тютчев проаналізував зміст цензурних заборон, які роздратовано застосовує уряд, практично як єдиний засіб боротьби із небажаними виданнями та мак'явеллістськи справедливо застеріг, що цензурування є лише заборонаю, але зовсім не керівництвом до дії, а розумно було б не стільки придушувати та обмежувати, як саме спрямовувати суспільну думку у бажаному для уряду напрямі. У тій непокірності та непослуху, що характеризує сучасне суспільство і на що так багато скаржаться, треба бачити позитивне і вміти використати його. У жодну іншу епоху, писав Ф. Тютчев, не було стільки активних, енергійних, діяльних розумових сил, які тепер залишаються «поза справами» через свою непристосованість. Саме серед них з'являються противники влади, які дуже часто були б готові їй допомогти, аби вона виявила бажання залучати їх до своїх справ і рішуче рушила б попереду, на чолі них [9, с. 624].

Указуючи на особливе занепокоєння уряду закордонними нелегальними виданнями, а зокрема виданнями О. Герцена, він також закликав поглянути на цю проблему спокійно та розважливо. Так, нелегальні видання мають шалену популярність, вони з величезною швидкістю мігрують із рук у руки в суспільстві, вони проникли вже всюди і їх читають практично всі (окрім лише народних мас, які просто не вміють читати). Але чому так запопадливо читають О. Герцена? – ставить запитання Ф. Тютчев, – бо він є виразником свободи суджень, тож якщо ми знаємо зміст сили його зброї, чому б нам не протиставити йому належну антизброю? Резюме Ф. Тютчева: уряд має дати свободу друку. Допоки уряд не змінить свого ставлення до друку, нічого змістовного не може бути застосовано з очікуванням на успіх [9, с. 631–632]. Разом з тим, ця вільна преса мала б бути віддана у «вірні руки». «Без сумніву, – пише Ф. Тютчев, – видавці не мали б браку ні в талантах, ні в наполегливості, ні в щирих переконаннях, але вони мали б бути впевнені, що не викличуть на себе поліційної розправи і вимагатимуть лише свободи..., за відому долю свободи їм необхідної, і з вдячності за надану підтримку, і з особливого почуття поваги до свого привілейованого становища таке видання... було б зобов'язане мати стриманість та помірність більшу, ніж усі інші в країні» [9, с. 631–632]. Що ж до самого уряду, то «...аби набути над умами [суспільства – Ю. З.], які досягли зрілості, морального впливу, без якого не можна й помишляти про керівництво ними, треба спочатку вселити впевненість, що з усіх визначальних питань, які турбують і хвилюють нашу країну на вищих щаблях уряду існує, якщо і не зовсім готове рішення, то, принаймні, чітко усвідомлене переконання і перелік дій, в усіх своїх частинах погоджених та остаточний. ...було б добре, якби уряд, був настільки переконаний у своїх діях, щоб відчував потре-

бу виявляти свій вплив, давав би своїм діям можливість проникнути, як елементу відродження, вглиб народної свідомості. Тобто, потрібно всім, як суспільству, так і уряду, постійно говорити і повторювати собі, що доля Росії уподібнилася кораблю, який сів на мілину, і він жодними зусиллями екіпажу не може бути зрушений з місця, і лишень самі хвилі народного життя в змозі підняти його і пустити в плавання» [9, с. 626–627].

Як бачимо, рекомендації Ф. Тютчева є ніщо інше як перелік найближчих заходів, спрямованих на націоналізацію політики імперії. Влада мала б потурбуватися, аби завоювати довіру до себе, а також утвердити впевненість у суспільстві, що уряд має чіткий план дій. Водночас, владі доцільно відмовитися від репресивних заходів – дати суспільству свободу говорити все і про все, що його не задовольняє, але ця «свобода слова» має реалізуватися через «свої», «обласкани», «приручені» високою довірою влади засоби інформації. Таким чином, влада та громадськість віртуально об'єдналися б у спільних діях задля «кращого облаштування» життя в імперії, а водночас уряд «не був би просто проповідником, а зумів би викликати бажання слухати себе і ця пропаганда задля власного успіху не лише б не чинила утиску на свободу дискусій, а навпаки... була б на стільки серйозною і щирою, на скільки стан країни може це дозволити» [9, с. 627–628].

На підставі інформації з «Історичного огляду діяльності Комітету міністрів», який було підготовлено до друку істориком Сергієм Середоніним, можна припустити, що тим втаємниченим адресатом Федора Тютчева був граф Віктор Панін (або, принаймні, він був знайомий із міркуваннями Ф. Тютчева). Уже на січневому 1858 р. засіданні Комітету міністрів, де розглядалося питання цензури, виголошена була одна із головних ідей Ф. Тютчева, що уряд, усвідомлюючи силу друкованих органів, бажає надати їм більшої свободи, а водночас, волів би через пресу впливати на суспільну думку [11, с. 197]. Восени того ж 1858 р. В. Панін прочитав у Раді міністрів спеціальну Записку щодо ідейного «спрямування літератури», із змісту якої цілком вочевидь постають рекомендації Ф. Тютчева, приміром: «цензура упереджує та стримує літературу в певних межах, але цензура безсила впливати на сам напрям літератури» і т. п. [11, с. 197]

За результатами розгляду проблеми Комітет міністрів (також за Ф. Тютчевим) запропонував створити певний орган, метою діяльності якого було б: «1) слугувати уряду засобом для підготовки умів, через журнальні публікації, щодо сприйняття урядових дій; 2) спрямувати, по-можливості, нові періодичні літературні видання до загальнодержавної мети, підтримуючи обговорення загальних питань в інтересах уряду» [11, с. 197]. Комітет міністрів визнав також, що керівництво таким органом можна довірити лише особам, які не викликають підозр у вірності государю-імператору. Його величність погодився з такою думкою і визначив, що: такі особи мають перебувати поза залежністю від міністрів; для успіху їхніх дій вони повинні знати про напрями, за якими міністри мають слідувати у своїх справах; ці особи мають постійно обмінюватися інформацією із міністрами (задня швидкого узгодження можливих непорозумінь), а водночас контактувати із редакторами найбільш відомих часописів та найбільш знаними авторами, впливаючи на них не силою офіційної суворості, а методами переконань та заохочень, а отже, набуваючи, таким чином, морального впливу на них; їм надається право доручати різним особам написання статей в інтересах уряду і, в такому випадку, робити запити (якщо вважатимуть за потрібне) на винагороду відповідному автору за його літературну працю; поза розпорядженнями цензури, ці особи, якщо вважатимуть за потрібне, передають свої зауваження щодо загального надходження літератури безпосередньо міністру народної освіти (на той час, саме останньому була підпорядкована цензура). Можливі зіткнення з цензурою вирішуються тим самим міністром [11, с. 198].

Сутнісний зміст цих неpubлічних рішень 1858 р. значно ясніше дозволяє розуміти ті свободи, що «впали на голову» «захмелілої» від «успіхів» реформувань російської громадськості. Імперська влада усвідомила, що задля поширення настроїв довіри до самої себе варто лібералізувати політику у сфері свободи слова, але одночасно, доцільно всіх «відпущених на свободу» «приручити», тримаючи їх під наглядом на «короткому повідку». Тож аби популяризувати доброту імператора-«визволителя», а водночас, для приборкання успіху закордонних нелегальних видань почали активно з'являтися нові часописи та авторські видання в столицях імперії. Однак, звісно, ця свобода мала підконтрольні межі.

Приміром, «на хвилі» цих ліберальних настроїв у травні 1860 р. студенти Київського університету Каленик Шейковський та Пилип Левицький подали до київського цензурного комітету прохання щодо дозволу їм видавати в м. Києві щоденну літературно-політично-економічну газету «Голос». Цензурний комітет звернувся із відповідним запитом до місцевого генерал-губернатора Іларіона Васильчикова, але останній, в листі до міністра народної освіти Євграфа Ковалевського (якому і підпорядковувався цензурний комітет) аргументував, що такого дозволу давати недоцільно, бо студенти не зможуть «достатньо адекватно» аналізувати політичні та економічні події, тим більше, що місцеве багатонаціональне середовище неодноразово вже мало нагоди до зіткнень, а тепер конфлікти можуть «перетікати» із життя в газети, а із газет у життя. Тож дозволити газету, яку скоро доведеться забороняти, не має сенсу. Підставою ж офіційної відмови, на його думку, міг бути аргумент, що студенти мають навчатися, а вказана справа їх відволікатиме [15, арк. 1–6 зв].

Проблема політичної благонадійності видавця стала також головною підставою відмови на видання у 1861 р. газети «Нива» у Полтаві. Полтавський губернатор писав, що пані Злигостева, яка виступає з ініціативою видання газети, нікому не відома і не має належного досвіду, тому, ймовірно, нею хтось приховано буде керувати, хто не бажав би оголошувати власне ім'я. Для зняття проблеми він запропонував перевести на інше місце служби стряпчого Злигостева, за яким змущена буде поїхати і його вищеназвана дружина і, таким чином, вона полишить свій задум [19, арк. 8–9 зв].

Про справжні межі «свободи преси» свідчить також практика органів імперської влади, яка усталилася щодо україномовних видань. Просто забороняти їх друк стало в цьому часі незручно, тож з'явилася чимала низка українських видань (букварі, альманахи, популярні твори для народу – т. зв. «метелики» П. Куліша тощо), однак до читачів вони практично не доходили. Справи канцелярії київського генерал-губернатора засвідчують скрупульозне переслідування та систематичне вилучення цієї літератури [16–18].

Таким чином, уряд досить уміло реагував, як бачимо, на виклики часу, але для самого російського суспільства такі пристосування самодержавства мали вкрай негативні наслідки, оскільки «перебравши у свої руки» ініціативу націоналізації, царат почав вміло імітувати прогресивне самореформування, і, тим самим, руйнувати силу громадянських ініціатив – підривати громадянську націоналізацію. Зрештою, громадськість, яка не мала жодного впливу на владу та не брала участі у формуванні її політики до часу ліберальних реформ середини XIX ст., залишилася так само ні до чого владного не причетною і після «великих звершень» Олександра II.

Окрім вдало впроваджуваної політики «лояльностей» (або політики лібералізму) всередині російського суспільства, зміст якої Річард Вортман назвав «розигруванням сценарію любові» у стосунках самодержця з підданими [13, с. 37–88], надзвичайно сприятливо для царату склалася також кон'юнктура міжнародних взаємин наприкінці 50-х–початку 60-х рр. XIX ст. Утягування (повернення) Ро-

сійської імперії у «велику гру» «великих» європейських держав дозволило їй успішно вирішити для себе чи не найбільшу з усіх внутрішніх «польську проблему», яка виступала головним подразником, а водночас і локомотивом процесів громадянської націоналізації в Росії.

Досить швидко після Паризького конгресу за результатами Кримської війни російська дипломатія переконалася, що країни-переможниці – Франція та Англія – перебувають у глибокому протиріччі між собою, а крім того, ще й із Пруссією та Австрійською імперією. Тобто західноєвропейський союз у війні з Росією був створений виключно задля мети приборкання російських близькосхідних амбіцій. Тож домогшись свого у Криму, антиросійська коаліція відразу ж самоліквідувалася, а одночасно після розвалу цього тимчасового союзу позиція Росії для кожної із «великих» країн Європи стала цінною з огляду на вибудову можливих варіантів нових конфігурацій союзників та суперників. Як наслідок, Російська імперія почала відчувати вагу власної дипломатичної позиції.

На середину XIX ст. політика кожної із т. зв. великих західних країн вже значною мірою узгоджувалася із настроями громадської думки і, таким чином, набувала ознак політики національних інтересів. Більше того, певні свої зовнішньополітичні кроки уряди європейських країн могли пояснювати (обумовлювати, відстоювати) як дії, до яких їх «змушує» громадська думка. Тож політика європейських держав тепер вже не могла проводитися без урахування настроїв та вподобань, які панували в громадських колах. За таких умов польська проблема в європейській міжнародній політиці середини XIX ст. стала своєрідною розмінною монетою.

Після Кримської кампанії лідерство у європейській політиці на певний час захопила Франція. Щоб і далі посилювати свої впливи, Наполеон III потребував союзника і звісно, що найзручнішим для нього партнером була б безамбітна на той час Росія. Однак, громадська думка Франції надзвичайно підтримувала поляків (тобто головного «ворога» росіян) і уряди обох держав ніяк не могли цього ігнорувати, тож вже найперші кроки зближення Франції та Росії були ускладнені такою обставиною. Дипломатичні джерела зафіксували, що на зустрічі Наполеона III із Олександром II у Штутгарті, французький імператор із надією на розуміння говорив: «Що стосується взаємин Росії і Франції, то я бачу лише одне питання, яке може бути подразливим – це польське питання... Я маю зобов'язання, від яких не можу відмовитися, я маю шанувати громадську думку, котра у Франції дуже прихильна до Польщі. Про цю обставину я зобов'язаний відкрито попередити вашу величність» [10, с. 77]. Водночас, Наполеон III не просив багато, він не вимагав ані відновлення Польщі, ані навіть автономії для неї, але просив «пожалувати» хоч що-небудь для поляків, аби громадська думка побачила успіх від зближення Франції та Росії. Однак, Олександр II, не поцінувавши такого дипломатичного реверансу, з обуренням повідомив людям своєї свити: «Зі мною посміли заговорити про Польщу» [10, с. 77–78]. Надалі Наполеон III намагався всіма можливими засобами приборкувати домагання, з якими його атакували прихильники «польської справи» у Франції, а Олександр II за обставин постійно зростаючої активності поляків змушений був їм поступатися.

Зближення Франції із Росією не могло задовольнити жодну із інших європейських держав, тож кожна з них діяла аби зашкодити порушенню встановленої рівноваги сил, а проблема Польщі була надзвичайно зручним для такої мети засобом. Англія через пресу підтримувала як у себе, так і у Франції збурення громадськості з вимогами до Наполеона III рішучіше домагатися від Росії задоволення прав поляків. Пруссія, навпаки, через свого посла в Петербурзі Отто фон Бісмарка нашіптувала Олександрові II в жодному разі не йти на поступки зухвалим полякам і пропонувала, разом з тим, військову допомогу в їх приборканні. Австрійська імперія намагалася зберігати нейтралітет, схиляючися періодично то на

бік Франції, то Росії [2, с. 229–235; 12, с. 159–173]. Така дипломатична гра в період політичної напруженості в Польщі 1861–1863 рр. мала свої апогеї загострення міждержавних стосунків та їх пом'якшення, однак головний її підсумок вилився у дипломатичні демарші проти жорстоких антипольських дій російської влади. 2(17) квітня та 15(27) червня 1863 р. послы Англії та Франції, а також повірений у справах Австрії вручали міністру зовнішніх справ Росії графу О. Горчакову депеші від своїх урядів із ультимативними вимогами про припинення військових дій, встановлення миру та задоволення законних вимог поляків [10, с. 229, 288]. Однак, О. Горчаков на той час вже добре розумів, що ці дії європейських країн є блефуючими. Протиріччя, які між ними існують, є надзвичайно глибокими і не дозволять їм об'єднатися та розпочати війну з Росією заради відновлення Польщі. Про це свідчило вже те, що Англія, Франція та Австрійська імперія не змогли погодити свої вимоги до Росії і подати спільний документ ні у квітні, ні в червні – кожен із урядів виставляв до Росії окремо свої домагання, що різнилися між собою [10, с. 218, 227–229].

Найважливішим було те, що впродовж розгортання цієї антиросійської дипломатичної війни в підтримку поляків у самій Росії докорінно змінилися суспільно-політичні настрої. Від колишніх симпатій російської громадськості до польських вимог щодо задоволення власних національних потреб не залишилося жодного сліду. Захоплення російської громадськості лібералізмом змінилися тотальною націоналістично-шовіністичною реакцією. «Загроза війни», якою залякувала російська преса, коментуючи дипломатичні дії західних сусідів, нагадала росіянам знову ж про Кримську війну і мобілізувала їхні патріотичні почуття на захист імперії. Забувши про всі претензії, що висувалися до необмеженого російського самодержавства, колишні «ліберали» заговорили мовою його (самодержавства) захисників. Особливе невдоволення та спротив громадськості викликала сама лише (розбурхана публіцистикою) уява можливого повторення приниження Росії через коаліційний виступ проти неї західних держав. Вимоги останніх щодо Польщі видавалися росіянам неприпустимою наругою над їхньою гідністю, а отже це стало надзвичайно потужним фактором націоналізації свідомості та національної консолідації. Західник Костянтин Кавелін у гніві та роздратуванні, викликаними ультимативністю заяв французів та англійців, у червні 1863 р. писав баронесі Едіті Раден: «У мене печінка повертається в боці від оскаженіння та гніву. Тут не може бути двох думок і почуттів! Тут я був би готовий хоч ким – солдатом, барабанщиком, фурлейтом, полковим чи ротним писарем – словом, чим хочете, брати участь у спільній справі...» [4, с. 19].

На хвилі радикалізму настроїв з особливим піднесенням російська громадськість зустріла призначення генерал-губернатором Північно-Західного краю графа Михайла Муравйова, що мав із часів ще першого Польського повстання репутацію сатрапа і набув імені «вішателя». «Ліберал» Олександр Кошелев приєднався до хору захопленого вітання цього призначення зі словами схвального задоволення від найперших дій генерал-губернатора: «А Муравйов хвацький, вішає і розстрілює! Дай йому бог здоров'я» – писав він М. Погодіну [1, с. 186]. «Муравйов протягом 1863 р. став ледве не легендарною особою, – констатував Євген Фектїстов, – заслуги його у справі приборкання польського заколоту були настільки важливі, що переважна більшість публіки вимовляла його ім'я із благоговінням» [14, с. 159]. У листопаді 1863 р. до дня народження М. Муравйова петербурзький *beau monde*, – писав Михайло Лемке, – надіслав йому ікону із колективними вітаннями та подяками [6, с. 287]. Публічно вітав М. Муравйова також і митрополит московський Філарет. У відкритому листі він писав: «...ваше призначення є вже поразкою ворогів вітчизни, ваше ім'я – перемога» [8, с. 405].

Відступ російської громадськості на консервативні позиції, примирення із недоліками необмеженого самодержавства, а також критичні настрої щодо про-

цесів лібералізації російської суспільно-політичної дійсності з'явилися значно раніше подій 1863 р. Причину такого регресу в жодному разі не можна пов'язувати виключно лише із впливом зовнішньополітичних факторів (антиросійські погрози західних країн та територіальні претензії поляків), реакцією на які стало зростання патріотизму (генеза продержавного, «офіційного» націоналізму) через потребу захисту кордонів вітчизни, якій загрожують вороги. Причини такого відступу значно глибші та ширші. Принаймні, не можна недооцінювати традиції імперсько-великодержавної культури політичного мислення російського суспільства, а також вотчинницькі традиції у ставленні російських дворян (а саме вони й складали основу освіченої громадськості імперії) до справи, якою їм доводилося займатися «за службовими обов'язками». Проте, далеко не останню роль зіграла успішна політика проімперської націоналізації свідомості росіян, в результаті якої вони тотожно ставилися до понять «вітчизна» та «імперія».

Бібліографічні посилання

1. **Барсуков Н.** Жизнь и труды М. П. Погодина : в 22 кн. / Николай Барсуков. – СПб., 1905. – Кн. 20.
2. **Дебидур А.** Дипломатическая история Европы. От Венского до Берлинского конгресса (1814–1878) : в 2 т. / А. Дебидур; пер. с фр. В. О. Броуна. – М., 1947. – Т. II.
3. **Захарова Л. Г.** Александр II / Л. Г. Захарова // Российские самодержцы (1801–1917) / Л. Г. Захарова, А. Н. Боханов. – М., 1993. – С. 159–214.
4. Из жизни К. Д. Кавелина во Франции и Германии в 1862–1864 гг. (по его переписке в это время) // Русская мысль. – 1899. – Кн. 11. – С. 1–20.
5. **Каппелер А.** Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер; перекл. з нім. Х. Назарович; наук. ред. М. Крикун. – Л., 2005.
6. **Лемке М.** Эпоха цензурных реформ. 1859–1865 годов / М. Лемке. – СПб., 1904.
7. **Ливен Д.** Империя, история и современный мировой порядок / Доминик Ливен // Ab imperio. – 2005. – № 1. – С. 75–116.
8. **Муравьев М. Н.** Записки его об управлении Северо-Западным краем и об усмирении в нем мятежа. 1863–1866 / Граф Михаил Николаевич Муравьев // Русская старина. – 1882. – Ноябрь. – С. 386–432.
9. О цензуре в России. Письмо Ф. И. Тютчева к одному из членов Государственного Совета // Русский архив. – 1873. – № 4. – С. 607–631.
10. **Ревуненков В. Г.** Польское восстание 1863 г. и Европейская дипломатия / В. Г. Ревуненков. – Л., 1957.
11. **Середонин С. М.** Исторический обзор деятельности Комитета Министров / С. М. Середонин. – СПб., 1902. – Том третий. Часть вторая: Комитет Министров в царствование императора Александра второго (1855, февраля 19 – 1881, марта 1).
12. **Тэйлор А.** Борьба за господство в Европе. 1848–1918 / Алан Джон Персиваля Тэйлор; пер. с англ. А. О. Зелениной и Д. Э. Куниной; вступ. стат. и ред. М. Н. Машкина. – М., 1958.
13. **Уортман Р.** Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии : в 2 т. / Ричард Уортман. – М., 2004. – Т. 2: От Александра II до отречения Николая II.
14. **Феоктистов Е. М.** За кулисами политики и литературы. (1848–1896). Воспоминания / Е. М. Феоктистов. – М., 1991.
15. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 442, оп. 810, спр. 187.
16. ЦДІАК. – Ф. 442, оп. 811, спр. 186.
17. ЦДІАК. – Ф. 442, оп. 812, спр. 48.
18. ЦДІАК. – Ф. 442, оп. 812, спр. 56.
19. ЦДІАК. – Ф. 707, оп. 261, 1861, спр. 11.
20. **Янов А. Л.** Патриотизм и национализм в России. 1825–1921 / А. Л. Янов. – М., 2002.

Надійшла до редколегії 14.02.2011

Н. В. Венгер*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара***ПРОБЛЕМИ РОЗРОБКИ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ РЕФОРМИ ЛІКВІДАЦІЇ
КОЛОНІСТСЬКОГО СТАТУСУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (1871):
МЕНОНІТИ ТА ВЛАДА У КОНФЛІКТІ**

Простежено події напередодні прийняття реформи уніфікації колоністського статусу 1871 р. Події інтерпретовано як одна з форм етнічного конфлікту, який вплинув на остаточний зміст реформи та її наслідки як для Російської імперії, так і для етнічної спільноти.

Ключові слова: реформи Олександра II, соціальна уніфікація, модернізація, колонізація, російський націоналізм, консерватизм, меноніти, етнічний конфлікт.

Прослежены события накануне принятия реформы колонистского статуса 1871 г. Они интерпретированы как одна из форм этнического конфликта, который повлиял на содержание реформы и её последствия как для Российской империи, так и для изучаемого в статье этнического сообщества.

Ключевые слова: реформы Александра II, социальная унификация, модернизация, российский национализм, меннониты, этнический конфликт.

In this article the author considers the obstacles of the 1871st reform implementation. She estimates the events as a form of an ethnic conflict that influenced greatly upon the contents of the reform as well as the future not only Russian Empire but the ethnic communities under study.

Key words: Great Reforms in Russian Empire, tsar Alexander II, modernization, colonization, Russian nationalism, conservatism, Mennonites, ethnic conflicts.

Обґрунтування проблеми та історіографія. Модернізаційний перехід, на порозі якого Російська імперія опинилася в середині XIX ст., похитнув раніше спокійний і, здавалося б, стабільний світ менонітських колоній. Монархія, яка вперше замислилася про дієві заходи щодо збереження стійкості імперії, рішуче продемонструвала інтенції реформування з метою стабілізації соціально і етнічно-гетерогенного суспільства. Для колоністів у цілому це означало ліквідацію їхнього статусу, для менонітів конкретно – позбавлення їхніх привілеїв. «Легенда про привілеї» була важливою складовою історичної традиції менонітів, частиною семіотичного коду їхніх уявлень про своє минуле в Росії. «Привілеї» інтерпретувалися ними як вирішальна умова еміграції, предмет гордості, свідectво того особливого статусу колоній в суспільстві, який надавався їм за заслуги перед монархією. Привілеї («Прохальні статті»), складені представниками пруських менонітів і Григорієм Потьомкіним, були схвалені Катериною II, а потім законодавчо підтверджені в 1801 і 1838 рр. Звістка про підготовку реформи скасування нещодавно схваленого документу була сприйнята конгрегаціями як «зрада» з боку російського уряду, небажання влади прислухатися до безкомпромісних для менонітів питань – їхніх конфесійних свобод та пацифістських переконань. На цей «вклик» з боку влади конгрегації відповіли не етнічним відчуженням і покорою, а активними діями в дусі «мобілізованої діаспори» – організованої і згуртованої еміграційної групи з традиціями мікрогромадянського колективу [12]. Фрустрація непорозуміння спровокувала, можливо, першу конфліктну ситуацію між менонітами та владою. Чи трансформувалася вона в активний конфлікт? Конфлікт між ким? Якими були наслідки конфлікту, та чи були вони плідними для суспільства, або це був лише безрезультатний обмін «холостими пострілами» з боку опозиційних сил? На ці питання ми спробуємо знайти відповідь у представленій нижче публікації.

У рейтингу вивчення реформ Олександра II закон 1871 р. займає далеко не перше місце. Початковий поверхневий аналіз реформи було здійснено вже сучасниками подій: О. Клаусом, О. Веліциним [9; 15]. До характеристики закону ліквідації колоністського статусу з різним ступенем уваги та об'єктивності звертали-ся майже всі сучасні західні, радянські та пострадянські дослідники колонізації: О. Дружиніна, Л. Маліновський, Х. Дік, Дж. Юррі та багато інших [13; 17; 27; 31]. Їхні оцінки реформи відповідають завданням та тематиці здійснених ними досліджень. Ми вважаємо можливим і доцільним інтерпретувати події навколо реформи 1871 р. як прояв однієї з моделей етнічних конфліктів, властивих для гетерогенного суспільства, яким була Російська імперія.

Етнічний конфлікт: теорія і аналіз ситуації, що досліджується. У сучасній етноконфліктології немає згоди стосовно того, які конфлікти слід відносити до етнічних, а які кваліфікувати інакше. Російський дослідник В. С. Малахов, розглядаючи етнічний конфлікт як прояв і різновид соціального знаходить витоки етнічних конфліктів у двох вимірах: історичній перспективі, у глибині історії кожної з груп та історії їх взаємодії; як явище, що походить із матеріальних інтересів, які спонукають еліти певної етнічної групи вдатися до конфліктних стратегій поведінки [16, с. 241]. Важливою причиною, що викликає етнічні конфлікти, слід розглядати фактор «нерівномірно розподіленої легітимності», який згадується у дослідженні американського вченого Горовиця [28]. Цей мотив конфлікту, особливо важливий для традиційних суспільств, має тенденцію слабшати в міру залучення традиційного суспільства до процесу індустріалізації і вестернізації.

Припускаючи, що саме фактор «нерівномірно розподіленої легітимності» був головним мотивом цього конфлікту, не складно буде відповісти на питання про його ініціаторів і, висловлюючися мовою сучасної соціології, основних акторів – учасників подій. Ідея «нерівномірного розподілу легітимності» в нашому випадку пов'язана з питаннями про соціальну справедливість і тому походила із зовнішньої до менонітського і колоністського соціуму групи – російського суспільства. Як підкреслюють дослідники, в національному конфлікті ніколи не бувають задіяні всі члени етнічної групи або груп. Із боку російського суспільства функцію представництва в процесі розгортання конфлікту здійснювали радикально налаштовані представники раннього націоналізму, які за часів «Олександрівської відлиги» отримали соціальний простір і можливість заявити про себе. Тому особлива роль у виникненні та посиленні цього конфлікту належала російській інтелігенції, яка його ідеологічно обґрунтовувала і підігрівала, формуючи ті «ідеологічні конструкції», які, будучи переданими масам, визначали трансформацію суспільної свідомості. З боку менонітів їй протистояла світська еліта колоній, яка знаходилася на етапі складання. Яку ж роль грала влада і наскільки активною була її роль? Оцінка ситуації підтверджує переконання деяких російських дослідників про те, що правляча династія Росії довше, ніж у більшості європейських держав чинила опір націоналізму. Як зауважив Ричард Уотман, «...російський націоналізм – поле постійної боротьби, контестації. Ця боротьба розгорнулася в XIX–XX ст. між монархією і освіченою частиною суспільства, коли кожна зі сторін претендувала на право представляти народ» [16, с. 246]. Громадський націоналізм на стадії, що вивчається, був агресивнішим за націоналізм офіційний, і це значило, що «офіційний націоналізм» мав шукати консенсус із «націоналізмом громадським».

Ми не можемо виключати з числа акторів і представників законодавчої та виконавчої влади, оскільки вони не лише розробляли офіційну позицію ліквідації привілеїв, але й їхня діяльність була постійним фоном розгортання конфлікту.

Причина конфлікту – ідея про реформи адміністративної та військової уніфікації. Зміст «Привілеїв» багато в чому обумовлювався завданнями передмодернізаційного періоду. Колонізація об'єктивно слугувала загальним цілям транс-

формації Росії, тобто об'єктивно наближала державу до модернізаційного переходу. Питання про необхідність зміни правового статусу колоністських поселень уперше порушувалося на офіційному рівні в 1840-х рр. [11, с. 124–145]. У серпні 1841 р. П. Кисельов особисто відвідав Хортицьку групу колоній, де відбулася його зустріч із адміністрацією селищ [27, р. 20]. Візит був обумовлений необхідністю вивчення досвіду розвитку досліджуваних нами громад у Росії. Зокрема вивчалася система пільгового оподаткування колоній. Уже після експедиції П. Кеппена (1841) влада замислилася про зміну деяких пільгових умов, у тому числі податкових, для менонітських поселень, що було здійснено лише в 1862–1863 рр. [24]. Разом із тим, питання про соціальну справедливість уперше було піднято на найвищому рівні. І хоча ідея уніфікації на той час не була актуалізована належним чином, вона заклала деякі основи майбутньої поляризації суспільства.

Суть реформи 1871 р., її характер та соціальні завдання неможливо зрозуміти без урахування дискусії, яка склалася в ті роки в Росії навколо питань про важливість формування єдиної російської нації, ролі околиць і проблем окремих етнічних груп імперії. На початку 1860-х рр. однією з провідних тем публіцистики стає остзейське питання. Викликавши певний резонанс у суспільстві, вона не тільки вплинула на формування суспільних настроїв навколо колоністів – представників окремих етнічних груп, але й стала одним з факторів, що підготували ґрунт для розвитку «німецького питання» в Росії в цілому. Одними з ключових фігур в обговоренні остзейських проблеми були Ю. Ф. Самарін (1819–1876), І. С. Аксаков (1823–1886) та М. Н. Катков – публіцисти та громадські діячі.

Першим проблему окраїн Росії в контексті особливого статусу німецького населення підіймав Ю. Ф. Самарін у працях «Ризькі листи» (1848), «Околиці Росії: Російське Балтійське Помор'я (1868–1876)» [25]. І. С. Аксаков, високо оцінюючи «Околиці Росії», стверджував, що публікація Ю. Ф. Самаріна, будучи присвяченою Балтійської околиці, «висловлює глибоко усвідомлену їм необхідність подібного ж викриття російської державної політики і на інших ... околицях» [8]. Аналізу проблем остзейських німців присвячені роботи І. С. Аксакова, надруковані в журналах «Москва», «День» з 1862 по 1885 рр. [5]. Близькими позиції Ю. Ф. Самаріна та І. С. Аксакова були передові статті Каткова в його виданні «Московські відомості» [10]. Разом з тим, голоси І. С. Аксакова, Ю. Ф. Самаріна, М. Н. Каткова не були самотніми. Їх підтримували видання «Санкт-Петербурзькі відомості», «Голос», «Сучасний літопис».

Ю. Ф. Самарін, М. Н. Катков і І. С. Аксаков уважали свою діяльність важливою превентивною роботою, спрямованою проти ідей пангерманізму. Як уважав Ю. Ф. Самарін, балтійські німці до середини століття виробили певну тактику, а німецька народність «при насильстві, насильницькому онімечення досягає торжество німецької національності» [1, с. 30]. Підсумовуючи свої міркування про становище німецького населення Прибалтійського краю, І. С. Аксаков називав німців «паразитами і чужезядью», які розвивають «племінний іноземний» патріотизм і сепаратистські настрої на околицях [6, с. 63]. Говорячи про околиці і німців-російських підданих, він просунув остзейську проблему на поріг виходу на проблему російських німців у цілому, включаючи і колоністів. Проблема остзейських німців, околиць і колоністів була зведена воедино в публіцистичних виступах М. Н. Каткова. Аналізуючи правове становище окремих етнічних груп у межах однієї нації, Катков стояв на позиціях уніфікації. Він позитивно оцінював майбутні реформи, аргументуючи, що всі етнічні групи в межах однієї держави повинні мати однакові права, категорично заперечуючи доцільність будь-яких привілеїв. Оцінюючи результати південноросійської колонізації, М. Н. Катков не виступав ані проти програми переселення, ані проти діяльності окремих етнічних груп, але бачив проблему в недосконалості державної політики, в результаті якої «німці та меноніти, болгари різко виокремлюються за становищем» [14]. Тому ко-

лоністи склали «державу в державі», і нині, звикнувши до свого становища, вони негативно ставляться до перспективи реформ. І остзейські німці, і колоністи, як стверджував Катков, протидіють реформуванню, тим самим «паралізуючи національні прагнення російського державного організму» [14]. М. Н. Катков переконаний, що країна, яка приймає іногородців, сподівається і має право бачити в них «і вірних слуг, і люблячих дітей». Лише тоді колонізація має сенс [18].

Незважаючи на той факт, що в подальшому погляди цих громадських діячів стануть ідеологічною основою практичної національної політики, в 1860-ті рр. їх позиція не була підтримана ані владою, ані імператором Олександром II. Монарх був обурений «зловживаннями друкованого слова в прибалтійському питанні». Міністр внутрішніх справ О. Є. Тімашов спробував уплинути на зміст видань, але коли І. С. Аксаков не почув поради, «Москва» була закрита [26, с. 148].

Опозиційну аксаківську точку зору висловлювала газета Російської Імператорської Академії Наук «St. Peterburger Zeitung», такі видання як «Вісті», «Новий час» [6, с. 688]. Опоненти Ю. Ф. Самаріна, М. Н. Каткова, І. С. Аксакова переконували: «Ненависть – найгірший порадник, ворожнеча засліплює. Ви не організуєте, а дезорганізуєте наші сили. Московський фанатизм тільки псує справу і заважає нам. Ми не хочемо насильства. Тільки шляхом світу і власного розвитку можемо ми утримати наші околиці» [7, с. 125].

В окремих публікаціях М. Н. Катков торкався проблеми реформування колоній. Розмірковуючи про реформу земських установ (1869), під час якої за колоністами зберігався привілей звільнення від земського збору, публіцист висловлював свою незгоду із законодавчим рішенням. Аналізу адміністративної реформи 1871 р. М. Н. Катков присвячує публікації від 25 червня та 4 вересня 1871 р. Аналізуючи зміст реформи, він доводить, що закон мало змінив привілейоване становище колоністів: «Важко придумати більш пільгові умови». Початок 1870-х рр. Ю. Ф. Самарін назвав часом «наймалодушніших поступок протестантизму, зроблених почасти через фальшивий лібералізм, почасти через страх варварів» [10].

Ті дискусії, які відбувалися навколо статусу Остзейських губерній і колоністів, безсумнівно істотно впливали на латентний стан реформ уніфікації, їх розробку, зміст і обґрунтування. Послідовне вивчення питання з боку влади простежується з 1860-х рр., що було пов'язано з реалізацією закону 1866 р. про державних селян.

На етапі прийняття адміністративної реформи завдання спеціальних законодавчих комісій зводилося до того, щоб застосувати до колоній, з одного боку, загальне положення 19 лютого 1861 р. про скасування кріпацтва, а з іншого – Іменний указ Урядовому Сенату 24 листопада 1866 р. «Про поземельний устрій державних селян». Аналіз цього завдання через призму вищеописаної дискусії показує, чому влада вважала неможливим механічне перепідпорядкування колоністів вже розробленим указам. Причиною цього, мабуть, були деякі політичні мотиви і настрої. Держава, яка свого часу прийняла на себе певні зобов'язання щодо колоністів – колишніх іноземних підданих, як це досить показово впливає з документів, побоювалася негативної реакції не лише з боку колоністів, але й європейської громадськості.

Спостерігаючи за публікаціями західних видань («Allgemeine Zeitung», «Neue Presse», «National Zeitung», «Monde», «Opinion Nationale»), І. С. Аксаков повідомляв: «Майже щодня в більшій частині прусських газет розміщують статті, що проповідують «хрестовий похід» на Росію через братів-німців ...» [3, с. 306]. Внутрішня суперечка, таким чином, за переконанням І. С. Аксакова, переноситься на загальноєвропейську арену і стає загальнонімецькою справою, що зв'язує метрополію і діаспори. Об'єктивною причиною появи таких публікацій, окрім прояву імперських настроїв, характерних для Німеччини у розглянутий період, було по-

боювання повторення польського синдрому і того, що «Росія буде поводитися з німцями та само, як з поляками» [4, с. 44].

Однією з головних тез західних видань була теза про те, що Росія не в змозі оцінити тієї найважливішої цивілізаційної місії, яку виконали представники німецького етносу в Росії: імперія завжди буде мати потребу в припливі нових духовних сил, а отже, змушена буде знову і знову вдатися до способу, «який з таким успіхом постійно використовувався з часів Петра Великого – запрошення із-за морів нових учителів», «Росія завжди жила чужим розумом і без нього обійтися не може» [3, с. 306].

Російський уряд навряд чи бажав підкидати хмиз у багаття цієї полеміки, посилюючи його розмовами про те, що в імперії гноблять і інших німців-колоністів. У зв'язку з цим спочатку було піднято питання про створення спеціального положення (чи закону), який мав прийти на зміну діючому «Статуту про колонії» [24]. Схоже, як це часто трапляється в політиці, держава приховувала свої справжні цілі, вичікуючи, поки протестні настрої в суспільстві вляжуться, мала намір «привчити» колоністів до самої думки про неминучість змін, причому, як виявилось, змін кардинального характеру. Влада, можливо, вважала, що має моральне право на зміни, оскільки останнім правителем, що підтвердив «Привілеї», був Микола I.

Не можна заперечувати, що, перебуваючи на порозі конфлікту, уряд прагнув уникнути його. Разом з тим, влада не заважала активному обговоренню реформ, і характер дискусії набув форм не на користь колоністів. Якою ж була *позиція менонітів* – найбільш активної з колоністських груп?

Європейський досвід менонітських громад неодноразово підтверджував, що надані відповідно до монаршої милості привілеї можуть бути відібрані з неменшою легкістю. У зв'язку з цим громади мали б бути морально готовими до змін після смерті чергового монарха. Якщо повідомлення про підготовку адміністративної реформи викликало загальні побоювання менонітів, то звістка про включення їх до числа осіб, які потрапляли під застосування закону про загальну військову повинність, посилювало занепокоєння конгрегацій. З ініціативи окремих громад до Петербурга було відправлено петиції і депутації, але, за спогадами менонітів, вони не могли виконати дорученої їм місії [29, р. 133]. Мета першої делегації полягала в донесенні до влади пацифістських принципів менонітів. Одна з наступних депутацій складалася з представників громад, які не вміли спілкуватися російською мовою на необхідному рівні. У складі іншої депутації були молоді менонітські вчителі, які, хоча і непогано розмовляли російською, але виглядали непереконливо [29].

Якою була реакція влади на подібну тактику менонітів? За зрозумілими, в тому числі і з об'єктивних причин, швидкої відповіді меноніти не отримали. Спочатку офіційні особи пояснювали своє мовчання тим, що реформа перебувала в стані розробки, потім надійшло повідомлення про те, що для менонітів узагалі не передбачено будь-якого послаблення. Коли в лютому 1873 р. меноніти нарешті домоглися аудієнції Великого князя Костянтина Миколайовича, реформа знаходилася на останніх етапах підготовки, і ніяких змін ті переговори не принесли [29].

Під час однієї з перших зустрічей в Санкт-Петербурзі Леонард Зудерман, підприємець і голова Бердянської громади, який емігрував до Росії з Пруссії в 1841 р., категорично заявив, що меноніти не готові до будь-яких компромісів і ніколи не приймуть ніякого варіанта реформи [29]. Така різка заява викликала не менш різкі відповіді з боку влади. Конгрегаціям нагадували, що меноніти, як і інші піддані царя, повинні підкорятися владі монарха. Їх повідомили також, що їм може бути надана військова служба, яка не передбачає обов'язкової участі у військових діях. Відповідь влади викликала неоднозначний відгук і в середови-

щі спільноти. Зудерман висловлював позицію лише однієї, найбільш консервативної частини суспільства, тих радикальних громад, які, подібно до «Кляйне гемайнде», противилися компромісам. Інша ж частина спільноти була готова продовжити перемови. Прихильники Зудермана більше не довіряли владі. Як об Гардер, один з тих, хто обрав шлях еміграції, пояснював ситуацію таким чином: «Ми бачили небезпеку для майбутнього нашого молодого покоління. Навіть якщо держава надасть нам пільги, зрозуміло, що їх не будуть дотримуватися на період ведення бойових дій» [30, р. 7].

Подальші події відомі. Перспектива появи закону спричинила еміграційні настрої, і на початку 1870-х рр. Росію залишило 17 тис. осіб. Таким чином, еміграція стала побічним результатом конфлікту. Побічним, але не єдиним.

Результати реформ. Прямим результатом конфлікту стала сама реформа. Правила «Про устрій поселен-власників (колишніх колоністів), заселених на казенних землях у губерніях Санкт-Петербурзькій, Новгородській, Самарській, Саратовській, Воронежській, Чернігівській, Полтавській, Катеринославській, Херсонській і Таврійській і області Бессарабській», були затверджені 14 червня 1871 р., через 5 років після початку їх розробки. Основні положення реформи полягали в такому: 1) колоністи отримали статус поселен-власників; 2) була скасована система піклування; 3) селяни підпорядковувалися місцевим, губернським і повітовим з селянських справ установам; 4) зберігалися колишні привілеї; 5) колоністські округи утворювали особливі волості; 6) усі селяни, включаючи безземельних, брали участь у сільському сході, але безземельні – на засадах представництва: 1 особа на 10 дорослих працівників; 7) вводилися правила «малого» сільського сходу; 8) поземельний устрій здійснювався за правилами, дійсними для державних селян; 9) встановлювалася державна оброчна подать; 10) успадкування майна здійснювалося відповідно до етнічних традицій. Відповідно до цього закону кожна волость мала своє страхове товариство, ощадно-позичкову касу, фельдшера, лікаря. Менонітські округи зберігали систему освіти. Волості розподілялися на окремі сільські товариства, які «могли і надалі зберігати існуючий між ними зв'язок у справах господарства» [21].

Послідовний аналіз основних положень реформи 1871 р. в цілому демонструє їх відповідність первинним цілям реформування. Ситуація не мала тупикового характеру і зовсім не виключала можливості діалогу менонітської еліти з державними структурами. Реформа 1871 р. не зупинила поступального розвитку поселень. Успішний розвиток колоній, який спостерігався на наступному етапі [11, с. 297–405], ще раз істотно «реабілітує» не лише реформу 1871 р., але й, певною мірою, російську національну політику в цілому. Адміністративна уніфікація, безперечно, перш за все враховувала інтереси держави, однак, як усвідомлювала влада, не повинна була розірвати остаточно довірчі стосунки держави з окремими етнічними групами, що перебували у підданстві Російської імперії.

Таким чином, перехід до нового правового та соціального статусу призвів до декількох об'єктивних наслідків щодо розвитку менонітських громад: активізував їхню суспільну, соціальну, господарську діяльність; ліквідував умови сепаратизму. Нарешті, аналізуючи значення адміністративної реформи в рамках загальноімперського дискурсу, слід визнати, що ці нововведення здійснили опосередкований вплив на процес формування громадянського суспільства в Росії. Окремі колоністські групи напрацьовували свій власний досвід спілкування з іншими соціальними та етноконфесійними групами в державі, а також вчилися вести ефективний діалог із владою.

Незважаючи на те, що момент формування статуту про загальну військову повинність виглядає більш контрверсивно, аналіз подій навколо його прийняття доводить, що його перші умови не були «остаточним і безповоротним» рішенням владних структур. Еміграція, яка виникла услід за прийняттям закону, при-

мусила уряд подумати про наслідки, перш за все, для економіки регіону. Як писав барон Медель, автор однієї з доповідних записок, «навіть чи уряд може байдуже поставитися до виселення менонітів. Не можна заперечувати добродійного впливу менонітських поселень на розвиток раціонального сільського господарства... Меноніти завжди відрізнялися зразковою працьовитістю, чистотою моралі і довели свою відданість нашому уряду» [22]. Держава неохоче, але все ж йшла на істотні поступки менонітам. 1 січня 1874 р. був затверджений закон, котрий звільняв менонітів від служби в діючій армії та від носіння зброї, але зобов'язував їх до виконання нестройових обов'язків у майстернях, госпіталях, «Лісових командах». Наказом від 8 квітня 1875 р. меноніти мали відбувати службу в майстернях морського відомства, пожежних командах і в особливих командах лісового відомства. Скоро були прийняті правила, за якими меноніти підлягали проходженню військової служби переважно в межах Новоросійського краю і суміжних із ним губерній, а з 23 червня 1880 р. – тільки в межах трьох Новоросійських губерній. 25 травня 1882 р., 19 січня 1883 р., 7 травня 1885 р. місце служби для менонітів, які прибули до Росії до 1 січня 1874 р., обмежувалося «Лісовими командами» [23; 4]. Характерно, що указ 1874 р. стверджував легітимність спільних богослужінь. Таким чином, в указах про військову повинність зберігалися умови для збереження релігійної ідентичності, яка для менонітів перебувала в тісному зв'язку з їхньою етнічною ідентичністю.

Висновки. Таким чином, проведення реформ уніфікації 1871–1874 рр. призвело до амбівалентних для подальшого розвитку колоній результатів.

1. Унаслідок припинення правочинності «Статуту про колонії» відбулося юридичне «перепідпорядкування» діяльності окремих соціальних груп менонітського соціуму різним розділам імперського законодавства. Таким чином, окремі групи менонітської спільноти могли більш вільно інтегруватися в численні економічні та соціальні підсистеми російського суспільства, що стосувалися різних сфер суспільно-корисної діяльності.

2. Незважаючи на те, що соціальне та економічне життя колоній набуло більш складного і комплексного характеру, адміністративні нововведення не спричинили за собою соціальної сегментації громад. Певну роль у цьому, крім традиційних домінантних установок «картини світу» менонітського соціуму, зіграв закон «Про загальну військову повинність», який торкався не лише релігійних почуттів менонітів й підірвав довіру общин до влади. При всьому закономірно негативному сприйнятті цього закону з боку менонітів він здійснював консолідуючий вплив на характер внутрішньоконгрегаційного життя, зіграло охоронну, цементуючу роль для збереження громади – парадигмального поняття всієї менонітської доктрини. Для суспільства, подібного менонітському, цей світоглядний стрес був об'єктивно необхідним для реактивації конгрегаційної ідентичності, сприяв згуртуванню різних соціальних груп навколо конгрегаційної ідеї. Еміграція була результатом фактора «випереджаючого відображення» – спроби пошуку в сьогоденні можливої майбутньої небезпеки і підготовки до неї.

3. Реформа, загострюючи проблему етнічного відчуження, створила прецедент процесів формування громадянського суспільства. Одним із логічно передбачених наслідків реформи була ліквідація органів опіки. Цей крок також вплинув на майбутнє менонітських громад. З одного боку, реформа призвела до відчуження колоністів і менонітів від влади, ускладнила можливості діалогу з державними органами управління, з іншого боку, вона не виключала можливості діалогу менонітської еліти з державними структурами.

4. Нарешті, проектуючи вищепроаналізовані події на процес розвитку націоналістичного дискурсу в Російській імперії в цілому, зауважимо, що в тому числі і внаслідок розробки реформ уніфікації в державі формувалася повна вертикаль

російського націоналізму як структурної системи, що складалася з трьох складових. Націоналізм побутовий та офіційний доповнювався націоналізмом окремої етнічної групи. Це явище, будучи проявом власних інтересів етносів, спричинило активізацію, за словами П. Бурд'є, їхнього «символічного капіталу», тобто того культурно-ідеологічного та економічного ресурсу окремих народів імперії, який був важливим і дієвим не тільки для окремих етнічних груп, але й для всієї держави на етапі модернізаційного переходу.

Бібліографічні посилання

1. **Аксаков І. С.** В праве ли прибалтийские немцы протестовать против реформ русского правительства во имя принципа национальности (23. 09. 1867) / И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч. – М., 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. Полн.собр.соч. – С. 28–34.
2. **Аксаков І. С.** Ещё раз об «Окраинах» Ю. Самарина (сентябрь 1885 г.) / И. С. Аксаков // Аксаков И.С. Полн. собр. соч. – М., 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 158–167.
3. **Аксаков І. С.** Не немецкий немец нам опасен, а немец, что сидит в душе всякого образованного русского (День, сент. 1865) / И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч. – М., 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 306–312.
4. **Аксаков І. С.** Об угнетении немцев в России (21.10. 1867) / И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч. – М., 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 41–47.
5. **Аксаков І. С.** Полное собрание сочинений / И. С. Аксаков. – М., 1887. – Т. 6. – 690 с.
6. **Аксаков І. С.** По поводу «Окраин» Ю. Ф. Самарина (10. 09. 1868) / И. С. Аксаков // Аксаков И.С. Полн. собр. соч. – М., 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 62–69.
7. **Аксаков І. С.** По поводу речи г. Скарятина, редактора «Вести» (15. 10. 1868) / И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч. – М., 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 125–128.
8. **Аксаков І. С.** По случаю сенаторской ревизии в Курляндской и Лифляндской губерниях в 1882 / И. С. Аксаков // Аксаков И.С. Полн. собр. соч. – М., 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. Т. 6. – С. 131–137.
9. **Велицын А. В.** Немцы в России / А. В. Велицын. – СПб., 1893.
10. **Венгер Н. В.** Колонизация и проблемы реформирования колонистов в российском националистическом дискурсе // Немцы Сибири: история и культура. – Омск, 2010. – С. 264–271.
11. **Венгер Н. В.** Менонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789–1920) / Н. В. Венгер. – ДНУ, 2009.
12. **Венгер Н. В.** Теория Дж. Амстронга «О призванной диаспоре» как объяснительная модель истории менонитских общин в Российской империи (1789–1914) / Н. В. Венгер // Этнические немцы России: исторический феномен народа в пути. – М., 2009. – С. 32–52.
13. **Дружинина Е. И.** Южная Украина в период кризиса капитализма / Е. И. Дружинина. – М., 1981.
14. **Катков М. Н.** Собрание передовых статей «Московских ведомостей» за 1864 (далі – МВ) / М. Н. Катков – М., 1897. – 1864. – № 51. – С. 136.
15. **Клаус А.** Наши колонии / А. Клаус. – СПб., 1869.
16. **Малахов В. С.** Национализм как политическая идеология / В. С. Малахов. – М., 2005.
17. **Малиновский Л. В.** Социально-экономическая жизнь немецкой колонистской деревни в Южной России: автореф. дис. на соискание учен. степени доктора ист. наук : спец. 07.00.01 / Л. В. Малиновский. – Л.: ЛГУ, 1986.
18. МВ. – 1865. – № 137. – С. 372.
19. МВ. – 1871. – № 148. – С. 422.
20. ПСЗРИ II. – Т. I. – С. 146–147.
21. ПСЗРИ II. – Т. XLVI. – С. 813–819.

22. Російський державний історичний архів (СПб., Росія) (далі – РДІА). – Ф.381, оп. 17, спр. 21366, арк. 18.
23. РДІА. – Ф. 387, оп. 18, спр. 68783, арк. 19.
24. РДІА. – Ф. 1181, оп. 17, спр. 71, арк. 133.
25. **Самарин Ю. Ф.** Окраины России. Вып. I / Ю. Ф. Самарин // Самарин Ю. Ф. Сочинения : в 8 т. – М., 1890. – Т. 8. – С. 1–177.
26. **Цимбаев Н. И.** И. С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России / Н. И. Цимбаев. – МГУ, 1978.
27. A Mennonite in Russia: A Diary of Jacob App / Ed. H. Dyck. – Toronto: University of Toronto Press, 1991. – P. 3–73;
28. **Horovitz D.** Ethnic Groups in Conflict / D. Horovitz. – Berkley, Los Angeles: University of California Press, 1985. – P. 134–135.
29. **Loewen H.** A house divided: Russian Mennonite non-resistance and emigration in 1870s / H. Loewen // Mennonites in Russia, 1788–1988. – Winnipeg: CMBC publication, 1989. – P. 127–143.
30. Schardau Heritage / Ed. A. Flaming. – North Newton (Ks) : Cop. L. Harder, 2001.
31. **Urry J.** None but saints / J. Urry. – Winnipeg: Hyperior Press Limited, 1989.

Надійшла до редколегії 14.02.2011

УДК 94:327(470+571:520) «185/186»

О. Б. Бородіна

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ЦІЛІ І МЕТОДИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У СПРАВІ ВСТАНОВЛЕННЯ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН З ЯПОНІЄЮ

Висвітлено стратегію Російської імперії у ході підписання Російсько-японського договору про мир та дружбу 1855 р. та на початковому етапі становлення російської дипломатичної служби в Японії. Досліджено причини, які спонукали царську дипломатію до активізації далекосхідної політики, і методи ведення переговорів.

Ключові слова: Російська імперія, Японія, дипломатія, Сімодський трактат.

Освещена стратегия Российской империи в ходе подписания Русско-японского договора о мире и дружбе 1855 г. и на начальном этапе становления русской дипломатической службы в Японии. Исследованы причины, которые побуждали царскую дипломатию активизировать дальневосточную политику, и методы ведения переговоров.

Ключевые слова: Российская империя, Япония, дипломатия, Симодский трактат.

The article is devoted to the strategy of Russian Empire during the subscription of Russian-Japanese treaty of friendship of 1855 and at the first stage of formation of Russian diplomatic service in Japan. The motives that impelled tsar's diplomacy to intensification of Far-Eastern policy and methods of negotiation are investigated.

Key words: Russian Empire, Japan, diplomacy, Treaty of Shimoda.

Офіційні дипломатичні стосунки між Російською імперією та Японією було встановлено із підписанням Російсько-японського договору про мир та дружбу в м. Сімода у 1855 р. Укладенню цього документа передували довготривалі складні переговори посланця Російської держави Є. В. Путятіна з японськими чиновниками. Успішність упровадження статей Сімодського трактату в життя значною

мірою залежала від професіоналізму перших російських дипломатів у Японії: від того, чи вдасться їм знайти спільну мову з японською владою та завоювати довіру місцевого населення.

Серед робіт радянських істориків, які досліджували проблему російсько-японських відносин, слід відмітити праці Е. Я. Файнберг [10; 11; 12] та Л. М. Кутакова [6]. Новий погляд на історію царської дипломатії в Японії представляють сучасні російські дослідники: В. М. Єлізар'єв [4], О. Э. Куланов, В. Е. Молодяков [5], П. Е. Подалко [8], О. В. Шишов [14]. Японська точка зору на досліджувану проблему подана у наукових розвідках С. Накамури [7] та Х. Вади [2]. Вивченням російсько-японських відносин другої половини XIX ст. займалися і представники третьої сторони, зокрема американець Пол Е. Екель [19], німець Е. Франц [19; 20]. В Україні нами було знайдено лише одне дослідження російсько-японських відносин – це дисертація О. О. Шаповалової (автор розглядає взаємовідносини Японії та Російської Федерації на сучасному етапі) [13]. Мотиви, які спонукали царський уряд до встановлення дипломатичних відносин з Японією, досі нечітко окреслені у наукових дослідженнях, а в оцінці методів, застосовуваних російськими дипломатами, історики з різних країн мають значні розходження.

Автор статті ставить за мету визначити цілі керівників Російської імперії у справі встановлення дипломатичних відносин з Японією і оцінити доцільність, ефективність та правомірність застосовуваних для цього методів.

Ініціатором укладення першого російсько-японського договору став російський державний діяч, мореплавець та дипломат Євфимій Васильович Путятін. Після розбою, що вчинили російські офіцери М. Хвостов та Г. Давидов на північних японських островах на початку XIX ст., питання про нову експедицію до Японії довго не з'являлося на порядку денному. Лише у 1843 р. Микола I за порадою контр-адмірала Є. В. Путятіна видав наказ про спорядження експедиції до Китаю та Японії з метою встановлення торговельних відносин. Але міністр іноземних справ граф К. В. Нессельроде та міністр фінансів граф Є. А. Канкрін переконали імператора у тому, що експедиція може завадити російсько-китайській торгівлі через м. Кяхту. Є. В. Путятін як член комітету з «кахтинської торгівлі» не бачив перепон для здійснення спроби встановлення дипломатичних стосунків із Японією, проте точка зору авторитетних міністрів перемогла: експедиція була відмінена.

Ідею Є. В. Путятіна було реанімовано через дев'ять років. 7 жовтня 1852 р. за наказом імператора Миколи I російська ескадра вийшла з порту Кронштадт і попрямувала до японських берегів із метою укладення російсько-японського договору про мир та дружбу. Серед причин, які спонукали царських дипломатів до встановлення російсько-японських стосунків, можна виділити такі:

- прагнення не відстати від інших великих держав під час розподілу сфер впливу на Далекому Сході;
- гарантувати безпеку східних кордонів Російської імперії;
- отримати дозвіл для російських кораблів заходити у японські порти з метою поповнення запасів прісної води, продовольства і (у випадку необхідності) проведення ремонту суден;
- розвивати російсько-японську торгівлю;
- гарантувати правовий захист громадян Російської імперії в Японії.

Розглянемо ці пункти детальніше. У середині XIX ст. в Японії склалися всі умови для того, щоб її штучна ізоляція добігла свого кінця. Політична нестабільність, яка проявлялась у падінні авторитету сьогуна Токугава і у набутті популярності руху за надання фактичної влади імператору, доповнювалась економічною кризою: неврожаї розорювали населення та спустошували казну, у країні панувало безробіття [1, с. 134]. Складним становищем Японії поспішили скористатись іноземці. У 1851 р. американський комодор М. К. Перрі отримує завдання

спрямувати свої кораблі до берегів Японії з метою укладення торговельного договору із цією державою. Є. В. Путятін дізнався про американську експедицію вже у дорозі, під час стоянки на Соймонбейському рейді біля мису Доброї Надії. Але можемо припустити, що Міністерство іноземних справ Російської імперії знало про наявність конкурентів, відправляючи своє посольство на Далекий Схід. У газеті «The New York Times» за 10 грудня 1852 р. був розміщений уривок з листа американця, який на той час мешкав у Росії [15]. Автор повідомляв про відправку фрегату «Паллада», посильного судна та гвинтового пароплава до Японії. За його словами, ходили чутки, що експедиція споряджена в наукових цілях. Але американець висловлював переконання у тому, що вона відправлена для того, щоб стежити за діями М. К. Перрі. Росія боялася перетворення Японії на базу експансії США, Англії та Франції і була зацікавлена у тому, щоб Японія залишалася лояльним сусідом.

31 березня 1854 р. був укладений перший американсько-японський договір. 14 жовтня цього ж року Японія підписала угоду з Англією. А 7 лютого 1855 р. – з Російською імперією [9, с. 52–53]. Наступним був договір із Голландією в січні 1856 р. У жовтні 1858 р. був підписаний франко-японський договір.

24 жовтня (5 листопада) 1858 р. місія першого російського консульства на чолі із Й. А. Гошкевичем прибула до японського міста Хакодате, котре знаходиться на о. Едзо (з 1868 р. – Хоккайдо). Є. В. Путятін просив уряд підібрати для включення до штату консульства високоосвічених молодих людей, здатних надати японцям допомогу у суднобудуванні, вивченні математики, медицини та російської мови.

Британський консул К. П. Ходгсон, який у лютому 1859 р. був призначений у Хакодате, де він виконував водночас обов'язки консула Франції, відмічав, що створення російського сегменту в Хакодате за умов змагання великих держав у справі «відкриття Японії» мало важливе значення як для росіян, так і для британців, французів, американців. За словами консула Великобританії та Франції, росіяни були достойними суперниками, і це слід було мати на увазі дипломатам інших держав [21, р. 300].

Проблема безпеки східних кордонів Російської імперії постала перед російським урядом у зв'язку з географічними відкриттями Г. І. Невельського, який у 1848–1849 рр. на транспорті «Байкал» пройшов із Крондштату до Петропавлівська-Камчатського, у 1849–1855 рр. керував дослідженнями у Татарській протоці, у низинах Амуру та на о. Сахалін. У 1853 р. генерал-губернатор Східного Сибіру М. М. Муравйов обнародував повеління Миколи I про зайняття о. Сахалін, згідно з яким 12 червня того ж року у затоці Аніва був заснований перший військово-сторожовий пост Муравйовський.

За умови, коли Російська імперія знаходилась у стані війни з Францією, Османською імперією, Великобританією та Сардинським королівством (Кримська війна) не можна було нехтувати й безпекою російських кордонів на Далекому Сході. Тим більше, що кордони ці не були ще чітко визначеними. Питання демаркації кордонів було частково узгоджене у статті 2 Російсько-японського договору про мир та дружбу. Також для посилення безпеки далекосхідних кордонів Росії необхідно було знайти незамерзаючі порти, які в перспективі можна було б використати як російські військово-морські бази.

До моменту офіційного відкриття кордонів Японії російським кораблям час від часу доводилося бувати неподалік від її берегів. Тому постала необхідність отримати дозвіл японського керівництва про можливість заходити у порти островної країни для поповнення запасів прісної води, продовольства, а головне – отримання допомоги у випадку потрапляння у шторм. Тобто у відкритті японських портів були зацікавлені як моряки з торгових чи військових суден, так і

рибалки, човни яких під час негоди на морі могли прибитись до берегів країни Ніппон.

У світлі європейських подій 1853–1856 рр. економічна необхідність стала одним із головних мотиваційних факторів, який спонукав Росію активізувати свою діяльність у відкритті японських портів [18, с. 109–118]. Окрім забезпечення воєнних потреб, російському керівництву необхідно було налагодити постачання продовольства населенню Далекого Сходу та російських володінь на Тихому океані. Населення російських далекосхідних околиць потребувало обміну солонією риби, хутра, шкіри та інших товарів на продовольство та товари, які зручніше було привозити з сусідньої Японії.

За російсько-японським договором 1855 р. росіянам надавалось право вести торгівлю у портах Сімода та Хакодате. А Договір про дружбу та торгівлю, укладений у 1858 р. [22], давав змогу росіянам укладати торговельні угоди в Едо (з 1 січня 1862 р.) та в Осаці (з 1 січня 1863 р.). Незважаючи на те, що право на ведення зовнішньоторговельних операцій стало об'єктом головних зусиль російських дипломатів, вищі царські чиновники не зуміли повною мірою скористатися вибореними дозволами на торгівлю діяльність в Японії. Довгий час після відкриття зовнішньої торгівлі головним (по суті – єдиним) предметом попиту з Росії були стеаринові свічі, а також гас, але їхня доставка у потрібній кількості незабаром стала проблематичною, бо місцеве сибірське виробництво було ще у зародковому стані, а транспортні видатки по перевезенню товарів з європейської Росії на Далекий Схід робили торгівлю зовсім збитковою.

Таке важливе питання, як гарантування безпеки російських підданих у Японії, розглядається нами не в числі перших, бо кількість росіян у країні Ніппон у другій половині XIX ст. була зовсім незначною. Статті 1 і 8 російсько-японського договору 1855 р. гарантували права і свободи росіян в Японії і японців у Росії. Але декларування захисту і безпеки на папері було недостатнім заходом. Нечисленні мандрівники, які перебували у японській столиці, вказували на необхідність відкриття російської місії в Токіо. За свідченням ученого М. І. Венюкова, який прибув до Едо, коли там ще не було російського посольства, довго залишатися в Японії було небезпечно, бо його могли сприйняти за російського шпигуна. «Японцы вырезывали неприятных им европейцев, а со мной могли расправиться тем легче, что за меня некому было заступиться», – писав М. І. Венюков [3, с. 214].

Упевнившись у тому, що настала слухна година для налагодження дипломатичних стосунків з Японією, царському уряду необхідно було визначитись із стилем ведення переговорів із нацією, менталітет якої корінним чином відрізняється від російського.

Значну роль у налагодженні дружнього стилю спілкування між росіянами та японцями відіграла особистість Є. В. Путятіна, який своїм шанобливим ставленням до японців завоював довіру місцевого населення. Методи російського дипломата були набагато цивілізованішими, аніж тактика американського комодора М. К. Перрі.

Під час налагодження дипломатичних відносин з Японією росіяни не стали нехтувати досвідом іноземних спеціалістів. Довідавшись про те, що російський уряд відправляє посольство до Японії, відомий на той час голландський лікар німецького походження Філіп Франс фон Зібольд запропонував свої послуги як консультанта. Зібольд досить тривалий час працював у Японії, тому встиг познайомитися з особливостями японської культури, в тому числі й політичної. Але його пропозиції щодо договору про торгівлю та навігацію не були взяті до уваги голландським урядом. На відміну від Гааги, Петербург зумів вдало використати досвід німецько-голландського японознавця. При написанні чорнового варіанта майбутнього договору, котрий росіяни планували укласти з японцями, за основу був взятий проект саме цього науковця.

Про миролюбну позицію Росії при укладенні з Японією Сімодського трактату свідчить факт зняття російського військового поста на півдні Сахаліну. Цей крок був із розумінням сприйнятий японською стороною.

На ментальному рівні росіяни на той час не могли сприймати японців як рівних, адже Російська імперія належала до когорти великих держав, а Японія у середині XIX ст. не мала ніякого міжнародного авторитету. Але угоди Японії з Росією не порушували торговельної монополії сьогунського уряду.

Щоправда існують свідчення очевидців, які вважали далекосхідну політику Росії агресивною. Зокрема, сер Р. Алькок, перший британський дипломатичний представник в Японії, писав: «...політика Росії полягала не в отриманні дозволу мати свого дипломатичного агента в Едо, не в захисті комерційних інтересів, а в утриманні потужного військово-морського флоту в Японському морі з такими капітанами, які у північних та інших портах здатні розв'язувати проблеми без суду й слідства, рішучо, що мало створювати ефект перетворення Росії на силу, яка б викликала повагу й страх більші, ніж інші західні держави – шанована саме через те, що вселяє страх» [16, р. 165–166]. Точка зору, висловлена британцем, легко пояснюється небажанням поступатись Росії статусом «володарки морів».

Навіть після нападу японських націоналістів на російських моряків росіяни намагалися врегулювати конфлікт дипломатичним шляхом. Під час переговорів генерал-губернатора Східного Сибіру Муравйова-Амурського з уповноваженими японського керівництва щодо кордону в районі о. Сахалін відбувся трагічний інцидент у Йокогамі. На офіцера та двох матросів, які відправилися на берег за провізією, напала група озброєних японців. Одному матросу вдалося врятуватись, а мічмана Р. Мофета та матроса І. Соколова японці порубали на місці. Це були перші людські жертви з моменту встановлення офіційних дипломатичних відносин між Японією та Росією [8, с. 58]. Граф Муравйов вимагав відставки губернатора Йокогами, офіційних вибачень японської сторони, розшуку та покарання вбивць. Доручивши продовження цієї справи капітану крейсера «Аскольд» І. Унковському, Муравйов залишив Японію. Вибачення було незабаром отримано, губернатора звільнили. Через шість років, у 1865, вбивцю затримали, і суд у Йокогамі засудив його до смертної кари. Цей інцидент кинув тінь на перші японсько-російські контакти у нову епоху, котра настала після офіційного відкриття держави.

Не сприяла формуванню позитивного іміджу Росії в очах японців приватна ініціатива деяких російських моряків. У 1861 р. відбувся неприємний інцидент, пов'язаний з перебуванням біля берегів о. Цусіми російського військового корабля. Острів, який знаходиться приблизно посередині між Хонсю та Корейським півостровом, служив каналом сполучення між Японією та Кореєю з доісторичних часів. Протягом ери Токугава даймьо Цусіми служив посередником між бакуфу та корейським урядом і постачав в Едо інформацію, яка приходила до Кореї з Мінського та Цінського Китаю [17, р. 78].

3 лютого російський корвет «Посадник» прибув до бухти Осакі-ура на Цусімі, за версією японського історика С. Накамура, з метою ремонту корпусу судна [7, с. 198]. Приблизно через місяць «Посадник» зайшов до Імосакі, де став на якор. Екіпаж висадився на берег, провів топографічні вимірювання місцевості, розпочав заготівлю лісоматеріалів та будівництво казарми. Капітан корабля Н. А. Бірільов поставив питання про оренду Імосакі. 12 квітня, коли російські матроси розпочали висадку на берег, мешканці села за ініціативою селянина Ясугоро намагалися завадити цьому. Ясугоро був убитий, два японці взяті у полон. Для розв'язання конфлікту голова князівства Муне Йосійорі звернувся до уряду бакуфу. У травні до Цусіми приїхав уповноважений уряду Огурі Тадамаса. Між ним та Н. А. Бірільовим відбулися переговори. Огурі ввічливо вимагав виходу росіян, але Н. А. Бірільов відхилив вимогу і заявив, що без наказу начальства з Цусіми ні за що не піде. Огурі через 13 днів очікування залишив Цусіму. Повернувшись до

Едо Огурі віддав наказ губернатору Хакодате Мурагакі Авадзі провести переговори з російським консулом Й. А. Гошкевичем про ліквідацію військово-морської стоянки росіян.

Й. А. Гошкевич, який добре знав Японію, доброзичливо ставився до її корінного населення, прийняв цю вимогу і погодився відіслати листа командуючому далекосхідною ескадрою Лихачову про відкликання «Посадника» з Цусіми. Але відповідь довго не приходила. Мурагакі тричі зустрічався з Й. А. Гошкевичем. Коли ж розмова зайшла про вимогу Н. А. Бірільова оренди ділянки території, консул відповів, що це самоуправство капітана корабля. Російський уряд бажає лише укладення з урядом бакуфу договору, який би надавав змогу охороняти Цусіму, щоб перешкодити зазіханням на неї Англії.

У цей час бакуфу вирішив зіграти на британських стратегічних інтересах, щоб зробити англійського консула Р. Алькока співучасником у справі охорони кордонів Японії. Британський корабель «Ringdove» на чолі з адміралом Гопом був відісланий на Цусіму для з'ясування намірів росіян. Адмірал Гоп вступив у переписку з Бірільовим, наполягаючи на тому, що присутність російського корабля загрожує всім місцевим європейцям вибухом незадоволення туземного населення.

1 листопада 1861 р. «Посадник» забрав із берегів Цусіми всіх своїх людей і вийшов із японських вод. Російському консулу вдалось залагодити конфлікт, але саме під час Цусімського інциденту проявилася необхідність у розширенні російської дипломатичної служби в Японії, адже віддаленість єдиного на той час російського консульства від Едо і, в даному випадку, від стратегічно важливого о. Цусіма значно уповільнювала надходження інформації, що не сприяло ефективності роботи дипломатичних представників.

Російська імперія не втручалась у кровопролитні конфлікти, що виникали між західними державами та Японією. Так, у 1862 р. у відповідь на вбивство самураями британця Річардсона англійська ескадра у якості покарання провела військову демонстрацію біля портів міста Кагосіма. Це місто на о. Кюсю було піддане жорсткому бомбардуванню з моря. На початку вересня 1864 р. міжнародна військова ескадра (Великобританія, США, Франція та Голландія) вогнем своєї корабельної артилерії повністю зруйнувала берегові батареї японців, споруджені на берегах Сімоносекської протоки. Сильному бомбардуванню з моря було піддане м. Сімоносекі (Тьосю). Росія відмовилася приєднатися до каральних дій. Улітку 1865 р. російська ескадра взагалі залишила японські води. Залишився лише один корабель – корвет «Варяг» – для потреб консульства Росії у м. Хакодате.

Ще одним способом завоювати довіру японців було надання їм медичної допомоги та налагодження контактів у науковій і культурній сферах. Разом із Татібана Косай Й. А. Гошкевич склав японсько-російський словник. Лікар Зеленський, співробітник російського консульства у Хакодате у 1859 р., став лікувати не лише підданих Російської імперії, які опинились у Японії, а й жителів міста. У 1860 р. російський ботанік К. І. Максимович прибув до Хакодате. Він знаходився в Японії майже три роки, досліджував рослинний світ Едзо і Кюсю. Добросовісно і професійно виконуючи свою справу, лікарі та науковці сприяли створенню позитивного іміджу росіян серед японського народу, що у свою чергу змушувало й японську владу бути більш лояльною і поступливою під час проведення переговорів із російськими дипломатами.

У цілому Російська імперія досягла поставлених цілей при встановленні дипломатичних відносин з Японією. Перший російсько-японський договір відкривав для росіян три порти, надавав право торгівлі, декларував захист прав російських резидентів в Японії. Росія довела свою спроможність бути одним із головних суб'єктів далекосхідної політики. Успіху вдалося досягти завдяки тому, що особлива увага зверталася на принцип невтручання у внутрішнє життя Японії.

Російська дипломатія характеризувалася миролюбністю, прагненням вирішити будь-які спірні питання шляхом переговорів, без застосування військової сили. А окремі випадки самоуправства російських моряків (Цусімський інцидент) не визначали загального зовнішньополітичного курсу Російської імперії.

Бібліографічні посилання

1. **Богданович Т. А.** Очерки из прошлого и настоящего Японии / Т. А. Богданович // История Японии. – М., 2008. – С. 134.
2. **Вада Х.** Представления о России в Японии: учитель, враг, собрат по страданиям / Харуки Вада // Россия и Япония в исследованиях советских и японских учёных. – М., 1986. – С. 50–61.
3. **Венюков М.** Путешествия по Приамурью, Китаю и Японии / М. Венюков. – Хабаровск, 1952. – С. 214.
4. **Елизарьев В. Н.** Южный Сахалин и Южные Курильские острова в российско-японских отношениях (XVIII – середина XIX вв.) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / В. Н. Елизарьев. – Владивосток, 2003.
5. **Куланов А.** Россия и Япония: имиджевые войны / А. Е. Куланов, В. Э. Молодяков. – М., 2007.
6. **Кутаков Л. М.** Россия и Япония / Л. М. Кутаков. – М., 1988.
7. **Накамура С.** Японцы и русские. Из истории контактов / Синтаро Накамура. – М., 1983.
8. **Подалко П. Э.** Япония в судьбах россиян: Очерки истории царской дипломатии и рос. диаспоры в Японии в конце XIX – начале XX века / П. Э. Подалко. – М., 2004.
9. Русско-японский договор о мире и дружбе, заключенный в Симодэ 7 февраля н. ст. 1855 г. // Гримм Э. Д. Сборник договоров и других документов по истории международных отношений на Д. Востоке (1842–1925). – М., 1927. – С. 52–53.
10. **Файнберг Э. Я.** И. А. Гошкевич – первый русский консул в Японии (1858–1865 гг.) / Э. Я. Файнберг // Историко-филологические исследования. – М., 1967. – С. 505–509.
11. **Файнберг Э. Я.** Русско-японские отношения в 1697–1875 гг. / Э. Я. Файнберг. – М., 1960.
12. **Файнберг Э. Я.** Установление русско-японских дипломатических торговых отношений (Посольство Е. В. Путятина. 1853–1855 гг.) / Э. Я. Файнберг // Вопросы истории. – 1969. – № 3. – С. 73–89.
13. **Шаповалова О. О.** Російсько-японські відносини (2000–2008 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / О. О. Шаповалова. – Х., 2009.
14. **Шишов А. В.** Россия и Япония. История военных конфликтов / А. В. Шишов. – М., 2000.
15. A Japan Expedition from Russia // The New York Times. – 1852. – December 10.
16. **Alcock R.** The capital of the tycoon: a narrative of a three years' residence in Japan / Sir Rutherford Alcock.. – New York, 1863. – P. 165–166.
17. **Auslin Michael R.** Negotiating with imperialism: the unequal treaties and the culture of Japanese Diplomacy / Michael R. Auslin. – Cambridge, 2006. – P. 78.
18. **Eckel Paul E.** The Crimean War and Japan / Paul E. Eckel // The Far Eastern Quarterly. – 1944. – No. 2. – P. 109–118.
19. **Franz E.** Philipp Franz von Siebold and Russian policy and action on opening Japan to the West in the Middle of the Nineteenth Century / Edgar Franz. – Munich, 2005.
20. **Franz E.** Siebold's Involvement in the Friendship Treaty between Japan and Russia / Edgar Franz // Ritsumeikan International Affairs. – 2008. – Vol. 6. – P. 99–125.
21. **Hodgson C. Pemberton.** A residence at Nagasaki and Hakodate in 1859–1860. With an account of Japan generally / C. Pemberton Hogson. – London, 1861. – P. 300.
22. Treaty of Amity and Commerce between Russia and Japan [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nytimes.com/1860/05/22/news/treaty-of-amity-and-commerce-between-russia-and-japan.htm>

Надійшла до редколегії 11.10.2010

О. Є. Ходченко

*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара***АДАПТАЦІЯ МЕНОНІТІВ У ПІВНІЧНІЙ АМЕРИЦІ:
ТРАНСФОРМАЦІЯ ІДЕНТИЧНОСТІ (1874–1923 рр.)****Розглянуто питання трансформації головних ознак групової ідентичності російських менонітів у поліетнічному суспільстві Північної Америки.***Ключові слова:* ідентичність, меноніти, конгрегація, Північна Америка.**Рассмотрен вопрос трансформации основных признаков групповой идентичности российских меннонитов в полиэтническом обществе Северной Америки.***Ключевые слова:* идентичность, меннониты, конгрегация, Северная Америка.**The question of transformation of Mennonite group identity in polyethnic society of North America is considered.***Key words:* identity, Mennonites, congregation, North America.

Меноніти як етноконфесійне, згуртоване вірою співтовариство з трьохсотрічною історією мали характерні спільні ознаки, тобто групову або корпоративну ідентичність. Групова ідентичність безпосередньо виникає з культури, менталітету та громадського устрою, які і формують соціально-психологічну спільність, а у випадку менонітів, також, і з особливостями власного віровчення, оскільки церква завжди активно і безпосередньо брала участь у формуванні кожної особистості співтовариства.

Надалі питання буде розглянуте на рівні окремих конгрегацій і всього співтовариства менонітів зокрема.

Як доведено дослідженнями, здатність до адаптації різних менонітських конгрегацій в умовах США та Канади істотно відрізнялася і залежала від групових культурно-релігійних пріоритетів. Ці ж пріоритети обумовлювали різну сприйнятливість кожною конгрегацією політичних, соціальних та культурних подій, що відбувалися навколо і впливали з часом на зміни у характерних спільних ознаках ідентичності. Такими ознаками, що відрізняли прибулих з Росії у 1874 р. іммігрантів-менонітів від решти суспільства були:

- своєрідне трактування Священного писання;
- негативне ставлення до військових конфліктів і військової служби;
- недовірливе ставлення до влади, сторожке співробітництво з владними структурами;
- прийняття віри у дорослому віці;
- релігійне виховання кожного члена співтовариства, церковний контроль над загальною освітою;
- німецька мова спілкування;
- історична культурна спадщина;
- схильність до захисту товариства від зовнішніх впливів (соціальний ізоляціонізм);
- прихильність до колективізму в поселеннях і в праці (рівні умови розподілу землі, оригінальні суспільні системи взаємодопомоги);
- схильність до сільського способу життя;
- етика особистої моралі;
- ендогамні шлюби.

Ці ознаки можна умовно згрупувати, виділивши з них три групи: релігійну (теологічну), соціальну і культурну. До *першої групи* можна віднести: трактування Священного писання, неприйняття мілітаризму, помірковане ставлення до вла-

ди, релігійне виховання та контроль за освітою, усвідомлене сприйняття віри у дорослому віці. *До другої групи:* соціальний ізоляціонізм, прихильність до сільського способу життя, колективізм, суспільні системи взаємодопомоги. *До третьої групи:* мову спілкування, історико-культурну спільність, етику особистої моралі, ендегамні шлюби.

Трансформація цих ознак із часом характеризувала і зміну рис ідентичності.

Ознаки, які віднесено до першої групи, мало змінилися у період, що розглядається (1874–1923 рр.): загальні постулати віри, усвідомлене хрещення у дорослому віці, осуд мілітаризму залишилися стійкими ідентифікаторами менонітів. Свідченням неприйняття мілітаризму є те, що тільки 6 % членів конгрегацій, які увійшли до Загальної конференції дали згоду служили у допоміжних військах у період Першої світової війни [13, с. 194]. Усі громади залишилися вірними принципу релігійного виховання дітей у родинах та церквах. Винятком у цій групі є питання відділення світської влади від церковної, а також співробітництво з владою. Світська освіта у Канаді під тиском уряду з часом була відділена від релігійної. Тільки громади Саммерфельд, Фюрстенландер і Хортиця в провінціях Саскачеван і Альберта зуміли зберегти релігійну і загальну освіту підконтрольними церкві до початку 30-х рр. XX ст. У США усі конгрегації без винятку прийняли світську освіту з розумінням. Уже в 1878–1880 рр., як необхідну для збалансованого розвитку товариства.

Співробітництво з місцевою владою було встановлено всіма конгрегаціями у США протягом перших трьох років після прибуття. У Канаді взаємодія з органами влади була розпочата громадою Бергталер із Західної колонії (провінція Манітоба) в 1882–1883 рр. [4, с. 77; 12, с. 286–287], Саммерфельд – у 1908 р. [4, с. 101], Кляйне-Гемайнде у 1911–1919 рр. [6, с. 232; 8, с. 84]. Фюрстенландер тільки вимушено виконувала муніципальні рішення і до 1920 р. фактично управляла у своїх поселеннях самостійно [12, с. 227]. Надалі Бергталер охоче співпрацювали з владними структурами, у тому числі, в політичній сфері, Саммерфельд і Кляйне-Гемайнде – сторожко і в політичній сфері активності не виявляли. У Фюрстенландер недовірливе ставлення до влади майже не змінилося. На північно-західних землях Канади більшість громад також довго намагалися мінімізувати взаємини із владою. Винятком було співтовариство Розенорт (Rosenorter), до якого входили представники різних конгрегацій з Канади і США, а також німці-лютерани [5, с. 324–325], об'єднання конгрегацій Братів-менонітів во Христі, Бергталер і менонітів з Онтаріо в районі Дідсбері Карстейрс, які охоче співпрацювали з владою і виявляли активність у місцевих політичних справах.

Друга група, а саме *соціальні ознаки ідентичності*, зазнали суттєвих змін. Переорієнтація етичних норм життя у напрямі індивідуалізму і особистого добробуту, замість колективного, зруйнували соціальний ізоляціонізм, а з ним і комунальні поселення, громадське землекористування і суспільні системи взаємодопомоги. Ці інститути збереглися тільки в громадах Саммерфельд, Фюрстенландер і Хортиця в Саскачевані. Із розглянутих соціальних ознак повсюди зберігся тільки сільський спосіб життя, у якому, починаючи з 1880-х рр. також відбулася помітна тенденція до змін. Деякі меноніти, ставши підприємцями, переселилися у міста.

У *культурній складовій ідентичності* протиборство між менонітами і домінуючим суспільством виявилось головним чином у питанні збереження німецької мови, найбільш вираженим ідентифікатором спільноти слідом за віровченням Менно Сімонса. Меноніти були культурно пов'язані з європейськими німцями, також вони більш ніж триста років розмовляли і мислили німецькою. Перехід на англійську мову був непростим. У США він здійснився порівняно швидко і безболісно, а у Канаді тривав понад п'ядесят років. Скрізь мотивація була одна – бажання молоді спілкуватися, а це було можливим лише при знанні мови нової країни. Процес підсилювався прагненням молодих лідерів проповідувати неменонітам свою віру [10]. У США культурно-лінгвістичне пристосування до

англійської мови почалося безпосередньо після переселення. До 1878 р. усі конгрегації схвалили введення англійської мови у школах [3, с. 8] і поступовоувели білінгвізм у побутове спілкування. У Канаді навпаки, крім громади Бергталер із Західної колонії і Штейнбах із Східної, усі конгрегації пручалися цьому процесу аж до 1918 р., а у провінціях Саскачеван і Альберта громади Саммерфельд, Фюрстенландер і Хортиця – до 1930-х рр. Побутове спілкування німецькою мовою в цих конгрегаціях тривало до кінця 1950-х рр. [1].

Етика особистої моралі містила в собі скромний спосіб особистого життя, осуд швидкого збагачення, хвастоців, пияцтва, паління, азартних ігор, використання модного одягу. Майнова диференціація у 1880-х рр. поступово поділила менонітів за цими маркерами на лібералів і консерваторів. У середовищі консервативних громад (Фюрстенландер, Саммерфельд, Хортиця, більшість Кляйне-Гемайнде) носіння модного одягу і зміни у зовнішньому вигляді засуджувалися. З іншого боку, ліберали доводили, що «зачіска, довжина бороди, колір одягу, довжина плаття і ширина кінців капелюха несуттєві для християнської віри» [10]. Унаслідок етичних розбіжностей виникли два культурних напрями: частина менонітів зберегли колишні моральні цінності, а інші – змінили їх, наблизивши до стандартів домінуючого суспільства, особливо у зовнішньому вигляді. Щодо питань паління, вживання алкоголю та азартних ігор навіть ліберали у своїй більшості намагаються дотепер дотримуватися старих традицій [10].

Шлюби менонітів з неменонітами були рідкісним явищем протягом усього розглянутого періоду. Наприклад, у селі Блюменорт протягом 35 років було укладено три шлюби з представниками німецьких лютеран [11, с. 5]. З англومовними канадцами за 23 роки (станом на 1897 р.) по всіх менонітських громадах у Манітобі було укладено лише п'ять шлюбів [2, с. 1].

Таким чином, можна зробити висновок, що теологічна складова ідентичності, окрім питання контролю церкви за освітою, а також культурна складова, за винятком зміни стилю одягу, а у Сполучених Штатах і в мовному питанні, практично мало змінилися. У цей же період соціальна складова ідентичності, окрім ознаки сільського статусу, змінилася істотно.

Багаторазові переселення були частиною історії менонітів. Вони йшли туди, де їм пропонували притулок від переслідувань і засоби до існування. Налаштованість мігрувати здебільшого проявляли консервативні групи. Вони першими реагували на погрози власним релігійним принципам. У той же час ліберальні групи доволі часто відсіювалися і асимілювалися протягом усієї історії менонітства [10]. Саме консерватори і були найщирішими охоронцями традицій, релігії і культури, що тривало в Північній Америці, а згодом, і в Південній Америці.

Канадські меноніти значно більше шанували традиційні риси. Вони почували себе менонітами і навколишнє суспільство бачило в них специфічну етноконфесійну спільність. Релігійно-культурну ідентичність меноніти підтримували не тільки церковним і шкільним вихованням, але й за допомогою власних видань.

У той же час, із комплексу аналізованих ознак ідентичності необхідно виділити головні. Такими, на наш погляд, є: власна віра, мова спілкування і історична спадщина. Релігія була загальнооб'єднуючим початком менонітського руху. Вона, а не етнічна приналежність була тим засобом, що консолідувала менонітів разом як етноконфесійну групу. Коли вони мігрували з однієї країни в іншу, саме віра допомагала їм вижити і сформуватися в історичному плані. Поділ менонітів на різні церковні конгрегації не був проявом різних церковних догм, він, здебільшого, віддзеркалював різні етичні цінності і підходи до життя. Церква і зараз продовжує залишатися найбільш значимою установою. Вона не тільки дає колективну підтримку, але й зберігає культурні і релігійні цінності.

Німецька мова, як ідентифікатор, незважаючи на політику асиміляції, зберіглася в Канаді як загальноприйнята мова спілкування між менонітами, а німець-

комовні школи в деяких місцях існували ще у 1986 р. [7]. У США в деяких конгрегаціях німецькою мовою користувалися до 1941 р., а викладання в декількох класах недільних шкіл збереглося до 1970 р. [3, с. 8]. Саме спроби насильницької англолінгвіфікації в Канаді стали однією із причин реєміграції частини консервативних конгрегацій [9, с. 219–220; 7].

Важливу культурологічну функцію відіграє історична пам'ять – вона формує ідентичність у часовій перспективі і встановлює зв'язок між минулим, сучасним і майбутнім. Історія для менонітів це не тільки опис подій свого життя, але й включення кожної людини в історичний процес. У менонітів склалася практика вести біографічні записи, в яких відзначали події життя кожної людини. Важливе значення мали і усні перекази, які носили більшою мірою релігійний характер. Більше ніж трьохсотрічна історія менонітів – це історія важких випробувань, змущення переселень, виживання і пристосування до нових життєвих умов в ім'я збереження і продовження богослужбового життя у межах свого віровчення. Вони були змущені відвойовувати землю у моря в Голландії, будуючи дамби, осушувати болотисті низини Вісли, що привчило їх до колективізму. Так виникли традиції компактного проживання, суспільної і фінансової взаємодопомоги, фонд допомоги сиротам і незаможним, страхування від пожеж. Упродовж століть вони користувалися гімнами і проповідями, народженими в Голландії, частково модернізованими в Пруссії і Росії, пронесли через століття принцип неопору і неучасті у воєнних діях. Постійні утиски і гоніння, переселення із країни у країну навчили їх не довіряти владі і намагатися дистанціювати співтовариство від звичаїв оточуючого соціуму. Вимушено переселившись у Пруссію, вони із часом змінили голландську мову на німецьку, зробивши її на довгий час своїм ідентифікатором. Організація компактних поселень була запозичена з господарських методів російських селян (так званий «мир»). Уведення неогороженої системи землекористування також походить із російського способу ведення господарства. Поселення, які виникли в Росії, з часом, у результаті відмінності мов спілкування, повністю сформувалися як гомогенні, що стало частиною соціальної спадщини менонітів. Формою соціальної характеристики групи стала спільна керованість сільських структур церковною і цивільною владою, а також прусське спадкоємне право (принцип неподільності ферми – землі й господарства – зароджений в Пруссії).

Усі установи, організаційні форми, мова і інші ознаки стали традиційними елементами, частиною культури менонітів і були перенесені в північноамериканське суспільство. Жодна з установ не була їх винаходом. Вони свідомо сприймали і відбирали ті форми, які були їм зручні, а церква завжди була вирішальним фактором збереження прийнятих коли-небудь рис культури. Тому релігія і історична спадщина є головними груповими ідентифікаторами цього співтовариства, де кожний віруючий є діючою особою історії.

Таким чином, незважаючи на усі дії урядів США і Канади, що проводили стосовно іммігрантів асиміляційну політику, особливо у 1914–1920-х рр., етноконфесійна група менонітів на основі об'єднуючого віровчення знайшла в собі духовні сили пристосуватися до життя в більш потужній соціальній системі, прийнявши її мову, мислення, культуру, практику ділових відносин, і в той же час успішно уникнути розпаду і асиміляції. Як етноконфесійна група, зазнавши серйозного тиску, вони не були настільки дезорганізовані, щоб утратити свою віру. Навпаки, менонітське співтовариство значною мірою є специфічною соціальною системою, закритою щодо інших конфесійних груп. Воно залишається ендегамною, досить рідко шлюби укладаються поза групою. У Канаді меноніти продовжують компактно проживати в сільській місцевості, маючи тенденцію до стійкого розширення по периферії. Їм довелося розстатися з багатьма традиціями минулих століть, але вони придбали нові, які дали можливість продовжити їхнє існування. Історія менонітів як етноконфесійної групи триває, оскільки вони відчувають і ідентифікують себе *менонітами*.

Бібліографічні посилання

1. **Bender H. S.** Sommerfeld Mennonites / H. S. Bender, A. Ens, J. Peters [Електронний ресурс] / Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online. Retrieved 17 September 2008. – Режим доступу: <http://www.gameo.org/encyclopedia/contents/S666ME.html>.
2. Daily Nor'Wester. – 1897. – 7 April. – Page 1.
3. **Deitsch, Däätsh, Düütsch, Dietsch: The Varieties of Kansas German Dialects after 150 Years of German Group Settlement in Kansas** [Електронний ресурс] / [ed. by William D. Keel]. – Режим доступу: http://www2ku.edu/.../Verieties_of_Kansas_German_Dialects.pdf.
4. **Ens G. J.** Volost and Municipality: The R.M. of Rhineland, 1884–1984 / G. J. Ens. – Canada, Manitoba, 1984.
5. **Epp F. H.** Mennonites in Canada / F. H. Epp: in 3 vols. – Toronto: , 1974. Vol. 1: Mennonites in Canada, 1786–1920. The History of a Separate People.
6. **Francis E. K.** The Mennonite School Problem in Manitoba / E. K. Francis // Mennonite Quarterly Review. – 1953. – July. – №3. – Vol. XXVII. – P. 204–236.
7. **Friesen M. W.** Bergthal Mennonites / M. W. Friesen, C. J. Dyck [Електронний ресурс] / Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online. Retrieved 20 April 2009. – Режим доступу: <http://www.gameo.org/encyclopedia/contents/B474ME.html>.
8. **Goertzen T. D.** The Mennonite Dialectic. A survey of the Culture and Physical Morphology of Steinbach / T. D. Goertzen. A Thesis of Master of Landscape Architecture, University of Manitoba, Canada, Manitoba, 2000.
9. Hague-Osler Mennonite Reserve 1895–1995. – Saskatoon, Saskatchewan: Hague-Osler Reserve Book Committee, 1995.
10. Intergroup Relations [Електронний ресурс] / The Encyclopedia of Canada's Peoples / Mennonites / [ed. by Harry Loewen]. – Режим доступу: <http://multiculturalcanada.ca/Encyclopedia>.
11. **Loewen R. K.** Old Ways under New Skies: Blumenort, Manitoba, 1874–1910 / R. K. Loewen // Manitoba History. – 1985. – № 9. – P. 3–10.
12. **Sawatsky R. J.** A Comparison of the Mennonite and Doukhobor Emigrations from Russia to Canada, 1870–1920 / R. J. Sawatsky. – Thesis for Master of Arts. – Dalhousie University, Halifax, Nova Scotia, 1998.
13. **Unruh A. J.** The Helpless Poles / Abe J. Unruh. – Freeman, South Dakota, 1973.

Надійшла до редколегії 22.01.2011

УДК 94(430): 341.341(=161.1) «1914/1918»

Т. В. Мінаєва

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

РОСІЙСЬКІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ В ТАБОРАХ НІМЕЧЧИНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ОСНОВНІ ПОРУШЕННЯ НОРМ УТРИМАННЯ

Досліджено основні порушення утримання російських військовополонених в німецьких таборах у роки Першої світової війни. З'ясовано, що Німеччина не мала належних приміщень для утримання основних мас полонених, харчування було вкрай недостатнім, полонені часто використовувалися на роботах безпосередньо військового характеру, була створена ціла система покарань полонених.

Ключові слова: військовополонені, Перша світова війна, табори для полонених, права військовополонених.

Исследованы основные нарушения содержания русских военнопленных в немецких лагерях в годы Первой мировой войны. Выяснено, что Германия не имела

соответствующих помещений для содержания основных масс пленных, питание было крайне недостаточным, пленные часто использовались на работах непосредственно военного характера, была создана целая система наказаний пленных.

Ключевые слова: военнопленные, Первая мировая война, лагеря для пленных, права военнопленных.

The body of the article goes on to discuss the problem of violations of the maintenance of the Russian prisoners' of war in the German camps throughout World War I. It should be noted, that Germany had no appropriate premises for the captured, they were often exploited at military works, food was the extremely insufficient, the punishment system for prisoners of war was introduced.

Key words: prisoners of war, World War I, camps for prisoners of war, rights of prisoners of war.

Перша світова війна за багатьма параметрами значно переважала всі попередні збройні конфлікти, а своїми наслідками кардинально змінила розвиток європейського суспільства. Мобілізовані людські ресурси, задіяні території, заподіяні руйнування виявилися небувалими в попередній історичній пам'яті людства. Безумовно, винятковою виявилася і кількість військовополонених, які опинилися на території ворожих держав при номінальному правовому захисті.

Без сумніву, найбільше постраждала Російська імперія, яка, за різними підрахунками, втратила полоненими від 2,5 млн до 3,5 млн осіб: генерал імператорської армії М. Головін говорив про 2 млн 447 тис. [4, с. 148]; радянський дослідник Б. Урланіс вказував подібну цифру – 2 млн 600 тис. [17, с. 320]; за даними Бюро по втратах Звітно-Статистичного відділу Управління РСЧА за 40 місяців війни полоненими та зниклими без вісти Росія втратила 3 млн 638 тис. полонених [12, с. 30]; британський дослідник Н. Фергюсон наводив цифру мінімум – 2,5 млн полонених та максимум – 3,5 млн полонених російської армії [21, с. 368]. Зрозуміло, що для російського суспільства, яке, крім того, до кінця війни занурилося у процес невідворотного розпаду імперії, масовий полон набув ознак катастрофи за військовими та соціально-політичними наслідками.

У роки війни та безпосередньо після її закінчення тема полону була вкрай популярною, мала політичну та літературну привабливість: виходили різноманітні звіти комісій про становище полонених у ворожих державах [7; 9], публікувалися спогади колишніх полонених та свідків полону [2; 5; 15; 18] які, втім, не були позбавлені певного пропагандистського забарвлення. Однак поступово тема втратила свою злободенність і була забута на десятиліття, окрім поодиноких публікацій [6; 19; 20]. Лише з 90-х рр. ХХ ст. почалося відродження інтересу до, здавалося, вже назавжди забутої теми. На сьогодні йде процес вивчення різних аспектів військового полону в роки Першої світової війни: з'являються тематичні видання [8; 22], окремі наукові статті [13; 14; 23] в контексті вивчення наслідків Першої світової війни.

У даній статті автор робить спробу проаналізувати основні порушення щодо утримання російських полонених у німецьких таборах у роки Першої світової війни.

До початку війни вже існували певні напрацювання у сфері права полоненого. Так, поводження з військовополоненими регулювалося двома міжнародними гаазькими конвенціями 1899 р. та 1907 р., та внутрішніми законами кожної з держав-учасниць військового конфлікту. У Німеччині вже на початку ХХ ст. існувала власна обґрунтована «теорія війни», в якій знайшлося місце і для відображення ставлення до полонених, що в цілому співпадало з міжнародними нормами. Зокрема, було зафіксовано загальноприйняте тлумачення, що полонені – це особи, «які... виконували свій обов'язок і корилися наказам згори, а тому в їх взятті в полон (держава. – Т. М.) бачить гарантію своєї безпеки, а не їх покарання»

[3, с. 13]. У 1908 р. німецьким генеральним штабом було видано вже окреме положення про військовополонених. Однак початок Першої світової війни показав ілюзорність та безсилість існуючих правових норм щодо забезпечення бодай елементарних прав полонених, які почали надходити чисельними партіями вглиб воюючих держав: не вистачало місць для їх розташування, лазаретів для розміщення поранених полонених, продовольчого та медичного забезпечення.

Говорячи про умови перебування військовополонених російської армії в німецьких таборах, варто зазначити, що найбільше порушень норм утримання спостерігалось саме в перші два роки війни, коли ще не було сформовано чіткої табірної системи. Уже перші місяці ведення боїв призвели до концентрації в Німеччині великих мас полонених, що створило серйозну проблему щодо їх розміщення та утримання.

Розміщення полонених. Стаття 5 Додатку до IV Гаазької конвенції 1907 р., ратифікованої у тому числі й Німеччиною, говорила: *«військовополонені можуть бути піддані розміщенню в місті, фортеці, таборі чи якому-небудь іншому місці із зобов'язанням не виходити за визначені межі; але власне ув'язнення може бути застосоване по відношенню до них лише як необхідна міра безпеки і виключно поки існують обставини, які вимагають цієї міри»* [10, с. 24]. За німецьким положенням про військовополонених щодо забезпечення їх житлом було зазначено, що приміщення повинні бути *«по можливості здоровими, чистими та пристойними»* [3, с. 15]. Проте в умовах війни дотримуватися відповідних положень чинного на той час міжнародного законодавства щодо полонених ставало дедалі складніше. У цілому, система утримання військовополонених протягом тривалого часу та у величезних кількостях склалася в Німеччині протягом 1915 – початку 1916 рр., коли стало зрозумілим, що закінчення війни відтягується на невизначений термін.

Німецька система утримання полонених базувалася на військово-територіальному устрої країни. У військовому відношенні Німеччина була розподілена на армійські корпуси, в кожному з яких був наявний свій генерал-інспектор військовополонених і при ньому офіцер, які кожного місяця об'їжджали місця розташування полонених цього корпусу, робили звіти для військового міністерства, звідки надходили всі директиви [5, с. 73]. За даними російської дослідниці Т. Симонової, табори для полонених у Німеччині поділялися на дві категорії. До першої належали так звані «головні», які розташовувалися в 20 військових округах Німеччини: 113 таборів для нижніх чинів, 37 – для офіцерів та 149 лазаретів. До другої категорії відносилися 235 таборів, розташованих на території, окупованій Німеччиною [14]. У цілому ж, система утримання полонених включала в себе т. зв. пересильні табори для короткотривалого утримання, великі стаціонарні солдатські та офіцерські табори, а також табори для утримання «робочих команд» на місцях їх зайнятості по всій території Німеччини.

Варто зазначити, що утримання військовополонених російської армії мало чітко диференційований характер. У переважній більшості командний склад розташовувався в окремих офіцерських таборах, під які німці облаштовували внутрішні фортеці, старі замки, деякі курортні приміщення, старі казарми, корпуси недіючих заводів тощо. Якщо ж невеликі групи офіцерського складу російської армії потрапляли до солдатських таборів, то там для них виділяли окремі приміщення і будь-які контакти з нижчим складом були суворо заборонені [13, с. 68]. У цілому умови проживання офіцерів у таборах були відносно стерпними, хоча самі офіцери, які побували в полоні, скаржилися на суцільне презирство з боку німецької табірної адміністрації та нестерпні умови проживання. Так, російський полонений офіцер Фомін згадував про 6 місяців, проведені в офіцерському таборі на околиці м. Бескова. Під табір було відведено старий місцевий замок, який давно не ремонтувався, наявні дірки в підлогах було забито металевим листами та на

вікнах поставлено металеві решітки. Сам табір був розрахований на 120 офіцерів. Більша частина полонених розташовувалася у трьох кімнатах на другому поверсі, по 25–30 осіб у кожній, та у двох кімнатах на першому поверсі по 13 осіб у кожній. У всіх кімнатах ліжка розташовувалися у два яруси. Невеликий двір для прогулянок, який мав сімдесят кроків у довжину та шістдесят у ширину, був обнесений фортечною стіною, і, крім того, для уникнення підкопів з боку полонених, за сажнів два від стіни було поставлено високу дротяну огорожу, а в центрі розташовувалися помийна яма та відхоже місце [18, с. 43–46]. Однак, заборони в переважній більшості, мали дріб'язковий характер (наприклад, курити можна було лише в чітко відведений для цього час, це саме стосувалося й гасіння світла і т. п.).

Що ж стосується рядового складу полонених з рядів російської армії, то їхні місця розташування важко навіть назвати житлом у прямому розумінні слова, оскільки до цієї категорії зараховувалися землянки та дерев'яні бараки без належного опалення, часто без вікон, з великими дерев'яними нарами тощо. Взагалі перші місяці війни рядові полонені в переважній своїй більшості змушені були розташовуватися на голій землі під відкритим небом за будь-якої погоди з огляду на відсутність достатньої кількості приміщень для їх розміщення. Тому спочатку полонені або спали на землі, або власноруч рили землянки та траншеї, а згодом, знову ж таки власними силами, будували дерев'яні чи кам'яні бараки із залученням до роботи постійно прибуваючих полонених [9, с. 161]. Така ситуація спостерігалася з деякими варіаціями в більшості місць утримання полонених у Німеччині, особливо в кінці 1914 – протягом 1915 рр.

І хоча вже з 1915 р. почали організовувати інспекційні поїздки по таборах Німеччини та Австро-Угорщини, які мали на меті виявити ситуацію на місцях, з'ясувати як виконуються міжнародні норми щодо утримання та розміщення полонених, підтвердити чи спростувати чутки, які ходили про умови життя в полоні, в цілому звіти мали негативний характер. Відзначаючи певні покращення умов, відмічалось, що, як правило, полонені розташовувалися в землянках, дерев'яних чи дощатих бараках без підлоги і майже без печей, іноді – з рифленого заліза. У переважній більшості таборів були відсутні опалення, освітлення, вентиляція, часто – вікна [14]. Згадуючи про перебування в таборах, полонені оперували такими виразами як *«сире та затхле повітря»*, *«чорна закопчена стеля»*, *«сирі, запліснявілі стіни»*, *«земляна брудна підлога»*, *«дерев'яні нари»* тощо [16, с. 56]. Зрозуміло, що такі умови проживання солдат, які страждали взимку від морозів, а у весняно-осінній період від дощів, сприяли поширенню серед полонених різноманітних хвороб та масових епідемій, що ускладнювалося неякісним та недостатнім харчуванням.

Раціон полонених. Продовольче забезпечення військовополонених у таборах Німеччини було, мабуть, найскладнішою проблемою серед усього спектра наявних невідповідностей щодо норм міжнародного військового права, хоча в німецькому законодавстві передбачалося положення про достатнє харчування; разом з тим, відзначалося, що полонені *«зобов'язані задовольнятися місцевими можливостями харчування»* [3, с. 16]. Із затягуванням війни та переходом її до позиційної стадії, продуктових запасів для мас зголоднілих військовополонених катастрофічно не вистачало.

Сотні тисяч людей вели голодне жалюгідне існування. В огляді діяльності Надзвичайної Слідчої Комісії за період з 29 квітня 1915 р. по 1 січня 1916 р. харчування рядових полонених з деякими варіаціями зводилося до такого: вранці кава з жолудів або цикорію без цукру і молока або чай, іноді це заміняли «бовтанкою» з води і борошна або з картопляним крохмалем; на обід – водянистий суп без м'ясного навару, який складався зі шматків овочів (картоплі, буряку або моркви), які часто були нечищеними, а іноді й немитими; на вечерю полонені отримували знову по склянці кави або чаю; хліб видавався по ½ фунта (приблиз-

но 200 грам) на добу на одну людину, причому був украй поганої якості, випечений із борошна зі значними домішками молотої соломи, гнилої картоплі, висівок, а іноді й деревної тирси [9, с. 107, 110, 115, 120–121, 129, 131, 144, 152]. Зрозуміло, що такий раціон не міг забезпечити навіть мінімальну насиченість полонених. Постійне відчуття голоду з часом призвело до того, що полонені почали ритися в сміттєвих ямах, сподіваючися знайти там хоча б щось їстівне.

Е. Ремарк, учасник Першої світової війни, який під час війни був на курсах в одному з тилових таборів, поруч з яким знаходився табір для полонених російської армії, писав: *«Ми виливаємо в бочки лише те, що не можна дістати черпаком. Крім того, ми іноді кидаємо туди шкірку від брукви, зацвілі хлібні кірки тощо. Ось це рідке, мутне, брудне місиво і розшукують полонені. Вони жадібно вичерпують його зі смердючих бочок і забирають, ховаючи під своїми гімнасттерками»* [11, с. 145–146]. Подібні випадки зафіксовані і Надзвичайною Слідчою Комісією в таких таборах, як, наприклад, табір при Бранденбурзі, Гамельні, Гаммерштейні, Ордруфі, Стендалі, Ерфурті та в деяких інших [9, с. 110, 115, 121, 129, 140, 144 та ін.]. Таким чином, указані факти свідчать про вкрай незадовільний стан продуктового забезпечення полонених у німецьких таборах, що посилювалося ще й відсутністю цілеспрямованої, налагодженої допомоги з боку державної влади Російської імперії, а окремі посилки та грошові перекази з боку рідних або окремих організацій не могли задовольнити потреби навіть у найнеобхіднішому.

Використання полонених на роботах. Постійне недоїдання негативно впливало на самопочуття полонених, проте голод, хвороби та різного ступеня складності поранення не звільняли їх від виконання різного роду робіт на території таборів або за їхніми межами.

За положенням статті 6 Гаазької конвенції: *«державна може залучати військовополонених до робіт відповідно до їх чину та здібностей, за виключенням офіцерів. Роботи ці не повинні бути надто важкими і не повинні мати ніякого відношення до військових дій»* [10, с. 24]. Німецьке законодавство про використання праці військовополонених говорило, що роботи не повинні *«безпосередньо слугувати військовим операціям супроти батьківщини полонених»* [3, с. 15]. Проте, коли стало зрозуміло, що війна затягнулася на невизначений термін, військова влада Німеччини знехтувала всіма розпорядженнями і почала використовувати працю полонених на власний розсуд. Отож, як і передбачалося відповідним положенням німецького законодавства, на перший план вийшла *«військова необхідність і безпека держави..., а не міркування про те, щоб у будь-якому випадку не чіпати полонених»* [3, с. 18].

Окрім виконання різноманітних робіт безпосередньо в таборах (прибирання територій, очищення відхожих місць та вигрібних ям тощо), на суспільних та приватних роботах (полонених залучали до сільськогосподарських робіт, до прокладання доріг та каналів, до дренажу боліт та укріплення річкових берегів, розподіляли по заводах і вугільних шахтах), військовополонених примушували до виконання робіт, спрямованих на потреби оборони і війни в цілому (відправляли на військові заводи, які займалися виготовленням патронів та колючого дроту, примушували рити окопи і т. п.) [7].

У цілому, вже на кінець 1915 р. в Німеччині склалася система трудової зайнятості військовополонених. За даними німецького дослідника Й. Ольтмера, в т. зв. «основні табори», яких на кінець війни було вже 175, заселялися лише непрацездатні, унтер-офіцери та звільнені від робіт полонені. Переважна більшість взятих у полон вже була інтегрована у військову економіку і розміщувалася там, де знаходилося їхнє місце роботи – або в маленьких таборах робітничих команд або поодинокі в будинках роботодавців [23, с. 86].

Зазначимо, що крім використання полонених на сільськогосподарських роботах, де вони складали значну частку робочої сили, вагомий відсоток їх було залу-

чено безпосередньо у військовий сектор німецької економіки. Радянський дослідник О. Мальков наводив дані Міжнародного Червоного Хреста щодо використання праці полонених у всіх сферах військового виробництва та безпосередньо на фронті. Так, у Німеччині роботи поділялися на фронтові під вогнем (5,9 %), фронтові поза сферою вогню (27,9 %), на військових заводах (18,7 %), інші роботи на військові потреби (47,5 %). У цілому, відсоток всіх полонених, яких залучали до виконання військово-примусових робіт, становив 33,8 % [6, с. 34–35]. Особливо практика використання полонених на військових роботах посилювалася в останні роки війни, коли всі сили були кинуті на досягнення єдиної важливої мети – порятунку німецького народу.

Саме практика використання полонених на роботах, пов'язаних з військовим сектором, робота на військових заводах та фабриках, при ритті окопів тощо породжували в російському суспільстві двоєке ставлення до них: з одного боку існувало співчуття до їхньої долі, а з іншого – подібні відомості сприяли розповсюдженню негативного ставлення до них; діапазон почуттів варіювався від повної байдужості аж до відвертого презирства. Саме про появу антипатичних настроїв та негативного ставлення до цієї військової категорії, які волею випадку чи свідомо опинилися під владою ворожих держав свідчили слова втікача з полону: *«Часи, коли полонені тільки зменшували кількість захисників країни і були тягарем для держави, що полонила їх, минули безповоротно. Теперішня війна поставила в питанні про полонених інші проблеми, і Німеччина вирішила їх з притаманною їй жорстокістю та цинізмом... Адже німці не лише замінили полоненими всіх здатних носити зброю, але, прикутих необхідністю до ґрунтових робіт, вони перетворили їх в буквальному сенсі слова в воюючих, у наших ворогів... Як інакше назвати людей, які підвозять під артилерійським вогнем снаряди, призначені для бомбардування наших позицій, будують дороги, мости і траншеї на передових позиціях супротивника? І йдуть тижні, місяці, роки, людська природа зникає до всього, і мерзена, підневільна справа служіння проти своєї країни стає для багатьох звичною справою... Адже німці вже встановили сортування «добросовісних» та «несумлінних» полонених!»* [15, с. 3]. Існували різні способи примусу до виконання тих чи інших робіт: *«Різки, кайдани, цькування собаками, підвішування, розп'яття, занурення в холодну воду, скорочення і без того незначного пайку, приклади, штики і до розстрілу включно – ось заходи примусу полонених до роботи, які застосовуються німцями»* [цит. за: 13, с. 69]. Таким чином, табірна адміністрація Німеччини не лише фізично «зношувала» організми людей на важких роботах, морально «ламала» полонених, вона ще й використовувала різноманітні види покарань за найменший непослух виконувати розпорядження вартівих.

Покарання полонених. Ще однією «особливістю» перебування у полоні були покарання та, іноді, необґрунтовані жорстокості по відношенню до військовополонених з боку табірної охорони, що часто виходило за рамки передбачених покарань у міжнародних конвенціях та внутрішньонімецьких правилах та розпорядженнях. Щоправда, ці формулювання часто були настільки розмитими та неточними, що розв'язувало руки на місцях та дозволяло їх інтерпретувати на свій смак та розсуд. Так, стаття 8 Гаазької конвенції говорила: *«будь-яка непокоря з їх боку (військовополонених – Т. М.) дає право на застосування до них необхідних суворох методів»* [10, с. 24–25]. Види покарань та міра їх жорстокості залежали як від індивідуальних якостей німців-вартівих, так і від депресивного стану, нав'язаного затяжним характером та невизначеністю у війні, військовими невдачами на фронтах тощо.

Звичною справою було побиття палицями, різками, джгутами, особливими тонкими плітками та прикладами рушниць; полонених на тривалий термін позбавляли гарячої їжі та залишали на хлібі та воді; іноді їх по кілька годин змушували стояти в строю; зрідка полонених заковували в кайдани, причому кайдани

одягалися таким чином, що права рука полоненого з'єднувалася ланцюгом з лівою ногою і в такому стані вони проводили весь час покарання. Найважчим покаранням було прив'язування або підвішування до стовпа; в першому випадку полоненого ставили до стовпа, прив'язаним за ступні ніг та на рівні грудей дротом чи мотузкою і тримали в такому положенні кілька годин; при підвішуванні полонений прив'язувався до стовпа за руки з таким розрахунком, щоб він міг торкатися землі тільки пальцями ніг або покараного просто підтягували вверх на мотузці, якою були зв'язані над головою руки [9, с. 111, 112, 117, 122, 125 та ін.]. Перераховані види покарань були найпоширенішими, проте всі вони без винятку змушували військовополонених нестерпно страждати, аж до втрати свідомості від болю, а іноді й закінчувалися смертю полонених, виснажених хронічним недоїданням та хворобами.

Ось що писав один з лікарів, який побував у солдатському таборі для полонених: *«Напівголодне існування полонених, відсутність захисту їх інтересів, непосильна робота швидко зношують організм полоненого, приводять до його загибелі, проводячи попередньо через шлях важких, нелюдських фізичних та душевних страждань»* [цит. за: 13, с. 69]. Настільки важкі умови життя в таборах полонених рядових російської армії супроводжувалися великою смертністю серед полонених. У таких важких (нестерпних і у фізичному, і у психологічному плані) умовах багато хто провів від кількох місяців до восьми років. З полону поверталися додому фізично виснажені, морально та психічно зламані люди, більшість з яких так і не змогла адаптуватися та знайти своє місце у російському післявоєнному суспільстві, яке швидко та кардинально змінювалося.

Отже, перебування військовополонених російської армії в таборах Німеччини супроводжувалося рядом порушень наявних на той час міжнародних положень щодо їх утримання як категорії обеззброєного ворога. Табори для утримання полонених не відповідали жодним стандартам щодо житлових приміщень, майже завжди полонені перебували в напівголодному стані, виконували ними роботи в непосильному обсязі підривали здоров'я, а покарання та постійні знущання табірної охорони часто призводили до каліцтва та смерті. Утім, і дотепер перебування у полоні російських військовослужбовців Першої світової війни залишається вивченим фрагментарно і потребує подальшого дослідження.

Бібліографічні посилання

1. Альбат Г. П. Сборник международных конвенций и правительственных распоряжений о военнопленных (С библиографическим указателем) / Г. П. Альбат. – М., 1917.
2. Базилевич М. П. Положение русских пленных в Германии и отношение германцев к населению занятых ими областей царства Польского и Литвы / М. П. Базилевич. – Пг., 1917.
3. Военные обычаи в сухопутной войне. Составлено германским генеральным штабом в 1902 г. / пер. с нем. Генерального Штаба Полковник Михельсон. – СПб., 1904.
4. Головин Н. Н. Военные усилия России в мировой войне / Н. Н. Головин. – Париж, 1939. – Т. 1.
5. Казем-Бек П. Поездка по Германии во время войны русской сестры милосердия. С прибавлением извлечения из отчета по осмотру лагерей военнопленных / П. Казем-Бек. – Пг., 1916.
6. Мальков А. А. Деятельность большевиков среди военнопленных русской армии (1915–1919 гг.) / А. А. Мальков. – Казань, 1971.
7. Наши военнопленные в Германии и Австро-Венгрии (По дополнительным сведениям). – Пг., 1917.
8. Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных архивов : материалы Междунар. науч. конф. 7–8 сентября 2004 г. – М., 2006.
9. Обзор действий Чрезвычайной Следственной Комиссии с 29 Апреля 1915 г. по 1 Января 1916 г. – Пг., 1916. – Т. 1.

10. Приложение к IV гаагской конвенции 1907 г. Положение о законах и обычаях сухопутной войны // Альбат Г. П. Сб. междунар. конвенций и правительственных распоряжений о военнопленных (С библиографическим указателем) / Г. П. Альбат. – М., 1917. – С. 23–32.
11. **Ремарк Э. М.** На западном фронте без перемен / Э. М. Ремарк. – СПб., 2001.
12. Россия в мировой войне 1914–1918 года (в цифрах). – М., 1925.
13. **Сергеев Е. Ю.** Русские военнопленные в Германии и Австро-Венгрии в годы Первой мировой войны / Е. Ю. Сергеев // Новая и новейшая история. – 1996. – № 4. – С. 65–78.
14. **Симонова Т.** Русские в германском и австрийском плену в период Первой мировой войны / Т. Симонова // Журнал Московской Патриархии. – 2006. – № 5. – Режим доступа: <http://www.jmp.ru/jmp/06/05-06/09.htm> (Дата перегляду 17.09.2008)
15. Скромное геройство (из рядов французской армии) // Русские ведомости. – № 217 (21 сентября). – 1916. – С. 3.
16. **Тюкачов В.** На чужбине / В. Тюкачов. – Иваново, 1937.
17. **Урланис Б. Ц.** Войны и народонаселение Европы: людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVIII–XX вв. (Историко-статистическое исследование) / Б. Ц. Урланис. – М., 1960.
18. **Фомин В. Б.** Среди культурных варваров. 14 месяцев в германском плену / В. Б. Фомин. – Пг., 1916.
19. **Шипек А.** Военнопленные и их использование в мировой и гражданской войне / А. Шипек // Война и революция. – 1928. – № 2. – С. 64–72.
20. **Якушина А. П.** Работа большевиков среди русских военнопленных в Германии и Австро-Венгрии (1914–1918) / А. П. Якушина // Вопросы истории КПСС. – 1963. – № 3. – С. 59–69.
21. **Ferguson N.** The Pity of War / N. Ferguson. – N. Y., 1999.
22. Krieg in der Geschichte. Band 24. Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs. – Paderborn-München-Wien-Zürich, 2006.
23. **Oltmer J.** Unentbehrliche Arbeitskräfte. Kriegsgefangene in Deutschland 1914–1918 / J. Oltmer // Krieg in der Geschichte. Band 24. Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs. – Paderborn-München-Wien-Zürich, 2006. – S. 67–96.

Надійшла до редколегії 22.09.2009

УДК 94 (470) «1918»

О. Б. Грищенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДО ПИТАННЯ ПРО ОСНОВНІ ПРИЧИНИ ПЕРЕНЕСЕННЯ СТОЛИЦІ РСФРР З ПЕТРОГРАДА ДО МОСКВИ У БЕРЕЗНІ 1918 р.

На основі даних джерел та літератури з'ясовуються фактичні причини перенесення столиці більшовицької Росії у 1918 р.

Ключові слова: столиця, джерела, Петроград, Москва, більшовицький уряд.

На основании данных источников и литературы выясняются фактические причины переноса столицы большевистской России в 1918 г.

Ключевые слова: столица, источники, Петроград, Москва, большевистское правительство.

The author discovered real reason of transfer the capital of communist Russia in 1918 on basis of sources and literature.

Key words: capital, sources, Petrograd, Moscow, communist government.

Як не дивно, перенесення столиці Росії з Петрограда до Москви в 1918 р. залишається однією з найменш досліджених сторінок з історії становлення більшо-

вицької влади на теренах колишньої Російської імперії. Позиція радянської історіографії з цього питання (детальніше про це йдеться нижче) була категоричною і базувалася тільки на офіційному трактуванні, викладеному більшовицьким урядом. Однак, навіть у рамках цього «єдино правильного» пояснення, спеціальних досліджень надзвичайно мало. Найчастіше про перенесення столиці до Москви згадували поверхово, в контексті переказу процесу встановлення радянської влади та подій громадянської війни. Зазвичай, такі «дослідження» мали характер констатування самого факту перенесення (наприклад, у радянських істориків В. А. Клименка [4, с. 14] та С. Ф. Найди [10, с. 80]), інколи подавалась офіційна причина (наприклад, у М. О. Малишева [7, с. 13–14]), а дехто з істориків про цю подію взагалі «забував», вважаючи її несуттєвою і вже достатньо вивченою. Фактично лише радянський дослідник А. Л. Фрайман спробував дати комплексне пояснення причин цієї акції, проте, за умов існування в той час цензури, вони зводилися тільки до підтримки офіційної версії. Сучасна російська історична наука практично не відійшла від радянських стереотипів у цьому питанні. Можна констатувати, що на сьогоднішній день відсутні не те що монографії, а й навіть повноцінні наукові статті, в яких би висвітлювались істинні причини перенесення столиці РСФРР до Москви.

Мета дослідження – з'ясувати, які причини підштовхнули уряд В. І. Леніна на початку 1918 р. перенести столицю до іншого міста. Джерельна база – офіційні документи владних структур радянської Росії (постанова РНК про евакуацію уряду [5], радіограма РНК та ВЦВК про надання допомоги голодуючому Петрограду [3], офіційна заява радянського уряду про перенесення столиці до Москви [9], постанова IV Всеросійського з'їзду рад про тимчасове перенесення столиці РСФРР до Москви [11]), публіцистичні нариси В. І. Леніна, а також мемуарні твори тих осіб, які мали безпосереднє відношення до вищезазначеної події (спогади братів В. і М. Бонч-Бруєвичів, П. Малькова),

На підставі аналізу джерел та спеціальної літератури можна виокремити три основні причини перенесення столиці РСФРР у березні 1918 р. з Петрограда до Москви. Перша причина – це військово-стратегічна загроза з боку німецьких військ, яка нависла над Північною столицею. Радянська історіографія зазвичай намагалася довести, що головною причиною перенесення радянської столиці до Москви був саме наступ німецьких військ на Петроград, який розпочався 18 лютого 1918 р. Війська Німецької імперії швидко продемонстрували більшовикам свою перевагу над щойно створеною Червоною армією, котра ще не встигла перетворитися на боєздатну силу. 25 лютого німцями був захоплений Псков. Під загрозою опинилася не лише столиця держави, а й сама радянська влада, оскільки Петроград вважався «колискою революції» [12, с. 106]. Тому вже на наступний день Раднарком РСФРР прийняв постанову про термінову евакуацію уряду, а перевезені мали бути «мінімальна кількість керівників центрального адміністративного апарату з сім'ями, Державний банк, золото та Експедиція заготовлення цінних паперів» (тут і далі переклад з російської мій. – О. Г.) [5, с. 398]. Навіть, після укладення 3 березня 1918 р. Брестської угоди більшовики небезпідставно побоювалися близького сусідства з військами імперіалістів [6, с. 24].

Для підтвердження цих висновків історики зазвичай наводять офіційну позицію радянського уряду, котра була остаточно сформульована 12 березня 1918 р. на сторінках центральних газет: «...Раді Народних Комісарів неможливо більше залишатися і працювати на відстані дводенного переходу від німецьких військ... Задля безпеки самого Петрограда необхідно перенести столицю до Москви. Німецький імперіалізм вважає, що захоплення Петрограда стане смертельним ударом по революції і Радянській владі. Перенесення столиці до Москви продемонструє імперіалістам, що Радянська влада однаково міцно почуває себе по всій країні, і дасть зрозуміти безглуздість походу на Петроград...» [9, с. 1].

Констатуючи сам факт таємного перенесення столиці і пояснюючи свої дії, В. І. Ленін та його оточення намагалися виправдатися перед Петроградом, котрий назавжди втратив статус і привілеї столичного міста: «Ні, це не втеча з поста... Від'їжджаючи з Петрограда, Рада Народних Комісарів одночасно захищає і позицію революційної влади, і сам Петроград, який значною мірою перестає бути мішенню можливого німецького удару» [9, с. 1].

Напевно й насправді не можна заперечувати як одну з кількох саме таку причину перенесення столиці, оскільки після втрати Фінляндії, Естонії, Латвії і Литви новий державний кордон РСФРР проходив всього за 30–50 км від Петрограда. Військові спеціалісти, передусім начальник штабу Верховного головнокомандувача М. Д. Бонч-Бруевич (колишній царський генерал), наголошували також на тому, що Північна столиця надто територіально відірвана від основних масивів етнічно російських територій [2, с. 263–264]. Натомість, Москва – найбільший транспортний вузол Росії, який знаходиться на перетині стратегічних комунікацій і саме звідти радянським можновладцям було б набагато зручніше керувати боротьбою із зовнішніми та внутрішніми ворогами [2, с. 264]. До того ж Москва знаходилася доволі далеко від західного кордону – майже за 600 км.

Проте не лише ця причина була визначальною при остаточному прийнятті рішення більшовицьким урядом, хоча, слід зазначити, що саме загроза з боку Німеччини стала своєрідним прискорювачем подій.

Не менш вагомою причиною перенесення столиці стала внутрішня ситуація в Петрограді. Більшовицький переворот тут було здійснено набагато легше, ніж у Москві. Жертв майже не було. Натомість у Москві декілька днів тривали запеклі бої. Загинуло більше 200 осіб. Проте захоплений Петроград так і залишився до кінця не завойованим. Проблеми з постачанням продуктів харчування і палива дали поштовх початку постійних страйків із боку пітерського пролетаріату, а також інтелігенції (вчителів, банківських службовців, працівників пошти та телеграфів, чиновників різних державних установ). Ці події детально описував у своїх спогадах П. Д. Мальков, який у 1917–1918 рр. займав посаду коменданта Смольного, а в 1918–1920 рр. – коменданта Московського Кремля [8, с. 85–88].

Місто було переповнене солдатами-дезертирами, анархістами, кримінальними елементами, офіцерами, які не визнавали радянську владу; біженцями, котрі нещодавно повернулися з еміграції. Петроград став ідеальним місцем для шпигунів, провокаторів та терористів. Найбільш небезпечною і практично непідконтрольною верствою населення були матроси Балтійського флоту. Перебуваючи в ейфорії від отриманої свободи, «окраса і гордість революції» швидко перетворилися на звичайнісіньких мародерів, або як їх тоді називали – «матроську вольницю». Зі зброєю, захопленою на складах та кораблях, матроси наводили жах на мешканців міста, заарештовували будь-кого на власний розсуд, здійснювали самовільні обшуки, конфіскації. Нерідко такі «акції» супроводжувалися масовими вбивствами, найчастіше від імені революції, під прикриттям мандата, наданого більшовиками [1, с. 171–198]. Пограбування винних запасів Зимового палацу поклало початок масовим п'яним погромам. Згідно зі свідченнями коменданта Смольного П. Малькова, зазвичай такі погроми супроводжувалися відвертим розбоям, а нерідко – і вбивствами [8, с. 97–104].

До того ж це підсилювалось специфікою Петрограда як портового міста. У місті постійно перебувала значна кількість іноземців, які переважно негативно ставилися до нової влади. Свій внесок у дезорганізацію міського життя зробили військовополонені німці, австрійці та угорці. Петроград був практично некерований, особливо у нічні години. Бунти і змови проти Рад поширювалися з надзвичайною швидкістю. Майже щодня в Петрограді викривали збройні угруповання політичного та кримінального характеру з відвертими антирадянськими намірами [8, с. 91–124]. Об'єднувалися монархісти і есери, меншовики і октябристи

ти, кадети і анархісти. Навіть більшовицькі високопосадовці не почували себе в безпеці. 1(14) січня 1918 р. був здійснений замах на В. Леніна. За даними сучасників, тоді розслідування встановило, що його організаторами були монархісти [1, с. 327–342; 6, с. 84]. Міський голова М. І. Калінін та голова Петроградської ради Г. Є. Зінов'єв були безсилі в обставині повного безвладдя та анархії. Спроби більшовиків припинити хаос шляхом масового терору закінчилися провалом, оскільки на той час ще не існувало такої сили, на яку можна було б покластися у вирішенні цього питання. Структури ВНК тільки формувалися, новостворена міліція ще була досить слабка. Не можна було покладатися ні на Петроградський гарнізон, ні на Червону гвардію, ні тим більше на матросів. Довірою вождя революції користувалися лише окремі підрозділи старої армії, а саме латишські стрілки, котрі славилися своєю залізною дисципліною. Вони несли охорону Смольного, а також виконували спеціальні доручення радянського керівництва. Проте їх було надзвичайно мало – у грудні 1917 р. їх було 300 осіб, в наступному місяці – близько 1 тис. [8, с. 73–76].

Отже, більшовики були налякані не стільки військовою загрозою Петрограду ззовні, стільки ситуацією в самому місті. Замах на життя В. І. Леніна, «матроська вольниця», постійні страйки та змови вели до цілком логічного висновку – з міста треба від'їжджати у більш спокійне місце. І таким місцем стала Москва. Звісно більшовики не надто тішили себе думкою, що там все тихо і спокійно. У дещо провінційній тоді Москві також були свої антисоціальні елементи, проте вони мали передусім кримінальний, а не політичний характер.

Ще однією причиною переїзду радянського уряду до Москви був брак продуктів харчування і палива. Узагалі ця проблема була «одвічною» для міста Св. Петра, оскільки воно знаходилося в географічній ізоляції від села та паливних центрів. Лише завдяки залізничним та морським комунікаціям Петрограду завжди вдавалося вирішувати продовольчу та паливну проблему. Земля, на якій знаходилося місто, не відносилася до найбільш родючих ґрунтів Росії. Хліб, м'ясні та молочні продукти зазвичай привозили з українських земель або з російських центральних чорноземних губерній (Тамбовської, Рязанської, Тверської та ін.). Петроградська промисловість та пересічні мешканці у довоєнні часи зазвичай користувалися імпортованим вугіллям та нафтою, переважно з Британії та Німеччини. У зв'язку з війною та економічною блокадою радянської Росії постачання палива з-за кордону припинилося. Комунікації Центральної Росії були дезорганізовані десятками тисяч дезертирів, що втікали з фронту. Безлад на транспорті не давав можливості забезпечити столицю донецьким вугіллям, кавказькою нафтою та продуктами харчування. Згідно зі слушними зауваженнями А. Фраймана, окупація німецькими військами України, а також відверта ворожість з боку Дону та Кубані до радянської влади взагалі поставили Петроград на межу катастрофи [12, с. 169–171].

Відсутність палива стала основною причиною перебоїв у роботі промислових підприємств та міського транспорту. Припинили свою діяльність декілька великих заводів: чавунний «Лангезіппен», машинобудівні «Айваз», «Роберт Круг», «Сіменс-Шуккерт» [12, с. 169]. На межі закриття перебували Обухівський, Охтинський і Путіловський заводи, які виготовляли зброю і боєприпаси. Робітники не отримували навіть мізерної заробітної платні, котру й так «з'їдала» інфляція.

Залізною рукою Петроград узяв голод. П. Мальков підкреслював, що взимку 1917–1918 рр. нерідкими були випадки, коли охоронці Смольного інституту втрачали свідомість прямо на своєму посту від хронічного недоїдання [8, с. 69–72]. Напівголодне існування працівників РНК та ВЦВК згадує у своїх спогадах й управляючий справами Раднаркому В. Д. Бонч-Бруєвич [1, с. 133]. Якщо голодувало радянське керівництво [8, с. 79], то годі вже казати про пересічних громадян. 27 лютого 1918 р. щоденний хлібний пайок пітерського пролетарія зменши-

ли до чверті фунта (менше 120 г). Але навіть за такої норми видатків запасів у місті було всього на 5 днів. Картоплі, цукру, м'яса, масла не було зовсім. Одразу ж виник «чорний ринок», з яким не надто результативно боролися працівники Надзвичайної комісії [12, с. 171]. 28 лютого Президія ВЦВК та Комітет революційної оборони Петрограда звернувся по радіо до усіх Рад країни з вимогою надати негайну продовольчу допомогу столиці [3, с. 502]. Проте провінції не надто поспішали з допомогою.

Більшовики сподівалися, що в Москві, яка знаходиться у самому центрі «хлібних районів» Росії, можна набагато ефективніше вирішувати ці проблеми шляхом насильницького вилучення продовольства у селян (т.з. продрозкладки). До того ж Москва знаходилася на перетині стратегічних комунікацій, що сприяло б ефективнішому постачанню нової столиці товарами першої необхідності.

Увечері 10 березня 1918 р. В. І. Ленін та інші радянські посадовці таємно вихали з Петрограда до Москви [1, с. 217–224]. Більшовики добре розуміли, що залишають місто напризволяще. У разі нового наступу німецьких військ Петроград був приречений. Він назавжди втратив столичний статус, тобто був позбавлений основних функцій, котрі поклав на нього ще Петро І. 16 березня 1918 р. IV Всеросійський з'їзд рад, скликаний для ратифікації Брестської угоди, узаконив факт, який вже здійснився, і проголосив тимчасове перенесення столиці РСФРР до Москви [11, с. 53–54]. Проте Москва залишилася столицею РСФРР (а далі – СРСР та Російської Федерації) і після закінчення громадянської війни.

Таким чином, раптове і таємне перенесення столиці РСФРР до Москви 9–12 березня 1918 р. було зумовлене низкою причин геополітичного та внутрішньополітичного характеру. Не відкидаючи самого факту можливої військової загрози для Петрограда з боку німецьких військ, можна впевнено констатувати, що більшовицький уряд на той час керувався передусім внутрішніми соціально-економічними чинниками. Саме вони привели до того, що два найбільших міста Росії назавжди помінялися своїми ролями. До того ж Північна столиця залишалася втіленням старого дореволюційного світу, який відверто вороже ставився до радянської влади. Для більшовиків це було абсолютно неприйнятним.

Бібліографічні посилання

1. **Бонч-Бруевич В. Д.** Воспоминания о Ленине / В. Д. Бонч-Бруевич. – М., 1969.
2. **Бонч-Бруевич М. Д.** Вся власть Советам / М. Д. Бонч-Бруевич. – М., 1964.
3. Декреты Советской власти / гл. ред. Г. Д. Обичкин. – М., 1957. – Т. 1. 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г.
4. **Клименко В. А.** Борьба с контрреволюцией в Москве. 1917–1920 / В. А. Клименко. – М., 1978.
5. **Ленин В. И.** Проект постановления СНК об эвакуации правительства / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений : в 55 т. (далі – ПСС). – М., 1981. – Т. 35. – С. 398.
6. **Ленин В. И.** Политический отчет Центрального комитета на VII экстренном съезде РКП(б) / В. И. Ленин // ПСС. – М., 1969. – Т. 36. – С. 3–26.
7. **Малышев М. О.** Оборона Петрограда и изгнание немецких окупантов с северо-запада в 1918 году / М. О. Малышев. – Л., 1974.
8. **Мальков П. Д.** Записки коменданта Кремля / П. Д. Мальков. – М., 1987.
9. Москва – столица Советского государства (официальное обращение ВЦИК и СНК РСФСР) // Известия ВЦИК. – 1918. – № 46. – 12 марта.
10. **Найда С. Ф.** Триумфальное шествие советской власти / С. Ф. Найда. – М., 1957.
11. Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик : сб. док. в 3 т. / гл. ред. М. П. Георгадзе. – М., 1959. – Т. 1.
12. **Фрайман А. Л.** Революционная защита Петрограда в феврале-марте 1918 г. / А. Л. Фрайман. – М.; Л., 1964.

Надійшла до редколегії 25.11.2010

УДК 94(47+477)

О. Ю. Коломоєць*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара***ДО ПИТАННЯ ПРО ВНУТРІШНЬОПАРТІЙНУ БОРОТЬБУ
НАПЕРЕДОДНІ XV З'ЇЗДУ ВКП(Б)****Проаналізовано роль ліквідації нелегальної друкарні опозиції у внутрішньопартійній боротьбі перед XV з'їздом ВКП (б).***Ключові слова:* XV з'їзд ВКП(б), опозиція, більшовики-ленінці, Л. Троцький.**Проанализирована роль ликвидации нелегальной типографии оппозиции во внутрипартийной борьбе перед XV съездом ВКП(б).***Ключевые слова:* XV съезд ВКП(б), оппозиция, большевики-ленинцы, Л. Троцкий.**The author examines the role of the elimination of illegal printing press of opposition in the inner-party struggle before the XV Congress of the CPSU (b)***Key words:* XV Congress of CPSU (b), opposition, Bolsheviks-leninists, L. Trotsky.

У сучасній історіографії склався певний погляд на події XV з'їзду ВКП(б). Дослідники (Р. В. Девіс, Е. Х. Карр, С. Павлюченков та ін.) відзначають масштабні виключення з партії, що стали найбільш значною чисткою після 1921–1922 рр. Проте в науковій літературі досі фрагментарно висвітлена внутрішньопартійна боротьба, що передувала з'їзду, яка і зробила можливими такі рішучі дії щодо опозиціонерів.

Друга половина 1927 р. відзначилася як для владної групи, так і для опозиції активною підготовкою до чергового, XV з'їзду ВКП(б). Проте вже в липні–серпні стало зрозуміло, що влада намагатиметься якомога більше дискредитувати опозицію та обмежити її можливості у висловленні своїх поглядів. Зокрема, на об'єднаному пленумі ЦК та Центральної контрольної комісії (далі – ЦКК) ВКП(б), що відбувся 29 липня – 9 серпня, було поставлене питання про виключення Г. Зинов'єва і Л. Троцького із ЦК партії, в результаті чого опозиція була змушена піти на численні поступки у дусі пом'якшення своєї позиції, відмови від тези про Клемансо (тракувалася керівництвом партії як намір опозиції у випадку війни виступити проти уряду і захопити владу) та про термідоріанське переродження партії. Проте у резолюції пленуму відзначалося, що «Об'єднаний пленум ЦК та ЦКК не має підстав ручатися, що відступ опозиції і відмова її від низки помилок є цілком щирими», також було висловлено заклик до всіх організацій та членів партії вжити заходів, щоб фракційні угруповання та фракційні виступи були безумовно ліквідовані. Цей заклик було почуто в місцевих організаціях: згідно із зведенням інформвідділу ЦК «Підсумки обговорення рішень серпневого (29 липня – 8 серпня 1927 р.) Об'єданого Пленуму ЦК і ЦКК у місцевих парторганізаціях» також повідомлялося, що проти партлінії голосувало по всіх типах зборів не більше 0,4 % всіх присутніх [13, с. 12]. К. Радек, аналізуючи результати пленуму, дійшов висновку, «що ніякої дійсної дискусії фракція Сталіна не дасть», а також, що опозиції, в найкращому випадку, нададуть можливість надрукувати декілька статей, щоб згодом посилатися на те, що партія мала можливість «вислухати обидві сторони» [1, с. 75].

Дійсно, на шляху популяризації своїх ідей серед рядових партійців опозиція зіткнулася з численними труднощами. Безпосереднє спілкування з партійними масами було повністю під контролем влади: проводився відбір надійних осіб на збори партактиву, подекуди зустрічі проводилися за допомогою «невеликих, але готових на все груп», які «криками, погрозами, свистом, лайкою зривали ви-

ступи опозиціонерів». Ці та інші факти члени опозиції (Г. Зинов'єв, А. Петерсон, М. Муралов, Л. Троцький) виклали у зверненні до Політбюро ЦК, Президії ЦКК та ВККІ від 6 вересня 1927 р. [1, с. 99–109]. Розроблену опозицією політичну платформу більшовиків-ленінців відмовилися друкувати державні друкарні. З приводу цього І. Сталін писав у листі до Г. Орджонікідзе (голови ЦКК), що опозиція не тільки не заспокоїлася, а, навпаки, посилила свою фракційну роботу, «зладила цілу брошуру... зажадала її публікації (це було 3-го вересня) і негайного відкриття дискусії. Ми відмовили і заборонили її поширення надалі до розгляду цього питання найближчим пленумом. «Платформу» і відповідь Політбюро і Президії ЦКК розіслали всім членам ЦК і ЦКК» [3, с. 348]. Таким чином, зіткнувшись із прямою заборобою поширення своїх поглядів, опозиція була змушена вдатися до нелегальних методів.

Про одну з таких спроб писав у своїх спогадах Віктор Серж (псевдонім В. Кібальчича): «Старий активіст, у минулому канадський товариш Троцького, а нині директор однієї ленінградської друкарні Фішелєв таємно надрукував нашу «Платформу» [12, с. 270]. Дійсно, М. Фішелєв допоміг опозиції, надрукувавши її платформу під обкладинкою твору Д. Фурманова «Шляхи боротьби». Проте Віктор Серж допускає певну неточність – Фішелєв працював у Москві, а не в Ленінграді; крім того, ймовірно, їхнє знайомство з Л. Троцьким відбулося у США, де Фішелєв видавав газету «Новий світ» [13, с. 14]. Фішелєва було заарештовано, і на його захист написав листа М. Бухаріну С. Зорін (був кандидатом у члени ЦК РКП(б) у 1924–1925 рр.) [2, с. 349–353]. До цього епізоду звертався у своїх спогадах також М. Нільський, який мав зустріч у Воркуті із складачем, що безпосередньо брав участь у друці платформи опозиції. До цієї інформації, певна річ, слід ставитися критично: у переказі Нільського вона набуває пригидницько-героїчного забарвлення: «Обкладинку дали безневинну: Д. Фурманов, «Заколот», а усередині – платформа опозиції. Усю ніч без перекуру і без відпочинку... Кожну годину підлітає авто, готову продукцію бере і гайда» [8, с. 77]. Інша спроба, про яку Віктор Серж згадує побіжно, а, наприклад, Л. Троцький в книзі «Моє життя» не згадує взагалі, насправді набула набагато більшого розголосу і мала, на нашу думку, неабияке значення для розгрому опозиції в майбутньому. Мова йде про нелегальну друкарню, розміщену на квартирі Т. Щербакова.

За офіційною версією, яку ЦК оприлюднило 22 вересня 1927 р., 12 вересня ОДПУ дізналося, що до одного з колишніх офіцерів врангелівської армії звернувся безпартійний громадянин Т. Щербаков із пропозицією дістати шапірограф; майже в той самий час було отримано дані, що до того ж колишнього офіцера звертався службовець П. Тверський, що підтримував тісні зв'язки з Т. Щербаковим, і повідомив йому про організацію військового перевороту в СРСР у найближчий час. Керуючись отриманою інформацією, ОДПУ вчинило обшук на квартирі Т. Щербакова вночі 12 вересня, в результаті чого і було викрито нелегальну друкарню, що друкувала документи опозиції. Співробітники ОДПУ вилучили всю надруковану літературу і заарештували всіх безпартійних осіб (загальною кількістю 12 осіб), що мали відношення до цієї справи.

Пояснюючи свої дії важливістю інформації про можливий військовий переворот, ОДПУ також негайно провело обшуки на квартирах членів партії, чий зв'язок з арештованими було встановлено. Проте ніхто з членів партії заарештований не був. ЦК у своєму повідомленні зробив обережний висновок на основі свідчень арештованих безпартійних, що частина з них «насправді була пов'язана з деякими особами з військового середовища, які подумували про військовий переворот у СРСР на зразок перевороту Пілсудського». 15 вересня Президія ЦКК постановила передати на термінове розслідування у МКК (Московську контрольну комісію) ВКП(б) справу про членів партії, зокрема С. Мрачковського, В. Гердов-

ського, Р. Грюнштейн, С. Дворес, Я. Охотнікова, Х. Певзнер, В. Гутман, Д. Зверева та інших [4, арк. 150–152].

З точки зору опозиції, ситуація виглядала зовсім інакше. Відразу ж після серії арештів і обшуків, 15 вересня, відомі опозиційні діячі, старі більшовики Є. Преображенський, Л. Серебряков та Я. Шаров звернулися до Політбюро ЦК і Президії ЦКК, заявивши, що саме вони є політично відповідальними за організацію таємної друкарні і вимагаючи звільнення всіх заарештованих у даній справі. У свою чергу, вони запропонували надалі повідомляти про місцезнаходження друкарні, а також, що і в яких обсягах буде розмножуватися. У зверненні також зазначалося, що саме було вилучено і кваліфіковано як друкарня: шапірограф, склограф і друкарські машинки [4, арк. 144–145].

20 вересня 1927 р. Г. Зинов'єв та А. Петерсон направили лист до Політбюро ЦК. З цього документа стає відомо про дії ОДПУ проти членів партії після розкриття «нелегальної антипартійної друкарні». Отже, на основі «письмових заяв членів партії-опозиціонерів» було встановлено факт обшуків у В. Воробйова, С. Зайдман, М. Каріна, М. Максимова, В. Гутман, С. Двореса, Х. Певзнер та деяких інших, чий прізвища не повідомляються [4, арк. 157–159]. Опозиціонери вимагали створення комісії ЦК для надання оцінки діям ОДПУ, а також скликання пленуму ЦК.

Як тільки члени опозиції дізналися із повідомлення ЦК про нібито існуючі зв'язки організаторів друкарні з врангелівським офіцером та змовниками з військового середовища, вони поспішили направити до ЦК листа за підписами Г. Зинов'єва, І. Смілгі і А. Петерсон. У тексті листа, датованого 23 вересня 1927 р., містилися звинувачення на адресу І. Сталіна у фальсифікації та навмисному підборі доказів, оскільки він, не бажав друкувати платформу опозиції. Члени опозиції, що підписалися під зверненням, вимагали ознайомлення із свідченнями арештованих, з'ясування особи «врангелівського офіцера», а також повторили вимогу екстреного скликання пленуму ЦК [4, арк. 137–142].

27 вересня 1927 р. Політбюро ЦК ВКП(б) та Президія ЦКК ВКП (б) надали офіційну відповідь на листи опозиції. До цього документа долучили пояснення голови ОДПУ В. Менжинського та, власне, заяву опозиції від 23 вересня. Сам документ містив, здебільшого, зустрічні звинувачення на адресу опозиції, що ґрунтувалися на критиці окремих фраз і формулювань, які та дозволяла собі використовувати. Наприклад, опозиціонери порівнювали ситуацію, що склалася, із діями Тимчасового уряду влітку 1917 р. (коли Леніна намагалися звинуватити у шпигунстві на користь Німеччини) і виразили готовність пройти це випробування ще раз. З цього влада зробила висновок про те, що опозиція вважає ВКП(б) контрреволюційною партією, СРСР – країною, де перемогла контрреволюція і взагалі готує повалення існуючого ладу (тобто планує діяти так, як і в 1917 р.). Опозицію, що визнала факт існування нелегальної друкарні, в якій працювали безпартійні, звинуватили у спробі організації нової партії на основі блоку із «безпартійними буржуазними інтелігентами» проти ВКП(б). Вимога про звільнення заарештованих безпартійних трактувалася як приховування підозрілих елементів та захист блоку останніх із «елементами...», що розмірковують про військовий путч». Одне з найтяжчих звинувачень – «зрада інтересів СРСР» та допомога «Чемберлену та Бріану вести підкоп під режим пролетарської диктатури», зроблене на основі витягу із платформи опозиції, де містилося засудження «меншовицьких помилок Сталіна» [4, арк. 129–135]. Проте відповідь В. Менжинського завдала тяжкого удару звинуваченням з боку ЦК. Голова ОДПУ змушений був визнати, що «врангелівський офіцер», ім'я якого не називалося, насправді є співробітником ОДПУ, який «допоміг вже не раз ОДПУ розкрити білогвардійські змови». Також В. Менжинський категорично висловився з приводу притягнення до цієї справи членів партії-опозиціонерів: «Розкриття підпільної друкарні було побічним і не-

сподіваним результатом арештів безпартійних осіб, що мали відношення до групи військової змови. ОДПУ не вело і не веде слідства по справі про нелегальну опозиційну друкарню» [4, арк. 135–136]. Ми можемо припустити, що на характер відповіді В. Менжинського вплинула активна протидія опозиціонерів висунутим звинуваченням всіма доступними засобами. Зокрема, Л. Троцький у своєму двотомнику «Сталін» писав, що він разом із Г. Зинов'євим, Л. Каменєвим та І. Смілгою відвідали В. Менжинського, мали розмову із ним і вимагали надати для ознайомлення свідчення. «Він не приховував, – писав Л. Троцький, – що мова йде, по суті, про фальсифікацію, але навідріз відмовлявся показати нам свої документи» [17, с. 268].

27 вересня 1927 р. на засіданні Президії ВККІ (Виконавчий комітет Комуністичного Інтернаціонала) і ІКК (Інтернаціональної контрольної комісії) Л. Троцькому і В. Вуйовичу було висунуто звинувачення в продовженні фракційної боротьби. З доповіддю на засіданні Президії ВККІ виступив О. Куусінен, його підтримали М. Торез, М. Бухарін, К. Крейбіх, Д. Пеппер, Р. Шюллер, З. Ангартетіс. З великою обвинувальною промовою проти опозиційного блоку виступив І. Сталін [7]. Він підкреслив, що ВКП(б) лише захищає ленінізм від опозиції, яка намагається «доповнити», «підфарбувати» його троцькізмом. У хід пішли старі звинувачення: І. Сталін згадав рішення X з'їзду РКП (б) і дії опозиції в 1923 р. (процитувавши «Лист 46-ти»), щоб підкреслити, що опозиція боролася з партією ще за життя Леніна, отже – боролася з Леніном [14, с. 160–162]. І. Сталін зробив акцент на питанні про нелегальну друкарню. Він підкреслив, що якщо партія дозволить різним угрупованням мати свої друкарні, то це призведе до утворення в партії кількох центрів зі своїми програмами і платформами і до ліквідації залізної дисципліни в партії, яку Ленін вважав основою диктатури пролетаріату [14, с. 164]. У свою чергу, Л. Троцький у своєму виступі заявив, що дисципліною в партії не можна замінити правильну лінію і її колективне вироблення. Саме опозиція, на думку Троцького, бореться з фракційністю, оскільки бореться з бюрократичним режимом, що її породжує. Він заявив, що вся політика Комінтерну, починаючи з V конгресу, це нагромадження помилок, а чим більш помилкова лінія, тим більше потрібно репресій для підтримки формальної дисципліни. Тому склалася практика: «хто бореться проти сталінського курсу всередині європейських компартій, той виключається». Уся політика І. Сталіна, вказував Л. Троцький, спрямована на розкол, точніше, на ряд послідовних відколів. Він переконував делегатів, що нове виключення, яке їм підказує І. Сталін, нічого не змінить, тому що основні питання все одно вирішуються поза Комінтерном. Проте президія ВККІ одноголосно виключила Л. Троцького з кандидатів, а В. Вуйовича з членів Виконкому [7].

Незважаючи на те, що керівництво партії було змушене відмовитися від подальшого розвитку версії військової змови, воно змогло повною мірою використати епізод з нелегальною друкарнею на Об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК, який проходив 21–23 жовтня 1927 р. Саме опозиція вимагала скликання пленуму, її лідери готувалися брати активну участь у його роботі. Проте практично відразу ж стало зрозуміло, що пленум пройде під диктовку владної фракції. Коли Л. Троцький спробував відстояти пропозицію про постановку на порядок денний питання про військову змову, в нього полетіли не тільки лайка та образи, але й різні предмети. Про це писав із значною часткою бравади Ом. Ярославський в листі до Г. Орджонікідзе: «Вони тримали себе так обурливо, так ображали нас, більшовиків, що я ... запустив у Троцького «контрольними цифрами Держплану». Цікаво, що в цьому листі Ярославський прямо свідчить про те, що опозицію «вбили підпільні друкарні та Щербакови більше, ніж наша критика» [3, с. 352]. В. Фейгін охарактеризував цю сцену в листі до Г. Орджонікідзе так: «На пленумі ЦК була велика буря». Він писав також, що Л. Троцького стягували з трибуни, запустили в нього склянкою (щоправда, не влучили) [3, с. 356]. Абсолютно точно, на нашу

думку, цей факт відзначив Л. Троцький у своїй записці ЦК від 24 жовтня 1927 р: «Морально-політичний зміст цього факту особливо підкреслюється тією обставиною, що робітника-партійця за різке слово в осередку під час дебатів виключають з партії» [1, с. 230–231]. У той же час, якщо Л. Троцькому заважали говорити на пленумі, застосовуючи моральний і фізичний тиск, то І. Сталіна підтримували криками: «Правильно!».

На пленумі І. Сталін оприлюднив ще одне звинувачення на адресу опозиції. Він заявив, що з показань свідків, заарештованих у справі про військову змову, були зняті копії тими з членів опозиції, яким дали ознайомитися з ними в ЦКК. Вони нібито відправили їх за кордон для публікації в «Прапорі комунізму» (*Die Fahne des Kommunismus*) – щотижневику Ленінбунда (організація лівих та ультралівих німецьких комуністів) [15, с. 183–184]. Троцькому також пригадали гріх 14-річної давності, коли він негативно відгукнувся про Леніна в листі до Чхеїдзе. Навівши цитату з цього листа, І. Сталін установив логічний зв'язок з сучасністю: Л. Троцький, що критикував В. Леніна ще до революції, виступає тепер проти одного з учнів Леніна – Сталіна [15, с. 173]. Щодо військової змови і «врангелівського офіцера», то, з точки зору І. Сталіна, абсолютно не мало значення те, що офіцер виявився співробітником ОДПУ, адже Т. Щербаков і П. Тверський зверталися до нього, не знаючи цього. Отже, опозиція все одно винна в «обростанні контрреволюційними елементами». На закінчення І. Сталін підкреслив, що опозиція мігрувала від більшовизму до меншовизму і лібералізму, неодноразово порушила дані нею обіцянки (не припинивши фракційну роботу), перейшла «на рейки створення нової партії», і тому відносно опозиціонерів необхідні більш жорсткі заходи [15, с. 200–204]. Таким заходом стало виключення Л. Троцького і Г. Зинов'єва зі складу ЦК, що і було зроблено постановою Пленуму [6, с. 249–250].

Отже, можна констатувати, що боротьба опозиції з ЦК напередодні XV з'їзду ВКП(б) не тільки і не стільки точилася навколо принципових теоретичних і політичних питань. Набагато більше у цій боротьбі було, на нашу думку, від спланованої і послідовно виконуваної кампанії по витісненню опозиційних лідерів із партійного керівництва. І чималу роль в успіху цієї кампанії зіграла справа нелегальної друкарні. Тут можна погодитися з відомим британським істориком Р. В. Деніелсом: партійні лідери постаралися отримати від цього епізоду максимальний політичний капітал [18, с. 313].

Бібліографічні посилання

1. Архив Троцкого: Коммунистическая оппозиция в СССР, 1923–1927: в 4 т. [Электронный ресурс] / ред. Ю. Фельштинский. – Т. 4 Режим доступа: <http://lib.ru/HISTORY/FELSHTINSKY/oppoz4.txt>
2. Архив Троцкого: Т. 1 / Научные редакторы тома Ю. Г. Фельштинский, Г. Станчев. – Х., 1999.
3. Большевицкое руководство. Переписка. 1912–1927 : сб. док. / И. В. Сталин, Л. Б. Каменев, Г. Е. Зиновьев и др.; сост. А. В. Квашонкин и др.; Ин-т гос. упр. и соц. исслед. МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1996.
4. Державний архів Запорізької області. – П. 1, оп. 1, спр. 430.
5. Карр Э. Русская революция от Ленина до Сталина. 1917–1929 / Э. Х. Карр. – М., 1990.
6. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986) / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 8-е изд., доп. и испр. – М., 1970. – Т. 3: 1924–1927.
7. Мухамеджанов М. М. Избранные статьи / М. М. Мухамеджанов. – М., 2006.
8. Нильский М. Воркута / М. Нильский // Печальная пристань. – Сыктывкар, 1991. – С. 328–344.
9. Павлюченков С. А. «Орден меченосцев». Партия и власть после революции 1917–1929 гг. / С. А. Павлюченков. – М., 2008.

10. XV Съезд Всесоюзной Коммунистической Партии (б) : стеногр. отчет. – М.; Л., 1928.
10. **Роговин В. З.** «Троцкизм»: взгляд через годы / В. З. Роговин. – М., 1992.
12. **Серж В.** От революции к тоталитаризму : Воспоминания революционера / В. Серж.; пер. с фр. Ю. В. Гусевой, В. А. Бабинцевой. – М.; Оренбург, 2001.
13. **Симонов Н. С.** Термидор, брюмер или фрюктидор? Эволюция сталинского режима власти: прогнозы и реальность / Н. С. Симонов // Отечественная история. – 1993. – № 4. – С. 3–18.
14. **Сталин И. В.** Политическая физиономия русской оппозиции : Из речи на объединенном заседании Президиума ИККИ и ИКК 27 сентября 1927 г. / И. В. Сталин // Сочинения. – Т. 10. – М., 1949. – С. 153–167.
15. **Сталин И. В.** Троцкистская оппозиция прежде и теперь: Речь на заседании объединенного пленума ЦК и ЦКК ВКП(б) 23 октября 1927 г. / И. В. Сталин // Сочинения. – М., 1949. – Т. 10. – С. 172–205.
16. **Троцкий Л. Д.** Моя жизнь. Опыт биографии : в 2 т. / Л. Троцкий. – М., 1990. – Т. 1.
17. **Троцкий Л. Д.** Сталин : в 2 т. / Л. Д. Троцкий. – М., 1996. – Т. 2.
18. **Daniels R. V.** The Conscience of the Revolution: Communist Opposition in Soviet Russia / R. V. Daniels. – Cambridge, 1960.

Надійшла до редколегії 10.01.2011

УДК 94(470)

В. С. Меметов, А. А. Данилов

Ивановский государственный университет

НОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В УКРАИНО-РОССИЙСКОМ ИНТЕЛЛИГЕНТОВЕДЕНИИ

Розглянуто історію та перспективи наукових та культурних зв'язків російських та українських вчених-інтелігентознавців, а також перспективи подальшого співробітництва.

Ключові слова: Україна, Росія, інтелігенція, культура, наукові зв'язки.

Рассмотрена история и перспективы научных и культурных связей российских и украинских учёных-интеллигентоведов, а также перспективы дальнейшего сотрудничества.

Ключевые слова: Украина, Россия, интеллигенция, культура, научные связи.

The article deals with the history and perspectives of scientific and cultural contacts of Russian and Ukrainian researchers in the field of intelligentsia, studies perspectives of further cooperation.

Key words: Ukraine, Russia, intelligentsia, culture, scientific cotacts.

За період, прошедший с момента обретения суверенитета, Россия и Украина стали огромным полигоном государственного строительства на территории Евразии. Вступив в новое тысячелетие с необходимостью самоопределяться по отношению к собственной истории и по отношению к собственному будущему, предоставляющему свободу национального развития, обе суверенные страны, тем не менее, сумели сохранить потенциал взаимной геополитической, культурной и технологической зависимости. На стыке неясного прошлого и ещё более неясного будущего российская и украинская политические элиты вынуждены искать то, что даёт возможность сформировать стратегию развития, а значит, сформулировать российские и украинские национальные интересы. Только соотнося их, можно определить перспективы нашего будущего [2, с. 145–146].

Россия объективно является важнейшим стратегическим партнёром Украины, прежде всего в основополагающем – экономическом – аспекте; на протяжении всех лет независимости она прочно удерживает первое место в числе основных внешнеэкономических партнеров Украины: на нее приходится около 40 % украинского внешнеторгового оборота. В свою очередь, геостратегическое положение Украины делает её одним из наиболее важных внешнеполитических партнеров России. Проходящие через территорию республики жизненно важные транспортные магистрали связывают Россию с Западной Европой и миром. Российско-украинские отношения являются наиглавнейшими для России. И не только потому, что Украина – самая большая (в территориальном измерении) страна в Европе (не считая европейской части России), обладающая ключевым стратегическим положением по отношению сразу к нескольким регионам (Черноморскому, Северо-Кавказскому, Центрально-Европейскому, Балканскому), не потому, что население Украины всего лишь в три раза меньше российского (и это при его достаточно высокой пассионарности), не потому, что для России немалый интерес представляет украинский промышленный и технологический потенциал [3, с. 135].

Проблема культурной самоидентификации всегда была значимой и остается таковой сегодня в политической, духовной жизни государств, социумов, народов-этносов (понятие «культура» берется здесь, естественно, в самом широком смысле). Можно признать, что ныне и особенно на пространствах, часто называемых постсоветскими, она обострилась. Нельзя не признать, что именно российско-украинские отношения и тип субординации этих государств относительно друг друга фактически определяют идентичность самой России: прав Збигнев Бжезинский, говоря, что без Украины Россия перестаёт быть евразийской империей [1, с. 61].

Нельзя не заметить, что Россия претендует на особые союзнические отношения с Украиной. Такие отношения являются частью российского видения окружающего мира. При этом нельзя не видеть, что значительной части украинской интеллигенции присуще мироощущение освободившейся от российской зависимости провинции. А это означает, что вопреки всем доводам рассудка, экономическим, культурным и политическим выгодам она в течение достаточно длительного времени будет выстраивать свою национальную идентичность «от противного», т. е. от России. Тем не менее, тесная взаимосвязь России и Украины обосновывается как их геополитическим положением, так и общей историей, повлекшей за собой тесное переплетение этнических, языковых, экономических, а также множества других связей. В силу объективных причин Украина не может не развивать отношения с Россией, с которой ее связывает многовековая история. Определяющий фактор политических предпочтений Украины как участника геополитического пространства – это идентичность украинской политической и культурной элиты, а также доминирующая идентичность в масштабах всего украинского общества. Этого можно достичь лишь при наличии добрососедских отношений с Россией. В связи с этим как на уровне общественного мнения, так и на уровне властных институтов украинско-российские отношения выделяются в качестве особо значимых.

Представители как украинской, так и российской интеллигенции, многие политики, лидеры большинства политических партий России и Украины отмечают, что Украина и Россия обречены идти в Европу вместе, помогая и поддерживая друг друга. Как известно, политики приходят и уходят, а отношения между народами остаются. От выбора украинским руководством вектора развития ближайших нескольких лет будет зависеть будущность не только Украины, но и в перспективе России, Восточной Европы, всего евразийского пространства.

Колебания между «Востоком» – Россией и «Западом» – Европой, выбор своего «географического положения» в историческом времени («вписываться в мировой контекст» или «сохранять верность традициям») были и остаются глубинной украинской проблемой. Несмотря на периодически возникающие между странами противоречия, Россия и Украина остаются основными тактическими и стратегическими партнерами друг для друга.

Нельзя не учитывать тот фактор, что у многих как российских, так и украинских историков присутствует понимание уникальности как московского, так и киевского исторического и метафизического опыта, что ведёт к представлению о взаимозависимости и об очень сложном симбиозе, взаимодополняемости и взаимной зависимости Москвы и Киева с XVII ст., при котором Киев – это православно-византийское «духовное первородство», Москва же – воплощение политического государственного могущества. «Духовное первородство» Киева и Украины отмечено такими факторами, как изначальность православия и православного монашества у восточных славян, образование вокруг Киева древнего государства («Киев – мать городов русских»), Киево-Печерская Лавра, мощи православных святых, храм Святой Софии, мифологема «Вечного Града» (Киев как Второй Иерусалим, Киев как Третий Удел Богородицы), а также наличие эсхатологически ориентированной идеологии, ключевая роль на стратегической карте Восточной Европы.

Прошлое и настоящее Украины и России было и остается предметом жгучих дискуссий специалистов и широкой общественности. Государственная независимость Украины настойчиво требует историко-культурного обоснования, выдвигая «украинское пространство» как тему для обсуждения, многие из проблем которой приобретают не только «внутренний», но и общезначимый смысл. И здесь «главная граница» проходит сегодня между Украиной и Россией. Именно отношение к русской культуре приобретает в Украине едва ли не определяющее значение. Ведь с Россией связаны главные столетия её истории, под московским влиянием произошло объединение Западных и Восточных украинских земель. И если нынешние взаимные политические и экономические претензии двух государств друг к другу являются вполне естественными и закономерными, то разделение культурное оборачивается существенными проблемами национальных ориентаций и долгосрочных перспектив культурного развития.

Очень важно отметить, что период XVII–XVIII вв. отмечен в российской культуре мощным украинским влиянием. Из Украины пришли в Россию и более высокая степень образованности, и европейские философско-религиозные идеи, и новые художественные тенденции. Современный исследователь культуры этого периода А. Морозов замечает: «Учёные украинцы и белорусы, осевшие в Москве и составившие значительную часть высшего православного духовенства петровской и послепетровской России... довольно скоро включились в русскую государственную жизнь и применились к местным историческим условиям и традициям». Показательна в этом отношении фигура Феофана Прокоповича, который стал по сути «идеологом» российской имперской государственности. Можно вспомнить и «Синописис» Иннокентия Гизеля с его прославлением Москвы как объединяющего общеславянского центра. Нельзя не упомянуть сотни художественных произведений, написанных в честь присоединения Украины к России в последующие столетия. При этом в той или иной формах «украинскость» пошла и на службу имперской идеологии, подчиняясь и растворяясь в ней, иногда порождая в своей национальной культуре элементы конформизма.

Важнейшим средством национального самоопределения становится в Украине язык, разделяющий её народ на «украиноязычное» и «русскоязычное» население, обозначая таким образом границы «своего» и «чужого». Язык выступает в Украине не только средством государственного единения, основой развития на-

циональной культуры, но и своеобразным камертоном, определяющим меру патриотизма, лояльности и, что наиболее существенно, самой принадлежности к украинскому культурному пространству. Между тем такой подход не только искусственно сужает его параметры, но и противоречит особенностям национального исторического развития и объективной языковой ситуации. Дело не только в том, что по-русски в свое время писали Н. Гоголь, Т. Шевченко, Марко Вовчок, Н. Костомаров и другие, но и в том, что в силу исторических обстоятельств – существование Украины в литовском, польском, российском, австрийском, румынском контекстах – её культура не могла реализоваться в едином языковом пространстве. Ее многоязычие – латынь, немецкий, польский, венгерский, русский, есть дань истории, национальная особенность, характерная черта, которая именно сейчас, в начале XXI в., в постмодернистский период развития культуры с его стремлением к большей открытости, толерантности, желанием объединить как можно более разнообразный региональный, национальный, исторический опыт может стать основой для современного развития, установления более прямых, непосредственных и глубоких связей с мировой культурой.

Становится очевидным, что и украинский язык, и национальные культурные традиции не есть что-то целостное и монолитное, а представляют собой скорее мозаику из галицийских полонизмов, румыно-венгерских влияний в Закарпатье, русифицированных Восточных областей, многонационального феномена Крыма и т. д. В этой связи украинская многоликость и разноязычие могут стать не только средством изживания традиционного консерватизма и неопределённости, но и послужить предпосылкой для формирования культуры нового типа, где пестрота и разнообразие национальных традиций перерастает в их движущую силу, подключая к ним новые предложения, открывая новые перспективы.

Установление новых отношений с Россией в этой связи может стать своеобразной «лабораторией», которая позволит Украине определить для себя новые принципы культурного сотрудничества. Не роль «младшего брата», навязанную ей советской идеологией, не «пасынка истории», забытого во времени, а полноправного участника культурного диалога, в котором нация и народ и обретают самих себя. Ведь подлинное культуротворчество и состоит в постоянном диалоге, критическом суждении, свободном движении мысли, позволяющем с новых позиций оценить свой и чужой опыт [4, с. 10–11].

Важным, основополагающим звеном в российско-украинских отношениях является российская и украинская интеллигенция. Анализ как российской, так и украинской историографии конца XX – начала XXI века позволяет сделать вывод о всёвозрастающем интересе в обществе к проблемам прошлого, настоящего и будущего интеллигенции. Сегодня она стала объектом интенсивного изучения, в котором сложились научные школы и исследовательские парадигмы. За период с 1992 по 2009 гг. состоялось около 50 интеллигентоведческих конференций различного уровня: региональных, всероссийских, международных. Только в Иванове, где приказом Госкомвуза Российской Федерации от 1 июля 1992 г. на базе Ивановского госуниверситета был создан Межвузовский Центр «Политическая культура интеллигенции, её место и роль в истории Отечества», было организовано и проведено (к сентябрю 2009 г.) двадцать конференций. Ивановскому Межвузовскому Центру удалось воссоздать в рамках России единое интеллектуальное пространство и начать широкомасштабную разработку проблемы изучения российской интеллигенции. Наряду с учёными вузов в интеграционный процесс включились многие видные исследователи академической науки из Москвы, Санкт-Петербурга, Новосибирска, Екатеринбурга, Омска, Ростова-на-Дону, Улан-Удэ и других научных и культурных центров России. Межвузовский Центр установил творческие связи не только с учёными вузов и академических учреждений Российской Федерации, но и с исследователями стран ближнего и дальне-

го зарубежжя: Україною, Белоруссией, США, Германией, Италией, Китаем, Израилем, Республикой Корея.

На многих научных конференциях подчеркивалось, что Межвузовский Центр осуществляет комплексную работу по формированию и развитию новой научно-учебной дисциплины «Интеллигентоведение». Нельзя не признать, что интеллигенция – глобальное явление мира. Отрадно отметить, что после распада СССР научные и дружеские связи сохранились с Днепропетровским национальным университетом имени Олеса Гончара. Сейчас, в 2009 г., когда в Ивановском государственном университете проходит уже 20-я конференция по проблемам интеллигенции, мы не можем не сказать о наших украинских друзьях, которые все эти долгие годы являлись активными участниками научных конференций в Иванове. Прежде всего, хочется выразить глубокую сердечную благодарность замечательным учёным Григорию Николаевичу Кнышу, Виктору Ефимовичу Пушкину, Виталию Яковлевичу Яценко и другим украинским коллегам-интеллигентам.

Мы выступаем за развитие дружеских и научных связей между нашими народами, близкими по духу и культуре. Мы глубоко убеждены, что будущее Украины как геополитического феномена, как субъекта международного права, международных политических и экономических отношений в конечном итоге зависит от идентичности украинской интеллектуальной элиты, интеллигенции. XXI-й век – время, когда Украина занимается поисками своего места в мировой системе международных отношений. И здесь главное – не сбиться с нейтрального пути, дающего Украине реальные преимущества.

Несомненно, что в перспективе рано или поздно произойдёт изживание комплекса «младшего брата», осознание Украиной своей исторической ответственности за судьбы народа, позиционирование себя не как объекта, но как субъекта разнообразных глобальных и локальных процессов. Однако подобная идентичность зависит не столько от объективных – природных и материальных факторов, сколько от экзистенциального выбора, от человеческих возможностей каждого члена украинского общества. И здесь голос украинской интеллигенции имеет первоочередное значение.

Бibliографические ссылки

1. **Бжезинский З.** Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / З. Бжезинский. – М., 1998.
2. **Котельников В. С.** Российско-украинские отношения: констелляция геополитических и национальных интересов / В. С. Котельников // Россия и её соседи: «Славянский треугольник» в СНГ : сб. ст. и обзоров. – М., 2002.
3. **Окара А. Н.** Альтернативные пути геополитического развития современной Украины / А. Н. Окара // Мир и Россия на пороге XXI века: Вторые Горчаковские чтения. МГИМО МИД России (23–24 мая 2000 г.). – М., 2001.
4. **Скляренко Г.** Контакт или разлом? Вдоль культурных границ / Г. Скляренко // Родина. – 1999. – № 8.

Надійшла до редколегії 07.12.2009

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.1 (038)

А. Г. Болебрух

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СПЕЦИФИКА ИСТОРИИ КАК НАУКИ (к постановке проблемы)

Розглянуто проблему дисциплінарних особливостей історії як науки.

Ключові слова: наука, історія, специфіка.

Рассматривается проблема дисциплинарных особенностей истории как науки.

Ключевые слова: наука, история, специфика.

The problems of disciplinary peculiarities of history as science are considered.

Key words: science, history, peculiarities.

Является ли история наукой? Насколько термин «историческая наука» соответствует ее действительному положению в системе научного познания? Этот вопрос периодически возникал перед интеллектуалами разных эпох и, как правило, разделял их на группы, придерживающиеся противоположных взглядов. Начало этому противостоянию положено еще в античности, когда Лукиан из Самосаты (166 г. н. э.), сравнив историю и поэзию, писал, что вторая основана на вымысле, а задача первой – показать, как все происходило на самом деле. Видимо, уже тогда возникла потребность различать две формы постижения мира с наделением истории функцией правдивого отображения реальности. Геродот так объяснял свою цель как автора: собрать и записать «сведения, чтобы прошедшие события с течением времени не пришли в забвение и великие и удивления достойные деяния как эллинов, так и варваров не остались в неизвестности, в особенности же то, почему они вели войны друг с другом» [5, с. 5]. Древнегреческий мыслитель, как видим, преследовал сугубо практическую цель, состоявшую в объяснении современникам причин того, что происходило внутри и вне отечества, а также в приобщении их к урокам минувшего.

Когда мы говорим об античности как начальной стадии в европейском историописании, следует заметить, что ведущим способом интерпретации описываемых фактов являлось размышление. Причем опиралось оно не на скрупулезное рассмотрение причинно-следственных связей в источниках (что характерно для современной историографии), а на личный жизненный опыт и мудрость, накопленную предшествующими поколениями. Источники подвергались разбору только с точки зрения степени вероятности упоминаемых в них известий. Приоритет же отдавался оценке излагаемых фактов в ракурсе осмысления современных общественных тенденций.

Особенно широко данным приемом пользовался преемник Геродота Фукидид, который включал в ткань повествования о Пелопоннесской войне многочисленные монологи персонажей [3, с. 180–185]. В литературе высказывалось мне-

ние, что Фукидид сам сочинял эти речи, хотя историк настойчиво заявил, что стремился с возможной точностью передавать смысл сказанного. Как бы там ни было, Фукидид удачно воспользовался такими вставками, чтобы безошибочно расставить в «Истории» идейно-смысловые акценты.

Так в историописании усилиями античных авторов выкристаллизовались две основные линии повествования: 1) отбор, обработка и описание фактов прошлого, 2) раздумье о путях общественного развития и его исторических корнях, для чего сугубо источниковой информации явно не хватало. Первая и вторая линии отнюдь не составляли оппозиционную пару, а существенно дополняли друг друга.

Однако об этом позже. Сейчас же вернемся к вопросу в начале статьи: является ли история наукой? Для того, чтобы его удовлетворительно разрешить, необходимо выяснить, что ныне понимается под термином «наука». Существует немало его определений, для изложения которых вкупе с сопровождающей аргументацией не хватит объема отдельной статьи, поэтому ограничимся кратким изложением сути вопроса.

Наука как форма интеллектуальной деятельности призвана посредством специальных исследовательских процедур выработать достоверное знание об объективной действительности; оно должно быть воспроизводимым, экспериментально доказуемым, выводимым из комплекса знаний, истинность которых доказана ранее. Тем самым обеспечивается приращение верифицируемого знания и организация его в систему.

Объекты, которые изучает история, недоступны непосредственному наблюдению или эксперименту. В распоряжении ученых находятся преимущественно письменные источники, содержащие субъективные (в большей или меньшей мере) отражения прошлой реальности. Поэтому некоторые авторы (например, постмодернисты) не считают историю наукой, поскольку она оперирует крайне сомнительным фактажом. Большинство же историков считают, что письменные свидетельства – при условии применения совершенной методологии и методики, – в состоянии снабдить исследователя надежной информацией.

И все-таки остается некоторая неудовлетворенность простым сближением истории с другими видами научного знания, ведь отличия очевидны. Нужно признать, что история имеет специфические черты как одна из отраслей науки. Но в чем сущность данной специфики – остается слабо выясненным до сих пор. Проблема, затронутая нами, чрезвычайно сложна, а потому остановимся лишь на некоторых, важных, с нашей точки зрения, моментах, да и то в постановочном плане.

Начнем с этапного для современной историографии произведения – «Апология истории или ремесло историка» М. Блока [2], одного из основателей знаменитой «Школы Анналов». Книга писалась в драматичной обстановке немецкой оккупации Франции и осталась незаконченной из-за трагической гибели ученого в 1944 г. Открывалась она бесхитростным вопросом мальчика: «Зачем нужна история?» Отвечая на него, Блок развернул собственное разумение предмета истории, ее места среди гуманитарных дисциплин и социального призвания, то есть «проблемы целесообразности, оправданности исторической науки». В монографии затрагивалось множество вопросов, но нас интересует лишь один из них – о своеобразии исторического познания.

Поскольку названный аспект почти не обсуждался в литературе, приведем мнение Блока целиком. «Итак, – писал он, – мы ныне лучше подготовлены к мысли, что некая область познания, где не имеют силы Евклидовы доказательства или неизменные законы повторяемости, может, тем не менее, претендовать на звание научной. Мы теперь гораздо легче допускаем, что определенность и универсальность – это вопрос степени. Мы уже не чувствуем своим долгом навязывать всем объектам познания единообразную интеллектуальную модель, заим-

стованную из наук о природе, ибо даже там этот шаблон уже не может быть применен вполне. Мы еще не слишком хорошо знаем, чем станут в будущем науки о человеке, Но мы знаем: для того, чтобы существовать – продолжая, конечно, подчиняться основным законам разума, – им не придется отказываться от своей оригинальности или ее стыдиться» [2, с. 15].

После позитивистского триумфа второй половины XIX в. Блок выстраивал совершенно новую модель исторической науки, которая, по его убеждению, совсем не обязательно должна приводить к таким же математически выверенным результатам, как естественные и технические отрасли знания. В науке вообще не существует «единообразной интеллектуальной модели», а потому гуманитарные науки («науки о человеке»), если не ныне, то в будущем будут иметь все основания отстаивать свою «оригинальность».

Одним из таких отличий исторической науки является категория времени, которую представители «Школы Анналов» переосмыслили «революционным» образом. Заметный вклад в ее трактовку во второй половине XX в. внес Ф. Бродель [4, с. 114–142]. Развивая идеи Блока, он писал, что в традиционных формах исторического повествования время воспринималось как «простая сумма дней», а потому была широко распространена описательная манера изложения материала, в частности, в политической истории вообще обходились «кратковременным хронологическим масштабом».

Не соглашаясь с такой анахроничной практикой, Бродель констатировал, что историческое время – это время социальное, «время накопленных обстоятельств». Оно, по его мнению, представляет собой безостановочно движущийся поток, вбирающий в себя все формы и результаты человеческой деятельности, все устремления и планы, все смены ритмов, этапов, периодов, которые вносили известное разнообразие, но не прерывали движение. Но в этом хаотичном, на первый взгляд, течении времени проявлялась также известная закономерность и целесообразность, зафиксировать которую можно только на длительных хронологических отрезках. Поэтому Бродель предложил выделять три уровня исторического времени [9]:

1) *la tres longue duree* (очень большая длительность, вся земная история);

2) *la longue duree* (большая длительность, история значительных периодов развития общества);

3) *le temps bref* (короткое время, событийная история).

Если последний уровень (*le temps bref*) определял место конкретного события во временной цепи, то первый – хронологическое пространство всего происходившего с эпохи письменной истории. Следовательно, только второй уровень (*la longue duree*) в основном открыт для научного изучения с целью выяснения смысла истории.

Смысл того, что происходило и происходит, однако, крайне труден для истолкования, если принять во внимание колоссальный объем самой разноречивой информации, постоянно пополняющей исторический процесс в его источниках. К тому же, в этой информации причинно-следственная связь между составными элементами чрезвычайно запутанна и не сводится непременно к логической последовательности: предшествующий ближайший факт вовсе не всегда выступает обязательной причиной последующего, его корни могут скрываться в отдаленной глубине, а сам факт может иметь несколько причин.

Концепция исторического времени, выдвинутая «Школой Анналов», нуждалась в существенном обновлении системы категорий и методов исследования (Жак Ле Гофф талантливо это осуществлял в последних сочинениях). В конце XX – начале XXI в. российские ученые (С. Аверинцев, М. Барг, А. Гуревич, Б. Могильницкий, В. Степин и др.) внесли известный вклад в развитие нового понимания времени. В частности, Барг, исходя из марксистской теории общественно-экономических формаций, предложил ввести такие категории для

характеристики особенностей исторического процесса: всемирно-исторический, локально-исторический, а также своего рода частные категории – внутрiformационная типология, внутрiformационный регион, формационный стадийный регион [1, с. 23–61]. На их основе Барг сформулировал оригинальное понимание предмета исторической науки: «Историческая наука изучает закономерности пространственно-временного развертывания всемирно-исторического процесса или, что то же, закономерности всемирно-исторического развития человечества как равнодействующих внутрiformационных и междоформационных взаимодействий этнополитических общностей, являющихся носителями своеобразия этого развития» [1, с. 23].

Из приведенного определения предмета истории очевидны огромные трудности, возникающие перед исследователями, стремящимися постичь «смысл истории». Ко всему сказанному следует добавить еще одну сложность, пока, пожалуй, методологически неразрешимую. Дело в том, что каждый отрезок социального (исторического) времени содержит в себе элементы как прошлого и настоящего, так и признаки будущего. Этот феномен, собственно, и придает научному исследованию прошлого то принципиальное своеобразие («оригинальность», по Блоку), которое отличает его от естественных дисциплин. Будучи частным проявлением труднейшего для изучения диалектического закона единства и борьбы противоположностей, указанный феномен нуждается в специальных герменевтических усилиях, не всегда сопровождающихся точностью выводов, аналогичных результатам естествознания.

Однако главное, что обуславливает специфику научности исторических исследований, состоит в целевой установке последних: способствовать глубокому познанию причинно-следственного фундамента современного общественного развития. Могут обоснованно возразить: разве это задача истории, а не социологии или политологии? И будут в общем-то правы, но только частично. В предмет истории, конечно, не входит специальное изучение современного социально-политического устройства. А если посмотреть с иной точки зрения? Можно ли всесторонне изучить какой-либо вопрос без учета его предыстории? Бесспорно, нет, хотя это обстоятельство вовсе не означает совпадение предметов истории и других социально-гуманитарных дисциплин.

У исторической науки специфический подход к общественному развитию, ее интересует не данное состояние социума, а его временное вызревание и развертывание, факторы, воздействующие на эту эволюцию. А поскольку одним из определяющих факторов оказывается человеческая деятельность, постольку все, что, так сказать, движет человеком в его повседневном поведении, составляет ядро предмета истории. Строго научным же образом выразить существо и направленность этой деятельности и этих факторов – практически недостижимый идеал. Человек, пишет В. Степин, – это особая разновидность предметности, так как «выражает одновременно и безграничность и ограниченность науки, поскольку человек как самодеятельное, сознательное существо обладает свободой воли, и он не только объект, но еще и субъект деятельности. И в этом его субъектном бытии не все состояния могут быть исчерпаны научным знанием, даже если предположить, что такое всеобъемлющее научное знание о человеке, его жизнедеятельности могло бы быть получено». Получить такое знание, продолжал Степин, довольно трудно при нашей нынешней методической и методологической оснащенности. К тому же, ученые разных специальностей только с конца XX в. вплотную занялись изучением особых, саморазвивающихся систем, к которым относятся и социальные системы; ранее их внимание привлекали «простые системы» (до первой промышленной революции) и «сложные саморегулирующиеся системы» (с научно-технической революции середины XX в.) [8].

Социальные саморазвивающиеся системы обладают двумя важными признаками, непосредственным образом сказывающимися на историческом познании.

Во-первых, мы оперируем абстракциями, а не материальными объектами, а во-вторых – такого рода системы «заряжены» трудно предсказуемой динамикой и нередко крутыми стадийными переходами. Что касается первого признака, то в современной философской литературе отмечается слабая разработанность этого раздела эпистемологии. Правда, начиная с И. Канта европейская мысль настойчиво искала способы научного изучения идеальных объектов, составлявших едва ли не добрую половину известных исторических фактов. Указанной темой занимались, кроме Канта, Э. Гуссерль, К. Маркс, Г. Лукач, Г. Левин, М. Мамардашвили и др. Л. А. Микешина, подводя итоги проведенным разысканиям, выделила два центральных понятия: *гипостазирование* (от греч. – реальность) – это «утверждение о реальном существовании того, что зафиксировано в понятии», *реификация* (от лат. *res, rei* – вещь) – это «утверждение о его предметной, вещественной форме». В выводах статьи она пишет: «Итак, с позиций эпистемологии, гипостазированные сущности в сфере культуры и социума могут быть оправданы, если они, реифицируясь через институты, коммуникации и деятельность людей, обретают объективное существование по принятым в обществе правилам. В целом процесс конструирования социальной реальности имеет в своих когнитивных истоках гипостазирование и реификацию, что вызывает необходимость не только оправдать их познавательно-конструктивные функции в социальном и гуманитарном знании, но также переосмыслить роль субъекта, природу объекта и принципы эпистемологии в этих науках» [6, с. 54].

Если перевести вывод Микешиной с философского языка на исторический, то получим следующее положение. Идеальные объекты, сформированные в сознании создателей источников на основе индивидуального восприятия действительности своей эпохи, вынуждают ученых – за неимением других свидетельств – «конструировать социальную реальность» изучаемого периода, исходя из установленной ими самими логики исторического процесса. Понятно, что избежать при этом какой-то доли вероятности обычно не удается, а залогом приближения к достоверности служит добросовестность исследователя, его профессиональное мастерство и интуиция. В такой конфигурации гносеологических средств можно вполне признать оправданными «гипостазирование» и «реификацию», а также переосмысление «субъекта, природы объекта и принципов эпистемологии...» Познавательные затруднения в исторической науке обусловлены, кроме прочего, особым соотношением субъекта и объекта. Современный зарубежный ученый удачно сформулировал данный аспект: «Взаимопроникновение субъекта и объекта исследования всегда было определяющим свойством гуманитарных наук и оно останется таковым и впредь» [7]. Тем самым можно сделать вывод, что исследователь-историк самим состоянием источниковой базы принужден «вставлять» недостающие звенья в описываемое им социальное пространство прошлого, тщательно аргументируя это «самоуправство» сохранившейся фактической канвой.

Второй важный признак социальной системы, осложняющей историческое познание, – это ее нестабильность, порождаемая противоречивым комплексом людских стремлений, представлений, ценностей, социальных или экономических предпочтений, моральных принципов и т. д. Историк должен выбрать из этой разногласицы какие-то ведущие социальные группы, определяющие характер общественного движения, господствующие мировоззренческие установки, уровень духовной культуры. Доля субъективности имеется, очевидно, и здесь.

Своеобразно также отношение историка к современности. Хронологически его владения ограничены прошлым. Но, окунаясь в минувшие эпохи, он невольно «заглядывает вперед», не ограничиваясь воссозданием акта зарождения того или иного важного социального явления, его постепенной трансформации, но раздумывая и о том, к чему это приведет в будущем. Так из текста, повествующего об отдаленных временах, между строк проглядывали уроки для современников уче-

ного. Это были не прямолинейные наставления и даже не отвлеченные поучения мудреца. Максимально достоверный рассказ о прошлом вооружал общество знанием пройденного исторического пути, достигнутыми тогда успехами, пережитыми неудачами, причинами и того, и другого. Как писал еще Гегель, история никого и ничему не научила, ибо обстоятельства со временем коренным образом меняются и средства прошлого мало подходит для настоящего и тем более для будущего. Но история обогащает человека жизненным опытом, универсальным знанием поведения в любых драматических ситуациях. Как подчеркивал позже В. Ключевский, история, в самом деле, не может снабдить людей безотказными моделями решений любых конфликтов и проблем, но она их «проучивает» за незнание собственных уроков. По сути дела, русский историк повторил мысль немецкого философа начала XIX в. В этих глубоких и мудрых размышлениях историков о своем времени, отчизне и соотечественниках мы можем с достаточным основанием усмотреть ту «оригинальность» исторической науки, о которой прозревал М. Блок.

Библіографічні посилання

1. Барг М. А. Категории и методы исторической науки / М. А. Барг. – М., 1984.
2. Блок М. Апология истории или ремесло историка / М. Блок. – М., 1973.
3. Болебрух А. Г. «Старца великого тень» / А. Г. Болебрух // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. Вип. 17. – № 1/1. – Д., 2009. – С. 180–185.
4. Бродель Ф. История и общественные науки. Историческая длительность / Ф. Бродель // Философия и методология истории. – М., 1977. – С. 114–142.
5. Геродот. История : в 9 т. / Геродот. – Л., 1972.
6. Микешина Л. А. Эпистемологическое оправдание гипостазирования и реификации / Л. А. Микешина // Вопросы философии. – 2010. – № 12. – С. 44–54.
7. Платт Кевин М. Ф. Зачем изучать антропологию? Взгляд гуманитария: Вместо манифеста / Кевин М. Ф. Платт // Независимое литературное обозрение. – 2010. – № 106 (<http://magazines.russ.ru/nlo/2010/106/ke4.html>).
8. Степин В. С. Наука и философия / В. С. Степин // Вопросы философии. – 2010. – № 8. – С. 58–75.
9. Хакимов Г. А. «Время большой длительности» Ф. Броделя как методологический принцип социально-гуманитарного познания / Г. А. Хакимов // Вопросы философии. – 2009. – № 8. – С. 147–156.

Надійшла до редколегії 02.02.2011

УДК 930.1+930.2

Ю. А. Святець

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ФАЛЬСИФІКАЦІЯ ТА ДЕЗІНФОРМАЦІЯ В ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ

Проаналізовано приклади формування передумов «фальсифікації» інформації в історичних джерелах. Розглянуто відмінності понять «сфальшована інформація» та «сфальсифікований документ». Показано, що «дезінформація» та «фальсифікація» джерел є аспектом комунікаційного процесу та мають статистичну природу.

Ключові слова: дезінформація, історичне джерело, комунікація, фальсифікація.

Проанализированы примеры формирования предпосылок «фальсификации» информации в исторических источниках. Рассмотрены отличия понятий «фальшивая информация» и «сфальсифицированный документ». Показано, что «дезинформация»

мация» и «фальсификация» источников является аспектом коммуникационного процесса и имеют статистическую природу.

Ключевые слова: дезинформация, исторический источник, коммуникация, фальсификация.

Examples of forming of premises of «falsification» of the information in historical sources are analyzed. Differences of concepts «the false information» and «the forged document» are considered. It is shown that «misinformation» and «falsification» of sources are aspect of communication process and have the statistical nature.

Key words: misinformation, a historical source, a communication, falsification.

Значне поширення ідеї не є доказом її істинності.

(Д. Браун «Втрачений символ»)

Історики у своїх дослідженнях, зазвичай, неабияку увагу приділяють характеристиці та аналізу історичних джерел. Поняття «історичне джерело» за час існування майже не змінило свого значення. Воно сприймається більшістю як джерело історичних знань. А між тим пізнання, тобто здобуття знань, – це процес комунікації, який неможливий без взаємодії двох матеріальних об'єктів (агентів комунікативного процесу). В усякому разі комунікації між ідеальними об'єктами нам не відомі. У процесі комунікації один з об'єктів є випромінювачем або «джерелом» інформації, а інший – її приймачем (споживачем, реципієнтом). Предметом будь-якої комунікації є інформація як відображення адекватної **зміни станів** взаємодіючих (чи не саме тому вони матеріальні?) об'єктів. Але поняття «знання» не є синонім і навіть не варіант поняття «інформація». В його основі та ж морфема, що і в терміні «знак». Знаки ми розглядаємо як ключі або індикатори до здобуття релевантної інформації. Між парою агентів комунікації присутнє середовище (канал), яким передається (трансляється) інформація від «донора» до «реципієнта». У цьому середовищі інформація передається на певному носіїві (трансляторі), який аж ніяк не можна вважати джерелом (історичних) даних, оскільки за логікою він є посередником (фактично засобом трансферу) між реальним джерелом (генератором – історичною дійсністю) та споживачем (детектором) інформації. Тобто з багатовимірного інформаційного потоку, що оточує сучасну людину (разом з тим й історика) і який породжений будовою Всесвіту, професіонал-споживач «виловлює» саме той діапазон сигналів, який забезпечує йому ухвалення адекватного рішення для подальших дій і формування відповідних уявлень про сутність явищ і процесів. Іншими словами, процес сприйняття належної інформації реалізується завдяки певній фільтрації, просіюванню її часток крізь прагматичне сито «Корисно».

Історики ж здавна ототожнюють такі транслятори інформації з історичними джерелами. Така колізія закладена в ході розвитку історичної науки, оскільки поняття «історичне джерело» увійшло до наукового обігу в часи, коли ні сутності, ні тим більше властивостей інформації та комунікації вчені ще не розглядали. Та й дотепер інформацією називають доволі широкий спектр речей (повідомлення, відомості, дані, знання, засоби масового сповіщення, знаки), не заглиблюючись ані в етимологію терміна, ані в природу явища, яке позначають цим словом. Парадоксально, але саме така підміна понять дає підстави для виконання істориками класифікації історичних джерел. На наш погляд, у такій концепції закладена гносеологічна колізія, адже якщо, наприклад, документ – це джерело інформації про події та явища минулого, то що дає нам підстави стверджувати, що минуле було саме таким, як воно закарбувалося в «тексті» безвідносно до того, хто або що є його «автором»? Іншими словами, класичне поняття «історичне джерело» сьогодні, в умовах інформаційного суспільства, не дає надійного ключа до розуміння того, як же вивчати минуле. Більше того, історична наука навіть не пропонує

якогось рівня надійності (достовірності) такого ключа, оскільки «істинність» силогізмів дослідників минулого «перевіряється» критеріями «здорового глузду», а отже статистично (що більше істориків (експертів) погоджується з певною концепцією, то більшої вагомості така набуває, а відтак зростає не число тих, хто її справді розділяє, а число тих, хто її боронить від альтернативних концепцій).

Одним із наслідків окресленої підміни понять стала поява таких, на наш погляд, суто філологічних казусів, як «джерельна база» або «корпус джерел». Ці терміни також виступають як синоніми. Але «корпус» може вибудовуватися принаймні на якійсь «базі», а «база» аж ніяк не може набути форми «корпусу». Загалом така мілітаристська термінологія в історичному джерелознавстві мимоволі викликає асоціацію протистояння науки та релігії (або мистецтва), в якому історики в боротьбі за доведення істини (наукової обґрунтованості) у такий спосіб прагнули відмежуватися від *Veritas* (довіри). Тобто, насамперед, документи правили за «зброю», якою історики від науки прагнули довести свою правоту, наприклад, провіденціалістам. Попервах, не маючи навіть більш-менш тривкої теоретичної концепції (на противагу, наприклад, до августинівської або павліністичної) історичного процесу, історики не знайшли іншого способу протистояти клерикалам, як вдатися до «нанесення ударів по площах» – публікування колекцій численних документів у т.ч. поганського (нехристиянського) походження. Така процедура отримала назву «розширення джерельної бази», що схоже на вибудовування греблі в річищі з метою назбирати якомога більший об'єм води. До чого така діяльність призвела, наприклад, на Дніпрі, відомо всім: заболочення пониззя Славутича на колосальній площі Каховського водоймища, постійна загроза техногенної катастрофи (як, наприклад, на Саяно-Шушенській ГЕС) у разі прориву каскаду дамб; порушення екологічного і навіть природно-кліматичного балансу; втрата культурно-історичних та природних цінностей у затоплених територіях; неабияке ускладнення транспортного сполучення берегів і т. ін. Чи не схожа ця картина на ті процеси, які ще з кінця XIX ст. нарекли «кризою історичної науки»? Подібний інформаційний «паводок» не запобігав формуванню нових проблем в історичній науці. З'ясувалося, що правдивість та достовірність – це властивість не «джерела», а тест на чистоту «сумління» його «автора». А отже з'ясування цих «якостей» документа лежить за межами його аналізу і з великим наближенням може бути віднесене до суто джерелознавчих чи історичних завдань.

Підробки документів супроводжують всю історію суспільства. Так Тацит в «Анналах» навів історію сфальшування Валерієм Фабіаном тестаменту свого можливого родича, колишнього претора Доміція Бальба, залучивши до цього неостанніх осіб суспільства у співучасники, котрі погодилися як свідки скріпити цей документ своїми печатками. Документ був виготовлений за тогочасними канонами й не містив очевидних порушень достовірності. Підробка була викрита в сенаті, тобто не внаслідок безпосередньої інформації в документі чи навіть у технології його виготовлення, а в ході зіткнення сторін, інтереси яких такий документ зачіпав. Тацит, на жаль, не повідомив, в який спосіб була доведена фальсифікація, проте основні співучасники цього інциденту за результатами судового слідства були покарані за Корнелієвим законом вигнанням з конфіскацією майна [7].

Інший приклад викриття фальшивки знаходимо в «Юдейській війні» Йосипа Флавія, який повідомив про підробку Антіпатром листів Саломеї з образами та звинуваченням на адресу царя Ірода. Але фальшивість цього епістолярію була викрита не в його змісті, а завдяки тексту іншого листа, яким служанка Акма повідомила Антіпатру про доставку цареві псевдолистів Саломеї [3, с. 238].

Плутарх у «Порівняльних життєписах» описав викриття Пірром облудного листа до нього від імені Птолемея з вимогою припинити війну, виготовленого царем Лісімахом, який гадки не мав про те, якими словами зазвичай цар Пірр вітав свого сина Птолемея. Незвичність звернення дала підстави Пірру розгадати під-

ступний крок третьої особи. Знову ж таки сам лист не містив ознак фальсифікації, яка була виявлена на підставі певної домовленості (традиції, а точніше – ключа) між батьком та сином [4].

В «Історії франків» Григорій Турський оповів детективний сюжет про викриття підробки королівської дарчої грамоти та підпису референдарія (секретаря) Оттона єпископом. Перехресний допит і короля, і референдарія дав підстави підтвердити факт фальсифікації. Але і в цьому разі ми бачимо, що неправдивість документа *de facto* була неправдивістю його «автора», а сам текст «не відповідав» за достовірність викладених ним речей. І знову ж таки облуда виявила себе внаслідок конфлікту інтересів осіб, яких цей документ відповідною мірою стосувався. Отже, якби таке протистояння не проявилось, тобто стан речей *задовольняв* усіх агентів процесу, то документ і надалі вважався б автентичним і достовірним [2].

Класичний приклад викриття підроблення «Костянтинового дарування», здійснене 1443 р. Лоренцо Валла на основі історико-філологічного аналізу тексту, внаслідок якого італійський гуманіст виявив невідповідність термінології часам Костянтина I [1]. У даному разі сам документ також нічого не повідомляє читачеві про свою неправдивість. Суперечність була виявлена на основі застосування методів, не властивих ні історичній науці, ні джерелознавству (яке на той час і не сформувалося).

Приклад викриття підробки документів міститься в справі 196 фонду 389 «Литовська метрика» у РГАДА датою 14 травня 1583 р., де Іван Тихнович Путошинський «учинивши ся владникомъ фальшивымъ в Сутесце, не даючи ѿ том воискому знати, але справивши собе листъ умоцованыи фальшивии на вrade кгородскомъ браславскомъ закладаль воиского большою потребою, ѿ чомъ онъ не ведалъ» [6, арк. 150], а дізнавшись про скоєні злочини «воискии || володимѣрскии (Василь Гулевич – Ю. С.) позваль помененого Путошиньского ѿ фальшь и ѿ злодеиство, которыи то ему учиниль, будучи слугою его приказным и рукоданымъ» [6, арк. 150–150 зв.]. Підробка була виявлена як складова частина в низці протиправних дій фальсифікатора, а не в результаті аналізу змісту самого документа, який певно мав усі ознаки достовірності, як то належний матеріал носія, відповідні структурні (дипломатичні) елементи, відсутність виправлень, автограф(и) та печатку.

Інша історія з підробкою документа за іронією долі також торкалася Василя Гулевича, але виявлена була у ході судової справи володимирського войськового з маршалком Олізаром Кірдеєм-Мильським, який у лютому 1582 р. до королівського суду «умоцованого своего / Миколая Суликовского послалъ» [6, арк. 160 зв.]. Але той ніби-то на шляху до Риги захворів і зліг в Утяні, а тому не міг представляти інтереси Кірдея. Але «кгда воискии, едучи з Рыги, з Суликовскимъ въ Олни/кштахъ поткаль ся и того свидѣтельствомъ владовне дошолъ, же онъ / не только тамъ не хоровалъ, але и ѿт полъ рока перед тымъ в Оникштахъ / не былъ, ѿдно ся въ Вильне бавиль» [6, арк. 161 зв.]. Як з'ясувалося, Микола Суликовський як «умоцованыи з сторо/ны Кирдеевы выпись с книгъ Канцлєрии нашею (Коронної – Ю. С.) скробаныи до / суду вносили ку пожитку и помочи стороны своею, а ку шкоде / воиского» [6, арк. 162], «в которомъ Оникшты / значне выскробано, а на томъ мѣстцу Утену написано» [6, арк. 161 зв.]. Підробка документа виявлена в результаті перехресного допиту учасників процесу, а сам документ хоча й містив підчищення й виправлення назви населеного пункту був справжнім, але неправдивим.

Подібний ланцюг історичних прикладів доволі довгий, що може бути темою окремого дослідження.

Обов'язковою умовою забезпечення достовірності дослідження подій та процесів минулого зазвичай називають достовірність (або вірогідність) історичного джерела. Саме слово «вірогідність» (від «віри гідний») не залишає про-

сторую для детермінованості викладення історії. Чим же забезпечується фактично «віри гідність» історичного джерела, а точніше – повідомлень історичного джерела? Міркуючи над цим питанням, я дійшов висновку, що така вимога за процедурою визнання забезпечується ... статистично! Ця теза підтверджується принаймні двома аргументами. По-перше, викладення подій вважається достовірним (вірогідним) у разі, якщо історик(и) виявив(ли) згадку про певну подію в декількох різних за походженням джерелах (ось і «унікальність» історичних фактів). По-друге, про достовірність «домовляються» за результатами перевірки «опору матеріалу». Тобто, якщо висловлене одним автором «бачення» події або ходу історії не отримує принципових заперечень, то воно поширюється серед «однотомців», сприймається ними як задовільне (але чи достовірне?). Отже, таке знання функціонує як колективна (суспільна) думка, як багаторазове повторення (статистика) певних тверджень (згадаймо прислів'я *Repetitio est mater studiorum* – повторення – мати пізнання). У такий спосіб реалізується принцип «практика – критерій істини», де практика постає як «логічна непротиворічність», адже уподібнитися Руматі з фантастичної повісті «Тяжко бути богом» братів Стругацьких й «відвідати» минуле для перевірки чистоти експерименту неможливо.

Гносеологічний парадокс історичного пізнання полягає в тому, що прагнення статистичного принципу «якомога більше джерел» як гарантії наближення до правдивості та адекватності історіописання наражається на фізіологічні обмеження людського організму до сприйняття та запам'ятовування інформації. Людина не може пам'ятати все і в стислий час відтворювати увесь запас власних знань. Позитивна роль функції мозку забувати (а точніше – «архівувати» інформацію) й актуалізувати її у потрібний час, забезпечувати оперативність обробки поточної інформації. Специфіка знань, на мій погляд, полягає саме в тому, що відкладається в пам'яті власне та інформація, яка має прагматичне втілення у власному досвіді, що стверджував свого часу й Гай Юлій Цезар: «*Est rerum omnium magister rusus*» (досвід – вчитель усього). Схоже, що запам'ятовуємо ми саме ту інформацію, яка в силу своєї повторюваності (відтворюваності) допомагає нам ухвалювати рішення, а точніше робити вибір між альтернативами. Нещодавне відкриття вченими причин швидкого забування свіжої інформації підтверджує нашу тезу про те, що для «вживляння» її в мозок потрібна певна резонансність (епатажність), яка спричиняється змістовною несподіваністю (раптовістю) сигналу. Така «непередбачуваність» повідомлення формує певний «шок» мозку і нестандартну реакцію (здивування, обурення, посмішку, колективне збудження нейронів) в оцінці сприйнятого, що примушує раз-по-раз повертатися до нього подумки, у такий спосіб «збільшуючи» його «достовірність». Й іншого разу, одержуючи подібні сигнали, мозок адекватно відгукується на них, оскільки вже «навчений» їх у певний спосіб, сформований на основі попереднього досвіду, інтерпретувати. При цьому зовсім не обов'язково, що така інтерпретація має бути адекватною реальності або правильним відгуком на побачене, прочитане чи почуте. Важливе відчуття комфорту та задоволення від впізнання «відомого». Отже знання – це моделі вибору суб'єктом «сценарію», адекватного його життєвому досвіду, на основі однотипової (подібної або повторюваної) інформації. Вироблення такої моделі полягає в селекції факторів та дедукції на їхній основі. Іншими словами індивідуум вибірково (якщо не сказати випадково) пов'язує «причини» та «наслідки» між собою. При цьому зовсім не обов'язково, що йому вдасться точно виявити справжні (а не уявні) контакти.

Останні дослідження медиків дали вагомі підстави для висновків щодо винятково важливого значення так званих «жахливих снів», оскільки вони є «віртуальною реальністю» звільненого від тягара буденності мозку людини для репетиції загрозливих ситуацій справжнього життя. Уві сні мозок людини якщо не

систематизує (згадаймо традицію щодо Д. І. Менделєєва або В. А. Моцарта, яким їх геніальні твори «наснилися»), то в усякому разі «перетравлює» спожиту протягом активного періоду діяльності індивіда інформацію, вільно формуючи певні асоціації між різними наборами образів, оскільки в стані сновидінь слова і тексти не потрібні, а химери через відсутність обмежень «здорового глузду» та «нормальної логіки» – можливі. Химери викликають колективне збудження нейронів для фіксації певних асоціацій. У разі, якщо якась асоціація виявляється «дійсною» (тобто дієвою, реалізованою) у подальшому застосуванні в житті, людина, зазвичай, задовольняється такою причинно-наслідковою моделлю, що й стає надбанням її досвіду. Причому, така модель може бути неабияк далекою від справжніх причинно-наслідкових зв'язків. Згадаймо тлумачення прадавніх і недавніх народів таких астрономічних явищ, як наближення комети або затемнення Сонця чи Місяця.

Набутий досвід людина може застосовувати (нагромаджуючи при цьому статистику) як до майбутнього (творчість фантастів або футуристів), так і до об'єктів минулого (творчість істориків або художників). Згадуючи Х. Л. Борхеса, очі бачать те, що звикли бачити. У силу чого розум подекуди «зраджує» нам, відвертаючи увагу від інших комунікацій та загальних факторів, якими часто-густо манкірують історики. Як «казав» Козьма Прутков, неможливо охопити неохоплюване. А між тим, як доводить синергетика, дрібні, непомітні, або малопомітні речі можуть викликати карколомні наслідки, оскільки саме вони стають «резонаторами» в інформаційному просторі. Але при цьому дуже часто історики стають заручниками «стереотипів», сформованих під впливом «чарівної» простоти послідовності подій, які можуть сприйматися в «закономірній» послідовності «причина-наслідок». Між тим слідувати за чимось, ще не означає бути його наслідком. Це можуть бути супутні явища або повідомлення, які збіглися в часі, стали в силу обставин сучасниками. Воднораз справжні зв'язки подій залишаються поза увагою дослідника минулого, оскільки в сучасному йому інформаційному просторі бракує подібних контактів, а отже вони не можуть прислужитися ключами до розуміння явищ минулого. Отже самі речі минулого нічого не повідомляють нам про саме минуле, якщо ми не володіємо кодом (ключем) минулого. Чи дає нам такий ключ класичне історичне джерелознавство?

Проілюструємо на прикладі цитати з документа «Підтвердження Городка та Вольниці монастирю Печерському» [5]: «Били намъ чоломъ архимандритъ манастира Печерского Пречистое Богоматере с Києва Иларион, крылошане и за- столпники, и вся братья того манастира, || и вказывали перед нами листъ, дани- ну княгини Мари Семеновое Василевича Ровенское и небожчика князя Костентина Ивановича Острозского и жоны его Анны, вкоторомъ пишетъ, иж водле приданя небожчицы, кн(я)г(и)ни Семеновое Юревича, дали и записали на тот манастирь Пречистое Богоматере Печерский двор Городок из приселки...» [5, арк. 51зв.–52]. Цей уривок містить низку князівських імен, але явно не визначає всіх родинних стосунків персонажів. Іншими словами, без залучення додаткової позаджерельної інформації (ключа) годі розібратися в генеалогії названих осіб. Адже сам текст не дає прямої вказівки на те, хто такі княгині Семенова Василевича та Семенова Юревича і який стосунок вони мають до подружжя Острозьких. І якщо далі з відімуса (фактично іншого документа) стає відомо, що князь Семен Юревич (Гольшанський) та княгиня Настасья (Збаразька) є батьками Анни (Тетяни(?) Семенівни Гольшанської), дружини князя К. І. Острозького, то про «роль» княгині Марії Ровенської як матері Костянтина Ивановича доводиться довідуватись з інших носіїв – інформаційних медіаторів. І навряд чи для установлення їхніх родинних стосунків згодиться «здоровий глузд» чи «нормальна логіка». Адже Марія Ровенська згадана як Семенова Василевича (Несвізького). То ким доводиться Семен Василевич княгині Марії – іншим чоловіком чи батьком? Щоб дати відповідь на

це питання, треба знати про код (ключ) фіксації родинних стосунків у документах тих часів, що не відповідають сучасним правилам.

Наведений приклад демонструє, що сам текст та матеріал, на якому він зафіксований, не є джерелом інформації, а лише однією з форм матеріалізації (надання речової форми) інформації. Тобто власне інформація існує і зберігається «фантомно» вже після зникнення самого історичного явища (у даному разі – родини князів Острозьких). Однакову інформацію, або інформацію про одні й ті ж явища чи процеси, можуть «переносити» різні об'єкти. Наприклад, інформація про події Другої світової війни «розпорошена» і в документах (від наказів до кінохронік), і в рукотворних ландшафтних змінах (залишках ретраншементів, укріплень, братських могилах тощо), і в пам'яті самовидців (на основі якої здійснюються проекти усної історії), і в художній літературі чи зразках малярства. Іншими словами, поняття «джерело інформації» або «історичне джерело» нині, на мій погляд, є неадекватним із позицій не тільки комунікаційного процесу, а й самої природи інформації. Те, що історики зазвичай називають «джерелами» інформації про минуле, насправді є лише її трансляторами (або медіаторами), тобто засобами переміщення (руху або перетинання часу чи простору) інформації. Звідси напрашується висновок, що справжнім джерелом історичної інформації є реальність або буття, яке внаслідок трансформацій (мінливості) породжує такий собі «шлейф слідів» якщо не на всіх, то на багатьох речах, які мають властивість тривалий час зберігати свій *status quo*, незмінну форму (структурність). Недаремно у самому терміні «інформація» (лат. *informatio*) присутня коренева основа «форма». Афікс «ція» від лат. «тіо» зазвичай передає рух(!). Префікс «ін» (*in*) використовується у словах для позначення проникнення, подолання оболонки або межі (пор. іміграція, інтонація, інавгурація, інвазія, інтервенція). Отже саме слово «інформація» використовується ніби для позначення проникнення під оболонку речей до їх внутрішньої будови (форми). А що будова речей доволі складна і вельми ємна, то й концентрують вони в собі майже невичерпний інформаційний ресурс. Інша річ, з яким ключем підходити до вилучення цього ресурсу. Відсутність у реципієнта відповідного ключа (коду) може породжувати й неадекватне сприйняття інформації як сфальшованої або як дезінформації.

Але, виходячи з самої сутності, інформація фальшивою бути не може, оскільки вона існує незалежно від людини в живій та неживій природі. Відтак сфальшованим може бути подання або сприйняття інформації, точніше, оформлення інформації. Іншими словами, все залежить від фільтрів, крізь які інформація просіюється під час фіксації та її відтворення людиною. Один із важливих фільтрів отримав назву синтаксичного або фізичного. На цьому етапі відбувається кодування інформації. Поряд із цим виникає й інший термін – «дезінформація», під якою розуміють інформацію (!), спеціально подану в такій формі (так закодовану!), щоб завуалювати уявлення реципієнта про відповідне явище або процес. Це така собі інформаційна мімікрія або камуфляж об'єкта.

Дезінформацію важко відрізнити від «правдивої» інформації з декількох причин. По-перше, дезінформація – все ж таки інформація, а вона не може бути фальшивою, бо її існування об'єктивне. По-друге, дезінформація – явище винятково штучне, оскільки є продукт цілеспрямованої інтелектуальної діяльності людини над формою подання. По-третє, дезінформація – це власне селективно подана інформація, коли подібно до маніпуляцій престижиста частини суттєвої інформації в даний момент замовчується, канали для перевірки її повноти (!) тимчасово недоступні або через багатоглибкість й багатовимірність світу, що породжує інформацію, концентрується увага на «звичних» для сприйняття її порціях. Тобто знову ж таки інформація просто у певний спосіб фільтрується у ході комунікації. По-четверте, людина при передаванні й одержанні змістовної інформації послуговується певними знаковими системами (синтаксичний фільтр), а як

відомо з семіології знаки полісемічні, а відтак один і той же текст можна під час прочитання (трансляції, перекладу, декодування) розуміти по-різному. І мова не лише про текст. Білий колір, який, наприклад, в українців сприймається як святковий, для японця є ознака трауру.

Алхіміки (згадаймо, що саме слово алхімія не містить нічого таємничого, оскільки це є лишень перетворення грецького *khemí* при перенесенні на арабський ґрунт, де згідно з правилами словотворення стало *al-khemí*, й повернулося до Європи вже у варіанті «алхімія») згідно із загальноприйнятою традицією прагнули все обернути на золото або віднайти філософський камінь. Їхні дослідження були спрямовані на проведення хімічних реакцій, що «магічно» перетворювали одні речовини на інші. Чимало цих хімічних реакцій відомі нині пересічному школяреві. І середньовічний алхімік і сучасний школяр при «виварці золота» є сучасниками одного й того ж комунікаційного процесу з ідентичною інформацією, яка супроводжує хімічну реакцію. Але за часів інквізиції (до речі лат. *inquisitio* – розшук, розслідування) цей процес вважався фальшивим (від лукавого), бо за церковними догмами людині не дано одержувати щирий метал, який в силу його довершених властивостей (інертність до корозії, ковкість та ін.) вважався творінням і символом Господнім. Але праця алхіміка має ще одне тлумачення – ідея перетворення цини на золото є метафора процесу пізнання, яке сірість неутцтва (нерозуміння) людини внаслідок вирішення якоїсь важливої проблеми або пошуку відповіді на актуальне питання породжує «осіяння». Недаремно асоціюють неутцтво з темрявою, а освіченість (чи не від «світло»?) із сонцем (образом золота і життя воднораз).

Що ж тоді є «фальшивка», якщо інформація природно не може бути фальшивою? Фальшивий – це удаваний за дійсний або справжній. Але це не означає, що документ містить сфальшовану інформацію. Поява такого носія є реакцією на певну життєву ситуацію, тобто має на меті зафіксувати й передати інтереси окремих людей або певного соціуму. У такий спосіб робиться спроба замінити одні символи чи образи іншими з метою формування або забезпечення передумов до формування так би мовити «комфортного» для такої людини чи соціуму інформаційного середовища та простору матеріальних благ. Але це вже проблема читача (історика) документа – адекватно його «декодувати», виявити розбіжності тексту даного документа з іншою доступною інформацією. Якщо через брак ключів ми не можемо поки що декодувати фестські диски чи етрусські надписи, це ж не означає, що названі артефакти є фальсифікатами? Якщо ми не виявили слідів Атлантиди чи не можемо чітко локалізувати територію гіпербореїв або амазонок, чи достатні це підстави з огляду на обставини написання твору, щоб визнати «Історію» Геродота сфальшованою? Наявність фантастичних сюжетів у Біблії не робить її несправжньою. Суперечливість і неточність дат і подій у різних редакціях і списках руських літописів більшістю (статистично) не ставить під сумнів питання про їх правдивість. Водночас такий артефакт як Велесова книга більшістю (статистично) визнається підробкою. Щоразу «експертиза» джерел на справжність зводиться до процедури, яка не має нічого спільного з доказовою базою. Парадоксально, але вся дискусія зводиться до питання віри (чи наявних аргументів достатньо, щоб повірити в справжність?) і вже описаного вище статистичного підтвердження довіри (чи всіх переконує така аргументація?).

Звісно, у стислому аналізі не можливо висвітлити всі аспекти заявленої проблеми. У даному разі її постановка спричинена спробою автора узагальнити особисті спостереження і досвід дослідження історичних джерел, у ході якого не можна оминати теми їх достовірності й надійності. Поряд з тим не може залишатися поза увагою той факт, що інформація про минуле деякою мірою «автономна» від «історичного джерела», яке за суттю є швидше сигналом, тобто знаком у формі носія даних про минуле.

Бібліографічні посилання

1. **Валла Л.** Рассуждение о подложности так называемой дарственной грамоты Константина / Л. Валла // Итальянские гуманисты XV века о церкви и религии. – М., 1963. – С. 139–216.
2. **Григорий Турский.** История франков / Григорий Турский. – М., 1987.
3. **Иосиф Флавий.** Иудейская война / Иосиф Флавий; пер. с нем. Я. Л. Чертка. – Мн., 1991.
4. **Плутарх.** Порівняльні життєписи / Плутарх; пер. з давньогрец. Й. Кобова, Ю. Цимбалюка. – К., 1991.
5. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389: Литовська метрика, оп. 1, спр. 191, арк. 50–56.
6. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389: Литовська метрика, оп. 1, спр. 196, арк. 149 зв.–151 зв.; 160–162 зв.
7. **Тацит Публій Корнелій.** Анналы. Малые произведения. История: пер. с лат. / Публій Корнелій Тацит. – М., 2003.

Надійшла до редколегії 19.11.2010

УДК 930.477 (092: Феденко)

Т. О. Грачевська

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СЮЖЕТИ З ІСТОРІЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ

П. В. ФЕДЕНКА

Проаналізовано роботи П. В. Феденка «Тріумф і трагедія», «Суспільні і політичні рухи» та його погляди на події на українських землях у 1648–1657 рр.

Ключові слова: П. В. Феденко, Хмельниччина, козацтво, селянство, шляхта.

Проанализированы работы А. В. Феденко «Триумф и трагедия», «Общественные и политические движения» и его взгляды на события на украинских землях в 1648–1657 гг.

Ключевые слова: А. В. Феденко, Хмельниччина, козацтво, крестьянство, шляхта.

P. V. Fedenko's works «Triumph and Tragedy», «Social and Political Movements», devoted to the events in the Ukrainian land in 1648–1657, were analyzed.

Key words: P. V. Fedenko, war, Cossacks, peasant, nobility.

Одним із головних питань, що цікавили Панаса Васильовича Феденка (1891–1981), відомого історика української діаспори, було становище козацтва у різні періоди його існування, процеси трансформації, обумовленої як внутрішніми, так і зовнішніми факторами цієї соціальної верстви. Важливим аспектом студій П. В. Феденка було дослідження проблем визвольних змагань українського народу під проводом Б. Хмельницького другої половини XVII ст. На жаль, його праці залишаються маловідомими вітчизняним фахівцям, незважаючи на те, що останнім часом відбувається інтенсифікація досліджень, пов'язаних із вивченням життєвого та творчого шляху цієї неординарної особистості нашого минулого [1; 2] й декілька праць історика нещодавно були опубліковані на сторінках вітчизняних часописів [3].

Історія козащини привернула увагу П. В. Феденка під час перебування в еміграції у Празі, де у 1924 р. він здобув ступінь доктора філософії на історико-філософському факультеті Українського Вільного Університету, захистивши

дисертацію на тему «Початок Руїни». З того часу дослідник звертався до цих сюжетів, зосереджуючи свою увагу на різних проблемах, у тому числі і на подіях національно-визвольної війни в Україні середини XVII ст.

Цілком природно, що П. В. Феденка зацікавив аналіз подій Хмельниччини, адже вона мала великий вплив на подальший розвиток вітчизняної історії, змінивши зміст соціально-економічних відносин на українських землях. Цій проблемі П. В. Феденко присвятив такі дослідження: «Суспільні й політичні рухи в Україні» (Париж, 1953), «Тріумф та трагедія» (Мюнхен, 1980). У цих працях досліджено соціальні й економічні відносини доби визвольних змагань, особлива увага в них приділялася визначенню відношень представників різних верств населення в ході війни, що є дискусійним і у наш час.

Важливо відмітити, що П. В. Феденко не ідеалізував козацьке військо напередодні визвольних змагань, оскільки він не вбачав у них лицарів та «борців за щастя народу», як це було окреслено представниками марксистської історіографії. Для підтвердження цієї тези П. В. Феденко наводив факти, що містилися у джерелах та свідчили про те, як козацькі ватаги брали активну участь у Тридцятилітній війні й їх «гостювання» у країнах Європи залишилося надовго у пам'яті населення [5, с. 5]. Звичайно, подібні походи мали на меті збагачення їхніх учасників, однак це було нормальним для того часу з огляду на той факт, що козаки були представниками верстви «людей війни», а отже й справу свою вбачали в участі у військових діях та здобутті трофеїв. Подібні походи несли за собою й велику кількість жертв, що значною мірою впливало на боездатність козацького війська. Масштаби цих втрат іноді перевищували всі допустимі межі. Це було причиною, на погляд П. В. Феденка, того, що на початку війни під прапором козаків могли виступити лише незначна кількість «десперадос» на Запоріжжі, що готові були рушити проти магнатського режиму Речі Посполитої [5, с. 6]. З огляду на це П. В. Феденко висловив думки з приводу того, що Б. Хмельницький з початку війни не мав надії на перемогу лише силами козацтва, бо добре знав про невдоволення шляхтою й інших верств населення.

Цікавим є твердження П. В. Феденка, що в подіях Хмельниччини годі шукати ознак перебування козацького війська у стані війни із Реччю Посполитою. Дослідник аргументує це тим, що сам Богдан Хмельницький ніколи не виступав представником всієї людності української, оскільки не мав на те прав, аргументовано доведених. Перебуваючи гетьманом, він мав достатньо прав представляти лише козацьку верству перед польським керівництвом. Ці міркування й дозволили П. В. Феденку відстоювати таку точку зору, наголошуючи, що гетьман Хмельницький ніколи не очолював повстання проти Речі Посполитої, а лише проти шляхетської верстви, яка не дотримувалася відповідних домовленостей, про що гетьман й писав у своїх листах до польського короля Владислава IV [5, с. 6].

Для П. В. Феденка важливим було й дослідження питань про відносини козаків в означений період з кримськими татарами. У союзі козаків із татарами історик вбачав продовження давньої традиції, адже неодноразово в минулому траплялися подібні альянси заради здійснення спільних намірів. З іншого боку, на погляд ученого, подібний союз містив у собі й небезпечні моменти, спричинені головню двома чинниками: «татарське військо було відвічним ворогом українського народу, бо з України татари брали ясир, яким торгували як худобою на східних ринках, з другого боку, союз козаків із Ордою міг викликати ворожу реакцію в Москві: адже російський уряд мав «вічний мир» з Польщею і був забор'язаний помагати полякам проти кримської агресії [5, с. 7]. Безумовно, що татари й українці мали в той час досить непрості відносини, однак не потрібно зводити лише до фактів насилля й жорстокості обох сторін, а й відображати моменти співробітництва та порозуміння між двома сусідніми народами. Однак, для П. В. Феденка союз із Ордою видавався надзвичайно небезпечним для руху Б. Хмельницько-

го, що значною мірою вплинуло на ослаблення позицій козаків після зради татарських командувачів у визначальні моменти війни.

Заслугує на увагу й трактування дослідником тих завдань, які ставив перед собою козацький провід у ході війни. П. В. Феденко зазначав, що особливо в перший період воєнних дій, які були вдалим для козаків, вимоги їхнього керівництва вражали своєю мізерністю та скромністю: збільшення чисельності реєстрових козаків, створення засад для самоуправління у війську, покарання винних у злочинах проти представників козацького стану. Зважаючи на ці вимоги, дослідник логічно висловлює припущення, що у Хмельницького «у той час й думки не було про сепаратизм» [5, с. 6–7]. Головним же завданням повстання було проведення реформ устрою Речі Посполитої, направлених на зміцнення інституту королівської влади й обмеження сваволі магнатів та шляхти, яка приймала загрозливі масштаби для функціонування державного організму країни. Саме обмеженість завдань у перший, найбільш вдалий період військових дій, затягування у прийнятті важливих політичних рішень призвели до того, що козацьке військо так і не змогло скористатися плодами перемог, які б дозволили втілити у життя завдання повстанців без зайвих жертв та марнування дорогоцінного часу.

Для П. В. Феденка важливою проблемою було з'ясування ролі різних соціальних верств, окрім козацької, у визвольних змаганнях. У своїх роботах він вдавався до аналізу діяльності соціальних сил під час Хмельниччини, які були представлені селянами-хліборобами, так званою «черню», міщанами й нечисленними представниками шляхетського стану. Кожній з них він приділяв увагу задля з'ясування її місця у тих славнозвісних подіях.

Найчисельнішу групу представляли, звичайно, селяни-хлібороби, які мали особливе завзяття та охоту до війни з поляками, оскільки не хотіли потрапити у кріпосницьку залежність від панів, на чиїх землях вони проживали на правах «слободи», тобто були вільними від цілої низки податків та повинностей. Саме перед 1648 р. й припиняли діяти «слободи», що й примушувало їх, за думкою П. В. Феденка, взятися до зброї [5, с. 7]. Однак не можна стверджувати, що козаки й селяни були носіями спільних завдань у змаганнях Б. Хмельницького. Козаки намагалися утворити осібний стан, підлеглий лише королю польському, тому й негаразди селян були для них байдужими. Саме цей факт призвів до того, що Б. Хмельницький вороже ставився до приєднання селян та міщан до козацького війська після перемог під Жовтими Водами та Корсунем у 1648 р., адже це суперечило намірам гетьмана щодо ведення переговорів із представниками польського уряду лише від імені козацького стану [4, с. 26]. Вияв цих намірів гетьмана ще раз підтверджує думку дослідника, що гетьман Б. Хмельницький виступав лише як представник козацької спільноти й всілякими способами відгороджувався від селянства, що повстало. Отже, козаки й селянство мали різні погляди на завдання визвольних змагань, що врешті-решт завершилися поразкою для них обох.

Шляхта, представники якої, хоч і нечисленні, що приєдналися до війська козаків, переважно перебували на високих адміністративних посадах у збройних силах й, навіть, виступали зі своєю програмою реформ у державі. П. В. Феденко зазначав, що цей проект був привабливий для «негербових людей», що знаходилися на високих посадах у козацькому війську [5, с. 8]. Ці урядовці, що мали великий досвід та гарну освіту, здобули вплив на політику гетьмана Б. Хмельницького. Таким чином, П. В. Феденко стверджував, що у досліджуваних подіях найбільший вплив мала козацька верства, а саме її верхівка, яка у своїх діях керувалася виключно інтересами реєстрових та запорозьких козаків. Потреби інших же верств, зокрема селян, були поза їх зором, що було цілком нормальним явищем з погляду на ієрархію соціальних верств середньовічного суспільства.

Однією з фатальних помилок гетьмана та адміністрації козаків, на погляд П. В. Феденка, була їх байдужість до західних земель України та невикористан-

ня масових рухів проти Речі Посполитої та її магнатського режиму [5, с. 10]. Звичайно, розуміючи, що татарські орди не могли бути вірними союзниками після зрад, Б. Хмельницький ринувся у пошуки нових, більш надійних союзників. Вочевидь, за П. Феденком, його погляд у першу чергу впав на Московію, де він сподівався отримати допомогу від царя православного. Однак, як відмічав дослідник, у перші роки повстання Москва з користю використовувала невдачі козацького війська, адже воєнне лихоліття сприяло заселенню окраїн Московії емігрантами із земель України [5, с. 11].

Криваві події визвольних змагань, численні невдачі козацького війська змусили гетьмана Б. Хмельницького шукати протекції у російського царя. За оцінкою П. В. Феденка, Україна попала лише формально в залежність від Москви. Для ілюстрації цієї тези дослідник говорить про відмову московського посольства присягати іменем царя на дотримання московською державою вірності обіцянкам царя – шанувати вольності Війська Запорізького. Саме відмова від виконання необхідних процедурних дій, за П. Феденком, значно зменшувала силу договору й робила його лише формальністю. Для історика цей договір був втіленням умілого використання складної ситуації в Україні Росією заради забезпечення її великодержавних амбіцій [5, с. 13].

Після укладення договору з Московщиною козацька старшина намагалася утворити привілейований стан, щоб панувати над селянством та зрівнятися у правах із російським дворянством [4, с. 24]. Саме в цьому, на погляд П. В. Феденка, й була причина того, що невдовзі Україна стала легкою здобиччю для сусідніх країн, що негативно вплинуло на традиції державного будівництва.

П. В. Феденко вступив у дискусію з В. Липинським, представником державницької історіографії, з приводу того, хто ж був винним у поразці визвольних змагань. Так, В. Липинський всю провину за військові невдачі покладав на «зрадливу чернь», що взагалі не могла зрозуміти планів гетьмана та генеральної старшини. Однак, П. В. Феденко стверджував, що й провідні верстви ніяким чином не намагалися враховувати у своїй політиці інтереси інших соціальних верств. Звичай Б. Хмельницький та його оточення чинили згідно уявлень своєї доби, де лише провідні верстви були суб'єктами права й політики, а селянство було безправним прошарком суспільства. Для П. В. Феденка був безсумнівним той факт, що сам гетьман та його соратники не уявляли соціального устрою без селянства, яке мало лише зобов'язання відбувати панщину, як-то це було у Московії та Речі Посполитій [5, с. 15]. Сам Б. Хмельницький добре розумів, що повернення у неволю може спровокувати поширення низки селянських повстань, тому у своїх універсалах й намагався пом'якшити повернення до неволі – наполягав, щоб хлібороби невеликий податок сплачували зі свого збіжжя, лише десятий сніп з урожаю [5, с. 16].

Зважаючи на нестабільну ситуацію в країні, козацька старшина не мала надії на закріплення в довічну власність собі українських земель універсалами гетьмана, тому й шукала собі протекторів у Московщині. Як зазначав П. В. Феденко, царські чиновники охоче видавали «грамоти» тим, хто хотів мати право земельної власності, «опріч козаків», бо знали, що й маса козацького війська буде вороже налаштована проти відновлення чи створення приватних маєтностей в руках окремих осіб [5, с. 17]. Звичайно, що в цьому царський уряд, з одного боку, створював групу лояльних землевласників, а з іншого – вмів використовувати соціальну нестабільність в українському суспільстві. З приводу цього П. В. Феденко писав: «У Москві реально оцінили вигоду для політики царського уряду від соціальних противенств в Україні. Там, з одного боку, давали грамоти на земельні маєтності «значним», а з другого боку, приймали скарги на старшинство від простих козаків і інших провідників, як полтавський полковник Мартин Пушкар» [5, с. 17]. Особлива опозиція щодо запровадження політики Московії, була на Січі, яку запорожці, що перебували там, вважали за свою столицю й навіть висували

своїх кандидатів на гетьманство. За такої ситуації зрозумілим видається те, що Україну весь час потрясали не лише селянські, а й козацькі повстання, що мали на меті змінити політичний курс правлячої верхівки.

П. В. Феденко зазначає, що такий стан речей у сфері розподілу маєностей, тактику Росії в соціальній політиці довгий час «не помічали» ані Б. Хмельницький, ані І. Виговський. Дослідник ставив питання, чи могли б згадані гетьмани в той період ефективно чинити опір збільшенню впливу Московії на землях України. У результаті аналізу джерел історик прийшов до висновку: саме козацька старшина користувалася нагодою отримати нову власність, яку надавала російська влада, й не звертала уваги на протести низів, які просто придушувалися [5, с. 17].

Вихід зі складної, нестабільної ситуації для Б. Хмельницького, за П. В. Феденком, був лише один, а саме: «Бачивши, як Москва через своїх агентів підбурювала «чєрнь» проти українського уряду, провідники держави Війська Запорізького повинні були зробити все можливе для того, щоб погасити іскру громадянської війни в Україні» [5, с. 17]. Однак, перебіг подій засвідчив, що це завдання виконати не вдалося.

П. В. Феденко вбачав причину поразки визвольних змагань 1648 р. у «недодуманості» дій їхнього провідника – Б. Хмельницького в перші роки повстання, його поміркована позиція стосовно розгромленої Польщі стримала стрімке зростання кількості повсталого селянства, яке сподівалося на фундаментальні зміни існуючого режиму [5, с. 19]. Отже, головну причину поразки руху під проводом Б. Хмельницького історик виключно ототожнював із нерішучими діями гетьмана в перші роки повстання, що завадило спритно скористатися з розгубленості військових керівників Речі Посполитої. П. В. Феденко намагався у своїх дослідженнях визначити роль та місце визвольних змагань в історії українського народу. Він оцінював означені події виключно позитивно, адже вони забезпечили оборону православної церкви від зазіхань католицтва, на певний час було зменшено податковий тягар селянства [5, с. 21].

Найбільш негативним наслідком протистоянь між верхніми та нижніми верствами українського суспільства, на погляд П. В. Феденка, був розподіл території країни між двома державами – Річчю Посполитою та Росією. Одним із факторів, що спричинили такий стан речей, за П. В. Феденком, була зрада козацької старшини, яка «дістала шляхетські права («нобілітацію»), задовольнивши свої інтереси в обох частинах розірваної України» [5, с. 22]. Інші прошарки, зокрема селянство, знову опинилися у неволі, окрім тих, що змогли аргументовано довести своє право належати до козацького стану.

Безумовно, сюжети визвольних змагань займали провідне місце в наукових дослідженнях П. В. Феденка. Його найбільш цікавили питання соціальних відносин, що є важливим аспектом при вивченні означеного кола питань. Дослідник відстоював тезу про те, що селянство та козацтво виступали носіями антагоністичних інтересів, які завадили їм об'єднатися заради боротьби проти магнатської Польщі. Після припинення воєнних дій, за визначенням дослідника, відбувся розкол у суспільстві, за якого еліта прийняла сторону відповідно Польщі та Росії, що в майбутньому призвело до процесів колонізації та русифікації. Селянство ж продовжувало зберігати національну специфіку, що й стало базою для національного відродження у майбутньому.

П. В. Феденко трактував події Хмельниччини як одні з найважливіших в історії XVII ст., що вплинули на подальший хід подій в царині економічної, політичної, соціальної історії. Для дослідника ці події були одночасно «тріумфом», адже принесли суттєві здобутки, й «катастрофою», бо безліч сприятливих нагод не вдалося реалізувати через суперечки серед старшини, нерішучі дії Б. Хмельницького.

Звичайно, що стверджувати про проведення повного дослідження поглядів П. В. Феденка на історію українського козацтва в цілому й визвольних змагань під проводом Б. Хмельницького не можна, адже потрібно провести у першу чергу систематизацію та вивчення наукової спадщини історика, яка, наразі, є мало-відомою. П. В. Феденко, як історик, за умови розшуку, видання та інтерпретації його творів, має всі шанси зайняти гідне місце в історії науки нашої країни, де для нього, з огляду на його політичні погляди, що нерідко стають на заваді реалізації принципів функціонування науки, упродовж довгого часу не знаходилося належного місця.

Бібліографічні посилання

1. Антонович М. Панас Феденко / М. Антонович // Український історик. – 1982 / 1983. – № 3–4. – С. 151–153.
2. Голуб А. «Передусім бути українцями» / А. Голуб // Борисфен. – 1994. – № 1. – С. 2–3.
3. Феденко П. Д. Чижевський / П. Феденко // Український історик. – 1978. – № 1–3. – С. 101–118.
4. Феденко П. Суспільні й політичні рухи в Україні / Панас Феденко. – Париж, 1953.
5. Феденко П. Тріумф і катастрофа (Оцінка досягнень і поразки революції Б. Хмельницького) / Панас Феденко. – Мюнхен, 1980.

Надійшла до редколегії 02.11.2009

УДК 94 (477)

А. М. Давидова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ВІД СІМЕЙНОГО АРХІВУ ДО САМОСТІЙНОГО ФОНДУ: ЕВОЛЮЦІЯ ДОКУМЕНТАЛЬНОГО ЗІБРАННЯ РОДИНИ ЛАЗАРЕВСЬКИХ

Досліджено процес формування архівної колекції родини Лазаревських, з'ясовано основні шляхи її поповнення.

Ключові слова: архів Лазаревських, джерела, наративи, документи, етапи формування, контекстуальна історія.

Исследован процесс формирования архивной коллекции семьи Лазаревских, определены основные пути ее пополнения.

Ключевые слова: архив Лазаревских, источники, нарративы, документы, этапы формирования, контекстуальная история.

Research the formation of Lazarevskiy's family archive collection is examined, main ways of this formation are defined.

Key words: archive of Lazarevskiy, sources, documents, narratives, stages of formation, contextual history.

Історичне джерело як носій унікальної інформації займає важливе місце в будь-якому науковому дослідженні, яке претендує на пошук та встановлення наукової істини, висунення альтернативної гіпотези чи критичний аналіз пануючої парадигми.

Із середини 1990-х рр. у вітчизняній історичній науці та її спеціальних галузях утверджується тенденція до персоніфікації (персоналізації) історії. У її рам-

ках особливої актуальності набуває дослідження життя та наукової спадщини істориків. Такий мікросуб'єктний підхід претендує на відкриття об'єктивного «обличчя» історії. Дослідження життя та діяльності історика як транслятора історичного процесу, який у майбутньому не виключено може стати його героєм, повинне спиратися на багатовекторний підхід, який вимагає від дослідника застосування певних специфічних методів та прийомів роботи з наявною чи отриманою інформацією.

Актуальність теми даної роботи полягає в тому, що через вивчення іменних архівних колекцій видатних вітчизняних істориків (як одного із векторів у рамках зазначеної тенденції), серед яких Олександр Матвійович Лазаревський посідає гідне місце, може бути чітко окреслена джерельна база, своєрідний стартовий майданчик для подальших розробок будь-якого рівня. Створена цим істориком та його родиною потенційна джерельна база у вигляді об'ємної колекції різножанрових джерел потребує від сучасних науковців комплексних досліджень із виявлення кількісного та якісного складу таких зібрань.

Метою статті є дослідження історії формування сучасного архівного фонду І, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського під назвою «Архів О. М. Лазаревського». Документальна колекція складається більш ніж з 19,8 тис. справ, з яких близько 18 тис. справ (ф. І, спр. 50375–68381) становлять безпосередньо архів О. М. Лазаревського, а ще майже 1900 справ (ф. І, спр. 68382–70263) є його структурною частиною під назвою «Архів родини Лазаревських».

Для досягнення зазначеної мети слід виконати дослідницькі завдання, спрямовані на створення контекстуальної історії архівної колекції видатного українського історика О. М. Лазаревського: 1) виокремити основні етапи побутування зазначеного документального зібрання; 2) дослідити історію його формування; 3) визначити основні шляхи поповнення архіву.

Об'єктом вивчення є архів відомого українського історика та археографа О. М. Лазаревського. Предметом вивчення є спеціальні історичні джерела та наукові дослідження, які прямо чи опосередковано вказують на процес формування архівного зібрання історика та його родини.

Зазначена тема не має розгорнутої історіографічної традиції у вигляді спеціальних публікацій. Однак неопубліковані джерела в архіві О. М. Лазаревського та його родини [1], а також частково опубліковане родинне та професійне листування, мемуарні джерела, історичні розвідки з архівної колекції, зокрема на сторінках II тому «Українського археографічного збірника» [8], присвяченого саме видатному історика, дозволяють реалізувати поставлені завдання.

Біографічні та біоісторіографічні дослідження істориків кінця XIX–XX ст. (наприклад, М. Василенка та ін.), а також сучасних дослідників (зокрема, В. І. Воронова, Н. Герасименко) підтверджують значний вплив на формування світогляду О. М. Лазаревського з боку його батька, Матвія Ілліча, який не мав спеціальної освіти, проте був доволі обізнаний в історії України XVII–XVIII ст. Показово, що батько в одному зі своїх листів до сина вказував, що для нього «історія або історичне [...] краще за малину» (тут і далі переклад з російської мій – А. Д.) [8, с. 207].

Подібний висновок дозволяє зробити і вступна частина до незавершених мемуарів М. І. Лазаревського «Пам'яті мої», де автор здійснив стислий екскурс в історію «славної та благословенної Малої Росії» [8, с. 19]. В історичних спогадах він зупинився на сюжеті про гетьманування Б. Хмельницького, «славного козацького батька, засновника Малоросії», охарактеризував як «хитру людину, яка зрадила цареві» гетьмана І. Мазепу, а щодо К. Розумовського зазначив, що останній «завершив у своїй особі [...] славне Малоросійське гетьманство» [8, с. 19]. Окрім того, батько майбутнього відомого історика розкрив внутрішній устрій Гетьман-

щини, окреслив її адміністративно-судову систему, локалізував свої роздуми на історії Чернігівщини, а саме на Конотопському повіті. Таким чином, на нашу думку, М. І. Лазаревський створив гармонічно складену історію малоросійського краю та історію Чернігівщини, як прояв локального варіанта загального історичного процесу.

Зацікавленість історією України з боку О. М. Лазаревського духовно зблизила його з батьком. Можна прослідкувати певний генетичний інтерес до історії України, а саме її соціально-економічних аспектів, що чітко відбився як у юридичних, так і в особистих джерелах, своєрідним чином успадкований від батька сином.

Яскравим підтвердженням цього та високої батьківської довіри до сина став факт передання від представника старшого покоління до репрезентанта молодшого в листопаді 1853 р. родинних давніх актів Лазаревських та їхніх близьких родичів Лашинських і Таранських [8, с. 109]. У одному листі до Олександра М. І. Лазаревський закликав його зберегти документи як «родинну давність», дав поради щодо їх упорядкування за алфавітно-хронологічним принципом, радив виокремити: «1. найважливіші [...] 2. найдавніші, але які вже не складають [...] кріпосних актів на майно, однак заслуговують на зберігання особливо. 3. Сторонні, але ті, що містять цікаві речі – особливо» [8, с. 109]. Окрім того батько рекомендував синові для кожного відділу зробити окрему обгортку та зберігати їх у ящиках на квартирі одного зі старших братів. Займатися опрацюванням документів він радив у вільний від навчання час (з 1850–1854 рр. О. М. Лазаревський навчався у Санкт-Петербурзькій гімназії), оскільки їх аналіз потребував, на його переконання, «доволі багато часу» [8, с. 110].

Батьківський вплив на формування історичних уподобань О. М. Лазаревського можна простежити за епістолярною спадщиною, уміщеною в одній із рубрик II тому «Українського археографічного збірника» під назвою «Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи» [8, с. 74–235], яка загалом охоплює 1814–1856 рр.

М. І. Лазаревський уважно стежив за оголошеннями газети «Петербургские ведомости» про продаж книжок, і часто надсилав синові гроші на їх придбання. Так, наприклад, у листі від 16 лютого 1856 р. він звернув його увагу на те, що в одній із петербурзьких книжкових крамниць можна дешево придбати низку книг [8, с. 187].

23 лютого 1856 р. батько писав про важливість пошуку документів з історії гетьманування І. Мазепи в архіві графа Уварова, де син якраз працював. При цьому він підкреслював, що в Україні документи Батуринського архіву, на його думку, загинули під час знищення міста російськими військами у 1708 р. [8, с. 191]. Також батько рекомендував О. М. Лазаревському набути потрібних знайомств. Так, у листі від 30 січня 1856 р. він писав про необхідність і корисність знайомства з родиною Ханенків, наголосивши, що в них є «прекрасний архів» [8, с. 183–184]. Ця порада мала значний вплив на наукову діяльність О. М. Лазаревського, оскільки саме він зробив вагомий внесок у дослідження історії роду Ханенків.

Уже у студентські роки О. М. Лазаревський був відомим бібліофілом, а його книгозбірня на початку 70-х рр. XIX ст. була визначним явищем серед приватних наукових бібліотек. Згодом у передмові до видання щоденника генерального хорунжого Української козацької держави Миколи Даниловича Ханенка за 1727–1753 рр. учений всебічно дослідив родовід Ханенків, приділивши найбільше уваги історії життя та діяльності М. Д. Ханенка. Про Олександра Івановича, його сучасника, нащадка козацького роду, він зазначив лише, що саме в нього зберігався оригінал щоденника його прадіда, Миколи Даниловича [4, с. 95].

Публікації джерела в 1884 р. передувала активна співпраця О. М. Лазаревського та О. І. Ханенка. Вона знайшла своє відображення в листах від останньо-

го, які зберігаються в архівній колекції О. М. Лазаревського. Частина з них нещодавно опублікована на сторінках «Українського історичного журналу» сучасною українською дослідницею наукової діяльності О. М. Лазаревського Н. О. Герасименко [4, с. 100–108].

Авторка публікації зазначила, що в листах наведена історія публікації щоденника М. Д. Ханенка у журналі «Киевская старина», який спочатку був переданий до друку до «Русского архива», але так і не був опублікований. О. І. Ханенко, як інформують листи, надсилав О. М. Лазаревському книги з бібліотеки і рукописи з фамільного архіву. У свою чергу, відомий історик надсилав респондентові опубліковані ним праці, заохочував досліджувати історію України. Таким чином, частина родинного архіву Ханенків поступово опинилася в колекції О. М. Лазаревського.

Окрім архіву Ханенків, джерелами поповнення колекції вченого стали передані йому нащадками оригінали та копії документів з сімейних архівів інших знатних козацько-старшинських і дворянських українських родів, зокрема Сулим, Скоропадських, Войцеховичів, Марковичів, Скоропадських, Галаганів та ін. [1, спр. 69001].

У 1872 р. після виходу О. М. Лазаревського у відставку й на купівлі ним садиби на хуторі Підлипному Конотопського повіту Чернігівської губернії у зв'язку з нагальною потребою коштів історик змушений був продати частину своєї бібліотеки. Тоді книги придбала «Стара громада» у Києві, однак це були здебільшого дублети [7, с. 124].

Переїхавши у 1880 р. до Києва, він знову взявся за поповнення своєї колекції. За спогадами його доньки, Катерини Олександрівни, учений щонеділі відвідував Поділ, де збиралися букіністи. Тут О. М. Лазаревський головним чином і відбирав книжки до своєї бібліотеки. Про це, зокрема, свідчать численні примірники з печаткою (фіолетового кольору у вигляді розгорнутої книги з текстом: «Книжкова торгівля («Букініст») К. К. Симинського в м. Києві. Братск. монастир, лав. 7. Купує і продає старовинні, ті, що були у вжитку та навчальні книги» [7, с. 124].

Одним із джерел поповнення особистої архівної колекції та бібліотеки було «вилучення» О. М. Лазаревським документів із державних архівів: користуючись своїм чиновницькими повноваженнями, він мав відносно легкий доступ до документів й тому інколи йшов на такі кроки. Звісно, такі моменти не прикрашають біографію історика, але, враховуючи, що тогочасні архівні установи знаходилися на етапі свого становлення, а ті, що вже функціонували, були пошкоджені часом і самим ходом історії, тобто не було гідного забезпечення умов їх зберігання, можна зрозуміти його мотиви. Саме завдяки таким діям історика вдалося зберегти цінні джерела з історії України від майбутніх руйнівних революційних подій, світової війни, від яких постраждали фонди архівних установ Російської імперії.

О. М. Лазаревський також часто купував географічні карти, старі газети за минулі роки, російські, українські і польські журнали. Нерідко знайомі, які жили в інших містах, і ті, що мали можливість виїздити за межі України, за дорученням О. М. Лазаревського купували для нього книги, комплекти періодичних видань. Найчастіше листи з подібними дорученнями ним адресувалися археологу, етнографу та мистецтвознавцю М. Ф. Біляшівському, письменнику, мистецтвознавцю і фольклористу В. П. Горленку, поету й етнографу О. В. Шишицькому-Іллічу, краєзнавцю Г. О. Милорадовичу та ін. Так, у листі до останнього від 20 червня 1883 р. О. М. Лазаревський звернувся з проханням придбати йому декілька книжок [8, с. 314]. У листі до Г. О. Милорадовича від 7 грудня 1884 р. історик прохав останнього придбати йому «...Зап.[иски] Черн.[ігівського] Губ.[ірнського] Ст.[атистичного] Коміт.[ета] за 1868 р.; вип. 5 та 6...» [8, с. 317]. У 1889 р. він отримав від нього Євангеліє і якусь видруковану в Чернігові брошуру [8, с. 325], а 1898 р. – книжку Василя Рубана [47, с. 361].

Із листів М. Ф. Біляшівського до О. М. Лазаревського від 1894 р., який тоді перебував у Варшаві, видно, що за дорученням колеги він купував старі польські журнали – «Biblioteka Warszawska», «Tygodnik Ilustrowany» [2, с. 134].

Історик нерідко звертався до інших колекціонерів чи власників потрібної йому книги з пропозицією обміну. Так, у 1897 р. О. М. Лазаревський здійснив обмін з О. О. Гамалією. «Скажіть О. О. Гамалії, – писав він Г. О. Милорадовичу, – що предком я охоче поступлюсь взамін на якісь рукописи або книги – зрозуміло, про Малоросію» [8, с. 357].

Окрім збирання книжок, які загалом стосувалися історії українських земель, О. М. Лазаревський колекціонував усі види друкованих видань, що також висвітлювали улюблену для нього тему. Невеликі статті та замітки з різних газет та журналів, ілюстровані матеріали він вирізав і наклеював в окремі зошити. Вирізки ілюстрацій із журналів «Нива», «Пчела», «Живописное обозрение», «Север», «Стрекоза», «Русская Старина», «Tygodnik Ilustrowany» та ін., в яких було відображено історичне минуле, картини народного побуту, урбаністичні пейзажі, історичні та архітектурні пам'ятники України, були зібрані ним в окремі теки під назвою «Живописная Украина» (назва запозичена істориком з альбомів офортів Тараса Шевченка) [6, с. 54]. У наш час ці альбоми оформлені у вигляді 6 томів, які є складовою частиною архіву родини Лазаревських [1, спр. 70254–70259]. В окремий альбом зібрані вирізки ілюстрацій з польських та російських журналів, присвячені історії та побуту Польщі.

Особливий інтерес у книгозбірні О. М. Лазаревського викликають конволюти, складені з невеликих книжок, брошур, відбитків і вирізок із журналів і газет, документальних публікацій, статей, заміток та рецензій, уміщених у різних виданнях, яких набралось 210 томів. Не маючи змоги одразу систематизувати матеріал за замістом (у зв'язку з елементарним браком часу), історик при їх укладанні користувався суто формальною ознакою – форматом носія інформації. Тому змістовне наповнення штучних збірників має дещо хаотичний характер. Тому, як цілком слушно підкреслила дослідниця Є. О. Колесник, в одній такій теці можна зустріти і розвідки з українського фольклору, і праці з історії православної й католицької релігії та уніатства, й історико-географічні описи окремих річок і озер України, етнографічні матеріали й статистичні відомості, деякі полемічні літературні твори [6, с. 54]. Однак сучасний український історик Сергій Білокінь висловив дещо протилежну думку щодо цього у своїх дослідженнях: «матеріали для своїх збірників учений збирав понад сорок років. А остаточне оформлення й нумерацію конволютів можна датувати все-таки останніми роками його життя...» [2, с. 138].

Усі конволюти оправлені у кольоровий ситець та інші тканини різного малюнку, на шкіряному корінці витиснено назву й порядкове число даного тому. Як підкреслював український історик першої пол. XX ст. М. Василенко, О. М. Лазаревський «поставив собі метою зберегти та зафіксувати ті малюнки ситців та тканин, що їх носили сучасні дівчата та жінки. [...] Таким чином, склалася з них дуже цікава колекція, що колись, без сумніву, зверне на себе увагу етнографа, який зацікавиться виучуванням художнього смаку українського народу наприкінці XIX століття» [2, с. 137]. Робилися обкладинки в різних палітурних майстернях, про що свідчать етикетки, виготовлені друкарським способом і наклеєні на їхніх внутрішніх сторінках.

За підрахунками С. Білоконя у збірниках О. М. Лазаревського міститься 3541 одиниць різних видань. У середньому кожен том налічує понад 16 брошур та відбитків [4, с. 138]. Колекція охоплює публікації з початку XIX ст. і до самого його кінця, містить у собі рідкісні видання, серед яких: «Архив судебной медицины и общей гигиены» (1869 р.), «Вестник садоводства» (1888 р.), «Вестник славянства» (1892 р.), «Елисаветградский вестник» (1891 р.), «Мир»

(1881 р.), «Христианское чтение» (1894 р.), «Холмско-Варшавский епархиальный вестник» (1880 р.) тощо [4, с. 138–139]. Формування цих збірників вимагало значних коштів, багато часу й кропіткої праці, тому О. М. Лазаревський займався їх поповненням самостійно, збираючи матеріали у киево-подільських букіністів.

О. М. Лазаревський користувався великою повагою в колі авторитетних та професійних істориків, тому в його книжковій колекції є багато подарованих екземплярів з автографами авторів книжок – відомих вітчизняних істориків Д. І. Багалія, В. С. Іконнікова та ін. На деяких книгах рукою вченого зроблено помітки, що стосуються місця, часу і ціни придбаного видання. У багатьох книгах уклеєні вирізки із газет та журналів, які містять рецензію, анотацію на дану книгу або біографічні відомості про автора.

Окрім спеціально зібраних документів, книжок, збірок з ілюстраціями на певну тематику, в архівній колекції містяться типові документи, які взагалі накопичується протягом життя будь-якої людини. Вони розпорошені по всій колекції (взагалі, архівна збірка має невпорядкований вигляд, що певною мірою ускладнює її наукове дослідження).

Тепер детальніше зупинимося на історії створення і комплектації власне самого архіву родини Лазаревських.

Однією з важливих структурних частин фонду є відкладені в ньому особисті документи Іллі Степановича Лазаревського (дідуся О. М. Лазаревського) та його братів, що підтверджують дворянський чин усієї родини Лазаревських [1, спр. 68385, 68388], дають змогу прослідкувати рух одного зі старших представників роду по кар'єрній драбині – призначення І. С. Лазаревського на посаду значкового товариша до Ніжинського полку [1, спр. 68383], атестати про службу [1, спр. 68386–68387, 68392–68393] тощо.

Із часів батьків історика М. І. та А. О. Лазаревських зібрався теж доволі значний комплекс архівних джерел як документального, так і особистого характеру. Окрім епістолярних джерел, що підтверджують активний процес листування всередині родини [1, спр. 68422], заархівовані документи сімейно-побутового характеру – «записи господарських видатків» [1, спр. 68417], «книга приходів и расходов» [1, спр. 68421], різноманітні довідки, свідоцтва, розписки [1, спр. 68424–68426, 68451] тощо. Мемуарні твори М. І. Лазаревського, записи А. О. Лазаревської етнографічного характеру знайшли своє місце саме в родинному архіві.

Навколо рідних братів (кожен з п'яти братів зробив свій внесок в історію України, працюючи в різних галузях) та сестер О. М. Лазаревського сконцентрувалася частина епістолярних джерел. Листування переважно сімейно-побутового характеру, що стосувалося розподілу майна серед братів Лазаревських після смерті батька, листи матері до кожного з них, що, знову ж таки, підтверджують міцність родинних зв'язків. Цікаві матеріали з історії родини Лазаревських знаходяться ще у двох справах родинного архіву, де розміщено біографічні замітки О. М. Лазаревського про його п'ятьох братів (Василя, Михайла, Федора, Якова та Івана Лазаревських [1, спр. 68458, 68508]).

Значний масив документів утворився вже в результаті життя та наукової діяльності самого історика. Вони фіксують його життя, починаючи з юнацьких років: свідоцтва про закінчення школи, гімназії, університету [1, спр. 68435, 68440], освітні та службові відзнаки [1, спр. 68438, 68452–68454], документи, що підтверджують його службове становище [1, спр. 68441, 68443–68447, 68449]. Особливо цінним джерелом для біографічних досліджень є щоденник Олександра Матвійовича Лазаревського за 1888–1900 рр. [1, спр. 68468]. Значний інтерес для нашого дослідження становить документ «Списки книг, карт и грамот, переданных А. М. Лазаревским в библиотеку Киевского Университета», написаний рукою самого історика та доповнений іншими особами (імовірно дітьми), який нараховує 25 сторінок [1, спр. 68469].

Окрім зазначених осіб, окремі архівні документи відображають життя та діяльність Г. М. Лазаревської (Шрамченко), другої дружини ученого, Катерини, Бориса та Гліба Лазаревських, його дітей, та ін. Слід відмітити, що архів Лазаревських активно комплектувався і після смерті вченого до 1939 р., переважно за рахунок включення до нього офіційних та особистих документів близьких О. М. Лазаревського, представників молодшого покоління роду, серед яких переважно побутові записи, листи, мемуарні та літературні джерела.

Слід зазначити, що трансформаційні процеси, які відбувалися з архівно-книжковою колекцією О. М. Лазаревського, мали не тільки накопичувальний характер, а й характеризувалися окремими протилежними подіями. Так, як уже зазначалося вище, в 1870-х рр. учений продав частину власної бібліотеки, але, окрім вимушених розпорошень зібрання, за своє життя він часто допомагав іншим ученим, дарував їм книжки, а також передавав їх різноманітним науково-історичним інституціям.

У серпні 1891 р. О. М. Лазаревський подарував якусь (точно не з'ясовану нами) зв'язку книжок Історичному товариству Нестора-літописця [8, с. 333], з яким історик мав робочі контакти. Дещо пізніше, 18 вересня 1895 р., його обрали навіть головою цього товариства.

Допоміг О. М. Лазаревський і заснованим 1896 р. конотопським земським бібліотеці та музею, подарувавши їм чимало книжок із власної колекції [1, спр. 68498] і навіть спеціально придбав частину їх на власні кошти. Переважна частина історичного та українського відділів цієї бібліотеки тривалий час складалася з подарунків вченого, відзначає сучасний український історик С. Білокінь [2, с. 135].

Навіть після смерті О. М. Лазаревського продовжували поповнюватися фонди архівних зібрань різних установ за рахунок частини його колекції. Підтвердженням цьому може бути адресована подяка голови Чернігівської губернської земської управи О. Бакуринського Г. М. Лазаревській (дружині історика) за передавання земству за заповітом історика картин та рукописів [1, спр. 68493].

Та найважливішим фактором, який вплинув на подальше оформлення колекції історика було його власне бажання зберегти її та зробити загальнодоступною. О. М. Лазаревський спочатку задумав передати своє зібрання Київській публічній бібліотеці (згодом – ім. ВКП(б), тепер – Національна парламентська бібліотека України), фонди якої пізніше загинули під час війни. Цей проект однак не реалізувався: публічна бібліотека не мала права тримати іншомовних книжок, особливо польською мовою (а лише польськомовних видань у О. М. Лазаревського було 220) [5, с. 110]. Тому наступною установою, до якої звернувся учений стала бібліотека Київського університету св. Володимира.

13 вересня 1901 р. голова бібліотечної комісії при університеті професор В. Іконніков повідомив правління про намір О. М. Лазаревського пожертвувати частину своєї книгозбірні. При цьому власник висував низку вимог: збірка повинна бути розташована у вигляді окремого відділу із указівкою його імені; мав бути складений й опублікований каталог збірки; користуватися книжками можна лише у приміщенні бібліотеки, без права видавання їх додому; для наукової роботи самого історика йому дозволялося брати книги додому на термін не більше, ніж на один місяць [2, с. 135; 7, с. 127].

До Центральної наукової бібліотеки АН УРСР книгозбірня О. М. Лазаревського надійшла в 1927 р. разом з бібліотекою колишнього університету св. Володимира, фонди якої, згідно з постановою Колегії Народного освіти УСРР від 2 серпня 1926 р., було передано до Всенародної бібліотеки при Українській Академії наук. У книжковій колекції О. М. Лазаревського зараз нараховується 1032 одиниці зберігання. На кожній книзі є відмітка власника: на зворотній частині обкладинки печатка овальної форми, у центрі якої напис «Библиотека», а

по лінії овала – «Александра Лазаревського», там же міститься екслібрис з текстом, надрукованим золотом: «Библиотека Университета св. Владимира. Отдел А. М. Лазаревского. № » [6, с. 56].

Архівна колекція документів О. М. Лазаревського та архів родини Лазаревських, як його структурна частина, нині зберігається в Інституті рукопису НБУВ НАН України і має архівне ім'я – фонд І – Архів О. М. Лазаревського (ф. І, спр. 50375–70263).

Отже, загалом можна виокремити такі етапи формування сучасного фонду І – архіву О. М. Лазаревського та архіву родини Лазаревських (як його складової):

І етап охоплює період до 1853 р. (встановити початкову межу за наявними матеріалами доволі складно). У зазначений час колекція побутувала у форматі родинного архіву, в ролі «архівіста» був Матвій Ілліч Лазаревський, батько майбутнього історика, який у 1853 р. передав своєму синові Олександрові Лазаревському стародавні акти Лашинських, Таранських та Лазаревських, окремі інші старовинні папери [8, с. 109].

II етап (1853–1901 рр.) характеризується активним поповненням родинного архіву, який у кінцевому результаті перетворився на доволі значну колекцію, яку по праву можна назвати «Українікою». Вміщувала вона як типові, доволі розповсюджені, так і унікальні джерела з історії України. У той самий час колекція продовжувала паралельно виконувати функцію сімейного архіву. До того ж вона активно поповнювалася чернетками наукових історичних праць ученого, його родинним та службовим листуванням, типовою офіційною документацією, мемуарними джерелами тощо.

У рамках етапу можна виокремити періоди, коли колекція зазнавала змін у бік кількісного зменшення. Цей процес обумовлений як вимушеними обставинами (1872 р. учений продав частину колекцію, переважно дублети, оскільки йому були необхідні кошти для придбання нового житла), так і особистим бажанням О. М. Лазаревського допомогти новоутвореним осередкам українознавства.

III етап (з 1901 р. і до сучасності). Колекція, зібрана О. М. Лазаревським протягом попереднього періоду, остаточно оформлюється та зберігається в рамках державних архівних установ. Уже в 1901 р. за власним бажанням учений передає значну частину власного зібрання бібліотеці Київського університету св. Володимира. У 1926 р. університетську бібліотеку було передано до Всенародної бібліотеки при Українській Академії наук, яка вже у 1927 р. була реорганізована в Центральну наукову бібліотеку при АН УРСР.

Певна структурна реорганізація архіву О. М. Лазаревського, взагалі всієї радянської архівної системи, розпочинається з 1990-х рр. із здобуттям Україною незалежності. З 1991 р. колекція О. М. Лазаревського стала частиною національної спадщини України, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України.

Після смерті фондоутворювача його іменна колекція продовжує поповнюватися: останній документ, зафіксований у описах фонду датується 1939 р. [1, спр. 70263]. У 1930-х рр. комплектуються періодичні видання, збирання яких було започатковане О. М. Лазаревським. Так, журнал «Киевская старина» був доукомплектований до 1906 р; дослідницька робота доньки ученого по вивченню його наукової діяльності та творчої спадщини теж знайшла місце в родинному архіві.

Саме донька історика Катерина Лазаревська, як підкреслив сучасний український історик В. Воронов, розробила «Проект наукового опису архівної збірки О. М. Лазаревського, що зберігається в Рукописному відділі Бібліотеки ВУАН» [3, с. 70]. Вона запропонувала здійснити упорядкування архіву О. М. Лазаревського за таким алгоритмом:

1. Коротка історія походження збірки: а) провідна думка при збиранні архівних матеріалів; б) мета збирання; в) час і місце збирання.

2. Зовнішній характер збірки.

3. Величина збірки, кількість одиниць (томів, папок), приблизна кількість документів.

4. Архівний характер збірки: а) документи урядового походження (оригінали і копії); б) документи приватного походження; в) вірші, медичні записи, словники тощо; г) замітки О. М. Лазаревського.

5. Зміст збірки, що має дати провідну лінію наукового користування збіркою, у формі показника в загальних рисах.

6. Стан використання збірки в загальних рисах.

Це загалом доволі продуманий і виважений проект опису та впорядкування архівної колекції, запропонований ще у 1935 р., але який, на жаль, так і залишився лише проектом.

Серед основних джерел поповнення архівної колекції О. М. Лазаревського можна виокремити дві умовні групи: 1) «природна» – зберігання та накопичення документів, що супроводжують життя будь-якого члена суспільства, т. зв. «сліди» існування (як історика, так і членів його родини); 2) «штучна» – джерела, отримання яких вимагало цілеспрямованих дій самого О. М. Лазаревського та його оточення.

До першої групи можна віднести документи приватного походження, серед яких офіційні та еґо-документи: різноманітні свідоцтва, атестати, доручення, записи, квитанції, листування, спогади, науково-історичні та літературні роботи (у завершеному чи чернетковому вигляді) тощо.

Друга група джерел поповнювалася за рахунок купівлі, обміну, дарування, передання цілих родинних архівів, компіляції з оригіналів, вилучення з державних архівів, об'єднання різних матеріалів у штучні збірники тощо.

Отже, можна зробити висновок, що О. М. Лазаревський та члени його родини, створюючи іменну архівну колекцію, на практиці використовували різноманітні методи та шляхи її поповнення. Створена контекстуальна історія до архіву українського дослідника, а саме процес формування колекції від типового сімейного зібрання документів до цілого самостійного фонду, демонструє багатогранність цього процесу, а також яскравий приклад формування «наукового смаку» О. М. Лазаревського.

Бібліографічні посилання

1. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. І [Архів О. М. Лазаревського], оп. 24, спр. 68382–70260.

2. Білокінь С. Раритети української бібліографії у збірках Олександра Лазаревського та Михайла Хмирова / С. Білокінь // Київська Старовина. – 1998. – № 4. – С. 131–161.

3. Воронов В. І. Структура та інформаційний потенціал архіву родини Лазаревських / В. І. Воронов // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Острог, 1999. – Т. II. – Ч. I. – С. 67–71.

4. Герасименко Н. О. Невидані листи О. І. Ханенка до О. М. Лазаревського / Н. О. Герасименко // Укр. іст. журн. – 2009. – № 3. – С. 92–108.

5. Исаева Н. М. Коллекция А. М. Лазаревского в составе книжных фондов Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР / Н. М. Исаева // Библиотечно-библиографическая информация библиотек АН СССР и Академий наук союзных республик. – М., 1968. – № 2(68). – С. 105–117.

6. Колесник Е. А. Книжные коллекции Центральной научной библиотеки Академии наук УССР / Е. А. Колесник. – К., 1988.

7. Колесник Є. О. Бібліотека О. М. Лазаревського / Є. О. Колесник // Укр. іст. журн. – 1987. – № 1. – С. 123–127.

8. Український Археографічний Збірник. – К., 1927. – Т. II.

Надійшла до редколегії 10.12.2010

Я. А. Івлєва

*Євпаторійський інститут соціальних наук
Республіканського вищого навчального закладу
«Кримський гуманітарний університет» (м. Ялта)*

КЛАСИФІКАЦІЯ АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ ДУХОБОРСЬКОЇ, МОЛОКАНСЬКОЇ ТА СКОПЕЦЬКОЇ СЕКТ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Охарактеризовано різні підходи до класифікації історичних, зокрема писемних, джерел. Подано класифікацію архівних джерел з історії духоборської, молоканської та скопецької сект Таврійської губернії першої половини XIX ст. за походженням, тематичною ознакою. Визначено видову палітру архівних джерел з історії православного сектантства Таврійської губернії.

Ключові слова: класифікація, архівне джерело, сектантство, духобори, молокани, скопці, Таврійська губернія.

Охарактеризованы разные подходы к классификации исторических, в частности письменных, источников. Приведена классификация архивных источников по истории духоборческой, молоканской и скопческой сект Таврической губернии первой половины XIX в. по происхождению, тематическому признаку. Определена видовая палитра архивных источников по истории православного сектантства Таврической губернии.

Ключевые слова: классификация, архивный источник, сектантство, духоборы, молокане, скопцы, Таврическая губерния.

The different approaches to classification of historical sources are characterized in the article; the special attention is spared classification of writing sources. The archived sources on history of sects of the Doukhobors, the Molocans and the Skopets of Taurian province in the first half of 19th century are classified on the originally, thematic sign. The palette of kinds of the archived sources on history of orthodox sectarianism of Taurian province is certain.

Key words: classification, archived source, sectarianism, the Doukhobors, the Molocans, the Skopets, Taurian province.

Однією з найважливіших джерелознавчих проблем є класифікація історичних джерел. Сутність проблеми класифікації полягає у відсутності універсальної моделі та існуванні різних варіантів класифікаційних схем, укладених за різними ознаками. Необхідність удосконалення теоретичних аспектів класифікації джерел набуває все більшої актуальності внаслідок інтенсифікації процесу їх створення, що останнім часом стає помітним явищем. Нагромадження великого масиву джерел потребує якісно нових підходів до його впорядкування, що посилює інтерес до створення нових класифікацій та вироблення методологічних принципів їх дослідження. Розширення інформаційних можливостей джерел спонукає до формулювання ієрархії дослідницьких цілей, що також посилює необхідність пошуку та розробки нових класифікаційних схем.

Класифікація джерел є методом внутрішньої критики джерел, який дозволяє реконструювати рівні та типологічну структуру джерельної бази, визначити ступінь її репрезентативності, виробити підходи до аналізу інформативних можливостей різних видів джерел.

Проблема класифікації джерел привертала увагу не одного покоління істориків. Майже всі дослідники здійснювали спроби систематизувати виявлений матеріал за певними загальними властивостями. Зокрема, назовемо класифікацію І. Ковальченка, який обрав за критерій методи та форми відображення реальності й

розподілив історичні джерела на чотири категорії: речові, писемні, образотворчі та фонічні [3, с. 143].

На важливість класифікації джерел як попереднього етапу роботи з ними при дослідженні певних історичних питань указували й французькі історики Ш.-В. Ланглуа та Ш. Сеньобо. Вони підкреслювали важливість класифікації джерел, хоча й вказували, що на перший погляд класифікація не мала особливого значення [4, с. 112]. На думку дослідників, документи можуть бути згруповані за часом їх написання, місцем походження, за змістом і формою. Таким чином, зазначені чотири категорії (часу, місця, роду та форми) накладалися одна на одну задля отримання обмежених сукупностей [4, с. 116].

Вочевидь, класифікація джерел не зводиться до механічного їх угруповання, – це один з дослідницьких методів, що має велике значення як для виявлення, вивчення і використання джерел, так і для організації подальшої пізнавальної діяльності дослідника, опанування джерельної інформації.

У джерелознавстві напрацьовано декілька варіантів класифікацій: за близькістю до подій, за походженням, за призначенням джерел, за змістом, за способом зберігання тощо. Найпоширенішим є розподіл джерел за способом кодування (фіксації) інформації – на різні типи, роди та види (типолого-видова, або типологічна, класифікація). Цю класифікацію детально обґрунтував радянський дослідник Л. Пушкарьов, запропонувавши спеціальну термінологію. Типи історичних джерел – найбільш широкі категорії джерел, що різняться між собою самим принципом зберігання й кодування інформації: писемні, речові, усні, етнографічні, лінгвістичні, кінофотодокументи, фонодокументи [5, с. 191–206]. Основну увагу автор приділив писемним джерелам, які мають своєю головною ознакою письмову фіксацію інформації, й найчастіше саме вони формують основу для історичного дослідження. Л. Пушкарьов визначив два роди писемних історичних джерел: документальні та наративні [5, с. 217]. Документальні джерела створювалися для задоволення певних потреб людини внаслідок її діяльності, фіксуючи реальність. Наративні писемні джерела існують у вигляді оповідей про минуле чи про сучасне, які призначалися сучасникам або нащадкам. Роди писемних джерел у свою чергу поділяються на види. Вид – це такий історично утворений комплекс писемних джерел, які мають схожі ознаки структури та внутрішньої форми [5, с. 225]. Видова ознака не віддає перевагу певному історичному джерелу, вона допомагає досліднику в практичній роботі. Наративні писемні джерела мають такі види: особисті, художні, історичні, наукові. Документальні поділяються на: картографічні, статистичні, актові, канцелярські [5, с. 265].

Проблемі типологічної класифікації джерел також приділив увагу вітчизняний дослідник Я. Калакура. Він виокремив такі типи джерел (тобто групи, що мають споріднений спосіб передачі відомостей або є близькими за змістом, походженням і формою): речові, словесні (вербальні), зображальні, звукові (фонічні), поведінкові, конвенціональні [1, с. 101–103]. Наймасовіша категорія словесного типу – писемні джерела – мають особливий інтерес для дослідника. Серед писемних джерел Я. Калакура виокремив документальні й оповідні писемні джерела, які розподіляються на такі основні різновидності: актові, справочинні, статистичні документи, мемуари, листи, щоденники, наукова, науково-інформаційна, науково-популярна та навчальна література, художні твори, періодика [1, с. 110–113].

Отже, класифікацій існує багато, однак жодну не можна вважати задовільно універсальною. Саме тому доречно застосовувати комплексну класифікацію (тобто розподіл за декількома суттєвими ознаками), яка має враховувати унікальні особливості джерельної бази зазначених проблеми, регіону і періоду. Саме тому спробуємо класифікувати архівні джерела з історії духоборської, молоканської та скопечької сект Таврійської губернії першої половини XIX ст. (духобори, мо-

локани та скопці – релігійні течії, що відокремилися від панівної православної церкви в XVIII ст. На початку XIX ст. місцем їх локалізації на території сучасної України стала Таврійська губернія. Їхня діяльність стала помітним явищем суспільно-економічного життя губернії в першій половині XIX ст.) за такими суттєвими (на наш погляд) ознаками: походженням, змістом та видами джерел. Зазначимо, що дотепер в історичній літературі не було спроб здійснити класифікацію джерел з історії таврійського сектантства. Це можна пояснити тим, що комплекс джерел з історії духоборської, молоканської та скопечької сект Таврійської губернії в першій половині XIX ст. дослідники не розглядали як цілісну систему з насиченими інформативними можливостями.

За походженням архівні джерела з історії духоборської, молоканської та скопечької сект Таврійської губернії першої половини XIX ст. ми розподіляємо на дві групи: джерела світських органів влади та джерела церковного походження. У свою чергу виокремлені й підгрупи. Джерела першої групи (світські) сформувалися і збереглися внаслідок діяльності: вищих, центральних та місцевих органів влади. Вищі органи влади, які стали авторами джерел з сектантської тематики, це – Комітет міністрів, Сенат, Державна рада, а також безпосередньо імператор. Ця група охоплює велику сукупність документів, які зберігаються переважно в архівах сучасної Російської Федерації. З 1802 р. розпочалося нагромадження джерел, що утворилися внаслідок діяльності центральних органів влади. Лідером з-поміж них у справі створення джерел з сектантської тематики стало Міністерство внутрішніх справ, оскільки саме під його пильним наглядом перебувало сектантське життя. Документи цього відомства розпорошені по різних архівних установах, що зумовлено ієрархією та специфікою функціонування органів влади і їх місцем у системі державного апарату Російської імперії. Справи органів місцевого самоврядування сформували кістяк джерельної бази таврійського сектантства в першій половині XIX ст. Документи таких зібрань за ознакою локалізації можна розподілити на такі підгрупи: документи Канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора; справи Таврійського цивільного губернатора й Таврійського губернського правління; документи повітового рівня (повітових органів влади: міських поліцій, земських судів, городничих тощо).

Другу групу складають джерела церковного походження з історії таврійського сектантства. За першу половину XIX ст. їх налічується помітно менше, ніж світських. Основу цієї сукупності джерел утворили документи, що виникли внаслідок діяльності Св. Синоду. Насамперед, ці джерела вийшли з канцелярії Синоду та канцелярії обер-прокурора Синоду. Кількісно меншу підгрупу репрезентують документи єпархій, зокрема, духовних консисторій та єпархіальних архієреїв, а також духовних правлінь.

Оскільки система імперського справочинства передбачала формування остаточно вирішених справ за тематичним принципом, маємо можливість класифікувати архівні джерела за цією змістовною ознакою. Доцільно подати тематичну класифікацію джерел для кожної секти окремо, оскільки за своїми вченнями та особливостями розвитку вони мали суттєві розбіжності. Певні ознаки схожості влада вбачала у вченні духоборів і молокан, що позначилося на виданні документів, дія яких поширювалася на представників обох сект. Однак загалом таких справ налічується небагато, оскільки вже невдовзі стали відомі відмінності між ними. До окремої групи віднесені статистичні документи про сектантів. Ці джерела містять дані щодо всіх трьох течій, що робить іманентно неможливим розподіл відомостей за окремими сектами.

Джерела щодо таврійських духоборів зібрані до найчисленнішої групи справ, що робить широкою їх тематику. Тематичне наповнення цих груп є доволі нерівномірним, оскільки принципи угруповання джерел були визначені змістом виявлених справ (наприклад, справ щодо переселення або правового статусу духобо-

рів виявлено помітно більше, ніж справ стосовно віровчення або зловживань сектантів).

Архівні джерела з історії таврійських духоборів доцільно розподілити на дев'ять тематичних груп:

1) документи, що характеризують організоване владою переселення та появу духоборів на Молочних водах у Таврійській губернії (у їх складі чітко простежується два принципи формування колекцій документів залежно від свободи міграції: справи, що характеризують переселення, ініційовані самими духоборами за власним бажанням, та справи, що стосуються переселення сектантів до Таврії як покарання за духоборство);

2) джерела стосовно організації поселень духоборів і подальшого поширення секти в губернії;

3) документи щодо правового статусу сектантів;

4) джерела про боротьбу влади з поширенням духоборської секти;

5) документи щодо діяльності лідерів секти та її віровчення;

6) джерела стосовно переходу духоборів у православ'я або інші секти та навіпаки;

7) документи, що характеризують взаємини духоборів з місцевою владою, православним населенням та іншими сектантами (зокрема менонітами);

8) джерела щодо зловживань та злочинів сектантів;

9) документи про виселення духоборів у Закавказзя, що покляло кінець історії духоборської общини на Молочних водах (включають дві підгрупи: документи щодо законодавчого забезпечення процесу переселення та джерела, що характеризують реалізацію цих дій на практиці).

Наступний комплекс справ формували джерела з історії таврійських молокан, які у свою чергу розподіляються на шість тематичних груп:

1) документи щодо переселення молокан у Таврійську губернію та поширення секти на її території (включають: джерела щодо переселення молокан із різних губерній на Молочні води та документи про забезпечення молокан-переселенців землею);

2) джерела стосовно правового статусу молокан;

3) документи щодо боротьби влади з поширенням секти;

4) джерела стосовно віровчення молокан й переходу їх у православ'я та навіпаки;

5) документи, що характеризують відносини молокан із місцевою владою, а також зловживання молокан;

6) документи щодо переселення молокан за межі Таврійської губернії.

Окремий блок справ складають архівні справи з історії таврійських скопців, які включають чотири тематичні групи:

1) джерела щодо правового статусу скопців;

2) джерела стосовно появи (або ж виявлення) й поширення секти в губернії протягом першої половини XIX ст.;

3) документи щодо боротьби влади з проявами скопечтва;

4) джерела щодо засуджених за скопечтво (характеризують конкретні випадки покарання таврійських скопців і включають джерела, що розкривають масові процеси засудження скопців, виявлених унаслідок викриття секти в різних повітах та джерела щодо поодиноких випадків засудження скопців, найчастіше членів однієї родини).

Підсумовуючи, можна дійти висновку, що певні групи джерел є типовими для всіх трьох сект. Це насамперед документи, які характеризують правовий статус сектантів, а також боротьбу влади з поширенням сект. Цей факт є результатом політики державної влади, яка своїм головним завданням у сектантському питанні ставила детальну регламентацію правового статусу релігійних іншодумців із

поступовим обмеженням їхніх прав. Прямим наслідком цього стала активізація зусиль усіх гілок та рівнів влади, спрямованих на повне викорінення сект духоворів, молокан і скопців, утиски та переслідування сектантів за їхні релігійні погляди. У свою чергу, у групі джерел щодо правового статусу сектантів можна виділити дві категорії документів: заборонні (їх переважна більшість), дозвільні (наявні у невеликій кількості – з «неважливих» і «нешкідливих» для держави питань). Ці джерела можна розподілити за критерієм територіального охоплення своєю чинністю на загальні (загальноімперські) та локальні (видані безпосередньо для таврійських сектантів).

Крім того, можна розподілити джерела з історії православного сектантства Таврії першої половини XIX ст. за видовим принципом, що дозволить чіткіше дослідити зв'язки та взаємовпливи історичних джерел із різними ознаками у виконанні ними суспільних функцій, тобто представити джерельну базу як цілісну систему – продукт діяльності суспільства та частину реальності минулого.

Джерела з історії таврійських духоворів, молокан і скопців у першій половині XIX ст. репрезентовані двома типами: документальними та наративними. У свою чергу комплекс документальних джерел за видовою ознакою можна розподілити на законодавчі акти вищих органів влади, розпорядчі акти органів центральної влади, приватні (засвідчувальні) акти, справочинну документацію, статистичні джерела та картографічні документи. Ці види джерел об'єднують окремі підвиди. Законодавчі акти включають маніфести, укази, інструкції, рішення Державної ради, положення Комітету міністрів, устави. Розпорядчі акти представлені циркулярами міністрів, засвідчувальні – паспортами, білетами та свідоцтвами. Справочинні документи складаються з двох підвидів: доповідні (рапорти, повідомлення, відношення, подання, прохання, клопотання) та реєстраційні (журнали). Статистичні таблиці, іменні списки та всепідданніші звіти губернаторів утворюють вид статистичних джерел. Картографічні джерела представлені планами сектантських поселень на території Таврійської губернії.

У групі законодавчих актів поєднані нормативні документи, санкціоновані верховною владою [2, с. 335]. Оскільки імперське законодавство регулювало різні сфери життя країни (а сектантське питання перебувало в колі важливих загальнодержавних проблем), то стосовно іншодумців приймалася значна кількість законодавчих актів. До компетенції вищих органів влади входили навіть найдрібніші деталі сектантського життя.

Маніфести належать до законодавчих актів, що видавалися імператором із найактуальніших питань життя імперії. Вони переважно мали декларативний зміст. У досліджуваний період не було видано жодного маніфесту, який би безпосередньо стосувався таврійських сектантів, проте вони користувалися пільгами відповідно до загальних маніфестів (наприклад, чимало сектантів прибули до Росії 1814 р. завдяки дозволу втікачам безкарно повернутися з-за кордону).

Найбільшу групу законодавчих актів щодо сектантів утворюють укази, що регулювали майже всі сфери суспільно-політичного життя. До цієї групи джерел належать іменні синодальні (від імені імператора) укази. Іменні укази (у тому числі й височайші повеління), які видавав імператор, стосувалися переселень сектантів, їхнього правового становища, заходів щодо припинення поширення сект тощо. Їх надсилали для виконання відповідним державним установам або конкретним посадовим особам. Синодальні укази видавали від імені імператора переважно стосовно справ духовного відомства. Ці документи містять інформацію про віровчення сектантів та характеризують заходи влади щодо повернення їх у православ'я. Укази видавали й місцеві органи влади на підставі оприлюднених імператорських указів. Зокрема, видані Таврійським губернським правлінням, стосувалися переселення сектантів до підвідомчого йому краю у першій чверті XIX ст.

Положення Комітету міністрів і рішення Державної ради стосувалися насамперед переселень сектантів та їхнього правового статусу. Ці документи мали обов'язково отримати імператорське затвердження.

Важливим різновидом законодавчих актів також були інструкції, пов'язані з важливими заходами влади, що призначалися для виконання певними особами. Стосовно сектантів такі інструкції мали таємний статус і були спрямовані зокрема на протидію поширенню скопецької секти (адресовані вони до керівників тих губерній, де мешкали скопці, у т. ч. і Таврійської).

Крім законодавчих актів, що безпосередньо регулювали життя таврійських сектантів, їхня діяльність визначалася також загальнодержавними документами. Зокрема, мова йде про устави – спеціальні законодавчі акти, що регулювали певну сферу діяльності. Їхня дія (насамперед податкового, рекрутського, карного судочинства) поширювалася й на сектантів регіону. Розпорядчі акти видавала виконавча влада. З початком функціонування міністерств з'явився такий різновид розпорядчих актів, як циркуляри. Їх видавали для вирішення питань суспільно-політичного життя країни, зокрема увага в них приділена важливим аспектам життя сектантів, у тому числі й таврійських. Основним автором циркулярів, які врегульовували життя і діяльність сектантів, виступало Міністерство внутрішніх справ. Адресатами були переважно канцелярії Новоросійського і бессарабського генерал-губернатора та Таврійського цивільного губернатора. Інформативні можливості циркулярів дають уявлення як про життя сектантів, так і про політику влади щодо них. Чітко визначаються такі напрями інформаційного наповнення циркулярів: правовий статус сектантів; боротьба влади проти поширення сект; повернення сектантів до православ'я; міграційні процеси в сектантському середовищі та ін.

Засвідчувальні акти представлені паспортами, білетами та свідоцтвами. Ці документи складали місцеві установи для певних відомств та виконували засвідчувальну функцію. Паспорти видавали на підтвердження особи в разі потреби виїзду з місця постійного проживання. Сектанти також зобов'язувалися отримувати такі документи, причому в них неодмінно вказувалося на приналежність до секти (скопцям належало засвідчувати і наявність оскотчення). Для обмеження свободи переміщення було заборонено видавати паспорти сектантам. Білети також підтверджували особу. Їх видавали органи місцевої влади тим сектантам, які мали намір переселитися до інших губерній або висловили бажання займатися економічною діяльністю. Підтверджувальну функцію виконували й свідоцтва. Зокрема, у свідоцтвах, що підтверджували право скопців на здійснення торговельних операцій, обов'язково мав фіксуватися факт їхнього оскотчення.

Розкривають історію таврійських сект і справочинні документи, які забезпечували роботу органів місцевої влади. Справочинні документи розподіляються на доповідні (рапорти, повідомлення, відношення, подання, прохання, клопотання) та реєстраційні (журнали).

Найбільш поширеними в справочинній документації були рапорти. Вони з'явилися внаслідок необхідності підтвердження отримання розпоряджень державної влади щодо іншодумців, а також для повідомлення про факти появи або виявлення сектантів у містах і повітах Таврійської губернії. За походженням рапорти розподіляються на світські й церковні. Авторами світських рапортів були переважно земські справники та городничі. Як правило, рапорти надсилали до Таврійського губернатора або губернського правління. Церковні рапорти складали священники або благочинні та скеровували їх до вищих церковних інстанцій (наприклад, Синоду). Рапорти характеризуються високою інформаційною насиченістю. Можна виокремити таку тематику їх змістовного наповнення: поширення сект на території Таврійської губернії, віровчення сектантів та діяльність їхніх лідерів, правовий статус сектантів, боротьба влади з поширенням сект, повернення сектантів до православ'я, зловживання сектантів та ін.

Окремий підвид доповідної документації формують повідомлення, відношення, подання. Відношення та повідомлення надсилали міністерства до установ свого рівня, а подання міністри доправляли до вищих інстанцій. Більшість виявлених відношень та повідомлень стосується листування міністрів внутрішніх справ та державного майна з різних питань сектантського життя. Подання, які стосувалися іншодумців, міністри скеровували до імператора або до Комітету міністрів. Ці документи відображають дії влади щодо правового становища сектантів.

На окрему увагу заслуговують прохання сектантів, адресовані на ім'я Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора або Таврійського губернатора (зрідка – безпосередньо імператора). У проханнях розкривалися мотиви прийняття сектантства (або повернення в православ'я), причини поширення сект у губернії, характеризувалися утиски та переслідування сектантів за їхні релігійні погляди, виселення їх за межі губернії. У зв'язку з переселенням місцеві чиновники надсилали до вищих інстанцій свої клопотання з пропозицією, як правило, задовольнити прохання сектантів.

До реєстраційної документації відносимо журнали, на основі яких складали звіти та відомості. На кожному рівні руху документів реєструвалася вся вхідна та вихідна документація, для чого вели окремі журнали. Для досліджуваної проблеми важливими є журнали Таврійського губернського правління (охоплюють першу чверть XIX ст.). Вони містять інформацію насамперед стосовно заходів влади щодо сектантів, їхнього правового статусу, кількісні характеристики поширення сектантства.

Статистичні джерела представлені насамперед статистичними таблицями та іменними списками сектантів. Складання таблиць набуло поширення з 1820-х рр. Вони призначалися Таврійському губернаторові й супроводжувалися рапортами повітових чиновників, а губернатор на їхній основі складав і подавав до Міністерства внутрішніх справ зведені таблиці щодо кількості сектантів у губернії. Виявлені таблиці охоплюють 1827, 1830–1834, 1836, 1841, 1850–1851 рр. і свідчать про наявність компактних поселень сектантів на півночі губернії. Іменні списки характеризують склад населення за окремими сектами (щодо скопців вони містять інформацію за такими ознаками: ім'я, прізвище, вік, час і обставини скоплення; стосовно духоборів і молокан – обмежені переліками народжених та померлих). Певну підгрупу формують іменні списки переселенців (які прибували до губернії й виселялися за її межі); вони характеризують статеві-віковий склад сектантів і регіони поширення сект. Важливою колекцією статистичних джерел щодо сектантів є всепідданніші звіти губернаторів.

Картографічні джерела, виходячи з просторово-часової сутності, мають принципове значення. Вони не лише значно доповнюють наявну документну інформацію, а й містять у концентрованому вигляді відомості, які можуть розглядатись як самостійні інформаційні джерела. Вони представлені планами духоборських і молоканських поселень на Молочних водах. Ці джерела дозволяють визначити часову та просторову локалізацію сектантських поселень, надають інформацію стосовно загальної площі землі, що перебувала в їхньому користуванні та володінні. Деякі плани надають відомості стосовно чисельності сектантів у певних поселеннях.

Наративні джерела представлені історичними записками щодо таврійських духоборів і молокан О. Бакуніна, Й. Корніса, А. Скальковського, а також дисертаціями студентів Київської духовної академії, які не були опубліковані та зберігаються в архівних фондах. За обсягом ці джерела є незначними (за винятком дисертацій) та містять переважно загальновідомі дані щодо появи сектантів на території Таврійської губернії, розселення їх на Молочних водах, суспільно-політичного ладу та економічного становища. Окрему увагу автори цих джерел приділили віровченню сектантів (особливо випускники академії, які повністю присвятили свої роботи критиці основ сектантських учень).

Отже, класифікація джерел за видовою ознакою дозволяє вивчити особливості функціонування документів кожного виду та визначити їхнє місце в корпусі джерел з історії таврійського сектантства першої половини XIX ст.

Джерельна база історії духоборів, молокан і скопців Таврійської губернії в першій половині XIX ст. охоплює джерела світського та церковного походження і складається з різнопланових видів документів. Специфіка російського справочинства досліджуваного періоду забезпечила формування репрезентативного масиву джерел, що забезпечує вивчення джерел за тематичною ознакою. Підставою для створення класифікації документальних джерел з історії духоборської, молоканської та скопечької сект Таврійської губернії першої половини XIX ст. є багатогранність та повнота джерельної бази проблеми.

Бібліографічні посилання

1. Историчне джерелознавство : підр. / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К., 2003.
2. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории : учеб. пособ. / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцев. – М., 1998.
3. Ковальченко И. Д. Исторический источник в свете учения об информации (К постановке проблемы) / И. Д. Ковальченко // История СССР. – 1982. – № 3. – С. 129–149.
4. Ланглуа Ш.-В. Введение в изучение истории / Ш.-В. Ланглуа, Ш. Сеньобос; пер. с фр. А. Серебряковой; Гос. публ. ист. б-ка России; под ред. и со вступ. ст. Ю. И. Семенова. – 2-е изд. – М., 2004.
5. Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории / Л. Н. Пушкарев. – М., 1975.

Надійшла до редколегії 22.11.2010

УДК 94:329.11(47) «1880/2009»

М. А. Руднев

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

СЕМАНТИКО-ТИПОЛОГИЧЕСКОЕ ИСТОЛКОВАНИЕ ИДЕОЛОГИИ КОНСЕРВАТИЗМА В РУССКОЙ ПОЛИТИКО-ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XXI вв.

(А. Д. Градовский – Н. А. Бердяев – А. Г. Дугин)

На матеріалах науково-публіцистичних праць, політико-філософських і «суспільствознавчих» трактатів трьох російських мислителів, що належать до онтологічно різних історичних епох та до протилежних ідейно-філософських традицій, розглянуто пропонувані ними семантичні трактування та схеми типологізації ідеології консерватизму.

Ключові слова: консерватизм, ідеологія, семантичний аналіз, інтерпретація, типологія, політична філософія, О. Д. Градовський, М. О. Бердяєв, О. Г. Дугін.

На материалах научно-публицистических работ, политико-философских и «обществоведческих» трактатов трех русских мыслителей, принадлежащих к онтологически разным историческим эпохам и к противоположным идейно-философским традициям, рассматриваются исходящие от них семантические трактовки и опыты типологизации идеологии консерватизма.

Ключевые слова: консерватизм, идеология, семантический анализ, интерпретация, типология, политическая философия, А. Д. Градовский, Н. А. Бердяев, А. Г. Дугин.

On the materials of the social-philosophical and political-philosophical treaties and articles of three the Russian thinkers who lived in the ontologically different historical periods and represent the antagonistic ideological and intellectual traditions their semantic interpretations and typological schemes of the concept «conservatism» are considered.

Key words: conservatism, ideology, semantic analysis, interpretation, typology, political philosophy, A. D. Gradovsky, N. A. Berdiayev, A. D. Dugin.

Неизбывная семантико-типологическая разноголосица, имеющая очевидную идеологическую и ценностную мотивацию, которая сопровождает понятие «консерватизм» как в «повседневном» (общественно-политическом) словоупотреблении, так и в строго научных исследованиях, обусловила неослабевающий профессиональный интерес представителей социально-гуманитарных наук к теоретическим аспектам его исторического бытия, а также к основным вехам и этапам развития соответствующей интеллектуальной («историко-понятийной») традиции.

В связи с крайним многообразием и де-факто библиографической необозримостью специальной и «общегуманитарной» научной литературы, непосредственно касающейся указанной проблематики, особенно перспективными и плодотворными, с научно-методической и чисто познавательной точек зрения, представляются историографические исследования обзорного характера, преследующие цель тематического охвата и концептуального синтеза семантических интерпретационных моделей и типологических схем консервативной идеологии, исходящих от отдельных выдающихся мыслителей и ученых-гуманитариев, которые принадлежат к онтологически разным историческим эпохам и к несхожим, зачастую антагонистичным идейно-философским традициям.

В данном случае в качестве предмета обзорно-компаративного анализа нами избраны семантико-типологические трактовки понятия «консерватизм», «озвученные» русским историком-правоведом, либеральным идеологом и публицистом А. Д. Градовским (1841–1889), знаменитым философом Н. А. Бердяевым (1874–1948) и нашим современником, идеологом российского «неоевразийства» и духовно-интеллектуальным лидером евразийского движения на постсоветском пространстве, профессором Московского университета А. Г. Дугиным.

Именно А. Д. Градовским был осуществлен первый научно и идеологически значимый опыт семантического анализа понятия «консерватизм» в русской интеллектуальной традиции. Речь идет об очерке «Что такое консерватизм», вошедшем в сборник его публицистических работ «Трудные годы (1876–1880)» (СПб., 1880). Выступая против хрестоматийного противопоставления терминов «консервативный» и «либеральный» (и даже расценивая его как «порядочный абсурд»), А. Д. Градовский исходит при этом из собственной оригинальной идеи о разной «онтологической» природе консерватизма и либерализма, что обуславливает их взаимную совместимость в политико-идеологической сфере и, соответственно, предполагает возможность либерально-консервативного синтеза («либерал может быть консерватором») [3, с. 340].

По версии либерального правоведа, «словами – консерватор, консерватизм, определяется не столько склад теоретических понятий общественного деятеля, сколько практическое направление его деятельности, не столько склад его ума, сколько направление его воли», в то время как либерализм представляет собой «известную теорию устройства государства, форм и пределов его деятельности» [3, с. 338, 340].

Идея либерально-консервативного синтеза, в полной мере отражавшая социально-философские взгляды и общественно-политическую позицию самого А. Д. Градовского, заключается в том, что «... как консерваторы, так и прогрессисты понимают, что люди меняются со временами и что новым временам нужны и новые учреждения»; следовательно, и одни и другие «одинаково стоят на почве

исторического развития народа», а в своей практической деятельности «оба направления идут рука об руку, поддерживая и двигая учреждения своей родины» [3, с. 344].

Что касается консерватизма, то его «родовую» специфику русский либеральный правовед определяет следующим образом: «Консерватор исходит из убеждения в годности основных начал данного общественного устройства... Он желает, чтобы установления его родины всегда соответствовали их историческим началам; но он знает также, что сохранение этих начал зависит от правильного видоизменения их форм, соответственно условиям времени...» [3, с. 342]. За этой умозрительной («идеальной») моделью легко угадывается ее единственно возможный реальный прототип – английский (в более широкой перспективе – англо-американский) консерватизм, обращение к историческому опыту которого красной нитью проходит через всю статью русского либерального ученого и публициста.

Автор очерка «Что такое консерватизм» явился также одним из основоположников устойчивой традиции противопоставления «консерватизма» и «реакции» («реакционности»). «Консерватор хранит старину, но в пределах требования настоящего, и обновленные, согласно этим требованиям, учреждения становятся в его глазах частью учреждений исторических, следовательно, достойных всяческого охранения», – заключает либеральный ученый и публицист [3, с. 345]. «Реакционер» же, согласно лапидарной характеристике А. Д. Градовского, «напротив, живет стариною, не признавая никаких требований настоящего» [3, с. 345].

Самая оригинальная и субъективная из известных нам трактовок консерватизма, находящаяся «по ту сторону» любых рамок и критериев «точного» историко-политологического знания, принадлежит перу Н. А. Бердяева (1874–1948). Она была озвучена в его этапном философско-публицистическом трактате «Философия неравенства: Письма к недругам по социальной философии» (1923), опубликованном через год после высылки автора из Советской России на «философском пароходе» вместе с многочисленной группой его коллег и других представителей творческой и научно-гуманитарной элиты.

В структурно-композиционном отношении «Философия неравенства» представляет собой собрание четырнадцати самостоятельных эссе («писем»), написанных от второго лица, в форме страстного полемического диалога с идейными «недругами» (в самом широком смысле – адептами различных версий материалистической философии истории и антропологии). Очевидно, что концептуально-стилистическое обличье бердяевского трактата определило авторский подход к понятию «консерватизм» (которому посвящено отдельное «одноименное» письмо «О консерватизме»), обретающему в его истолковании все характерные признаки философско-исторической категории. Интересующее нас понятие рассматривается русским мыслителем в его историософской (религиозно-философской) ипостаси, вне всякой исторической и социально-политической конкретности. По словам Н. А. Бердяева, в то время как для его философских «недругов» «консерватизм есть исключительно лозунг в политической борьбе», его собственная позиция предполагает разговор о консерватизме «не как о политическом направлении и политической партии, а как об одном из вечных религиозных и онтологических начал человеческого общества» [1, с. 91]. Конкретизируя свою умозрительную категорию вечного «консервативного начала», автор «Философии неравенства» щедро наделяет его такими комплиментарными характеристиками как «глубинный», «духовный», «истинный» консерватизм. В свою очередь, заключает русский философ, «консервативные политические партии могут быть очень низменны и могут исказить консервативное начало», а в исторической реальности «существует тип консерватора, который более всего сделал для скомпрометирования всякого консерватизма» [1, с. 95].

Совершенно очевидно, что Н. А. Бердяев должен был соотнести утверждаемое им «вечное консервативное начало» с оригинальной философией свободы, представляющей собой, как известно, смыслообразующий идейный стержень его собственного философского творчества. «Консервативное начало не есть начало насилующее и не должно им быть», – решительно заключает русский мыслитель. – «Это – свободно-органическое начало» [1, с. 103]. Более того, по убеждению Н. А. Бердяева, «консервативное начало само по себе непротивоположно развитию, оно только требует, чтобы развитие было органическим, чтобы будущее не истребляло прошедшего, а продолжало его развивать» [1, с. 103]. Напротив, «охранение всей шелухи прошлого, всей его соломы, всего неонтологического в нем» (или, согласно пафосной терминологии русского мыслителя, всего «тленного, грешного, злого, темного», всего, что «обречено огню»), клеймится им как «дурной, злой, отрицательный консерватизм» [1, с. 95]. (Примечательно, однако, что автор «Философии неравенства» воздержался от использования закономерно напрашивающегося в данном случае терминологического обозначения «реакция» или «реакционность»).

В настоящее время «последним словом» новейшей российской гуманитаристики в интерпретации консерватизма, претендующим на исчерпывающую полноту понятийных рамок и типологической схемы, остается характеристика интересующего нас исторического феномена представленная в двух фундаментальных работах А. Г. Дугина: объемном (немногим менее 800 страниц) синтетическом учебном трактате под сверхамбициозным названием «Обществоведение для граждан Новой России» (М., 2007), рекомендованным его автором для «учащихся 10–11 классов общеобразовательных школ, гимназий, лицеев и студентов начальных курсов ВУЗов, а также для преподавателей [4, с. 2] и в книге «Четвертая политическая теория. Россия и политические идеи XXI века» (СПб., 2009). Согласно авторской аннотации к первой из указанных работ «учебник включает основные разделы дисциплины «Обществоведение»: история, политика, религия, экономика, геополитика, культура, вооруженные силы, безопасность, философия, человек», а также дает «развернутую картину эволюции российского общества в последние десятилетия – от перестройки до «суверенной демократии» [3, с. 2].

Необходимо отметить тот отрадный факт, что А. Г. Дугин, общепризнанный теоретик современного «неоевразийства» и лидер евразийского движения на постсоветском пространстве, а несколько ранее – виднейший пропагандист и интерпретатор идей «консервативной революции» (во всем, подчас провокационном многообразии ее конкретных воплощений – вплоть до различных рафинированных версий фашистской идеологии) не пошел по пути фактического отождествления своего собственного историко-политического идеала с консерватизмом «как таковым».

Со своей стороны, автор «Обществоведения для граждан Новой России» дает максимально обобщенное и нейтральное в идеологическом и ценностном отношении определение интересующего нас исторического феномена: «Консерватизм – это политическая теория, исходящая из предпосылки, что прошлое является более совершенным, чем будущее, и главной политической задачей является сохранение традиций, уклада и структур, существовавших на предыдущих этапах истории общества и государства» [4, с. 224].

Релятивизм, свойственный дугинской интерпретации интересующего нас исторического феномена, в полной мере проявился в решительном утверждении автора «Обществоведения...» о том, что «общей теории политического консерватизма нет и быть не может», поскольку «различные общества имеют различную историю, и в каждом из них на каждом этапе их развития политический консерватизм может означать нечто совершенно особое» [4, с. 224]. Соответственно, по мнению А. Г. Дугина, «в каждом конкретном случае, что (именно – М. Р.) из про-

шлого берется в качестве образца и высшей политической ценности, зависит от конкретного исторического и национального контекста» [4, с. 224].

Решительно акцентируя свою релятивистскую позицию (которую, при желании, можно определить как приверженность «ситуационной» трактовке по С. П. Хантингтону) [2, с. 123] констатацией того непреложного факта, что «о конкретном содержании консервативной политической идеологии нельзя сказать ничего обобщенного», автор «Обществоведения для граждан Новой России», тем не менее, допускает возможность общей типологизации консерватизма. Согласно его концептуальной версии, «консерваторы могут быть разделены на несколько категорий, в зависимости от градуса накала (! – М. Р.) в их отношении к прошлому» [4, с. 225]. В соответствии со столь оригинально сформулированным критерием А. Г. Дугин выделяет три «категории» (или «разновидности») интересующего нас исторического феномена: «фундаментальный консерватизм»; «либеральный консерватизм»; «консервативная революция».

Историософский идеал и, соответственно, «главную политическую задачу» представителей первой из названных групп («фундаментальные консерваторы» или «традиционалисты») автор «Обществоведения для граждан Новой России» характеризует следующим образом: «Это те, кто строго придерживается дуальной теории: прошлое – это благо, будущее – зло. История общества, государства, политической системы разворачивается для них от «плюса к минусу» по линии деградации. В такой ситуации главной политической задачей становится утверждать верность старине (благу) перед лицом современности (зла) и настаивать на детальном соблюдении всех политических норм и правил традиционного общества» [4, с. 225]. Согласно дугинской типологизации, «фундаментальный консерватизм практически всегда имеет религиозный характер», а его адепты «выступают за сохранение сакрального измерения в политике и за традиционное общество» [4, с. 225].

Что касается «либерального консерватизма», то в отличие от «фундаментального консерватизма» и «консервативной революции», не локализуемых А. Г. Дугиным ни хронологически, ни территориально данная «категория» представляет собой «намного более узкое явление, возникшее в Западной Европе (в первую очередь, в Англии) в XVIII веке», в основе которого «лежит идея, что общество должно развиваться не революционно, скачками, но эволюционно, т. е. постепенно» [4, с. 225]. Согласно типологической схеме А. Г. Дугина, «либерал-консерваторы», в отличие от «фундаментальных консерваторов» («традиционалистов»), «верны не столько прошлому, сколько настоящему, каким бы оно ни было...» (?? – М. Р.) [4, с. 225]. (Очевидно, что в данном случае речь идет о современном статус-кво («настоящем»), установившемся в западном мире после 1945 г., а в «общеевропейском» (планетарном?) масштабе – в результате крушения «мировой системы социализма» в конце 1980-х – начале 1990-х гг.). При этом, по версии автора «Обществоведения...», в своей практической деятельности либерал-консерваторы исходят из того, что «лучшей политикой является политика равновесия, когда все антагонистические силы в обществе пребывают в относительном спокойствии, уравновешивая друг друга» [4, с. 225].

Наконец, адептов «родной» для него идеологии «консервативной революции» (рассматриваемой им в качестве третьей разновидности консерватизма) А. Г. Дугин характеризует как «фундаменталистов и традиционалистов, которые отчаялись в возможности сохранить наиболее ценные аспекты Традиции и встали в радикальную – «революционную» – оппозицию современности» [4, с. 226].

В высшей степени примечательно, что в своей более поздней книге, философско-политологическом трактате «Четвертая политическая теория. Россия и политические идеи XXI века» (СПб., 2009), идеолог «неоевразийства» дополнил вышеизложенную типологическую схему «еще одним направлением»

(т. е. четвертой разновидностью консервативной идеологии) – так называемым «левым консерватизмом или социал-консерватизмом» [5, с. 97]. А. Г. Дугин констатирует близость выделяемого им нового типа консерватизма к различным версиям российского национал-большевизма и немецкого левого (антигитлеровского) национал-социализма, адептов которых постиг трагический и бесславный конец: «Левый консерватизм близок к русскому национал-большевизму Н. Устрялова, который под чисто левой марксистской идеологией обнаружил русские национальные мифы. Еще более внятно это изложено в левом национал-социализме Штрассера, и в германском национал-большевизме Никиша» [5, с. 97].

Вместе с тем А. Г. Дугин сопроводил свою внешне парадоксальную типолого-терминологическую новацию выразительной оговоркой о том, что «такой левый консерватизм можно отнести к семейству Консервативной революции (третьей универсальной разновидности консерватизма – *М. Р.*), а можно выделить в отдельное направление» [5, с. 97].

Одновременно идеолог современного евразийства де-факто решительно деавуирует уже знакомое нам его собственное «учебное» определение консерватизма из «Обществоведения для граждан новой России» (впрочем, без малейших признаков «самокритики» и рефлексии по поводу своей прежней концептуальной позиции) как «одно из самых типичных заблуждений», которое «заключается в упрощенном представлении, что консерваторы – это те, кто «хочет сохранить прошлое, оставить (или сделать) все как было» [5, с. 100]. В противовес подобному «упрощению» А. Г. Дугин исходит из того, что «в политическом смысле консерватизм – это не сохранение прошлого и даже не обращение к традиции» и определяет его «на этот раз» как «философский подход, который весьма специфически трактует время», т. е. «не просто выбирает какой-то сектор времени (прошлое) в качестве приоритета, но оперирует с особым представлением о времени...» [5, с. 101]. Соответственно, главная суть консерватизма (который он, подобно Н. А. Бердяеву, наделяет «высшим статусом» философско-онтологической доктрины) состоит в том, что «консерватор защищает и отстаивает не прошлое, но постоянное, неизменное, то, что сущностно всегда остается тождественным самому себе» [5, с. 102]. Таким образом, для консерватора прошлое (равно как настоящее и будущее) «ценно не само по себе, но только тем, что в нем есть нечто постоянное» – согласно несколько расплывчатому определению А. Г. Дугина, «фундаментальные константы общества, человека, духа» [5, с. 102].

В завершение столь избирательного («точечного») анализа наиболее оригинальных и значимых в научно-идеологическом отношении семантико-типологических трактовок консерватизма в русском интеллектуальном пространстве, принадлежащих трем совершенно не схожим мыслителям из разных исторических эпох, следует отметить, что, с нашей точки зрения, одним из самых перспективных направлений изучения теоретико-методологических аспектов интересующего нас исторического феномена должно стать создание проблемно-историографических (историко-научных) работ как обобщающего, так и более локального характера. Реконструкция и всесторонний анализ историографических образов виднейших теоретиков и «практиков» европейского (в том числе русского и украинского) консерватизма и научно-философских интерпретаций его ключевых идеологических парадигм представляет собой необходимое условие и один из способов верификации и необходимой коррекции и обновления традиционного понятийного аппарата, семантико-типологических моделей и классификационных схем.

Бібліографічні посилання

1. **Бердяев Н. А.** Философия неравенства: Письма к недругам по социальной философии / Н. А. Бердяев // Русское зарубежье: Из истории социальной и правовой мысли. – Л., 1991. – С. 7–242.

2. Гантінгтон С. Ф. Консерватизм як ідеологія / С. Ф. Гантінгтон // Консерватизм : антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2008. – С. 122–141.
3. Градовский А. Д. Что такое консерватизм / А. Д. Градовский // Градовский А. Д. Трудные годы (1876–1880) / А. Д. Градовский. – СПб., 1880. – С. 338–381.
4. Дугин А. Г. Обществоведение для граждан Новой России / А. Г. Дугин. – М., 2007.
5. Дугин А. Г. Четвертая политическая теория. Россия и политические идеи XXI века / А. Г. Дугин. – СПб., 2009.

Надійшла до редколегії 28.12.2010

УДК 94(477.75)«19/20»

А. А. Тропіна

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ В КРИМСЬКІЙ АСРР У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Подано стислий аналіз і характеристика фондів Державного архіву Російської федерації (м. Москва), у яких зберігаються джерела з історії політики коренізації, що проводилася радянською владою в Кримській АСРР на початку ХХ ст.

Ключові слова: національна політика, коренізація, Кримська АСРР, татаризація.

Дан краткий анализ и характеристика фондов Государственного архива Российской Федерации (г. Москва), в которых хранятся источники по истории политики коренизации, проводимой советской властью в Крымской АССР в начале ХХ в.

Ключевые слова: национальная политика, коренизация, Крымская АССР, татаризация.

In the article short-story description of features of different groups of writing sources is given on history of national policy of korenizatsiya, by the conducted Soviet Power in Crimea.

Key words: national policy, the korenizatsiya, the Crimea, tatarization.

Актуальність дослідження політики коренізації полягає, по-перше, в невіршених до сьогодні національних питаннях на пострадянському просторі. По-друге, національна політика татаризації, що проводилася в Кримській АСРР на початку ХХ ст., недостатньо вивчена у зв'язку із недоступністю упродовж тривалого періоду багатьох радянських архівних фондів, присвячених цій проблема-тиці.

«Архівна революція» початку 1990-х рр. відкрила дослідникам доступ до документів, які раніше мали статус таємних. Політична обстановка в країні сприяла тому, що відповідно до Указу Президента Російської Федерації від 23 червня 1992 р. з матеріалів, безпосередньо пов'язаних з характеристикою радянської політики, у тому числі й національної, було знято обмежувальні грифи. Доступ до раніше закритих архівних матеріалів прислужився додатковим поштовхом для дослідження національної проблематики в Кримській АСРР.

Радянський період дає величезну та різнопланову джерельну базу, яка вимагає детального вивчення й систематизації. При дослідженні національної політики радянської влади в Криму детально характеризувалися архівні фонди та документи Державного архіву Російської Федерації (далі ДАРФ) у м. Москва, в якому

збереглася значна кількість документів, які дають уявлення щодо мети, заходів і результатів політики коренізації в національних республіках СРСР.

При вивченні національного курсу татаризації було досліджено фонди державних органів радянської влади, до компетенції яких входило здійснення національної політики в національних республіках і автономіях. Далі дамо характеристику фондоутворювачів та інформаційного потенціалу відповідних фондів документів.

1. Фонд Р-1235 «Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (ВЦИК) (1917–1938)».

ВЦВК обирався Всеросійськими з'їздами Рад і в період між їх скликаннями був вищою владою в РРФСР. ВЦВК як орган влади розпочав свою діяльність 26 жовтня 1917 р. і припинив існування в червні 1938 р., у зв'язку із зміною системи найвищих органів державної влади РРФСР.

До компетенції ВЦВК входило загальне керівництво державною (у тому числі й національною) політикою і народним господарством РСФРР. Він ухвалював законодавчі акти, займався адміністративно-територіальними змінами, затверджував народногосподарські плани і бюджет РСФРР, кодекси РСФРР і автономних республік, установлював податки, надавав зовнішні та внутрішні позики, вирішував питання зовнішньої політики та оборони радянських республік [15, с. 24].

2. Фонд Р-1318 «Народный комиссариат по делам национальностей РСФСР (Наркомнац РСФСР), представительство Наркомнаца РСФСР в договорных и автономных республиках и их правительства при Наркомнаце РСФСР (1917–1924 pp.)».

Наркомнац РСФРР був утворений 26 жовтня 1917 р. Декретом II Всеросійського з'їзду Рад для здійснення національної політики у сфері національно-державного будівництва Радянської республіки. До структури Наркомнаца РСФРР входили комісаріати та відділи з національних справ. Наприкінці 1918 р. були утворені вірменський, білоруський, литовський, єврейський, мусульманський, німецький, латиський, литовський, польський комісаріати, а також киргизський, вотський, чуваський, комі-зирянський, горців Кавказу, український (1918–1919), чехословацький, естонський, південнослов'янський відділи з національних справ. До завдань національних комісаріатів і відділів входило інформування органів радянської влади про нужди кожної національності та інформування національностей про всі заходи радянської влади. У структурі апарату Наркомнацу РСФРР були створені також столи: агітації та пропаганди, зв'язку національних комісаріатів, редакції, підготовки спільних декретів, зв'язки із закордоном, статистики, а також секретаріат і Управління справами Наркомнаца РСФРР, відділи навчальних закладів і товариств (1921–1922), відділ преси та інформації (1918–1923), діяла культосвітня комісія.

На місцях національні комісаріати і відділи Наркомнаца РРФСР мали мережу місцевих національних комісаріатів, відділів і секцій при місцевих радах. Після утворення автономій у РСФРР основним завданням Наркомнаца РРФСР став економічний, політичний і культурний розвиток народів Росії. Рада національностей була реорганізована у Велику колегію, при якій діяли постійна Президія і виконавчий орган – Мала колегія.

При Наркомнаці діяла низка наукових і культосвітніх установ: Університет трудящих Сходу, Інститут сходознавства, Всеросійська наукова асоціація сходознавства, видавалася газета «Життя національностей».

Наркомнац РСФРР був ліквідований 9 квітня 1924 р. постановою ВЦВК у зв'язку з утворенням союзної держави, а його функції були передані ВЦВК [15, с. 23].

3. Фонд Р-3316 «Центральный исполнительный комитет СССР (ЦИК СССР) (1922–1938 гг.)».

Найвищими органами державної влади в СРСР в 1922–1936 рр. були з'їзди Рад, а в періоди між з'їздами – ЦВК СРСР. Веденню найвищих органів підлягали всі державні питання загальносоюзного значення: оголошення війни й укладення миру, укладення і ратифікація міжнародних договорів, керівництво зовнішньою та внутрішньою торгівлею, організація й управління озброєними силами СРСР, затвердження державного бюджету та народно-господарських планів, установлення основ законодавства і спільних заходів у сфері національної політики, освіти і охорони здоров'я, рішення прикордонних та інших спорів між союзними республіками.

ЦВК СРСР, обраний на I з'їзді Рад СРСР у грудні 1922 р., був однопалатним. У липні 1923 р. III сесія ЦВК СРСР I скликання затвердила Положення про ЦВК СРСР, що вводило двопалатну конструкцію цього органу: Союзна Рада і Рада Національностей, що було закріплене Конституцією СРСР 1924 р. Обидві палати були рівноправними. Союзна Рада обиралася на з'їзді Рад і представників союзних республік пропорційно чисельності населення кожній. Представники Ради Національностей обиралися на з'їздах Рад союзних і автономних республік, автономних областей, а потім склад цієї палати затверджувався з'їздом Рад.

Із 1922 р. по 1935 р. відбулося 7 чергових з'їздів, а в 1936 р. – VIII Надзвичайний з'їзд Рад. Робота ЦВК СРСР мала сесійний характер. Чергові сесії повинні були скликатися три рази на рік, але фактично відбувалися рідше. Засідання Союзної Ради і Ради Національностей були спільними і пленарними. На спільних засіданнях палат голосування відбувалося окремо, на пленарних – спільно. На сесіях обиралися Голови ЦВК СРСР від кожної союзної республіки, що здійснювали колегіальне головування, а також секретар ЦВК СРСР. Для підготовки сесій і керівництва роботою палат Союзної Ради та Ради Національностей обирали свої Президії, з яких складалася спільна Президія ЦВК СРСР. Вона спостерігала за виконанням постанов з'їздів Рад і ЦВК СРСР і союзних Наркоматів, з одного боку, і ЦВК союзних республік і їхніх Президій – з іншого; розглядала питання національного та радянського будівництва, здійснюючи керівництво низкою наукових і навчальних закладів.

Фонд Центрального виконавчого комітету містить: стенограми і протоколи засідань Комісій ЦВК СРСР по розробці Конституцій СРСР (1923; 1936 рр.), Положень про ЦВК СРСР (1923), законодавчих положень автономних республік (1922–1936 рр.); документи комісій Ради Національностей; діаграми про участь жінок у діяльності з'їздів Рад за 1924–1927 рр. [15, с. 1].

Архівна база документальних джерел ДАРФ, що містять необхідну інформацію про національну політику СРСР, досить різноманітна та включає декілька видів документальних джерел: постанови [9], проекти [11], протоколи [2], доповіді [3], резолюції [13], звіти [7], виробничі плани [12], статистичні відомості [1], пояснювальні записки [6] та ін. Виявлені документи дозволяють розкрити історію національних меншин, що проживали в Кримській АРСР на початку XX ст. і дослідити зміни в їхньому соціальному та культурному становищі при впровадженні радянським керівництвом національного курсу політики татаризації.

Цей курс національної політики сприяв активному розвитку культур національних меншин і переходу представників багатьох національностей, які проживали у Кримській АРСР, на бік більшовиків. Перспективи розвитку Союзу РСР як єдиної багатонаціональної держави вимагали дотримання конституційного принципу рівності націй, усунення перешкод на шляху до інтернаціоналізації суспільства. Пільги і переваги, надані раніше окремим народам для забезпечення темпів їх розвитку, дозволили в досить короткі терміни забезпечити реалізацію завдання

в досягненні фактичної рівності націй. Отже, політика коренізації була для більшовицького керівництва лише вимушеним заходом, одним із засобів зміцнення влади, а не метою діяльності.

Започаткована XII з'їздом РКП(б) політика коренізації була однією з цікавих сторінок в історії багатонаціонального радянського суспільства 1920–1930-х рр. Вона була спрямована на забезпечення державних, партійних і суспільних установ достатньою кількістю ідейно відданих представників корінного населення і використання його рідної мови в цих закладах. Важливою складовою частиною коренізації було сприяння владних структур в організації національних шкіл, вищих навчальних та культурних закладів, а також видання періодики та книг мовами корінних національностей відповідних регіонів.

Тому на окрему увагу заслуговують архівні матеріали, що розглядають заходи політики коренізації з культосвітньої роботи у Кримській АСРР, де ця політика набула форми татаризації (тобто переважного обслуговування радянською владою татарської національності). Шкільна справа і загальна культурно-освітня робота серед татар перебувала у зародковому стані. У республіці бракувало татарських шкіл, підготовлених національних кадрів, підручників, національної літератури та преси. Створювалося обмаль спеціалізованих татарських хат-читалень і бібліотек. Отже, незважаючи на проголошення радянською владою активної культурної і пропагандистської роботи серед нацменшин, впроваджувалася вона неквапливо [11].

Центральною проблемою національної політики в цілому для кримської влади надалі залишалася татаризація управлінського апарату, тепер уже не лише на місцях, а й у центрі республіки. Цей захід розглядався як один із головних політичних засобів залучення мас національних околиць країни до лав радянської влади, зміцнення спілки робітничого класу та селянства. Робітники розмовляли тоді переважно російською мовою, селяни – національними. Політика коренізації ставила завданням подолати мовний бар'єр між селянством, що складало тут більшість населення республік, і робітничим класом, всіма органами радянської влади, наблизити їх до селян, зробити їх доступнішими для народу [8].

Слід зауважити, що політика коренізації в Криму втілювалася в життя з великими утрудненнями, багатьма представниками національних меншин оцінювалася негативно внаслідок брутальних помилок і волюнтаристських перегинів. Татарське населення в асигнуваннях на культурні заходи та представництво в органах влади, самоврядування та громадських організацій зазвичай отримувало більшу питому вагу порівняно з представниками інших національностей. Наприклад, на посаду голови Кримського ЦВК і голови РНК Криму як правило обирали осіб з кримських татар. Наприклад, у 1921 р. у складі сільрад з 1485 депутатів росіян і українців було 519, татар – 535 та ін. [8]. Надалі такі неоднозначні заходи поглиблювали національні протиріччя в Кримській АСРР.

Вивчаючи архівні документи радянської влади з національної політики, часто можна зустріти факти коренізації, що свідчать про штучне прискорення курсу не у зв'язку з національними пріоритетами, а задля гонитви за кількісними показниками у звітах місцевих кримських установ центральному радянському керівництву. Кадри, яких висували на посади з нацменшин, не були професійно підготовлені, що невдовзі спричиняло їхнє звільнення або переміщення на іншу посаду. Тому в документації спостерігається активна біжучість національних кадрів у промисловості та на виробництві. Наведені у документах статистичні показники стосовно коренізації радянського апарату викликають небезпідставні підозри щодо достовірності даних [4–7; 14].

Уважне вивчення, зовнішня та внутрішня критика архівних документів дозволяє дійти висновку, що до основи національної політики у Криму була покла-

дена практика татаризації органів влади і управління, що була різновидом політики коренізації, проголошеної XII з'їздом РКП(б). Політика татаризації ставила за мету піднесення культурного і політичного рівня найчисленнішого і водночас найвідсталішого за багатьма показниками представника корінних народів півострова – кримських татар, залучення їх до громадського життя і здобуття підтримки кримського населення.

У цьому плані було досягнуто певних результатів. Але в цілому політика татаризації була суперечливою і не відповідала інтересам представників інших народів, що проживали в Криму. Адже до корінного населення на той час належали й представники інших народів – кримських греків, караїмів, кримчаків та ін. Політика татаризації здійснювалася адміністративно-бюрократичними методами та наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. продемонструвала свою неефективність, породивши низку нерозв'язаних проблем у сфері міжнаціональних відносин у Криму.

Бібліографічні посилання

1. Данные о населении автономных республик и областей по национальностям (Данные о населении по переписи 1920 г.) // Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф. Р-3316, оп. 17, д. 687: ЦИК Союза ССР Секретариат Президиума. Дело об урегулировании взаимоотношений русского населения с коренным населением в автономных республиках и областях РСФСР. 31 декабря 1924 – 9 августа 1927 г. – Л. 149–150.

2. Доклад о Крымской АССР // ГАРФ. – Ф. Р-1235, оп. 30, д. 69: Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (ВСНХ). ВЦИК XV Созыва. Стенограмма 10 пленарного заседания IV Сессии ВЦИК XV Созыва от 24/XVII-1933. Прения и заключительное слово по докладу о советском хозяйственном и культурном строительстве Крымской АССР. Доклад о дорожном строительстве. Начато 24 декабря 1933. – Л. 180–333.

3. Доклад о Крымской АССР // ГАРФ. – Ф. Р-1235, оп. 30, д. 85: Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (ВЦИК). ВЦИК – XV созыва. Стенограммы 6–13 пленарных заседаний IV Сессии ВЦИК XV Созыва с 22. XII по 26. XII 1933. Прения и заключительное слово по докладам о государственном бюджете РСФСР на 1934 г. Доклад о советском, хозяйственном и культурном строительстве Северного края и Крымской АССР. Прения и предложения по докладам. Доклад о дорожном строительстве и прения. Доклад об утверждении указаний и постановлений и дополнений и изменений кодексов РСФСР, принятых Президиумом ВЦИК между Сессиями. Утверждения постановлений, разработанных комиссиями по докладам. 22 декабря 1933 – 26 декабря 1930. – Л. 180–333.

4. Докладная записка. Коренизация соваппарата и осуществления мероприятий национальной политики Крымской АССР // ГАРФ. – Ф. Р-1235, оп. 123, д. 438: Всероссийский Центральный исполнительный Комитет советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (ВЦИК). Отдел Национальностей. Дело о проведении работ по переводу делопроизводства на местные языки и привлечению национальных кадров в местные органы советской власти Крымской АССР. 6 июля 1928 – 16 августа 1932 г. – Л. 64–100.

5. Краткий отчет. О деятельности представительства Наркомнаца в Крыму за второй период работы. То есть с 1-го июля по 1-ое октября 1921 г. // ГАРФ. – Ф. Р-1318, оп. 1, д. 173: Народный комиссариат по делам национальностей (Наркомнац). Управление делами. Общий отдел. Отчет и доклад Крымского и Карельского представительств Наркомнаца о их деятельности, о земельном движении в Крыму. Бюллетени Всекарельского съезда советов 12 июля 1921 – 16 октября 1923. – Л. 16–35.

6. Объяснительная записка. К смете расходов на переподготовку советских работников из местных национальностей Крыма по госбюджету 1926–27 гг. по линии Наркомпроса Крыма // ГАРФ. – Ф. Р-1235, оп. 121, д. 387: Всероссийский Центральный исполнительный Комитет советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов

(ВЦИК). Отдел Национальностей. Дело об отпуске средств на подготовку национальных кадров для работы в органах советской власти Крымской АССР. 28 июня 1926 – 12 августа 1926 г. – Л. 3.

7. Отчет о деятельности Крымского Представительства Наркомнаца по всем вопросам народной жизни национальных меньшинств Крыма // ГАРФ. – Ф. Р-1318, оп. 1, д. 173: Народный комиссариат по делам национальностей (Наркомнац). Управление делами. Общий отдел. Отчет и доклад Крымского и Карельского представительств Наркомнаца о их деятельности, о земельном движении в Крыму. Бюллетени Всекарельского съезда советов 12 июля 1921 – 16 октября 1923 г. – Л. 13–15.

8. Переписка с Представительством Крымской Республики // ГАРФ. – Ф. Р-1235, оп. 119, д. 78: Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (ВЦИК). Отдел национальностей. 24 декабря 1924 г. – 22 декабря 1925 г. – Л. 120–125.

9. Постановление Центрального исполнительного комитета и Совета народных комиссаров СССР «О языках, употребляемых в сношениях государственных учреждений Союза СССР и предприятий общесоюзного значения, а также государственных учреждений и предприятий союзных республик, находящихся на территории других союзных республик» // Ф. Р-3316, оп. 18, д. 45: ЦИК Союза ССР Секретариат Президиума. Дело о применении местных языков в филиалах общесоюзных учреждений. 1925 г. – Л. 156–155.

10. Постановление. Центрального исполнительного комитета и Совета народных комиссаров СССР. О языках, употребляемых в сношениях государственных учреждений Союза СССР и предприятий общесоюзного значения, а так же государственных учреждений и предприятий союзных республик, находящихся на территории других союзных республик. От 27. VIII.29 г. // ГАРФ. – Ф. Р-3316, оп. 18, д. 45: ЦИК Союза ССР Секретариат Президиума. Дело о применении местных языков в филиалах общесоюзных учреждений. 1929 г. – Л. 55–156.

11. Проект «Об институте по изучению национального вопроса при Совете Национальностей ЦИК Союза ССР» // ГАРФ. – Ф. Р-3316, оп. 18, д. 45: ЦИК Союза ССР Секретариат Президиума. Дело о применении местных языков в филиалах общесоюзных учреждений. 1929 г. – Л. 73–74.

12. Производственный план Крымсовнаркома на издание учебников, учебных пособий и руководств на татарском языке в 1925/26 учебном году по всем разделам работы наркомпроса, как-то: Соцвосу, Профобру и политпросвету вместе со сметой расходов на издание // ГАРФ. – Ф. Р-1235, оп. 120, д. 192: Всероссийский Центральный исполнительный Комитет советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (ВЦИК). Отдел Национальностей. Дело о проведении культурно-просветительной работы среди национальностей Крыма. 14 сентября 1925 – 5 декабря 1925 г. – Л. 13–14.

13. Резолюция к докладу КрымЦИка // ГАРФ. – Ф. Р-1235, оп. 123, д. 435: Всероссийский Центральный исполнительный Комитет советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (ВЦИК). Отдел Национальностей. Дело по обследованию состояния работы хозяйственного, советского и культурного строительства в Крымской АССР. 22 июня 1928 – 23 октября 1930 г. – Л. 187–188.

14. Тезисы по докладу т. А. В. Луначарского «Об итогах культурного строительства Союза ССР за 10 лет» // ГАРФ. – Ф. Р-3316, оп. 4, д. 98: ЦИК Союза ССР II-я Сессия IV-го Созыва. Протоколы и материалы комиссий: а) по докладу т. Луначарского «Об итогах культурного строительства Союза ССР за 10 лет»; б) по докладу т. Куйбышева «Об итогах хозяйственного строительства за 10 лет и основных перспективах народного хозяйства СССР». 19 октября 1927 – 19 октября 1927 г. – Л. 46–48.

15. Фонды Государственного архива Российской Федерации по истории РСФСР : путеводитель / отв. ред. С. В. Мироненко. – М., 1996.

Надійшла до редколегії 22.11.2010

Є. І. Бородин

*Дніпропетровський регіональний інститут
державного управління Національної академії державного управління
при Президентові України*

МАТЕРІАЛИ НАУКОВО-ПРАКТИЧНИХ КОНФЕРЕНЦІЙ З ПИТАНЬ МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО (90-ті роки XX століття)

Розглянуто питання всеукраїнських науково-практичних конференцій з питань молодіжної політики, що відбулися в 1991–1995 рр., як джерело з сучасної історії України.

Ключові слова: молодь, молодіжна політика, науково-практичні конференції, наукові дослідження з молодіжної проблематики.

Рассматриваются материалы всеукраинских научно-практических конференций по вопросам молодежной политики, которые состоялись в 1991–1995 гг., как источник по современной истории Украины.

Ключевые слова: молодежь, молодежная политика, научно-практические конференции, научные исследования по молодежной проблематике.

The materials of all-Ukrainian scientific-practical conferences on the youth policy, which took place in 1991–1995 years, as a source of modern Ukrainian history are examined.

Key words: youth, youth policy, scientific-practical conferences, scientific researches on youth issues.

Формування державної молодіжної політики в Україні відбувалося за умов набуття країною ознак незалежної держави та ґрунтовних соціально-економічних перетворень. З метою вироблення нових пострадянських та державницьких підходів було використано можливість залучення до їх обговорення представників законодавчої та виконавчої влади, науки, освіти, молодіжного руху. Актуальною для розбудови громадянського суспільства така постановка питання залишається і на сучасному етапі державотворення.

Однією з форм всебічного залучення фахівців різних сфер практичної роботи з молоддю та дослідників молодіжної проблематики стали науково-практичні конференції з питань державної молодіжної політики в Україні. У 1990 р. в Україні було проведено цілу низку подібних форумів, на яких аналізувався наявний досвід та робилися прогнози на майбутнє.

У даній статті автор уперше звертається до матеріалів міжнародних науково-практичних конференцій з молодіжної проблематики, що відбулися в Україні, в якості важливого історичного джерела вивчення процесу формування державної молодіжної політики в незалежній Україні.

Матеріали науково-практичних конференцій являють собою публікації текстів виступів їхніх учасників, які оприлюднювали свої наукові гіпотези, практичні спостереження, теоретичні міркування, ділилися досвідом роботи. Традиційним є підхід, згідно з яким опубліковані виступи розглядаються як історіографічні факти. У першу чергу це стосується результатів досліджень науковців. На наш погляд, до історіографії питання можна включати і деякі положення виступів практиків.

У цій статті матеріали науково-практичних конференцій розглядаються нами саме як історичне джерело. Підтвердження правильності такого підходу є, на наш погляд, використання визначення «науково-практична», а не «наукова».

На цих зібраннях йшлося про оцінку поточного стану державної молодіжної політики в Україні, аналіз накопиченого досвіду та плани на майбутнє. Усе це робило науково-практичні конференції одним із важелів формування та реалізації державної молодіжної політики в Україні. Керівники парламентської та урядової молодіжних структур, працівники місцевих органів влади конкретно торкалися основних проблем ювенальної політики української держави, дослідники мали можливість оприлюднювати свої наукові погляди. У деяких виступах поєднувалися обидва аспекти. До того ж, за результатами конференцій з'являлися ще й їхні рекомендації, які могли використовувати у своїй роботі Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, місцеві ради та державні адміністрації.

Увага до проведення молодіжних науково-практичних конференцій з державної політики щодо молоді в Україні була максимальною у першій половині 1990-х рр. Саме у той час було проведено міжнародну науково-практичну конференцію «Молодіжна політика: досвід, проблеми, перспективи» (листопад 1991 р.), міжнародну науково-практичну конференцію «Проблеми соціального захисту молоді в умовах зміни соціально-економічних відносин» (листопад 1992 р.), міжнародну науково-практичну конференцію «Проблеми розвитку соціології на сучасному етапі (теоретичні і методичні питання)» (секція «Соціологія молоді», травень – червень 1993 р.), науково-практичну конференцію «Молода сім'я в кризовому соціумі» (червень 1993 р.), міжнародну науково-практичну конференцію «Вивчення молоді на сучасному етапі: питання методології і методики» (жовтень 1995 р.).

Організаторами зазначених конференцій ювенального спрямування стали профільний комітет Верховної Ради України з питань молодіжної політики, Міністерство України у справах молоді і спорту, Український науково-дослідний інститут проблем молоді (підпорядкований Мінмолодьспорту). Усі ці структури мали за мету розробити та запровадити у практику механізм принципово нової державної політики щодо молодих громадян, а потім забезпечити його своєчасне та адекватне коригування до відповідно нових умов.

Міжнародна науково-практична конференція «Молодіжна політика: досвід, проблеми, перспективи» (Київ, 26–27 листопада 1991 р.) відбувалася через три місяці після проголошення державної незалежності України та за декілька днів до перших президентських виборів і всеукраїнського референдуму щодо подальшої долі держави. Тоді ще не було завершено підготовку основних молодіжних законопроектів, а державні молодіжні структури тільки перебирали на себе ті повноваження, які до серпня 1991 р. були зосереджені в руках комсомолу. У роботі конференції взяли участь не тільки представники 12 регіонів України, але й вчені та практики 9 країн «дальнього зарубіжжя», 7 пострадянських країн. Документи конференції було видано російською мовою під грифом Міністерства України у справах молоді і спорту, Українського науково-дослідного інституту проблем молоді у вигляді двотомних матеріалів під назвою «Молодежная политика: опыт, проблемы, перспективы» [3].

Найважливішими для дослідження історії формування державної молодіжної політики в Україні є виступи Міністра України у справах молоді і спорту В. П. Борзова, голови Комісії Верховної Ради України у справах молоді А. С. Матвієнка, першого заступника Міністра України у справах молоді і спорту В. В. Барабаша, директора Українського науково-дослідного інституту проблем молоді О. О. Яременка, розробників молодіжних документів, керівників молодіжних підрозділів місцевих владних структур та рекомендації конференції.

У своєму виступі В. П. Борзов використав поняття «соціальна адаптація і розвиток молоді», яке на той час використовувалося у законотворчому процесі та передбачив необхідність об'єднання зусиль держави, політичних партій, організацій, рухів навколо молодіжної проблематики. Було також зазначено, що в ре-

гіонах України вже є певний досвід вирішення молодіжних проблем, створення «молодіжних структур розвитку та підтримки молодіжної ініціативи, підприємництва» [3, с. 8–9]. Міністр використав також інноваційну для України того часу термінологію щодо молодіжної проблематики. У його виступі говорилося про формування в державі ювентології як науки, а також про створення ювенального законодавства, яке формувалося, на його думку, «з нуля» [3, с. 9].

Текст виступу А. С. Матвієнка був доволі об'ємний і містив важливу інформацію про здійснені в Україні кроки у формуванні державної молодіжної політики та програму дій Комісії Верховної Ради України у справах молоді. Необхідно зазначити, що доволі велику частину промови було присвячено підтримці ідеї незалежності України. Саме незалежна держава, на його думку, повинна мати сильну молодіжну політику. Народний депутат України назвав два основоположних принципи державної молодіжної політики в Україні: 1) тільки тоді незалежна українська держава отримає впевненість у майбутньому, коли українська молодь отримає «гарантовані законом можливості найбільш повної самореалізації та гарантовані можливості соціальної адаптації до нових економічних умов та стосунків»; 2) державна молодіжна політика не може проводитися за рахунок інших соціальних верств населення. Він визнав належність молодих громадян до тих «слабких» соціальних груп, котрим необхідна підтримка і забезпечення стартових можливостей. Разом з тим, А. С. Матвієнко «питання про патерналістське ставлення до молоді» поставив у один ряд із найважливішими пріоритетними проблемами української держави поруч з питанням про власність, приватизацію та реформування всієї політичної системи [3, с. 11].

А. С. Матвієнко виділив три основних напрями молодіжного законотворення: 1) створення пакету безпосередньо «молодіжних законів» («Про соціальну адаптацію молоді», «Про альтернативну (трудова) службу»); 2) здійснення аналізу та коригування всіх законопроектів із точки зору молоді (законодавство про освіту, місцеве самоврядування, працевлаштування, де планувалося закріпити створення фондів молоді, пільг для молодіжних підприємств і організацій, бронювання робочих місць для працевлаштування юнаків та дівчат); 3) створення правової бази державної молодіжної політики у вигляді рішень Президії Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, а також шляхом створення республіканських та регіональних молодіжних програм. У тексті доповіді А. С. Матвієнка декілька разів згадується законопроект «Про соціальну адаптацію молоді», який почали розробляти в Україні ще на початку 1991 р. Але жодного разу він не згадав про документ, який на той час називали Концепцією, а згодом прийняли як Декларацію «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні». Звертає на себе увагу також факт, що на той час існував проект Закону України «Про сприяння соціальній адаптації та розвитку молоді», тобто доповідач використовував стару назву законопроекту. У виступі А. С. Матвієнка міститься матеріал про створення молодіжного Державного комітету (потім Міністерства) України, а також Українського науково-дослідного інституту проблем молоді. Поряд з цим наводиться статистика про депутатські комісії у справах молоді, комітети у справах молоді в структурі місцевих органів виконавчої влади (21 обласний та майже 200 міських та районних комітетів). Голова парламентської комісії поставив дві найголовніші, на його погляд, проблеми, що стояли перед структурами влади з молодіжної політики: 1) знайти джерела фінансування; 2) розробити механізм роботи молодіжних підрозділів органів місцевого самоврядування (у термінології автора – «муніципалітетів»). Саме остання проблема змусила його звернутися до радянського досвіду, точніше – до досвіду комсомолу. Колишній перший секретар ЦК ЛКСМУ вважав за доцільне «повернутися до дещо позабуреного старого», взяти саме такі механізми, які «якщо змахнути з них пил заорганізованості і фальшивого пафосу, зможуть ефективно працювати в умовах муніципальної структу-

ри місцевої влади» [3, с. 15]. Доволі сміливим для часів критики радянського минулого були такі слова А. С. Матвієнка: «Може бути, хоча на цей раз ми не станемо відкидати накопичений, прямо скажемо, немалий досвід і станемо спроможними включити його у справу створення регіональної молодіжної політики» [3, с. 15]. Цікавою, хоча і вже використаною раніше іншими, була оцінка комсомолу як «провідника державної молодіжної політики, державної структури, що пронизує усі сфери життя молоді» [3, с. 15].

Разом з тим не весь колишній досвід було оцінено доповідачем позитивно. Так, говорячи про врахування європейського досвіду, він дуже критично оцінив досвід створення правової бази молодіжної політики у Радянському Союзі. А. С. Матвієнко вважав, що Закон СРСР «Про загальні засади державної молодіжної політики в СРСР» від 16 квітня 1991 р. не мав «серйозного впливу на ситуацію у молодіжному середовищі і на вирішення молодіжних проблем у країні» [3, с. 12]. На наш погляд, така оцінка не повною мірою відповідала дійсності. Адже більшість з тих досягнень, про які говорив український парламентар, були наслідком упровадження в Україні дій норм закону СРСР. Саме тому створювалися комітети у справах молоді, соціальні служби, молодіжні програми тощо.

Доповідь В. В. Барабаша «Практичні питання державної молодіжної політики в умовах побудови державності України» містила у собі ґрунтовні розробки широкого кола фахівців. У ній було проаналізовано умови реалізації державної молодіжної політики. Заступник міністра сформулював такі напрями ювенальної політики: забезпечення соціального захисту молоді; підтримка молодіжної ініціативи; сприяння діяльності будь-яких громадських об'єднань, які проводять її відповідно до цілей державної молодіжної політики. Уводилися у обіг поняття та формулювання, які з часом увійдуть до українського законодавства: «умови для саморозвитку і самореалізації молоді в інтересах особистості і всього суспільства», «соціально-економічні, політико-правові, організаційні гарантії молоді з боку держави», «молодіжна політика – окремий специфічний і самостійний напрям діяльності держави». Було коротко названо основні складові механізму формування та реалізації державної молодіжної політики в Україні: створення правової бази; формування виконавчої структури; забезпечення фінансування молодіжних програм [3, с. 17].

Принциповим називалося питання про «вікові рамки молоді». Сказавши про різні критерії у цьому питанні (у СРСР вік визначався до 30 років, а в документах ООН – до 25 років), В. В. Барабаш озвучив, виходячи з соціальних умов життя молоді в Україні, пропозицію щодо визначення віку молоді з 15 до 28 років [3, с. 18]. Головними напрямками державної молодіжної політики в Україні він назвав такі: освітній, соціально-економічний, розвиток духовних та культурних цінностей молоді, підтримка молодіжних організацій. По кожному з цих питань у доповіді наводилися статистичні дані, оцінки ситуації, гіпотези [3, с. 19–21]. Йшлося про активну роботу комітетів у справах молоді Кримської АРСР, Запорізької та Дніпропетровської областей, створення соціальних служб для молоді.

Серед виступів, що мали концептуальний напрям, була доповідь заступника директора Українського науково-дослідного інституту проблем молоді М. Ф. Головатого, присвячена питанню про суб'єкти та об'єкти молодіжної політики. Доповідь С. В. Ісаковича «Українське законодавство про молодь: сучасна практика і проблеми подальшого розвитку» буде особливо цікавою для дослідників історії державної молодіжної політики в Україні саме тому, що цей науковець з початку 1991 р. очолював колектив розробників українського молодіжного законодавства.

У збірнику матеріалів конференції містяться тези доповідей, в яких розглядалися боротьба політичних партій за молодь, проблеми соціалізації молоді, регіонального управління молодіжною політикою, демографічну та освітню політику держави щодо молоді та низку інших питань.

Вивчення матеріалів конференції «Молодіжна політика: досвід, проблеми, перспективи» дає можливість дізнатися про те, який досвід Німеччини, Чехії, Росії, Білорусі, Молдови, Казахстану, Туркменістану, інших країн став надбанням науковців та практичних працівників України у перші місяці її незалежної історії. Було презентовано, зокрема, досвід низки областей України, а також представлені матеріали соціологічних і наукових досліджень того періоду.

У рекомендаціях конференції, що увійшли до видання матеріалів цього форуму, було викладено пропозиції секцій «Проблеми формування і розвитку державної молодіжної політики», «Молодіжний рух на рубежі нового тисячоліття: пошуки пріоритетів», «Молодіжна політика у сфері освіти і культури», «Соціальні служби для молоді: завдання, форми і методи роботи». У них дослідник може побачити ті підходи, які існували з самого початку формування ювенальної політики України.

Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми соціального захисту молоді в умовах зміни соціально-економічних відносин» (Київ, 25–28 листопада 1992 р.) були видані у 1993 р. за сприяння Міністерства України у справах молоді і спорту та Українського науково-дослідного інституту проблем молоді [4]. Цього разу в основу публікації було покладено державну українську мову, хоча було багато матеріалів російською мовою. До речі, якщо у збірці матеріалів конференції 1991 р. були присутні червоний та синій кольори державного прапора УРСР, то у публікації текстів конференції 1992 р. – синій та жовтий кольори незалежної України.

Найголовнішими для дослідників державної молодіжної політики в Україні, цілком зрозуміло, є тексти виступів представників законодавчої та виконавчої гілок влади. У привітанні міністра В. П. Борзова мова йшла про значення попередньої конференції «Молодіжна політика: досвід, проблеми, перспективи» для підготовки та прийняття у першому читанні Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» та Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» [4, с. 8]. Він визначив у якості нагальної потреби свого відомства завдання «виробити певний механізм соціального становлення та захисту молоді, який би передбачав оптимальні умови її повноцінного старту в життя, активного включення у розбудову нової України» [4, с. 7]. Термін «соціальна адаптація молоді» був знову присутній у промові молодіжного функціонера найвищого рівня, незважаючи на те, що його було вилучено з назви та тексту головного молодіжного закону України.

Виступ В. П. Борзова може слугувати зразком ставлення практика до порад науковців, який сподівався на отримання «конкретних рекомендацій щодо вирішення першочергових і перспективних завдань у розв'язанні гострих проблем соціального захисту молоді», потребу «наукового осмислення» цих проблем [4, с. 7–9].

Заступник голови Комісії Верховної Ради України у справах молоді Ю. І. Збітнев у якості дворічного досвіду свого парламентського підрозділу назвав участь у багатьох молодіжних конференціях, а також дав свій варіант відповіді на гострі питання того періоду. «Комісія Верховної Ради України прийшла до думки, що перш за все треба потурбуватися про те, щоб молода людина сама себе могла захистити. Однією з форм, завдяки якій можна захищати людей, є створення фондів», – сказав народний депутат України [4, с. 9]. Він назвав Фонд «Нове покоління», Український фонд міжнародного молодіжного співробітництва «Лідер», Фонд соціальної адаптації як такі, що створені за сприяння молодіжної комісії українського парламенту. Ю. І. Збітнев зупинився на основних проблемах діяльності Фонду соціальної адаптації молоді, який він очолював. Мова йшла про бюрократичний спротив, пошук нових форм та методів роботи, створення філіалів, співпрацю з іншими структурами.

Пропозиції щодо формування та діяльності соціальних служб для молоді містяться у тексті доповіді директора Українського науково-дослідного інституту проблем молоді О. О. Яременка. Він окреслив найголовніші складові їхньої ефективної діяльності: визначення юридичного статусу, фінансування діяльності, матеріально-технічне і науково-методичне забезпечення та підготовка кадрів соціальних працівників та соціальних педагогів [4, с. 15]. В якості одного із завдань формування правої держави ним було названо «питання про розробку законодавчого проекту про соціальні служби в Україні» [4, с. 16].

О. О. Яременко в якості завдання своєї науково-дослідної установи назвав намагання «дослідити основні дотичні молоді людини і держави, виробити пропозиції по урегулюванню усіх відносин» [4, с. 11]. Текст виступу директора Українського науково-дослідного інституту проблем молоді містить дані соціологічного опитування з найважливіших молодіжних проблем. Доповідач схилявся до думки, що соціальна політика держави повинна бути направлена на створення умов, які дозволяють молодій людині самостійно вирішувати свої економічні проблеми: «Ми ведемо мову не стільки про соціальний захист молоді, скільки про її соціальну адаптацію, тобто пристосування до суспільних умов існування» [4, с. 13].

Тексти виступів інших учасників конференції увійшли до п'яти розділів збірника: пленарне засідання; секція I «Соціальні наслідки економічних реформ та соціально-економічне становище різних груп молоді в умовах становлення ринкових відносин»; секція II «Особливості соціальної політики стосовно різних груп молоді»; секція III «Діяльність соціальних служб для молоді й альтернативні моделі надання їй соціальної допомоги»; секція IV «Стратегія підготовки персоналу соціальних служб». У книзі було вміщено матеріали відомих на той час дослідників молодіжної проблематики з України (В. Н. Сидоров, Н. М. Комарова, О. М. Балакірєва, Н. Г. Ничкало, В. В. Цибульник, М. Ф. Головатий, О. А. Корнієвський, В. П. Перебенесюк, М. П. Лукашевич), Росії (В. П. Мошняга, В. А. Родіонов, А. В. Момджан, Б. З. Вульф), Німеччини (К. Хартман-Фріч, Т. Крюгер), Словачії (Ю. Канаух). Тези виступу автора цієї статті також увійшли до збірника.

Основний зміст рекомендацій конференції «Проблеми соціального захисту молоді в умовах зміни соціально-економічних відносин» було вміщено у вступному слові до видання [4, с. 3–6].

Матеріали засідання секції «Соціологія молоді» міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми розвитку соціології на сучасному етапі (теоретичні і методологічні питання)» (Київ, 31 травня – 4 червня 1993 р.) та науково-практичної конференції «Молода сім'я у кризовому соціумі» (Київ, 10–11 червня 1993 р.) були надруковані в одному збірнику, підготовленому Українським науково-дослідним інститутом проблем молоді та Інститутом соціології академії наук України, невдовзі після проведення цих форумів того ж 1993 р.

На соціологічній конференції певні проблеми державної молодіжної політики в Україні було розглянуто у доповідях О. О. Яременка, М. Ф. Головатого, О. А. Корнієвського, В. А. Головенька та інших науковців. Мова йшла про необхідність уточнити самовизначення поняття молоді, оговорити її вікові межі, соціологічний аспект сучасної молодіжної політики, державну підтримку молодіжного руху [2, с. 3–62]. У рекомендаціях секції «Соціологія молоді» цього форуму підкреслювалася важливість «прийняття конкретних заходів з боку органів державного управління і з боку наукової громадськості щодо консолідації зусиль вчених, фахівців, що займаються дослідженням, розробкою і реалізацією молодіжної політики» [2, с. 64]. Досягнення цієї мети вбачалося у вигляді проведення регулярних наукових конференцій, семінарів, інших наукових заходів, виданні бібліотечки «Соціологія молоді», створенні єдиного інформаційного банку наукових даних з молодіжної проблематики. Саме такі завдання було поставлено перед Комісією Верховної Ради України у справах молоді, Міністерством України у

справах молоді і спорту, іншими міністерствами та відомствами, а також Українським науково-дослідним інститутом проблем молоді.

Матеріали науково-практичної конференції «Молода сім'я в кризовому соціумі» містять інформацію про діяльність центрального органу виконавчої влади з питань соціального становлення та розвитку молоді, його плани на майбутнє, а також про наукові розробки у цьому напрямі. У вступному слові першого заступника Міністра України у справах молоді і спорту В. В. Барабаша зазначалося, що у його відомстві йде опрацювання механізму реалізації Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» та Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні». Він повідомив учасників конференції про те, що вже розроблено галузеву програму надання допомоги молодим сім'ям, до якої було включено і питання роботи з молоддю у дошлюбний період, допомоги молодим сім'ям та дітям. Було сказано, що «центри соціальної допомоги молоді» створено в усіх областях України і вже накопичено певний досвід роботи.

Виступ В. В. Барабаша свідчить, що молодіжне міністерство чекало від конференції пропозицій по більш широкому колу проблем, аніж це було винесено в її назву. «У зв'язку з цим хотілось би, щоб конференція закінчилася розробкою рекомендацій щодо посилення ефективності діючого механізму реалізації молодіжної політики та пропозицій по створенню нових важелів», – сказав він [2, с. 67].

Директор Українського науково-дослідного інституту проблем молоді О. О. Яременко основну увагу приділив молодій сім'ї. Як завжди, у його доповіді було включено результати останніх соціологічних досліджень очолюваної ним установи про становище молоді сім'ї та молоді взагалі (демографічні дані, рівень доходів, стан здоров'я, харчування, зайнятість тощо) [2, с. 73]. Він назвав недосконалим визначення поняття «молода сім'я» у Законі України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», але тут же зазначив: «Проте сама наявність такої норми в законі – це вже зрушення на краще, все-таки маємо зародження правової бази» [2, с. 69]. О. О. Яременко запропонував оцінювати проблеми молоді сім'ї тільки у тісному зв'язку з проблемами соціалізації молоді, розглядати їх не ізольовано, а «в погодженні з усім діапазоном молодіжних проблем». Доповідач зазначив: «При цьому необхідна розробка такої системи молодіжної і всієї соціальної політики, в якій сім'я взагалі та молода сім'я зокрема розглядались би як один з головних суб'єктів і об'єктів цієї політики» [2, с. 69].

Провідними ланками молодіжної політики О. О. Яременко назвав своєчасне становлення економічної незалежності молоді, забезпечення умов для оптимальних строків вступу у шлюб і створення матеріальної бази молоді сім'ї [2, с. 70]. Оцінюючи поточний стан справ він говорив про те, що сукупний дохід молоді сім'ї не забезпечує «нормального відтворення життя дорослих і виховання дітей у сім'ї». До речі, у той час він уважав за необхідне встановити «нормований розподіл» та забезпечити «натуралізацію соціальної допомоги на дітей».

Директор Українського науково-дослідного інституту проблем молоді вважав, що «заходи по соціальному захисту молоді сім'ї повинні бути, в першу чергу, спрямовані на сприяння становленню і реалізації трудових поривань молоді, а також на розвиток трудових форм організації сім'ї, включаючи підприємницьку та індивідуальну трудову діяльність» [2, с. 73].

Головним мотивом голови Комісії Верховної Ради України у справах молоді А. С. Матвієнка було положення про необхідність відмови держави від патерналістської політики (або «утриманських настроїв») [2, с. 84].

У виступах учасників конференції були розглянуті питання рівня та образу життя, ціннісних орієнтацій, соціокультурних традицій, планування, соціального захисту, правової культури, здоров'я молоді сім'ї тощо. Серед усіх типів моло-

дих сімей доповідачі виокремлювали студентські та сільські сім'ї. Необхідно зазначити, що були оприлюднені матеріали про неповнолітніх, гендерні дослідження в Україні. Заслугують на окрему увагу тези виступу М. Крисько, в яких пропонувалося державі та місцевим органам влади надавати всіляку допомогу та підтримку молодим сім'ям у розв'язанні їхніх проблем із залученням різних джерел фінансування (у тому числі асигнувань місцевих бюджетів, державних ресурсів, банківських кредитів тощо). Особлива увага приділялася необхідності виділення централізованих капітальних вкладень, коштів підприємств на будівництво житла для молодих сімей [2, с. 97]. Хоча норма про молодіжне кредитування була прописана у Законі України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (5 лютого 1993 р.), конкретних кроків з її впровадження у життя зроблено ще не було.

Рекомендації науково-практичної конференції «Молода сім'я у кризовому соціумі» передбачали, що владні структури забезпечать: «конституційні гарантії по створенню умов для вільної активної діяльності молодих сімей у сфері трудових, підприємницьких, шлюбно-сімейних та інших відносин для самостійного вирішення своїх проблем (включаючи житлові); обмеження рівня і подолання загрози безробіття серед молоді, в тому числі і на основі законодавчого визначення частки робочих місць для молоді на підприємствах усіх типів власності і форм господарювання; посилення цільової соціальної орієнтації програм і нормативних актів по соціальному захисту молодих сімей; підвищення престижу державно-громадських молодіжних структур по наданню соціальної допомоги молодим сім'ям; залучення коштів нових ринкових підприємницьких структур для соціальної допомоги молодим сім'ям із наданням пільгового оподаткування; врахування комплексу медичних, соціально-педагогічних та психологічних, виховних проблем в становленні, формуванні та життєдіяльності молодих сімей». Йшлося і про «впровадження ефективної державної програми захисту і підтримки молодих сімей». Одна з пропозицій торкалася розширення функцій міністерств захисту населення та праці у підтримці молоді й молодих сімей [2, с. 181].

Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Вивчення молоді на сучасному етапі: питання методології і методики» (Київ, 11–13 жовтня 1995 р.) були опубліковані Українським науково-дослідним інститутом проблем молоді у 1996 р. Збірник починається з тексту привітання учасникам конференції Голови Верховної Ради України О. О. Мороза. У ньому зазначається, що процес розвитку демократичного суспільства в Україні «вимагає нової молодіжної політики, покликаної підняти роль шкільної, студентської, працюючої молоді на якісно новий рівень, стимулювати юнаків і дівчат до активної політичної, громадської, професійної діяльності як у власних інтересах, так і на благо всього суспільства» [1, с. 3]. Таке формулювання державної молодіжної політики в Україні на відміну від прийнятих нормативно-правових актів містило деякі особливі акценти. Говорилося про стимулювання молоді, а не її підтримку. Саму ж конференцію голова українського парламенту назвав корисною справою на шляху інтеграції України до європейських структур.

До збірника увійшли два документи, що були в центрі обговорення. Вони мали такі назви: «Матеріали Міністерства України у справах молоді і спорту «До питання про наукову розробку та практичне вирішення проблем молоді в Україні» та «Матеріали Українського науково-дослідного інституту проблем молоді «Проблеми вивчення сучасної молоді».

У міністерських матеріалах давалася така оцінка стану справ: «В Україні нині формується й реалізується суттєво нова молодіжна політика, головним принципом якої є стимулювання молодіжної ініціативи, підтримка інноваційної діяльності молоді, молодіжних об'єднань, організацій» [1, с. 6]. Як ми можемо пересвідчитися тут повторювалася теза привітання спікера українського парламен-

ту саме про стимулюючий вплив суб'єктів молодіжної політики. Навіть враховуючи те, що текст привітання готувався, скоріш за все, фахівцями Українського науково-дослідного інституту проблем молоді, подвійне посилення на стимулюючі заходи впроваджувало новий акцент у державній молодіжній політиці.

Привертає увагу й оцінка попереднього досвіду роботи з молоддю, під якою, на наш погляд, необхідно розуміти державну молодіжну політику радянської держави: «У процесі формування демократичного суспільства все більш непривабливими виявляються будь-які силові, дисциплінарні форми впливу на молоду людину, що також активно використовувалися раніше в процесі спрощеного виховного впливу на молодь» [1, с. 6].

У матеріалах міністерства називалися п'ять ефективних важелів вирішення проблем молоді, її громадянського становлення: органи державної виконавчої влади у справах молоді на державному, обласному, районному та міському рівнях; мережа центрів соціальних служб для молоді; підпорядковані Міністерству України у справах молоді і спорту та співпрацюючі з ними установи, організації та об'єднання (Український науково-дослідний інститут проблем молоді, Фонд міжнародного молодіжного співробітництва «Лідер» тощо); мережа закладів і установ по роботі з підлітками та молоддю за місцем проживання; співпраця з молодіжними, дитячими об'єднаннями та організаціями (29 всеукраїнських та 240 місцевих) [1, с. 6–7].

Молодіжне відомство повідомляло про розробку проекту державної програми «Молодь і дозвілля» та поставило завдання розпочати роботу над національною комплексною програмою «Молодь України» [1, с. 8].

Матеріали Українського науково-дослідного інституту проблем молоді також давали відповідь на питання про вектор змін у молодіжній політиці, що відбувалися під час посткомуністичних суспільних перетворень в Україні. Відтепер на перший план вийшла не держава, не окрема соціальна спільнота людей, а саме людина. Разом з тим, нові умови породжували нові проблеми молодих громадян, на які держава повинна була дати відповіді. Відзначалося, що молоді люди не довіряють державі, критично ставляться до всіх гілок влади. Тому для ювенальної політики української держави актуальною була така оцінка: «Цілком природно, що коли нині не знайти засобів, щоб допомогти молоді у набутті освіти, конкурентноспроможної професії, допомогти у працевлаштуванні, то ми може вже в недалекому майбутньому отримати втрачене покоління, як свого часу це було в інших європейських країнах» [1, с. 10]. Йшлося також про необхідність забезпечити розвиток національного менталітету, історичної свідомості молоді, піднесення духу патріотизму, національної самосвідомості юнаків та дівчат, їх активне приєднання до процесу духовного відродження й розбудови державності в Україні. Це пропонувалося зробити іншим шляхом, аніж це здійснювалося системою комуністичного виховання, її формами та методами, її державними і громадськими інститутами.

Важливим для дослідників державної молодіжної політики в Україні, зокрема історії базових ювенальних законів, в інститутському матеріалі є підрозділ про такі головні поняття як «молодь», «молодіжна політика», «молодіжна робота», «соціальна адаптація молоді», «соціалізація молоді». Використовуючи поняття «соціальне становлення молодого покоління», автори документу звернули увагу на неоднозначність використання поняття «розвиток молоді». Згадувалося, що у період розробки перших проектів законів щодо молодіжного покоління в Україні вчені Українського науково-дослідного інституту проблем молоді зіткнулися «з сильним опором фахівців із державних структур, котрі поняття «адаптація» сприйняли лише на рівні використання його в біологічній науці – як пристосування» [1, с. 12]. У 1995 р. прихильники поняття «соціальна адаптація молоді» висловили таку думку: «...стосовно соціалізації особи таке поняття об'єктивно

може трактуватися як активне акумулювання молодого особою соціального досвіду, входження до якісно нових соціальних умов. На законодавчому рівні поняття «адаптація» так не вдалося закріпити» [1, с. 12]. Нагадаємо, що в Україні було прийнято закон «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні». Разом з тим, вже у наступному пункті матеріалів Українського науково-дослідного інституту проблем молоді говорилося про «прискорення процесу соціального розвитку молодого покоління». У документі було зазначено, що теза Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» про державну молодіжну політику як «пріоритетний і специфічний напрямок діяльності держави» з'явилася внаслідок того, що 40-сесія Генеральної Асамблеї ООН (1985 р.) визнала молодь однією з найуразливіших груп населення у світі та проголосила Міжнародний рік молоді.

Український науково-дослідний інститут проблем молоді у своїх матеріалах особливо підкреслював ту обставину, що перед науковою громадськістю постає проблема вивчення факторів соціальної невлаштованості молоді людини з метою їхнього прогнозування, «розробки превентивних заходів для реалізації в діяльності державних органів, громадських та інших організацій» [1, с. 14]. Думка про необхідність глибокої практичної спрямованості наукових розробок про молодь підкріплювалася наявністю наукових проектів, які інститут розробив на замовлення Комісії Верховної Ради України у справах молоді, Кабінету Міністрів України, Міністерства України у справах молоді і спорту [1, с. 14–15]. Цілком зрозуміло, що у документі говорилося про стан наукових досліджень з молодіжної проблематики, необхідність координації зусиль дослідників, фахівців, методологію та методику ювентології.

Виступ першого заступника Міністра України у справах молоді і спорту В. В. Барабаша в основному повторював основні положення двох попередніх аналітичних матеріалів, іноді, дослівно. На конференції його промова була першою, оскільки зазначені вище міністерські та інститутські документи не зачитувалися. У збірнику ж наявність повторів стала дуже помітною. Але була у тексті і додаткова інформація про плани на майбутнє. Молодіжний функціонер запропонував прийняти програму формування національної свідомості, патріотизму молоді, проект якої Український науково-дослідний інститут проблем молоді спільно з міністерством, за його словами, запропонували Кабінету Міністрів України. А ось державну програму «Молодь і дозвілля» він назвав як таку, що вже схвалена урядом України. Цей документ доповідач вважав за необхідне розвинути у «Державній програмі підтримки молоді у сфері її духовності та культурного розвитку» [1, с. 19–20].

У тексті виступу заступника голови Комісії Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму народного депутата України В. Ф. Черепкова визнавалося, що «наявна правова база ще далеко не повністю регулює всі моменти життя та діяльності молодих громадян країни». «Вона ще недосконала, оскільки охоплює порівняно невелику кількість сфер становлення особистості, її громадянського виховання», – сказав парламентарій про прийняті за 5 років документи, які він сам достатньо високо оцінив [1, с. 21–22].

В. Ф. Черепков сформулював власне бачення концепції молодіжного законодавства України: воно повинно забезпечити «необхідний мінімум гарантованих прав кожному молодому громадянину у період його свідомого вступу в життя» (освіта, професійна підготовка, суспільно корисна діяльність) за рахунок бюджетних коштів; воно повинно сприяти розвитку ініціативи самої молоді, її підприємницької діяльності. Саме останній принцип було названо одним із ключових державної молодіжної політики в Україні. Народний депутат України показав наявність двох протилежних точок зору деяких державних діячів стосовно мо-

лоді: одні виступали взагалі проти будь-якої соціальної допомоги молоді, а інші, навпаки, стверджували про необхідність такої допомоги всій без винятку молоді.

Соціаліст В. Ф. Черепков, на відміну від авторів аналітичних матеріалів, уважав за доцільне високо оцінити радянський досвід підтримки молоді: «...у неодноразово обляяному й відкинутому соціалістичному суспільстві молодь була соціально захищена незрівнянно надійніше і міцніше» [1, с. 22]. У тексті його виступу є інформація про спроби комітету належним чином відобразити молодіжну політику в Програмі діяльності Кабінету Міністрів України.

Заступник Міністра Кабінету Міністрів України А. В. Толстоухов зазначив, що за наявності значної чисельності законів України та інших молодіжних нормативно-правових актів Україні бракує як необхідних наукових розробок, так і практичних кроків у поліпшенні соціального становища молоді. Саме у тексті його виступу йдеться про планові у Верховній Раді України перші парламентські слухання про становище молоді. Визнав він також і той факт, що багато законодавчих документів стосовно молоді не працюють. Серед найважливіших положень позиції А. В. Толстоухова було таке: «Молодіжна політика – то справа не лише якогось одного відомства. Проблеми молоді торкаються багатьох державних, громадських структур. Значить, є потреба в тому, щоб скоординувати зусилля усіх, хто причетний до практичних аспектів соціалізації молоді». Ним пропонувалося створити «якусь раду або координаційний комітет» при Президенті України або Кабінеті Міністрів України. Ця ідея втілюється у грудні того ж 1995 р. у вигляді Національної ради з питань молодіжної політики при Президенті України.

Директор Українського науково-дослідного інституту проблем молоді О. О. Яременко повідомив про завдання української ювентології, досвід роботи своєї установи, контакти з партнерами іноземних країн. Він запропонував узагалі не визначати нижню межу в понятті «молодь» [1, с. 25–26].

До збірника увійшли виступи українських та іноземних дослідників із питань ролі молоді, її освіти, підприємницького потенціалу, формування національної самосвідомості, молодіжного руху, соціального захисту і допомоги, соціальної роботи, девіантної поведінки, молодих сімей, політичного мислення тощо. Серед авторів були відомі науковці В. К. Криворученко (Росія), Г. Віллемс (Німеччина), П. Квакельштейн (Нідерланди), У. Девід, М. Харрісон (Великобританія), Н. Г. Ничкало, С. І. Пірожков, В. Л. Осовський, М. Ф. Головатий, В. А. Головенько, О. А. Корнієвський, Ю. М. Якубова, Ю. Ж. Шайгородський, В. М. Бебик, О. М. Балакірева (Україна).

Рекомендації конференції були присвячені основним об'єктам та проблемам молоді. Окремо виділялося питання «молодь і держава, різні гілки влади, проблеми їх взаємодії». У документі необхідність розробки та здійснення принципово нової молодіжної політики держави, політичних партій, громадських організацій називалася однією з умов, що робили питання розробки та вдосконалення методології й методики вивчення молоді актуальним [1, с. 4]. Конференція запропонувала науковцям і фахівцям сконцентрувати зусилля на розробці національної програми «Молодь України».

Після 1995 р. наступив період, який відзначився зменшенням інтересу до подібних науково-практичних конференцій. Натомість прийшли «круглі столи», наукові читання в Українському інституті соціальних досліджень (пізніше – Державному інституті проблем сім'ї та молоді). Але вони не відрізнялися таким представництвом, їхні матеріали вже не видавалися. Із 1995 р. в Україні почали проводитися парламентські слухання про становище молоді. Вони стали тією трибуною, де обговорювалися молодіжні проблеми, але не замінили і не мали можливості замінити авторитетні науково-практичні конференції. На наш погляд, відхід від традиції проведення конференцій був тісно пов'язаний з багаточисельни-

ми реорганізаціями молодіжного відомства та підпорядкованого йому науково-дослідного інституту.

Отже, науково-практичні конференції з молодіжної проблематики стали важливим фактором співпраці науковців і практиків у сфері соціального становлення та розвитку молоді. Їхні матеріали дають можливість висвітлити важливі сторінки історії формування державної молодіжної політики в Україні (прийняття ювенальних законів, програм, створення структур, пошук нових підходів, аналіз набутого досвіду тощо). Вони стали важливим джерелом історичної ювентології.

Бібліографічні посилання

1. Вивчення молоді на сучасному етапі: питання методології і методики : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 11–13 жовтня 1995 р. – К., 1996.
2. Матеріали засідання секції «Соціологія» міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми розвитку соціології на сучасному етапі (теоретичні і методичні питання)» та науково-практичної конференції «Молода сім'я у кризовому соціумі». – К., 1993.
3. Молодежная политика: опыт, проблемы, перспективы : материалы междунар. науч.-практ. конф.: у 2 ч. – К., 1992.
4. Проблеми соціального захисту молоді в умовах зміни соціально-економічних відносин : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – К., 1993.

Надійшла до редколегії 12.10.2010

УДК 303.09 (32)

М. А. Польовий

Національний університет «Одеська юридична академія»

ПЕРСПЕКТИВИ НЕЛІНІЙНОГО МОДЕЛЮВАННЯ У ВИВЧЕННІ ПРОЦЕСІВ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ

Окреслено основні риси нелінійного підходу до імітаційного моделювання. Оцінено перспективи застосування методів синергетики до моделювання процесів політичної історії.

Ключові слова: методи моделювання, нелінійність, хаос, синергетика, моделювання, політичний процес.

Очерчены основные черты нелинейного подхода к имитационному моделированию. Оценены перспективы применения методов синергетики для моделирования процессов политической истории.

Ключевые слова: методы моделирования, нелинейность, хаос, синергетика, моделирование, политический процесс.

The basic lines of nonlinear approach to simulation are outlined. The prospects of methods of synergetics application for simulating of political history processes are appraised.

Key words: simulation methods, non-linearity, chaos, synergetics, simulation, political process.

Загально визнано, що сучасна наука розвивається багато в чому завдяки поглибленню міждисциплінарних, міжпредметних зв'язків. Причому йдеться не лише про зв'язки у рамках окремо гуманітарної або природничої сфер пізнання. Нині спостерігається тенденція до взаємного перетину методів гуманітарного і природничого наукового пізнання. Причому особливо помітним є процес запози-

чення гуманітарними науками методів, розроблених при вирішенні проблем природничих наук. Серед відомих прикладів успішного втілення міждисциплінарних зв'язків минулого століття можна назвати перенесення принципу додатковості Н. Бора на сферу творчості, психіки, мови; впровадження в історико-політичні дослідження теорії геліотараксії О. Л. Чижевського – пошук ритмічних кореляцій Геліо-Земних подій в найрізноманітніших проявах життя на планеті; використання гуманітарною наукою теорії катастроф Р. Тома і В. І. Арнольда. Загальновідомий також вплив на різні галузі гуманітарної науки другої половини ХХ ст. методів системного аналізу та кібернетики.

Одним із важливих досягнень сучасної науки є розвиток методів моделювання нелінійної динаміки, що об'єднуються зазвичай поняттями «теорія хаосу» і синергетика. Завданням цієї роботи є розгляд можливостей та перспектив використання методів і підходів синергетики при моделюванні різноманітних форм політико-історичного процесу.

На думку Ю. А. Данилова, «серед безлічі почесних титулів, які приніс нашому століттю прогрес науки, «століття нелінійності» – один з найменш гучних, але найбільш значущих і заслужених» [4]. Дійсно, нелінійність всюдисуща, багата і невичерпно різноманітна. Нелінійність – поняття містке, з множиною відтінків і градацій. Нелінійність ефекту або явища означає одне, нелінійність теорії – дещо інше. Нелінійний ефект – це ефект, що описується певною нелінійною залежністю. Математично такого роду залежності виражаються нелінійними функціями однієї чи кількох змінних. Геометричний образ нелінійної функції – крива на площині, викривлена поверхня або гіперповерхня у просторі трьох або більшого числа вимірів. На однакові природи незалежної змінної одна і та ж нелінійна функція відгукується по-різному залежно від того, якому значенню незалежної змінної надається приріст.

Синергетику часто пов'язують з іменами Г. Хакена [15] та І. Пригожина [13], а вказаних вчених називають основоположниками синергетики, що цілком справедливо. Синергетика пов'язана також з іменами таких учених, як Р. Том, Б. Мандельброт, Ю. Клімонтович, С. Курдюмов, Г. Малинецький, Д. Чернавський та ін. У рамках цього напрямку видаються монографії, підручники, виходять сотні статей, проводяться національні та міжнародні конференції. Серія «Синергетика», що випускається відомим видавництвом «Шпрингер», налічує близько семи десятків випусків і продовжує розширюватися. Така широка популярність одного з напрямів сучасного точного природознавства несе в собі як перспективи широкого поширення, так і небезпеки недовгого існування у вигляді практично застосовної методології внаслідок надзвичайно високої швидкості такого поширення. Термін, який став модним, починають використовувати в найнесподіваніших і парадоксальніших контекстах: синергетична парадигма, синергетичний підхід до проблем національної безпеки, синергетичні начала освіти тощо. Тобто мода на термін, уживаний в більшості наведених прикладів у явно метафоричному сенсі, призводить до вихолощення власне методів дослідження і підходів, властивих синергетиці.

Саме тому видається важливим повернутися спочатку до теоретичних витоків синергетики. Нагадаємо, який сенс вкладає творець синергетичного напрямку і винахідник терміну «синергетика» професор Штутгартського університету і директор Інституту теоретичної фізики і синергетики Г. Хакен. На його думку, синергетика займається вивченням систем, що складаються з величезної кількості частин, компонент або підсистем, одним словом, деталей, що складним чином взаємодіють між собою. Слово «синергетика» і означає «спільна дія», підкреслюючи узгодженість функціонування частин, що відбивається в поведінці системи як цілого. Подібно до того, як запропонований Н. Вінером термін «кібернетика» мав попередників у кібернетиці А.-М. Ампера, синергетика Г. Хакена також

має попередників, наприклад, у синергетиці фізіолога Ч. Шерінгтона, що означала узгоджену дію згинальних і розгинальних м'язів при роботі кінцівок, або синергії – злитті людини і Бога в молитві. Підкреслимо, що в усіх випадках йдеться про узгоджену дію.

Зрозуміло, більш строге визначення синергетики вимагало б уточнення того, що саме слід було б вважати великим числом частин і які взаємодії підпадають під категорію складних. Проте в наш час строге визначення синергетики вважається передчасним, оскільки цей напрям все ще розвивається [5]. Тому далі (як і в роботах самого Г. Хакена та його послідовників) мова піде лише про опис того, що включає поняття «синергетика», і про її відмінні особливості.

Системи, що становлять предмет вивчення синергетики, можуть бути різної природи і змістовно та спеціально вивчатися різними науками, наприклад, фізикою, хімією, біологією, математикою, нейрофізіологією, економікою, соціологією, лінгвістикою. Кожна з наук вивчає «свої» системи своїми, тільки їй властивими методами і формулює результати «власною» мовою. При існуючій вкрай глибокій диференціації науки це призводить до того, що досягнення однієї науки частенько стають недоступними увазі і тим більше розумінню представників інших наук.

На відміну від традиційних галузей науки синергетику цікавлять загальні закономірності еволюції (розвитку в часі) систем будь-якої природи. Відмовляючись від специфічної природи систем, синергетика знаходить здатність описувати їх еволюцію інтернаціональною мовою, встановлюючи свого роду ізоморфізм двох явищ, що вивчаються специфічними засобами двох різних наук, але мають загальну модель, або, точніше, приводяться до загальної моделі. Виявлення єдності моделі дозволяє синергетиці робити надбання однієї галузі науки доступним розумінню представників зовсім іншої, можливо, дуже далекої від неї галузі науки і переносити результати однієї науки на, здавалося б, сторонній ґрунт.

Ю. А. Данилов підкреслює, що синергетика зовсім не є однією з пограничних наук типу фізичної хімії або математичної біології, що виникають на стику двох наук (наука, до чийої предметної сфери відбувається вторгнення, в назві пограничної науки представлена іменником; наука, чийми засобами виробляється «вторгнення», представлена прикметником; наприклад, математична біологія займається вивченням традиційних об'єктів біології математичними методами) [5]. За задумом Г. Хакена, синергетика покликана відігравати роль своєрідної метанауки, що помічає і вивчає загальний характер тих закономірностей і залежностей, які окремі науки вважали «своїми». Тому синергетика виникає не на стиці наук у більш-менш широкій або вузькій пограничній області, а витягає ті системи, що становлять для неї інтерес, із самої серцевини предметної сфери окремих наук і досліджує ці системи, не апелюючи до їхньої природи, своїми специфічними засобами, що носять загальний («інтернаціональний» чи, скоріше, «інтернауковий») характер по відношенню до окремих наук. Найбільш близьким до неї за завданнями, що проголошуються, видається популярний у 50–70-ті рр. минулого століття напрям вивчення загальних теорій систем [див.: 14]. Існують і інші підходи до визначення змісту синергетики [2; 6; 7; 16].

Слід зазначити, що вивченням систем, що складаються з великої кількості частин, що взаємодіють між собою тим чи іншим способом, займалися і продовжують займатися багато наук. Одні з них вважають за краще підрозділяти систему на частини, щоб потім, вивчаючи окремі деталі, намагатися будувати більш-менш правдоподібні гіпотези про структуру або функціонування системи як цілого. Інші вивчають систему як єдине ціле, відводячи на другий план тонко налагоджену взаємодію частин. Обидва підходи мають свої переваги та недоліки.

Синергетика наводить міст між першим, редукціоністським, підходом та другим, холістичним. До того ж у синергетиці, свого роду сполучній ланці між цими

двома екстремістськими підходами, розгляд відбувається на проміжному, мезоскопічному рівні, і макроскопічні прояви процесів, що відбуваються на мікроскопічному рівні, виникають «самі собою», внаслідок самоорганізації, без скеровуючої «руки», що діє ззовні системи. Ця обставина має настільки вагоме значення, що синергетику можна було б визначити як науку про самоорганізацію.

Редукціоністський підхід з його основним акцентом на деталях пов'язаний з необхідністю обробки величезного навіть для сучасних масштабів обчислювальної техніки об'єму інформації про підсистеми, їхню структуру, функціонування та взаємодію. Агрегування інформації до розумних меж здійснюється різними способами. Один з них використовується в статистичній фізиці і полягає у відмові від зайвої деталізації опису та в переході від індивідуальних характеристик окремих частин до усереднених тим чи іншим способом характеристик системи. У соціально-політичній сфері аналогом такому усереднюванню є, наприклад, використання усереднених статистичних даних соціологічних опитувань. Тобто замість окремих складових системи розглядається безліч (ансамблі) складових; замість дії, вироблюваної індивідуальною підсистемою, – колективні ефекти, вироблювані ансамблем підсистем.

Синергетика підходить до вирішення проблеми агрегування інформації з іншого боку. Замість великої кількості чинників (так званих компонент вектора стану), від яких залежить стан системи, синергетика розглядає нечисленні параметри порядку, від яких залежать компоненти вектора стану системи і які, у свою чергу, впливають на параметри порядку.

У переході від компонент вектора стану до нечисленних параметрів порядку міститься сенс одного із засадничих принципів синергетики – так званого принципу підпорядкування. Йдеться про підпорядкування компонент вектора стану параметрам порядку. Зворотна залежність параметрів порядку від компонент вектора стану приводить до виникнення того, що прийнято називати круговою причинністю або зворотним зв'язком.

Можна констатувати, що синергетика з її фактичним статусом метанауки дозволяє оцінити міру спільності результатів, моделей і методів окремих наук, їх корисність для інших наук і перевести діалект конкретної науки на високу латинь міждисциплінарної методології.

Поширення концепцій синергетики як загальнонаукової парадигми поставило питання не просто про розширення категоріального апарату соціально-гуманітарних дисциплін, але і про використання деяких універсальних математичних моделей, розроблених у рамках теорії нелінійних динамічних систем і математичної теорії хаосу. Як уже говорилося, синергетика виходить із того, що в реальності «лінійний характер розвитку процесів» і «рівноважні стани» домінують не завжди. На значно більшу увагу заслуговує урахування складності та непередбачуваності поведінки систем у періоди їх нестійкого розвитку – в точках біфуркації. Прояви таких точок досить різноманітні – руйнація держав, зовнішні інтервенції, державні перевороти, масштабні терористичні акти, війни, фінансові та інші кризи, форсовані реформи, патові електоральні ситуації, революції, потужні протестні реакції суспільства. Саме у подібних умовах «малозначущі» причини можуть здійснювати визначальний вплив на траєкторію політичних і міжнародних процесів.

«Хаос», що виникає поблизу точки біфуркації, не означає, що порядок зникає. Швидше, динаміка процесу стає внутрішньою (а не через зовнішні чинники) непередбачуваною. Центральне питання, яке обговорюється у зв'язку з цим науковцями, – це механізми вибору альтернатив громадського розвитку, вплив випадковостей, які в точках біфуркації принципово неможливо передбачити та спрогнозувати.

На думку багатьох учених, важливий і прикладний методичний аспект застосування синергетики в політичній науці. Якщо джерела дозволяють реконструювати закономірності тривалого розвитку процесу, то за допомогою комп'ютеризованих методик можна встановити вірогідність виникнення в ньому хаотичних режимів, у тому числі й тих, які виникнуть «без скільки-небудь помітних» зовнішніх причин, а просто через нелінійний розвиток процесу [див., напр.: 1].

Таким чином, у певних межах можливе оновлення методичного апарату політичної історії через удосконалення формалізованих методів аналізу даних і вибіркове використання математичних моделей соціально-політичних процесів. Йдеться про застосування методів нелінійної динаміки, теорії хаосу для моделювання складних процесів і виявлення хаосу у виявлених емпіричним шляхом динамічних рядах.

Розглядаючи можливості застосування синергетики в психології і політології, В. Ф. Петренко і О. В. Мітіна відмічають, що поняття «нелінійність» починає набувати світоглядного змісту. Ідея нелінійності включає багатоваріантність, альтернативність вибору шляхів еволюції, її безповоротність [11, с. 338]. Нелінійні системи непропорційно реагують на випадкові малі дії в умовах нерівноважності та/або нестабільності, що виражається в біфуркаціях (розходженні шляхів еволюції), фазових і мимовільних переходах. У той же час наявний досвід синергетичного моделювання дозволяє довести, що навіть у точках біфуркації може відбуватися не «усе що завгодно». Кількість реальних сценаріїв завжди обмежена, і якщо події вже увійшли до одного з режимів (траєкторій), система безповоротно змінюється у напрямі відповідного кінцевого стану (атрактору) [12, с. 148].

Розуміння розвитку цивілізації як процесу самоорганізації відкритих складних систем пояснює неминучість кризових станів суспільства, наявність періодів біфуркацій і безлічі шляхів розвитку, що становлять поле траєкторій. Відомий фахівець у сфері еволюційної теорії Е. Ласло назвав сучасний етап світової історії «століттям біфуркацій» [8], якраз маючи на увазі формування нової всесвітньої цивілізації, що відбувається сьогодні.

Розглядаючи можливості застосування теорії хаосу та нелінійної динаміки в політичних дослідженнях, наприклад, американські науковці роблять акцент на положенні про те, що політика на будь-якому рівні похідна від індивідуальних взаємодій. Цим пояснюється одна з труднощів із поясненням політичної динаміки в контексті політичних трансформацій в Східній Європі, Росії і на Близькому Сході. Не пропонуючи конкретних варіантів цілісних інтерпретацій механізмів непередбачуваного, дослідники, проте, вказують на необхідність пошуку відповідей у сфері вивчення хаотичних режимів [20].

Учені, що аналізували політичні процеси в Росії кінця 1980–1990-х рр., констатували: російське суспільство знаходилося у стані нестійкого розвитку, перебуваючи в зоні біфуркацій, хаотичному блуканні між реставрацією і реформацією [11]. При цьому «хаос біфуркації» був джерелом не лише руйнування, а й творення [17].

У Сполучених Штатах синергетичні дослідження проводяться також на матеріалах електоральних кампаній. За допомогою теорії хаосу вивчають динаміку громадської думки в кампаніях по виборах президента США [22]. Робляться цілеспрямовані кроки по формуванню даних про довгі часові ряди, які періодично «обриваються» в хаотичні стани. Передбачається, що надалі буде накопичений досить повний набір даних для аналізу з метою знаходження хаотичних станів і прогнозування умов і процесів їх появи.

Протягом останніх десятиліть методи нелінійного моделювання застосовувалися також для аналізу міжнародних процесів [див., напр.: 18; 19; 21], що переду-

сім стосуються глобалізації. Розвиток таких складних систем, як держави і країни, а також міждержавні об'єднання, має нелінійний характер і супроводжується різкими трансформаціями, в процесі яких незмінно виникає хаотизація.

Глобалізований світ розглядається в синергетичній літературі як найпотужніша із складних динамічних систем. «Багатовекторна нерівноважність», що зараз складається, замінила біполярну динаміку рівноваги часів «холодної війни». Місце єдиного домінуючого конфлікту (Схід-Захід) зайняла безліч локальних вогнищ, які можуть дати поштовх руху до глобальної катастрофи. Як влучно висловився К. Майнцер, «рівновага жаху змінюється жахом нерівноваги» [9]. На думку ряду вчених, в умовах глобалізації претензії будь-якої однієї країни на роль «всесвітньої держави» ризиковані: жодна держава самостійно не зможе виконувати функції регулювання в такій складній динамічній системі, як планетарна спільність. Нелінійна динаміка цих процесів означає, що можливості їх раціонального прогнозування, централізованого управління і контролю обмежені. Необхідно своєчасно розпізнавати симптоми нестійкості та можливі параметри тенденцій до порядку або безладності, які можуть домінувати в глобальних тенденціях [9].

Один із напрямів синергетики пропонує нещодавно розроблена теорія самоорганізованої критичності [3]. За її допомогою можна вивчати закономірності, що визначають природу землетрусів, біржових крахів, «вибухових» соціальних конфліктів, локальних воєн і тому подібне. Найбільше значення в розвитку таких процесів мають рідкісні і непередбачувані катастрофічні події, механізм виникнення яких російський учений Г. Г. Малинецький порівняв з обвалом у горах: «Падіння одного каменю може не здійснити ніякого впливу, падіння іншого – викликати лавину» [10].

При вивченні політичних процесів теорія самоорганізованої критичності може бути корисною, наприклад, для виявлення моментів виникнення соціально-політичної нестабільності в періоди «застою». Аналіз історичних ситуацій показує, що «гігантська лавина» соціальних протестів характерна для випадків запізнювання реформ, здатних направити відповідні суспільства по шляху стабільного розвитку. Нестійкості, що загрожують саморуйнуванням суспільства, типові для цивілізацій, які не усвідомили необхідність швидкої відповіді на кинутий їм історичний виклик.

Особливі перспективи застосування методів нелінійного моделювання вбачаються у сфері прогнозування появи історичних точок біфуркації в політичних процесах. У якісному відношенні на хаотизацію процесу (наближення точки біфуркації) можуть вказувати систематичні спостереження за політичною ситуацією, якщо вони дають підстави для висновку про зростання нестійкості процесу. Поява серії різких зрушень ситуації у напрямі дестабілізації без дії на неї явно істотних нових обставин – завжди явний індикатор наближення біфуркації. Хаотизація політичного процесу і перехід до точки «критичного вибору» не завжди повинні розглядатися в негативному контексті. Є приклади застарілих міжнародних конфліктів, вирішення яких з позицій традиційної науки здається безперспективним завданням. Але в умовах хронічної нестійкості конфліктної ситуації не можна виключати, що випадкова подія (наприклад, кончина одного з лідерів) може призвести до лавиноподібної зміни, яка відкриває шлях до радикального вирішення конфлікту. Цей варіант розвитку відноситься й до ситуацій зміни режиму в тій чи іншій країні.

Таким чином, очевидно нелінійний характер значної частини політичних процесів в історії робить виправданим і необхідним застосування методів нелінійного моделювання в їх вивченні, відкриваючи перспективу достовірно наукового політичного прогнозування.

Бібліографічні посилання

1. **Андреев А. Ю.** Методы синергетики в изучении динамики курсов акций на Петербургской бирже в 1900-х гг. / А. Ю. Андреев, Л. И. Бородин, А. В. Коновалова // Круг идей: историческая информатика в информационном обществе. – М., 2001. – С. 121–167.
2. **Аршинов В. И.** Синергетика – эволюционный аспект / В. И. Аршинов, В. Г. Буданов // Самоорганизация и наука: опыт философского осмысления. – М., 1994.
3. **Бак П.** Самоорганизованная критичность / П. Бак, К. Чен // В мире науки. – 1991. – № 3.
4. **Данилов Ю. А.** Нелинейность / Ю. А. Данилов // Знание–сила. – 1982. – № 11. – С. 34–36.
5. **Данилов Ю. А.** Роль и место синергетики в современной науке [Электронный ресурс] / Ю. А. Данилов. – Режим доступа: <http://www.synergetic.ru/science/rol-i-mesto-synergetiki-v-sovremennoy-nauke.html>.
6. **Климонтович Ю. Л.** Нелинейная динамика открытых систем / Ю. Л. Климонтович. – М., 1995.
7. **Князева Е. Н.** Синергетическая парадигма. Основные понятия в контексте истории культуры [Электронный ресурс] / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – Режим доступа: <http://lib.icr.su/node/1247>.
8. **Ласло Э.** Век бифуркации. Постигание меняющегося мира / Э. Ласло // Путь. – 1995. – № 7.
9. **Майнцер К.** Сложность бросает нам вызов в XXI веке: Динамика и самоорганизация в век глобализации [Электронный ресурс] / К. Майнцер. – Режим доступа: <http://spkurdyumov.narod.ru/Mayntser5.html>
10. **Малинецкий Г. Г.** Нелинейная динамика и «историческая механика» / Г. Г. Малинецкий // Общественные науки и современность. – 1997. – № 2. – С. 103–109.
11. **Митина О. В.** Синергетическая модель динамики политического сознания / О. В. Митина, В. П. Петренко // Синергетика и психология. Тексты. Выпуск 1. Методологические вопросы / ред. И. Н. Трофимова, В. Г. Буданов. – М., 1999. – С. 336–339.
12. **Назаретян А. П.** От будущего – к прошлому (Размышление о методе) / А. П. Назаретян // Общественные науки и современность. – 2000. – № 3. – С. 146–151.
13. **Пригожин И.** Время, хаос, квант. К решению парадокса времени / И. Пригожин. – М., 2003.
14. **Уемов А. И.** Системный подход и общая теория систем / А. И. Уемов. – М., 1978.
15. **Хакен Г.** Тайны природы. Синергетика: учение о взаимодействии / Г. Хакен. – М., 2003.
16. **Чернавский Д. С.** Синергетика и информация / Д. С. Чернавский. – М., 2001.
17. **Шкаренков Л. К.** Россия в неустойчивом мире. Московский синергетический форум / Л. К. Шкаренков. – М., 1996.
18. **Bernstein S.** God Gave Physics the Easy Problems : Adapting Social Science to an Unpredictable World / S. Bernstein, R. N. Lebow, J. G. Stein // European Journal of International Relations. – 2000. – Vol. 6.
19. **Beyerchen A. D.** Clausevitz. Nonlinearity, and the Unpredictability of War / A. D. Beyerchen // International Security. – 1992/1993. – Vol. 17.
20. **Brown T. A.** Nonlinear Politics / T. A. Brown // Chaos Theory in the Social Sciences : Foundations and Applications / L. D. Kiel and E. Elliot (eds.). Ann Arbor. – 1996. – P. 119–134.
21. **Grossman S.** Chaos in the international arms race / S. Grossman, G. Mayer-Kress // Nature. – 1989. – № 337.
22. **McBurnett M.** Complexity in the Evolution of Public Opinion / M. McBurnett // Chaos Theory in the Social Sciences : Foundations and Applications. – 1997. – P. 165–194.

Надійшла до редколегії 19.11.2010

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 902/904 (930)

Д. Л. Тесленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ІДЕАЛ НАУКОВОСТІ ТА СТРАТЕГІЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПАМ'ЯТОК ДОБИ РАННЬОЇ БРОНЗИ СТЕПІВ СХІДНОЇ ЄВРОПИ*

Розглянуто проблему зміни ідеалів науковості на прикладі історичної науки та археології. З'ясовано вплив ідеалів науковості на обрання дослідниками стратегій інтерпретації пам'яток доби ранньої бронзи степової зони Східної Європи.

Ключові слова: класичний та некласичний ідеали науковості, стратегії інтерпретації, ямна культурно-історична область.

Рассмотрена проблема смены идеалов научности на примере исторической науки и археологии. Определено влияние идеалов научности на выбор исследователями стратегий интерпретации памятников эпохи ранней бронзы степной зоны Восточной Европы.

Ключевые слова: классический и неклассический идеалы научности, стратегии интерпретации, ямная культурно-историческая область.

The problem of changing of scientific ideals is examining an example of history and archaeology. The influence of scientific ideals on the researcher's choice of interpretation strategies of the Eastern Europe Early Bronze Age steppe monuments is determinate.

Key words: classic and non-classic scientific ideals, interpretation strategies, Yamnaya (Pit-Grave) culture.

На наукову діяльність, як і на будь-який інший різновид пізнавальної діяльності, впливають численні фактори і насамперед суспільний, хоча б тому, що у її основі знаходиться потужний соціально-психологічний збудник – реакція пошуку [9, с. 20–21]. Окрім того, у гуманітарних науках надзвичайно великою є роль суб'єкта у пізнавальному процесі, формуванні наукового знання, визначенні шляхів та методів дослідницької діяльності. За таких умов, пізнавальна діяльність є соціальною і має здебільшого суб'єктивний характер. Подібне твердження повною мірою стосується археології, що впливає з останніх досліджень історіографів цієї науки [23, с. 533; 30, с. 9–19].

Розвиток археологічної науки сьогодні розглядається з точки зору зміни дослідницьких парадигм, під якими розуміють певну сукупність норм, правил, методів, ідей [18, с. 3–4; 30, с. 14–15]. Першою спробою реалізації подібного підходу можна вважати відому роботу Г. С. Лебедева [18]. Утім, не можна не погодитися й з Н. І. Платоною, що частина перелічених Г. С. Лебедевим парадигм мають спірний характер, а їх зміни відбувалися зовсім не механістично [30, с. 15].

*В основу статті покладена доповідь автора, прочитана на міжнародній науковій конференції «Історія археології: личности и школы (к 160-летию В. В. Хвойки)». 04.10.2010 – 08.10.2010. м. Київ, Україна.

Так само очевидно, що процес появи нових парадигм незупинний. Зокрема, в археології одним з найбільш перспективних підходів є об'єктно-орієнтований [7], який вже вдало застосовується колегами-істориками [34; 35, с. 102–117]. Проте, надважливим є те, що зміна парадигм призводить також і до зміни формальних вимог до наукової продукції – стандартів та послідовності дослідницьких процедур, відповідності висновків існуючим уявленням про науковість тощо, – тобто основних складових ідеалу науковості.

Проблема ідеалу науковості опрацьовується у філософії науки від початку 80-х рр. XX ст. зусиллями А. В. Кезіна, О. П. Огурцова, В. С. Стьопіна та ін. [10; 29; 36]. Наприклад, О. П. Огурцов під ідеалом науковості розуміє зразок, еталон оцінки, прийнятої у науковій спільноті певної доби, визначену форму реалізації наукового світогляду [29, с. 176–177]. Згідно з А. В. Кезіним ідеал науковості становить систему пізнавальних цінностей та норм, інтерпретація яких залежить від широкого соціокультурного контексту. Це норми пояснення та опису знання, його обґрунтованості та доведеності, структури та організації [10, с. 153–154]. В. С. Стьопін наголошує на складній організації ідеалу науковості, основними формами якого є: ідеали та форми пояснення та опису, доведеності та обґрунтування знання, побудови та організації знання. Загалом вони утворюють своєрідну схему методу дослідницької діяльності, що забезпечує опанування об'єктами певного типу [36, с. 243].

Зусилля з узагальнення існуючих на сьогодні напрацювань у визначенні ідеалу науковості докладені Л. О. Рузанкіною при підготовці відповідного спецкурсу [32]. Не наводячи усі шість запропонованих дослідницею формулювань, зупинимося на тих, які є найбільш актуальними з огляду на задекларовану тему. Насамперед, ідеал науковості – певний історично конкретний стандарт, критерій, еталон оцінки, певний нормативний зразок, прийнятий у науковому співтоваристві та позитивно ним оцінений. По-друге, ідеал науковості являє собою певну сукупність настанов, переваг, оцінок, очікувань, сенсорних орієнтацій, прийнятих певною групою учених, і є комплексом суб'єктивних уявлень членів наукового співтовариства про припустиме та неприпустиме, коректне та некоректне у науковій діяльності. По-третє, ідеалом науковості визначаються принципи обрання ученим методологічних та теоретичних альтернатив. Тобто він є важливим компонентом теоретичної та методологічної програми дослідження. Нарешті, ідеал науковості, стаючи загальноприйнятим, у тому числі й у системі освіти, перетворюється на культурну цінність. Через це ідеал науковості визначає поведінку членів наукового співтовариства, модифікується ними у раціональну мету пізнавальної діяльності або у спосіб упорядкування та організації когнітивного матеріалу [32].

Дослідники історії науки констатують, що ідеал науковості формується упродовж довгого часу. Так само тривалим є процес його перетворення зі стандарту пізнавальної діяльності на норми освіти та культурні цінності. Цілком природно, що зміст ідеалу науковості з плином часу також змінюється.

Згідно з концепцією А. В. Кезіна [10], упродовж XX ст. відбувається зміна класичного ідеалу науковості новим, некласичним. Базовими положеннями класичного ідеалу є істинність, фундаменталізм, методологічний редукціонізм як можливість опрацювання універсального стандарту науковості, а також соціокультурна автономія наукового життя. Найважливішими формами класичного ідеалу науковості є математичний, фізикалістський та гуманітарний. Відповідно, формами втілення класичних принципів науковості є математика, природознавство та гуманітарні науки. Для гуманітарного ідеалу характерною є активна роль суб'єкта у пізнанні, а саме – у формуванні наукового знання, у визначенні шляхів та методів наукової діяльності та оцінці її результатів.

Утім, унаслідок критики основних положень класичного ідеалу науковості та пошуку нових зразків та еталонів науковості відбувається формування ново-

го, неklasичного ідеалу науковості. Антифундаменталізація, плюралізація та екстерналізація з одного боку виявилися основними тенденціями критики класичного ідеалу, з іншого – вплинули на формування основоположень нового ідеалу науковості. Для останнього характерна заміна фундаменталістського обґрунтування науки критерієм ефективності вирішення проблем, припущення щодо чисельності відносно окремих ідеалів науковості, урахування впливу соціокультурних факторів [10, с. 155–165].

Таким чином, попри наявні трансформації ідеалу науковості його незмінним визначальним підґрунтям є істинність. Загальновизнано, що структура ідеалу науковості надзвичайно складна. А. В. Кезін уявляє її у вигляді піраміди, на верхівці якої знаходиться істинність як найсильніший регулятив наукового пізнання. В основі ж такої піраміди знаходяться універсальні критерії наукового пізнання на кшталт простоти, глибини, відсутності протиріч, здатності до прогнозів, наочності, перевірюваності тощо [10, с. 153–156]. Зрозуміло, що у кожній науці останні проявляються по-своєму. Наприклад, у фізиці перевірюваність – співвідношення теорії та емпірії, у математиці – зв'язок між висновками та аксіомами, в історії – відповідність інтерпретації джерелам [10, с. 156–158]. У свою чергу, В. С. Стьопін виділяє кілька основних форм ідеалу науковості та три рівні його змісту. Зокрема, перший рівень становлять ознаки, за якими наука відрізняється від мистецтва. Другий утворений історично мінливими настановами, що характеризують переважаючий на певному історичному етапі стиль наукового мислення. Третій – настановами другого рівня, конкретизованими відповідно специфіці предметної галузі кожної науки [36, с. 244–245]. Зі сказаного випливає, що критерії та настанови існуючих пізнавальних ідеалів та норм науковості у кожному конкретному дисциплінарному просторі мають особливе втілення.

Проблеми ідеалу науковості у контексті історіографії ледь не першою торкнулася І. І. Колесник [16, с. 41]. І хоча наведені дослідницею приклади зміни ідеалів науковості в українському історіописанні важко назвати коректними, спроба увести категорію ідеалу науковості до історіографічного аналізу є безперечно позитивною.

Останнім часом об'єктом спеціальних досліджень став зміст ідеалу науковості в історичній науці [31]. Згідно з розробками Л. О. Рузанкіної, в історичній науці у середині ХХ ст. також відбувається зміна класичного ідеалу науковості неklasичним. Якщо перший ґрунтується на методологічних засадах позитивізму (визнання об'єктивного існування історичної реальності, можливості пізнання минулого, використання методів критичного аналізу джерел, натуралізму, трактування факту як незалежного від теорії), то другий – на принципах історії-проблеми (історична реальність – відповідь на поставлені істориком питання, пізнання перетворюється з відбиття на активну взаємодію історика та історії, історія стає відносною, результати дослідження можуть доповнюватися та корегуватися) [31, с. 10–12]. Сьогодні ж формується постнеklasичний ідеал науковості [31, с. 17–22].

Чи можна простежити зміну ідеалів науковості на прикладі археології? Відповідь на поставлене питання вочевидь має бути позитивною, хоча визначити світоглядні та методологічні засади розуміння ідеалу науковості в археології вкрай важко. Ця проблема вимагає спеціального дослідження, так само як і встановлення відповідності етапів розвитку археології з етапами розвитку науки в цілому.

Трансформацію ідеалів науковості в археологічному втіленні демонструє не стільки поява процесуальної та постпроцесуальної археології (адже зміна парадигм не завжди свідчить про зміну ідеалу науковості), скільки «мінливість» базових принципів, на яких ґрунтується археологія як наука. На користь сказаного свідчить робота Л. С. Клейна «Принципы археологии» [13]. Визначені дослідником принципи – детермінізм, універсалізм, уніформізм та актуалізм, системність в культурі, кореляція матеріального з нематеріальним, принципова достат-

ність даних [13, с. 30–34], – цілком співвідносяться з «основоположеннями», за А. В. Кезінім, класичного ідеалу науковості (істинність, фундаменталізм та його похідні – теоретичний монізм, стабільність, кумулятивізм, універсалізм, інтерналізм як незалежність від соціокультурних умов) [11]. Проведена Л. С. Клейном критика указаних принципів, свідчить на користь існування інших, протилежних першим та альтернативних вихідних принципів археології [13, с. 34–43]. Цей приклад яскраво демонструє наявну тенденцію до зміни ідеалів науковості в археології.

Але для проблемного історіографічного дослідження не менший, а мабуть навіть більший інтерес становить не стільки констатація самого факту існування ідеалу науковості в археології, скільки одна з найголовніших його властивостей, – затвердившись у науковому просторі, ідеал науковості править зворотний вплив на процес наукового пізнання. Він орієнтує дослідника на обрання методології дослідження, забезпечує вибір цілей та засобів пізнавальної діяльності, обумовлює уподобання та пріоритети в опрацюванні певних проблем, прийнятті загальновизнаних критеріїв оцінки [29, с. 176–177; 32]. По суті мова йде про надпотужний тиск, що змушує дослідника підходити до вирішення проблеми з урахуванням усталених уявлень про предмет дослідження, з використанням апробованих методик із набором стандартних процедур та їх послідовностей, орієнтованих на отримання «адекватного», прогнозованого і цілком очікуваного результату. Тобто, ідеал науковості істотним чином визначає стратегію дослідницького процесу та встановлює певні правила наукової «гри». А оскільки правила встановлені, то «гравці», слідуючи за Й. Хейзінгою, скоріше зрозуміють невдачу чи шахрая ніж порушника правил, оскільки останній руйнує, припиняє гру [40, с. 29–30].

Виходячи з усього вищесказаного, спробуємо визначити особливості інтерпретації степових курганных пам'яток доби ранньої бронзи, які сьогодні розглядаються у контексті ямної археологічної культури або культурно-історичної області. Утім, процес формування певного стандарту інтерпретації найдавніших підкурганных поховань степової зони Східної Європи від моменту їх відкриття і до появи загальновизнаної концепції був досить тривалим. Упродовж кількох десятиліть до них застосовували назву «поховання зі скорченими та пофарбованими кістяками» (О. А. Спіцин), відносили до кам'яної доби або вважали кімерійськими (Д. Я. Самоквасов). На початку ХХ ст. В. О. Городцов запропонував періодизацію доскіфських поховань зі степових курганів, віднісши їх до бронзової доби. Поховання у «ямах найдавнішого типу» дослідником були об'єднані у ямну археологічну культуру [6, с. 215]. Проте, новий термін не одразу був прийнятий науковою спільнотою. Дехто з археологів старшої генерації, зокрема Д. І. Яворницький та О. А. Спіцин, продовжували вживати вислів «поховання зі скорченими та пофарбованими кістяками». Нова генерація радянських археологів М. І. Артамонов, О. Я. Брюсов, П. П. Єфіменко, А. П. Круглов, Г. В. Підгаєцький, В. Й. Равдонікас та ін. захопилася упровадженням в археологію марксистської методології, оперуючи здебільшого поняттями стадій та формацій. Нарешті, самому В. О. Городцову довелося захищати власні погляди у дискусії з Б. С. Жуковим [5, с. 119; 30, с. 205–208]. Лише з другої половини 40-х рр. ХХ ст. термін ямна культура став загальновживаним для позначення найдавніших підкурганных поховань. Хоча, наприклад, О. Ф. Лагодовській до вподоби було вживати замість «культура» визначення «тип» [17, с. 178].

Однак, вищесказане стосується насамперед розуміння специфіки указаних пам'яток, що мають визначене місце у часі та просторі і можуть бути поєднані у межах однієї культури. Говорити відносно ямних поховань про встановлення певних стандартів та процедур їх дослідження, норм обґрунтування та пояснення результатів можна лише у контексті узагальнюючих праць М. Я. Мерперта [24–26].

В основі досліджень М. Я. Мерперта знаходиться комбінація головних методів археології як науки – стратиграфічного, картографічного та типологічного, що дозволило ученому опрацювати дієвий метод аналізу значного за кількістю масиву поховань, відомий сьогодні під назвою обрядово-стратиграфічного або методу обрядово-стратиграфічних груп. Суть останнього полягає у встановленні стратиграфічної послідовності поховань, які за типологією ознак поховального обряду об'єднані у групи. Наступним етапом аналізу є поділ сукупності виділених обрядово-стратиграфічних груп на стратиграфічні горизонти, підставою для чого є випадки зворотньої стратиграфії різних за обрядом поховань у курганах.

Значна територія розповсюдження ямних пам'яток спонукала М. Я. Мерперта висловитися на користь формування за доби бронзи великих культурних спільнот. Відповідно, матеріал для їх загальної характеристики мають надавати «археологічні культурні області», а за доби ранньої бронзи – «давньоюмна культурно-історична область» [24, с. 47; 25, с. 7; 26, с. 12–13]. На відміну від попередників, які зазвичай концентрували увагу на спільних рисах ямних поховань і говорили про єдність культури на усій території її розповсюдження, М. Я. Мерперт наголошував на існуванні істотних відмінностей між пам'ятками різних районів Степу [24, с. 58–60]. Відомі на той час пам'ятки давньоюмною культурно-історичної області були поділені на дев'ять територіальних варіантів. Для аналізу поховань кожної територіальної групи застосовувалася розглянута вище дослідницька процедура, а подальше співставлення отриманих стратиграфічних колонок дозволяло залишити питання про виділення етапів у розвитку культурно-історичної області.

У результаті М. Я. Мерпертом було виділено три основні хронологічні періоди у розвитку культурно-історичної області. Перспектива подальших досліджень визначалася двома аспектами – можливістю виділення нових локальних варіантів та імовірністю перетворення окремих локальних варіантів на археологічні культури.

Концепція М. Я. Мерперта стала загальновизнаною. Подальші дослідження здебільшого проводилися або у її межах, або незначною мірою модифікували її [43]. Масштабні розкопки у зонах меліоративного будівництва привели до колосального збільшення джерельної бази досліджень. Величезний масив ямних поховань вимагав уведення до наукового обігу, аналізу та узагальнення. Для вирішення цих завдань в абсолютній більшості випадків використовувалася методика, запропонована М. Я. Мерпертом. Навіть коли не удавалося виділити стратиграфічні горизонти поховань за тими ознаками, якими користувався М. Я. Мерперт (положення похованого, його орієнтація відносно сторін світу) [26, с. 45], обрядові групи створювали на основі інших ознак. Наприклад, дослідниками ямних пам'яток Поінгулля з огляду на «бідність та монотонність» матеріалів, були обрані дві групи ознак – матеріал перекриття могили та положення похованого [41, с. 19].

Стратегія інтерпретації нових матеріалів виявилася стандартною. Зазвичай, у кількох публікаціях, що передували узагальнюючому дослідженню, обґрунтовувалася своєрідність відкритих пам'яток, їх відмінність від поховань уже відомих локальних варіантів. Надалі ставилося питання про необхідність виділення нового локального варіанта, що з успіхом і робилося. Кінцевим результатом ставала монографія, дисертація, будь-який інший різновид ґрунтового наукового дослідження [41–42; 44; 19–22]. У той же спосіб теза М. Я. Мерперта про імовірність набуття пам'ятками деяких локальних варіантів рис археологічних культур незабаром втілювалася у виділенні нерушайської, дністровської, буджацької, дністродунайської культур за матеріалами одних і тих саме поховань Північно-Західного Причорномор'я [1; 2; 8; 12; 45]. Останніми були вилучені з кола ямних та віднесені до новоствореної новотиторівської культури низка пам'яток доби ранньої бронзи Прикубання [3; 4]. Таким чином, до кінця 1980-х рр. кількість локальних

варіантів та виділених у межах давньоямної культурно-історичної області культур у цілому стабілізувалася.

Між тим, проводячи роботу з виділення локальних варіантів, дослідники спостерігали відмінності між пам'ятками усередині одного варіанта. Наприклад, О. Г. Шапошникова при аналізі поховального обряду пам'яток південно-бузького варіанта наводить не співпадаючі характеристики для поховань Поінгулля, Побужжя та басейну Інгульця. [44, с. 14–21]. Обрядові особливості приорільських пам'яток підкреслювалися І. Ф. Ковальновою, яка у цілому прийняла виділення З. П. Маріною Лівобережного варіанта [14, с. 75–78]. Проведений М. О. Турецьким аналіз матеріалів волзько-уральського варіанта, відомого з часів робіт М. Я. Мерперта, продемонстрував більшу схожість поховань Середньої Волги та Приуралля, зафіксувавши їх відмінність від нижньоволзьких пам'яток [39].

Згодом виявилося, що часто ступінь схожості між пам'ятками різних локальних варіантів більший, ніж усередині варіанта [27, с. 8 та ін.; 33, с. 17–19]. Окрім сказаного, зі збільшенням кількості ямних пам'яток почали руйнуватися усталені послідовності обрядових груп у межах різних локальних варіантів. Наприклад, послідовність обрядових груп, виділених І. Ф. Ковальновою у нещодавній роботі за матеріалами розкопок Спаського кургану, не відповідає стратиграфічним горизонталом вищезгаданого лівобережного варіанта давньоямної культурно-історичної області [15].

Також цілком очевидно, що основним критерієм при виділенні культур для Північно-Західного Причорномор'я є своєрідність керамічного комплексу, а для Прикубання – особливості поховального обряду, – на чому нещодавно наголошувалося мною [37, с. 29]. Таким чином, на сьогодні стало зрозуміло, що започатковане М. Я. Мерпертом виділення локальних варіантів, так само як і моделювання обрядових груп було не більш ніж складовою процедури систематизації численних поховань. Пам'ятки жодного з варіантів не відбивають локалізації специфічних рис як обряду, так і супроводжуючого інвентарю на конкретній, чітко обмеженій території, а відтак, розглянуті спроби виділення культур важко назвати вдалими.

Існує також і проблема реконструкції механізму утворення давньоямної культурно-історичної області. На думку М. Я. Мерперта, початковий і найбільш тривалий етап її існування позначений культурною єдністю на усій території. Встановлювалася синхронність поховань ранніх фаз цього періоду пам'яткам Кукутєні А, Середнього Трипілля, передування найдавнішим майкопським пам'яткам [25, с. 34, 37–38, 47]. Результати сучасних досліджень свідчать, що, з одного боку, поховальні пам'ятки раннього загальнодавньоямного горизонту не демонструють ритуальної єдності, а з іншого, – існує тривалий хронологічний розрив між ними та ранньоямними (у сучасному розумінні терміна) похованнями [37; 38]. Відтак, формування давньоямної культурно-історичної області було не тривалим, багатокомпонентним процесом, позначеним кількома хвилями поступового просування «ямників» на захід, результатом швидкої, вибухової міграції і поширення нових культурних стандартів та еталонів у термінах В. М. Массона.

У запропонованій роботі ставилося завдання оцінювати здобутки колег та попередників. На моє глибоке переконання ставити під сумнів і тим більше відмовлятися від поняття «ямна культурно-історична область» передчасно і недоцільно. Адже на сьогодні залишаються невирішеними численні проблеми, пов'язані з формуванням останньої, її періодизації та визначення змісту конкретних етапів, дослідженнями ямного матеріального комплексу. Можливості для аналізу археологічних пам'яток ямної культури у контексті культурно-історичної області ще далеко не вичерпані, а без цього неможливі адекватні етнокультурні реконструкції. Відтак, невиправдані спроби розчленувати ямну культурно-історичну область

на окремі культури шляхом штучного усунення з неї вагової частини пам'яток, призводять до фактичного знищення змісту іншого поняття – ямна культура.

Не зменшуючи значення опрацьованої М. Я. Мерпертом методики та наукової значущості результатів його дослідження, дозволю собі висловити таку думку. Секрет успіху концепції давньоямної культурно-історичної області обумовлений також її *повною відповідністю класичному ідеалу науковості*. Вона якнайкраще втілювала характерне для останнього переконання у можливості створення «логіки відкриття», яка б дозволяла незалежно від будь-яких «зовнішніх» соціокультурних умов отримувати важливі пізнавальні результати [10, с. 156–158]. Однак, перетворившись на певний пізнавальний стандарт, концепція М. Я. Мерперта стала виконувати іншу функцію, характерну для ідеалу науковості – впливати на науковця, змушуючи його підпорядковувати стратегію власного дослідження відповідно до визнаного еталону.

Ігнорування сказаного може призвести не лише до перекинувань у розумінні поняття давньоямна культурна історична область та його складових, але й до негативного впливу на пізнавальний процес в археології. Сьогодні спостерігається процес висування нових вимог до наукової продукції, насамперед пов'язаних із широким використанням даних антропології, методів природничих наук. Масштаб досліджень свідомо зменшується науковцем від рівня локального варіанта до меж курганної групи, а часто і до конкретного кургану. Разом із набором радіокарбонних дат, антропологічних, ґрунтознавчих та інших аналізів це дає інше знання. Інакше кажучи, сьогодні для археологічної науки так само як і для історії стають характерними у тому числі й мікроісторичні підходи. Логічно поставити питання про те, що задекларовані у філософії науки зміна класичного ідеалу науковості некласичним проявляється не лише в історії, але й в археології.

Бібліографічні посилання

1. **Алексеева И. Л.** Племена энеолита – ранней бронзы междуречья Днестра и Дуная : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.06 «Археология» / И. Л. Алексеева. – Л., 1985.
2. **Алексеева И. Л.** Курганы эпохи палеометалла в Северо-Западном Причерноморье : монография / И. Л. Алексеева. – К., 1992.
3. **Гей А. Н.** Новотиторовская культура (предварительная характеристика) / А. Н. Гей // Советская археология. – № 1. – С. 54–71.
4. **Гей А. Н.** Новотиторовская культура : монография / А. Н. Гей. – М., 2000.
5. **Генинг В. Ф.** Очерки истории советской археологии (у истоков формирования марксистских теоретических основ советской археологии. 20-е – первая половина 30-х годов) : монография / В. Ф. Генинг. – К., 1982.
6. **Городцов В. А.** Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 года / В. А. Городцов // Труды XIII АС в Екатеринославе. 1905 / под ред. гр. Уваровой. – Т. 1. – М., 1907. – С. 211–285.
7. **Деревянко А. П.** О понятии «теоретическая археология» в археологической науке / А. П. Деревянко, Ю. П. Холмошников, В. Т. Воронин // Информационные технологии в гуманитарных исследованиях : сб. тр. – Новосибирск, 1998. – С. 31–38.
8. **Дергачев В. А.** Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы. (Анализ и характеристика культурных групп) : монография / В. А. Дергачев. – Кишинев, 1986.
9. **Дьяконов И. М.** Пути истории: От древнейшего человека до наших дней / И. М. Дьяконов. – М., 2007.
10. **Кезин А. В.** Идеалы научности и паранаука / А. В. Кезин // Научные и вненаучные формы мышления / РАН. Ин-т философии и социологии; отв. ред. И. Т. Касавин, В. Н. Порус. – М., 1996. – С. 153–168.
11. **Кезин А. В.** Программа спецкурса «Идеалы научности» – Доступный з: <<http://www.methodol.philos.msu.ru/info/courses/62.html>>.
12. **Клейн Л. С.** Рец. на сборник «Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра» / Л. С. Клейн // СА. – 1975. – № 1. – С. 297–303.

13. **Клейн Л. С.** Принципы археологии : монография / Л. С. Клейн. – СПб., 2001.
14. **Ковалева И. Ф.** Север степного Поднепровья в энеолите – бронзовом веке : учеб. пособ. / И. Ф. Ковалева. – Д., 1984.
15. **Ковальова І. Ф.** Розкопки курганної групи біля с. Спаське / І. Ф. Ковальова // Вісник Дніпропетр. ун-ту. – Вип. 15. – Серія: Історія та археологія / редкол. С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – № 6. – Д., 2007. – С. 175–185.
16. **Колесник І. І.** Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) : навч. посібник / І. І. Колесник. – К., 2000.
17. **Лагодовська О.** Кам'яні закладки Надпоріжжя (за матеріалами досліджень 1945–1946 рр.) / О. Лагодовська // АП. – 1949. – Т. 2. – С. 159–179.
18. **Лебедев Г. С.** История отечественной археологии. 1700–1971 : монография / Г. С. Лебедев. – СПб., 1992.
19. **Марина З. П.** Периодизация и хронология погребений ямной культуры в междуречье Орели и Самары / З. П. Марина // Курганные древности Степного Поднепровья (III–I тыс. до н.э.): сб. науч. тр. / редкол. И.Ф. Ковалева (отв. ред.) и др. – Д., 1980. – С. 63–68.
20. **Марина З. П.** Культурно-хронологическое положение погребений Орельско-Самарского междуречья в системе древнеямных памятников / З. П. Марина // Курганные древности Степного Поднепровья (III–I тыс. до н.э.): сб. науч. тр. / редкол.: И. Ф. Ковалева (отв. ред.) и др. – Д., 1979. – С. 80–87.
21. **Марина З. П.** Левобережный вариант древнеямной культурно-исторической общности / З. П. Марина // Курганы Степного Поднепровья : сб. науч. тр. / редкол. И. Ф. Ковалева (отв. ред.) и др. – Д., 1980. – С. 63–68.
22. **Марина З. П.** Энеолит-ранний бронзовый век степного Левобережья Днестра : автореф. дис... на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.06 «Археология» / З. П. Марина. – М., 1982.
23. **Мельникова О. М.** Уроки А. А. Формозова / О. М. Мельникова // Человек и древности: памяти Александра Александровича Формозова (1928–2009) / отв. ред. И. С. Каме-нецкий, А. Н. Сорокин. – М., 2010. – С. 527–537.
24. **Мерперт Н. Я.** Из древнейшей истории Среднего Поволжья / Н. Я. Мерперт // МИА. – 1958. – № 61. – С. 45–156.
25. **Мерперт Н. Я.** Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы : автореф. дисс. на соискание учен. степени доктора ист. наук : спец. 575 «Археология» / Н. Я. Мерперт. – М., 1968.
26. **Мерперт Н. Я.** Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья : монография / Н. Я. Мерперт. – М., 1974.
27. **Николова А. В.** Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной зоны Украины : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.06 «Археология» / А. В. Николова. – К., 1992.
28. **Огурцов А. П.** Институализация идеалов научности / А. П. Огурцов // Идеалы и нормы научного исследования. – Минск, 1981. – С. 65–90.
29. **Огурцов А. П.** История естествознания, идеалы научности и ценности культуры / А. П. Огурцов // Наука и культура. – М., 1984. – С. 159–198.
30. **Платонова Н. И.** История археологической мысли в России. Вторая половина XIX – первая треть XX века : монография / Н. И. Платонова – СПб., 2010.
31. **Рузанкина Е. А.** Неклассический идеал научности в исторической науке : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.08 «Философия науки и техники» / Е. А. Рузанкина. – Новосибирск, 2005.
32. **Рузанкина Е. А.** Программа спецкурса «Проблема идеала научности в истории науки»: Лекция 1. Понятия «наука» и «идеал научности»: их значение и соотношение. – Доступный з: <<http://www.courses.edu.nstu.ru/index.php?show=14&курс>>.
33. **Ричков М. О.** Про локальні варіанти археологічних культур / М. О. Ричков // Археологія. – 1990. – № 4. – С. 12–20.
34. **Святець Ю. А.** Об'єктно-орієнтована парадигма історичного дослідження / Ю. А. Святець // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Міжпредметний простір історії ідей у вітчизняній науці : міжвуз. зб. наук. пр. / редкол.: А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. – Д., 2004. – С. 200–215.

35. **Святець Ю. А.** Українське селянське господарство та нова економічна політика (кліометричний аналіз соціально-економічного процесу) : монографія / Ю. А. Святець. – Д., 2007.
36. **Степин В. С.** Теоретическое знание : монография / В. С. Степин. – М., 2000.
37. **Тесленко Д. Л.** Древняя культурно-историческая область (к вопросу о содержании понятия) / Д. Л. Тесленко // Старожитності степового Причорномор'я і Криму : зб. наук. пр. – Т. 13. – Запоріжжя, 2006. – С. 18–34.
38. **Тесленко Д. Л.** О содержании понятия ямная культурно-историческая область в отечественной историографии / Д. Л. Тесленко // Проблемы изучения ямной культурно-исторической области. – Оренбург, 2006. – С. 85–88.
39. **Турецкий М. А.** Средневожско-приуральский вариант ямной культуры / М. А. Турецкий // Археологические памятники Оренбуржья / редкол. Н. Л. Моргунова (отв. ред.) и др. – Вып. 3. – Оренбург, 1999. – С. 6–11.
40. **Хейзинга Й.** Homo Ludens; Статті по історії культури / Й. Хейзинга; пер., сост. и вступ. статья Д. В. Сильвестрова. – М., 1997.
41. **Шапошникова О. Г.** О памятниках эпохи меди-бронзы в бассейне р. Ингула / О. Г. Шапошникова, В. С. Бочкарев, И. Н. Шарафутдинова // Древности Поингуля : сб. науч. тр. / отв. ред. О. Г. Шапошникова. – К., 1977. – С. 7–36.
42. **Шапошникова О. Г.** Некоторые итоги изучения памятников эпохи меди – бронзы на р. Ингул / О. Г. Шапошникова, И. Н. Шарафутдинова, В. Н. Фоменко // Археологические памятники Поингуля : сб. науч. тр. / отв. ред. О. Г. Шапошникова. – К., 1980. – С. 5–17.
43. **Шапошникова О. Г.** Ямная культурно-историческая общность // Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. I. – С. 324–331.
44. **Шапошникова О. Г.** Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант) / О. Г. Шапошникова, В. Н. Фоменко, Н. Д. Довженко // Археология СССР. САИ / АН СССР. ИА.; АН УССР. ИА.; Вып. В 1–3; отв. ред. И. И. Артеменко. – К., 1986.
45. **Шмаглий Н. М.** Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра (1964–1966 гг.) / Н. М. Шмаглий, И. Т. Черняков // Материалы и исследования по археологии Северного Причерноморья. – Вып. 6. – Ч. 1. – Одесса, 1970. – С. 5–115.

Надійшла до редколегії 28.02.2011

РЕЦЕНЗІЇ

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПЛАГІАТНІ ПІДРОБКИ Й КОМПІЛЯЦІЇ ВІД ДОКТОРАНТА І. А. КОЛЯДИ

Розкрито плагіат у монографії та авторефераті докторської дисертації І. А. Коляди.

Ключові слова: плагіат, І. А. Коляда.

Раскрыт плагиат в монографии и автореферате докторской диссертации И. А. Коляды.

Ключевые слова: плагиат, И. А. Коляда.

Plagiarism in the monography and the author's abstract of the thesis for a doctor's degree of I. A. Koljada carol reveals.

Key words: plagiarism, I. A. Koljada.

Вітчизняна історіографія вже багато зробила для вивчення ідеології, діяльності, місця і ролі української інтелігенції в Російській імперії, особливо в її українських губерніях другої половини XIX – початку XX ст. Проте в радянські часи розробка цієї багатоаспектної проблеми відбувалася за умов теоретико-методологічного монізму, впливів ідеології та практики комуністичної системи. Не дивно, що чимало недостатньо вивчених аспектів цієї проблематики залишилося нинішньому поколінню істориків. Тому можна лише вітати, що докторант відділу історії України XIX – XX ст. Інституту історії України НАН України І. А. Коляда, який працює доцентом кафедри методики викладання історії та суспільно-політичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова взявся за розкриття важливої теми – «Суспільно-політична діяльність української інтелігенції в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.», а вона становить дослідницький інтерес із погляду на поглиблене вивчення суспільно-політичної, освітньої-культурної та інтелектуальної історії. Саме введення нових першоджерельних комплексів, реалізації новаторських теоретико-методологічних і концептуальних підходів очікував читач, розкриваючи автореферат докторської дисертації І. А. Коляди.

Утім, в обґрунтуванні актуальності теми немає даних про те, на якій концептуальній основі автор розробляє проблему і що принципово нового вносить у порівнянні зі своїми попередниками (с. 1–2). Натомість І. А. Коляда акцентує на тому, що «потужні національні рухи (виділ. наше – С. С.) та викликана ними політична боротьба, що розгорнулися в українських землях у складі Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст., стали важливими елементами визвольних змагань українського народу, переконливими свідченнями їхньої взаємопов'язаності» (с. 1). Цікаво, про які «потужні національні рухи» йдеться

ся, адже український національний рух Наддніпрянщини зазначеного періоду, на жаль, не вирізнявся потужністю, чисельністю; його трансформація в політичну стадію відбувалася із певним запізненням у порівнянні зі Східною Галичиною.

Заслуговує на увагу мета дослідника, який прагне «на основі всебічного аналізу, осмислення нових документів, матеріалів, спогадів учасників подій, узагальнення здобутків історіографії висвітлити напрями, форми й методи суспільно-політичної діяльності української інтелігенції, реалізацію нею націотворчого потенціалу українства» (с. 1). Хоча автореферат, на жаль, не містить жодної вказівки на те, які нові документи, матеріали, спогади учасників подій використав у дисертації автор. Замість цього у підрозділі 1.2 «Характеристика джерел» (с. 10–12) читачам пропонується відомий перелік споминок сучасників та архівних фондів, але майже не пояснюється, які малодосліджені джерельні комплекси введені до наукового обігу, не розкривається рівень репрезентативності, вірогідності та автентичності використаної джерельної бази (див.: с. 10 – 12).

Запитання виникають і щодо авторського «узагальнення здобутків історіографії». Як не дивно, але дисертант відмічає історіографічні досягнення вивчення суспільно-політичного життя України лише кінця XIX – початку XX ст. (с. 7–9). При цьому він практично обходить історіографічні здобутки попередників різних історіографічних періодів, які вивчали ідеологію та діяльність української інтелігенції другої половини XIX ст., відтак історіографічне узагальнення виглядає не цілісним і не завершеним (с. 6 – 9).

До того ж викликає подив теза автора, що другий історіографічний етап вивчення теми, датований дисертантом періодом від 1917 – 1921 рр. до початку 1950-х рр., має визначальною рисою (серед інших вона поставлена на перше місце) «розкутість наукової думки» (с. 7). А як же вплив сталінського тоталітаризму, «розстріляне відродження», яке прямо торкнулося й багатьох учених-істориків?

У підрозділі 1.3. «Теоретико-методологічні засади дослідження» І. А. Коляда формально подає загальновідомі теоретико-методологічні принципи, підходи та методи, але знову належним чином не розкриває питання про власну оригінальну концепцію роботи. Невже дослідження докторського рівня може ґрунтуватися лише на таких методологічних засадах, як «цивілізаційний підхід та соціокультурна модель пояснення історичних подій і процесів», як стверджує автор на с. 12? Виникає питання, чому в такому синтетичному дослідженні, як докторська дисертація, застосовується тільки один підхід, чому при вивченні суспільно-політичної діяльності автор використовує лише соціокультурну модель і жодним чином не говорить про суспільно-політичну?

Цікаво, що «теоретичною базою дослідження обрано історичну антропологію – вивчення мотивів і стратегій поведінки реальних «акторів» у драмі «історії» (с. 12). Утім, чим можна пояснити, що у загальних висновках по роботі не названо жодного історичного діяча, не пояснено «мотиви і стратегії поведінки» інтелігенції (с. 29–35)?

Розглядаючи аспект наукової новизни, зазначу таке. По-перше, автор пише про те, що він «уперше сформулював та розробив актуальну наукову проблему...», але не розкриває її суті. Звернення ж до об'єкта та предмета дослідження (с. 3) теж не додає ясності. Так, наприклад, об'єктом роботи, на думку автора, є «комплекс соціально-економічних, суспільно-політичних й соціокультурних трансформацій у Російській імперії другої половини – початку XX ст. у цілому й на українських землях зокрема, що покликали до життя й забезпечили систематичне й системне відтворення специфічної соціальної верстви – інтелігенції, яка була водночас дітищем, рушійною силою й неодмінною умовою процесів буржуазно-капіталістичної модернізації в українських губерніях у складі імперії Романових» (с. 3). Цілком очевидно, що об'єкт сформульовано занадто широко й багатослівно.

По-друге, автор обмежується тезою, що «у ході роботи в науковий обіг було введено ряд невідомих досі архівних матеріалів» (с. 4) і жодним чином не розкриває це положення.

По-третє, твердження автора, що він уперше в історіографії визначає зміст таких понять, як, зокрема, «інтелігенція», «національно-культурницька діяльність», «народолюбство», «народництво», «українофільство», «громадівський рух», не відповідає дійсності. Достатньо розкрити праці ряду докторів історичних наук, професорів, у тому числі А. М. Катренка, Н. А. Шип, автора цієї рецензії та ін.

По-четверте, не можна погодитися з такою «науковою новизною», що «українська інтелігенція, незважаючи на багатоманітність поглядів щодо соціально-політичного майбутнього власної нації, завжди намагалася діяти у правовому полі Російської імперії, і лише молоді радикали початку ХХ ст. відійшли від цієї практики, започаткувавши нелегальний політичний рух...» (с. 4). Варто нагадати, що політична тенденція в українському національному русі була представлена вже кирило-мефодіївцями, а закріпилася у 60-х – 80-х рр. ХІХ ст. Варто згадати діячів Київської Старої громади А. О. Красовського, М. П. Драгоманова, С. А. Подолинського, учасників «молодих громад», «українофільських товариств», драгоманівських гуртків 70–80-х рр. ХІХ ст. тощо. Не менш промовистими прикладами є діяльність Братства тарасівців та ідеї «Молодої України» 90-х рр. ХІХ ст.

Не можна не заперечити й тезу автореферату, де йдеться про особистий внесок автора: «Дисертаційне дослідження ґрунтується на наукових ідеях автора. Всі наукові публікації з визначеної проблеми виконані дисертантом особисто» (с. 5). Неправдивість цих даних стає очевидною, коли читач відкріє монографію І. А. Коляди «Українська інтелігенція в Росії: суспільно-політична та соціально-культурна діяльність (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)» (К.: Ін-т історії України НАНУ, 2010.), яка фігурує як така, що складає основний зміст і висновки дисертації (с. 36). Характерно, що моє прізвище вказано в ній як прізвище рецензента, але звертаю увагу на те, що І. А. Коляда, домовившись зі мною по телефону про рецензування, так і не надав підготовленого тексту.

Аналіз уже опублікованого тексту монографії свідчить, що підрозділ 4.1. «Народництво в Україні» розділу ІV «Суспільно-політична активність інтелігенції» (с. 230–257) за винятком кількох фраз на початку та наприкінці цього тексту і дуже незначних вставок щодо загальновідомих років життя українських діячів, зокрема П. С. Єфименка, О. Я. Кониського, О. Ф. Кістяківського, П. П. Чубинського, О. Г. Лотоцького (с. 235–237) та ін. є повним запозиченням моєї статті «Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему», опублікованій в «Українському історичному журналі» (1997. – № 3. – С. 41 – 49; № 4. – С. 29 – 38), тобто плагіатом. Суттєво, що ця стаття, яка перевидавалася мною в одноосібному збірнику наукових праць «Світ модерної України кінця ХVІІІ – початку ХХ століття» (Д., 2007. – С. 64–87), є концептуальною і свого часу увійшла до моєї докторської дисертації, захищеної у 2000 р.

Уражає технологія «наукової праці» І. А. Коляди, в якій текст майже не відрізняється від автентичного, тобто вже опублікованого мною. Про рівень «наукової новизни» свідчать такі характерні приклади «вдосконалення» тексту здобувачем, який претендує на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: слово «отже» в моєму тексті замінено на «відтак» (с. 233 монографії І. А. Коляди), «приміром» – на «наприклад» (с. 234), «запис» – на «щоденникова нотатка» (с. 236), «дістало відбиток» – на «знайшло відображення» (с. 236), «поряд» – на «паралельно» (с. 237), «вимірі» – на «площині» (с. 239), «загалом представники» – на «назагал учасники» (с. 239), «значно поширилося» – на «набуло значного поширення» (с. 241), «цікаво» – на «варто зауважити» (с. 241), «починає повертатися із забуття» – на «переживає друге відродження» (с. 242), «принципова відмінність» – на «засаднича відмінність» (с. 245), «історичну зумовленість» – на

«історичну обумовленість» (с. 248), «показово» – на «прикметно» (с. 251), «водночас не можна не відмітити» – на «водночас варто зауважити» (с. 253), «отже» – на «таким чином» (с. 253), «втім» – на «водночас» (с. 255), «усі вказані» – на «вищезазначені» (с. 255) тощо.

Характерно, що кінець моєї статті з історіографічними екскурсами «органічно вписався» в перший розділ «монографії» І. А. Коляди на с. 41–44. Щоправда, саме тут здобувач згадав і С. І. Світленка, якого назвав «лідером сучасної вітчизняної історіографії у царині дослідження народницького руху в Україні...», який прагне зруйнувати звичні стереотипи історичної науки щодо цієї проблематики» (с. 44). При цьому він не уточнює, в чому конкретний внесок попередника, напевно тому, щоб читач переконався, що саме І. А. Коляда не просто «прагнув», а таки зруйнував зазначені стереотипи. Слід також додати, що у даному розділі «монографії» про народництво є лише одна згадка про С. І. Світленка в тексті та 11 посилань на мою статтю із 85 наявних узагалі. Хоча мій текст подається практично без змін, жодних лапок докторант не ставить. Щодо посилань до цього розділу «монографії», то вони співпадають із посиланнями до моєї статті 1997 р., відтак автор робить вигляд, що він нібито працював над першоджерелами, а 11 посилань на мою працю є погано замаскованим прикриттям. Тим же самим є і моє прізвище як рецензента до цієї «монографії».

Уражає нерозбірливість у засобах І. А. Коляди, який передав свою роботу для мене, ще й підписавши: «Шановному Сергію Івановичу з вдячністю за підтримку. З повагою, Коляда». Не зрозуміло, на кого це розраховано? Невже на те, що ця монографія підготовлена тільки «для хатнього вжитку» і її ніхто ніколи не прочитає. Характерно, що на с. 2 книги стоять прізвища відповідального редактора, чл.-кор. НАНУ, д-ра іст. наук, проф. О. П. Реєнта, рецензентів – д-рів іст. наук, проф. Н. А. Шип та Г. Д. Казьмирчука та вказано на рекомендацію до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (протокол № 10 від 17.12.2009 р.). Знаючи всіх цих вельмиповажних вчених і авторитетну Вчену раду Інституту історії України НАНУ, можна лише дивуватися «винахідливості» І. А. Коляди. З не меншою цікавістю я прочитав дані автореферату про те, що зазначена монографія І. А. Коляди вже здобула дві рецензії (напевно, позитивні!) вельмишановних науковців – Я. С. Калакури і О. С. Рубльова (с. 36), останній виступає ще й офіційним опонентом по представленій дисертації.

Повідомляю, що факт системного плагіату був підтверджений робочою групою історичного факультету, зокрема професорами, докторами історичних наук В. В. Іваненком, О. І. Журбою, О. Ф. Нікілєвим та О. Б. Шляховим. Про всі ці обставини я 29 листопада 2010 р. повідомив рапортом ректору Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара проф. М. В. Полякову, який у свою чергу поінформував ректора Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова проф. В. П. Андрущенка, де працює І. А. Коляда.

Характерно, що навіть текст автореферату не позбавлений запозичених положень, тобто плагіату. Так, наприклад, на с. 23, в абзаці 3-му І. А. Коляда наводить як власну періодизацію історії народництва в Україні, хоча вона розроблена й опублікована мною ще у 1997 р. (див.: Укр. іст. журн. – 1997. – № 4. – С. 37). Але жодного посилання або згадки про С. І. Світленка в авторефераті знайти неможливо. Наступний абзац вражає не менше. Тут І. А. Коляда знову без жодного посилання запозичує вже у Б. Д. Грінченка періодизацію «вітчизняної національно свідомої інтелігенції» (див.: Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С. 102 – 105). Принагідно зазначу, що вказана періодизація, але з посиланнями на Б. Д. Грінченка є у моїй вищезазначеній статті (див.: Укр. іст. журн. – 1997. – № 4. – С. 43).

Цікаво, що І. А. Коляда все ж таки вносить і певні власні інновації. Так, він стверджує, що три групи інтелігенції («формальні націоналісти», або «українофі-

ли», «радикали», «свідомі націонали-народолюбці»), про які йшлося у Б. Д. Грінченка стосовно періоду початку 1890-х рр., існували нібито вже «на середину XIX ст.» (с. 23). З цим не можна погодитися. Так, І. А. Коляда пише, що «до другої групи належали «радикали», які сформувалися під впливом російського та галицького радикалізму...». Проте загальновідомо, що галицькі радикали (І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький та ін.) як ідейна течія, сформувалися не в середині XIX ст., а пізніше – в 70-х рр. XIX ст.

До речі, це не єдина груба помилка в авторефераті. Так, наприклад, на с. 18 І. А. Коляда пише: «... громаді вдалося уникнути не лише репресій, повторивши таким чином долю Кирило-Мефодіївського товариства (виділ. наше – С. С.), а й поширити свої ідеї на інші осередки українського культурного життя». Гадаю, що про репресії щодо кирило-мефодіївців з боку царизму знає кожний школяр!

Узагалі впадає в око, що здобувач наукового ступеня доктора історичних наук зовсім не зважає на те, що для розробки теми треба було б узяти найменш досліджені сюжети, але І. А. Коляда йде вже достатньо відомими в історіографії шляхами, «досліджуючи» за допомогою компіляцій і плагіату такі досить розроблені сюжети, як «Просвіти як форма діяльності української інтелігенції» (підрозділ 3.2 дисертації), «Народництво в Україні (4.1), «Політизація національного руху та роль інтелігенції у цьому процесі» (4.2), «Революційна українська партія та її роль у започаткуванні політичного етапу українського національного відродження», «Участь вітчизняної інтелігенції у роботі Державної Думи» (4.4) (с. 23–29). За такого підходу дуже важко досягти оригінальних висновків та узагальнень. Якщо уважно подивитися на структуру конкретно-історичних розділів роботи, то впадає в око, що власне темі дослідження повністю відповідає лише один – розділ 4 – «Суспільно-політична активність інтелігенції» (с. 23 – 29), але він побудований на плагіаті та відомих в історіографії положеннях. Чогось якісно новаторського тут не знаходимо. Розділ 2-й «Формування та статус інтелігенції в Україні другої половини XIX – початку XX ст.» (с. 13 – 17) і розділ 3-й «Соціокультурна діяльність інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст.» (с. 17–23) було б необхідно більш органічно «прив'язати» до теми дослідження, а цього, на жаль, бракує, тому що немає оригінального концептуального бачення проблеми.

І це очевидно в ході аналізу висновків по роботі (с. 29 – 34). Цілком не випадково автор подає низку рекомендацій, які потребують, як пише автор, «поглибленої розробки» (с. 34). Проте виникає питання, а чому ці важливі питання не було розкрито докторантом? Адже він у меті своєї роботи декларує «висвітлити напрями, форми й методи суспільно-політичної діяльності української інтелігенції», але замість того, щоб розкрити саме їх (а не «участь інтелігенції у культурно-національних процесах», культурництво в «Просвітах», «книговидавничу діяльність» інтелігенції тощо) у розділах дисертації і загальних висновках, знову пропонує комусь «поглиблено вивчати» такі недостатньо розроблені сюжети, як «взаємини між представниками української інтелігенції та національних меншин в Україні», «роль регіональної інтелігенції у суспільно-політичному житті українських губерній Росії», «історія протистояння української інтелігенції цензурній політиці російського самодержавства» тощо. Розкриття цих та інших питань, наприклад земської діяльності української інтелігенції, бракує в даній дисертації. Відтак можна стверджувати, що мета дослідження не розкрита.

Таким чином, аналіз приводить до висновку, що монографія «Українська інтелігенція в Росії: суспільно-політична та соціально-культурна діяльність (друга половина XIX – початок XX ст.) (К.: Ін-т історії України НАНУ, 2010. – 400 с.) та дисертація «Суспільно-політична діяльність української інтелігенції в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.» І. А. Коляди, представлена на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 –

«Історія України», є не самостійними, не науково новими і не завершеними дослідженнями, оскільки написані з використанням компіляцій і плагіату, з грубим порушенням авторських прав, морально-етичних норм поведінки Вченого, Педагога і Людини, не відповідають вимогам ВАК України, а автор не заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук.

Принагідно зазначу, що І. А. Коляда не вперше вдається до плагіатних підробок. Так, часопис «Критика» у вересневому випуску за 2007 р. на с. 31 статтею «Радше плагіят, ніж компіляція» проф., д-ра іст. наук Ю. А. Мицика вже повідомляв громадськість про використання системного плагіату в праці О. П. Реєнта і І. А. Коляди «Усі гетьмани України. Легенди. Міфи. Біографії» (Харків: Фоліо, 2007). Напевно, зазначений випадок плагіату тоді не отримав належної оцінки, а тому сьогодні стався рецидив.

На наш погляд, докторант зовсім не розуміє високої місії вченого і педагога. Очевидно, що для нього принцип «мета виправдовує засоби» є абсолютним і у прагненні досягти омріяного наукового ступеня доктора історичних наук він із дивовижною легкістю йде на зрадницьке поправлення авторитету своїх учителів та колег і тих високих наукових та навчальних установ, де вчиться і працює. Чи може така людина взагалі претендувати на звання вченого і педагога вищої школи?*

Надійшла до редколегії 13.12.2010

*Як стало відомо автору, коли ця рецензія перебувала у видавництві, 24 грудня 2010 р. І. А. Коляда успішно захистив докторську дисертацію у спеціалізованій вченій раді Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Чи правда, що ця дисертація зможе пройти експертну раду з історії ВАК України?

І. О. Кривий

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**АНОТОВАНИЙ ОГЛЯД ДОКТОРСЬКИХ
І КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ З ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН,
ЗАХИЩЕНИХ У ДНІПРОПЕТРОВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ
УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА У 2009 р.**

Розглянуто та зроблено короткий аналіз наукових проблем, що стали предметом досліджень здобувачів наукового ступеня доктора та кандидата історичних наук.

Ключові слова: актуальність, об'єкт дослідження, особистий внесок, практичне значення.

Рассмотрено и сделано краткий анализ научных проблем, что стали предметом исследований соискателей научной степени доктора и кандидата исторических наук.

Ключевые слова: актуальность, объект исследования, личный вклад, практическое значение.

It is considered and made a brief analysis of the scientific problems, which became a subject of researches for applicants of the doctor and the candidate of historical sciences.

Key words: aktual problem, the object of research, personal contribution, the practical value.

Наказом ВАК України від 24 вересня 2007 р. № 593 спеціалізованій вченій раді надано право на період до 24 вересня 2010 р. проводити захист дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора (кандидата) з історичних наук за спеціальностями:

07.00.01 – історія України;

07.00.02 – всесвітня історія;

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

У 2009 р. спеціалізована вчена рада провела 12 засідань, на яких відбувся захист трьох докторських дисертацій, в тому числі двох дисертацій за спеціальністю 07.00.01 – історія України та однієї дисертації за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Проведено захист п'яти кандидатських дисертацій, з них чотирьох дисертацій за спеціальністю 07.00.01 – історія України та однієї дисертації за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія.

Три докторські та чотири кандидатські дисертації написані українською мовою. Одна дисертація, виконана у Таврійському національному університеті ім. В. І. Вернадського, написана російською мовою.

Відхилених дисертацій немає.

Короткий аналіз дисертацій, розглянутих спеціалізованою вченою радою

Докторські дисертації

Ващенко Володимир Володимирович «Стратегії конструювання М. Грушевським українських метанаративів: методи і функції» – 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Робота виконана на кафедрі історіографії, джерелознавства та архівознавства історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Науковий консультант: доктор історичних наук, професор Колесник Ірина Іванівна, Інститут історії України НАН України, відділ української історіографії, провідний науковий співробітник.

Офіційні, опоненти: доктор історичних наук, професор Зашкільняк Леонід Опанасович, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, заступник директора з наукової роботи; доктор історичних наук, професор Масненко Віталій Васильович, Черкаський державний університет ім. Б. Хмельницького, завідувач кафедри історії та етнології України; доктор історичних наук, професор Стельмах Сергій Петрович, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, професор кафедри історії Росії.

Актуальність теми дисертаційної роботи В. В. Ващенко визначає сучасна епістемологічна ситуація в українській історичній науці, яка характеризується тенденцією до перегляду й переосмислення теоретико-методологічної спадщини М. Грушевського та інших знакових українських істориків. Дослідження функціонування універсальних методологій у процесі конструювання М. Грушевським національних метанаративів є важливим теоретичним і практичним завданням. Дисертація дозволяє сформулювати нові дослідницькі проблеми й дати відповіді на питання, що до цього часу здебільшого оминалися українською історіографією.

Наукова новизна дослідження полягає у новому прочитанні та авторській інтерпретації фактів, їх теоретичному осмисленні та побудові власної аналітичної моделі. Автор уперше в українській історіографії комплексно дослідив дану тему і розробив альтернативний типолого-видовий принцип структурування та презентації джерел.

На основі аналізу історіографічного процесу в роботі подано періодизацію вивчення методологічної спадщини М. Грушевського та вперше в історіографії інтерпретовано методології М. Грушевського як різновид наративних стратегій. Дисертантом упроваджено універсальну класифікацію методологій в контексті функціонального підходу і визначено критерії оцінки теоретико-методологічної спадщини М. Грушевського, а також проаналізовано ступінь реалізації когнітивної функції скептичної методології, задекларованої вченим. В. В. Ващенко створив модель дослідження ядра наукової програми М. Грушевського, в основі якої лежать сучасні постпозитивістські наукознавчі концепції І. Лакатоса та К. Поппера, а також теорії наративної психології і провів аналіз дисциплінарних контекстів, які забезпечували легітимність генетичного зв'язку при конструюванні М. Грушевським українського історичного метанаративу. У дисертації досліджено сформовану в межах публічної культури кінця XIX – початку XX ст. символічну систему неврастенії, що утворювала модерністський соціальний контекст побудови М. Грушевським у 1903 р. українського історичного метанаративу та вивчено своєрідність використання М. Грушевським закону збереження енергії при описуванні соціальної поведінки звичних для XIX ст. суб'єктів історичної дії – народу, держави, героя в історії.

Автором дисертації доповнено спектр відомих українській історіографії універсальних методологій М. Грушевського перспективістською методологією й досліджено способи використання перспективізму в ході конструювання ним загальної схеми всесвітньої історії, а також розглянуто психокомпенсаторну функцію музикознавчого методу М. Грушевського та проаналізовано базову метафізичну структуру «простору/часу», що апелювала до метафори музичного ритму.

Дисертація спирається на репрезентативну джерельну базу, яка охоплює як опубліковані, так і архівні матеріали, зокрема, творчу спадщину М. Грушевського, мемуари, епістолярії, матеріали періодичних видань тощо. Основні результати роботи дисертанта можуть бути використані при вивченні української історіографії другої половини XIX – першої третини XX ст., для підготовки фундаментальних оглядів із методології сучасної історіографії, синтетичних праць про життя та творчість М. Грушевського, а також у процесі розробки спецкурсів та навчально-методичних посібників і укладання біографічних і бібліографічних

показчиків. За темою дисертації автором опубліковано 24 праці, з яких дві індивідуальні монографії, 22 статті у фахових виданнях. Результати дослідження достатньо апробовано на міжнародних, всеукраїнських, регіональних конференціях і теоретико-методологічних семінарах.

Михайлюк Олександр Володимирович «Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття XX ст. (1900–1922 рр): Соціокультурні трансформації – 07.00.01 – історія України.

Дисертація виконана на кафедрі української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Науковий консультант: доктор історичних наук, професор Якунін Віктор Кузьмович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, кафедра української історії та етнополітики.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України Пиріг Руслан Якович, Інститут історії України НАН України, завідувач відділу історії Української революції 1917–1921 рр.; доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України Солдатенко Валерій Федорович, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, завідувач відділу соціально-політичної історії; доктор історичних наук, професор Турченко Федір Григорович, Запорізький національний університет, проректор з науково-педагогічної та навчальної роботи.

Актуальність теми дисертаційного дослідження О. В. Михайлюка обумовлена недостатньою вивченістю соціокультурних процесів в українському селі на початку XX ст. Дослідження соціокультурних процесів перших десятиліть XX ст. набуває особливої значимості, оскільки це була епоха прискореної модернізації, війн та революцій, глибоких соціальних та політичних потрясінь, що викликало суттєві зрушення в культурі, соціальності та суспільній свідомості селянства.

Наукова новизна дослідження полягає у новому прочитанні та авторській інтерпретації фактів і документів, їх теоретичному осмисленні та побудові власної пояснювальної моделі. Автор уперше показав особливості історіографічного процесу та визначив недостатній рівень наукової розробки досліджуваної проблеми. Здобувачем встановлено, що основні характеристики селянської культури визначалися її симпрактичністю, а також показано, що соціокультурні протиріччя між містом та селом були одним із найважливіших чинників історичного процесу в умовах модернізаційних та революційних перетворень. У результаті аналізу економічної діяльності селянства, особливостей «селянської економіки», мотивації селян до праці доведено, що вони визначалися не тільки суто економічними, а й соціально-психологічними, моральними, релігійними, світоглядними тощо факторами.

Дисертант встановив, що в умовах прискореної модернізації, революції та громадянської війни відбувалося розмивання світоглядних засад селянства, що позначилося на його моральному стані, ставленні до релігії, праці, традицій та доведено, що основою селянського соціального устрою була сільська громада як адміністративна, господарська, церковна одиниця та як соціокультурна спільнота.

У результаті аналізу селянського сприйняття права та закону виявлено, що селяни у своїй повсякденності керувалися звичаєвим правом, їм був притаманний правовий нігілізм, специфічне ставлення до порушень законності, а також показано, що селянство, будучи носієм етнічних особливостей, не могло їх відрефлектувати, самостійно виробити національну свідомість, було мало сприйнятливим до національно-політичних ідей, а прояви етнічних конфліктів мали антимодернізаційну, традиціоналістську спрямованість.

За темою дисертації автором опубліковано 56 наукових праць, у тому числі індивідуальна монографія, 24 статті у фахових виданнях.

Нікілев Олександр Федорович «Виробнича інтелігенція українського села: формування соціальної верстви (середина 40-х – середина 60-х рр. XX ст.) – 07.00.01 – історія України.

Дисертація виконана на кафедрі історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Науковий консультант: доктор історичних наук, професор Чишко Віталій Сергійович – завідувач секції суспільних і гуманітарних наук Президії Національної Академії Наук.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заслужений діяч науки і техніки України, Даниленко Віктор Михайлович, Інститут історії України НАН України, завідувач відділу історії України другої половини XX ст.; доктор історичних наук, професор Кривчик Геннадій Георгійович, Придніпровська державна академія будівництва та архітектури, завідувач кафедри українознавства; доктор історичних наук, професор Тимченко Сергій Михайлович, Запорізький національний університет, ректор; доктор історичних наук, професор Панченко Петро Пантелеймонович Київський міський державний університет ім. Б. Грінченка, кафедра методики викладання історії України.

Актуальність теми дисертації обумовлена невивченістю процесу виробничо-структурних та соціальних змін в українському селі, наявністю ідеологічних міфів, стереотипів та існуючих ще до сьогодні прогалин щодо аграрної політики держави в середині 1940-х – середині 1960-х рр., насамперед її соціальної складової.

Наукова новизна дисертації зумовлена постановкою та розробкою історичної проблеми, до цього часу не виділеної як предмет спеціального наукового дослідження. Автор здійснив системне вивчення процесу формування нової соціальної верстви у всьому його комплексі теоретичних, світоглядних, матеріальних, економічних, соціальних, організаційно-господарських та морально психологічних чинників.

Здобувачем у фондах вітчизняних центральних (державних та відомчих) і місцевих, а також зарубіжних архівів виявлено, опрацьовано та вперше залучено до наукового обігу цілу низку джерел, які дозволили по-новому поставити і запропонувати вирішення наукової проблеми соціальних трансформацій повоєнного українського села. На основі комплексного вивчення джерельної бази істотно доповнено уявлення про особливості здійснюваних в Україні заходів, спрямованих на формування нових професійно-виробничих категорій працівників. Виявлено, що формування виробничої інтелігенції села не розглядалося державою як мета, а стало лише побіжним результатом зусиль, спрямованих на підвищення продуктивності аграрного виробництва. У дисертації показано, що радянське суспільство, у першу чергу – місто, не виправдало сподівань, що на нього поклалися партійно-державним керівництвом, активно включитись у вирішення нагальних потреб села. У цьому контексті нове тлумачення отримав феномен участі населення України в господарсько-політичних кампаніях, що організовувалися у другій половині 1940-х – першій половині 1960-х рр. для реалізації завдань по підвищенню інтелектуального потенціалу його матеріальної сфери.

Автор охарактеризував настрої селян, їх ставлення до процесу інтелектуалізації, здійснюваної державою у такий спосіб і довів, що основні вади політики держави у підвищенні інтелектуального потенціалу його матеріального виробництва були зумовлені традиційністю мислення тогочасного керівництва країни і партії всіх рівнів, що формувалося комуністичною доктриною щодо села.

Основні результати дослідження можуть бути використані як емпіричний та теоретичний ґрунт для подальших досліджень з даної проблематики, а також при розробці спецкурсів та навчально-методичних посібників, у практичній викладацькій роботі.

За темою дисертації дисертантом опубліковано 44 праці, з яких індивідуальна монографія, 31 стаття у фахових виданнях. Результати дослідження апробовано на низці міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференцій і симпозіумів.

Кандидатські дисертації

Акунін Олександр Сергійович «Південноукраїнське селянство в кінці 20-х – першій половині 30-х років XX століття: соціально-економічне становище» – 07.00.01 – історія України.

Робота виконана на кафедрі історії України Інституту історії та права Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського. Науковий керівник: доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України Шитюк Микола Миколайович, Миколаївський державний університет ім. В. О. Сухомлинського, директор Інституту історії та права.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заслужений діяч науки і техніки Даниленко Віктор Михайлович, Інститут історії України НАН України, завідувач відділу історії України другої половини XX ст.; доктор історичних наук, професор Кривчик Геннадій Георгійович, Придніпровська державна академія будівництва та архітектури, завідувач кафедри українознавства.

Актуальність теми дисертації зумовлена відсутністю у вітчизняній історіографії спеціальних робіт, присвячених обраній здобувачем проблематиці. Наукова новизна дисертації полягає у тому, що в ній вперше в історичній науці на широкому колі матеріалів, у тому числі архівних джерел, узагальнена історія українського селянства з точки зору соціально-економічного розвитку та з'ясування специфіки морально-психологічного стану різних прошарків селянства в південному регіоні України у кінці 20-х – першій половині 30-х рр. XX ст. Уперше на дисертаційному рівні в рамках загальної теми дослідження розкрито цілий комплекс питань, пов'язаних з проблемою голоду 1928–1929 рр., який вразив хлібо-робський Степ.

Дисертант дослідив ставлення південноукраїнського селянства до матеріально-побутових умов, в яких воно перебувало та охарактеризував соціально-економічне становище південноукраїнських селян у період згортання непу (1927–1929 рр.), а також виявив недоліки у сфері освіти та охорони здоров'я на селі, визначив типи господарств південного регіону України, їх кількість, майнові характеристики, кредитоспроможність, забезпеченість сільськогосподарським інвентарем та худобою. У дисертації висвітлено передумови, причини, перебіг та наслідки голоду 1928–1929 рр. у південному регіоні України, всебічно розкрито питання державної допомоги жителям села і показано становище селян та атмосферу на селі в період проведення державою політики суцільної колективізації та розкуркулювання (1929–1933 рр.), з'ясовано прямі і непрямі наслідки такої політики в регіоні. Автор проаналізував караюче позасудове законодавство та розкрив умови, за яких стало можливим здійснювати широкомасштабні репресії щодо південноукраїнського селянства. Уперше досліджено різні форми опору південноукраїнських селян колективізації та розкуркулюванню, антиселянській продовольчій та податковій політиці держави.

Основні результати дисертації можуть бути використані для створення узагальнюючих праць з історії українського селянства в 20-х – першій половині 30-х рр. XX ст., посібників і спецкурсів із вітчизняної історії окресленого періоду. Результати дослідження оприлюднено у чотирьох наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях та матеріалах конференцій.

Герінбург Ольга Вікторівна «Роль Херсонського губернського земства у вивченні демографічної ситуації у другій половині XIX – на початку XX ст.» – 07.00.01 – історія України.

Робота виконана на кафедрі історії України та методики викладання Херсонського державного університету. Науковий керівник: доктор історичних наук, професор Сусоров Віктор Дмитрович, Херсонський національний технічний університет, завідувач кафедри українознавства.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Турченко Галина Федорівна, Запорізький національний університет, професор кафедри історії України; кандидат історичних наук, доцент Бобков Володимир Віталійович, Таврійський гуманітарно-екологічний інститут, завідувач кафедри загальної та прикладної політології.

Актуальність дисертації полягає в тому, що вона заповнює відчутні прогалини в історіографії важливої та складної проблеми – дослідження діяльності органів земського самоврядування Херсонської губернії по вивченню демографічної ситуації в регіоні у другій половині XIX – на початку XX ст.

Новизна дисертації визначається розглядом уперше в історіографії демографічних досліджень Херсонського губернського земства як самостійної наукової проблеми. На основі ґрунтовної історіографічної та джерельної бази дисертантка здійснила комплексне дослідження теоретико-методологічних і організаційних засад демографічних досліджень Херсонського губернського земства, визначила їх пріоритетні напрями та результати, виявила особливості земської статистики населення та з'ясувала характерні риси демографічної ситуації у Херсонській губернії в окреслений період.

Автором досліджено теоретико-методологічні засади земських статистико-демографічних робіт та їх методика, а також виявлено особливості земсько-демографічних досліджень у порівнянні з відповідними дослідженнями адміністративних органів та труднощі, які доводилося долати земським статистикам під час виконання своїх професійних обов'язків. У дисертації охарактеризовано процес створення статистичної і санітарної служб Херсонського губернського земства та їх діяльність протягом другої половини XIX – початку XX ст. та проаналізовано пріоритетні напрями та результати демографічного вивчення регіону службовцями Херсонського земства.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати можуть бути використані в навчальних курсах з історичного краєзнавства та демографічної історії Півдня України, історії статистики та демографії. Крім того, матеріали дослідження можуть зацікавити органи місцевого самоврядування, громадські організації і державні органи для вирішення низки демографічних проблем. За темою дисертації автором опубліковано 10 статей, 8 з яких – у фахових виданнях. Висновки та результати дослідження пройшли належну апробацію на наукових та науково-практичних конференціях різного рівня.

Новікова Олена Вікторівна «Державна система народної освіти Російської імперії в Криму (кінець XVIII – початок XX ст.)» – 07.00.02 – всесвітня історія.

Робота виконана на кафедрі російської історії Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Науковий керівник: доктор історичних наук, професор Філімонов Сергій Борисович, завідувач кафедри російської історії.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Мордвинцев В'ячеслав Михайлович, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, завідувач кафедри історії Росії; кандидат історичних наук, доцент Мирончук В'ячеслав Дмитрович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, доцент кафедри російської історії.

Актуальність дисертації полягає в тому, що вона заповнює відчутні прогалини в історіографії важливої та складної проблеми дослідження системи народної освіти Російської імперії в Криму кінця XVIII – початку XX ст. Новизна дисертації полягає в тому, що дисертантка на основі ґрунтовної історіографічної та джерельної бази провела комплексне дослідження процесу становлення і розвитку державної системи народної освіти Російської імперії в Криму, виявила особливості генезису освіти в Криму.

У дисертації здійснено комплексний аналіз джерельної бази досліджуваної проблеми, виявлено і введено до наукового обігу значну кількість маловідомих й зовсім невідомих архівних та друкованих джерел. Автором реконструйовано цілісну картину історії становлення і розвитку державної системи народної освіти Російської імперії в Криму та виявлено специфіку становлення і розвитку системи освіти в Криму в порівнянні з північними повітами Таврійської губернії. Здобувачка охарактеризувала процес створення і діяльність різних типів навчальних закладів початкового і середнього рівня протягом кінця XVIII – початку XX ст. та дослідила історію виникнення і розвитку Константинівського реального училища в м. Севастополі і Імператорського Лівадійського училища відомства двора і уділів. У науковому дослідженні проаналізовано діяльність провідних педагогів Криму в справі навчання і виховання учнів, а також встановлено імена видатних учителів Криму і вихованців, що залишили значний слід в історії.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати можуть бути використані в курсі всесвітньої історії, історії України, історії Криму, при складанні спецкурсів з історії освіти, історії культури. Матеріал може бути корисний студентам, що навчаються в педагогічних ВНЗ. Крім того, він може зацікавити органи місцевого самоврядування, громадські організації і державні органи освіти при визначенні напрямів і пріоритетів освітньої політики України на сучасному етапі. За темою дисертації автором опубліковано 10 статей, сім з них – у фахових виданнях.

Сігалова Наталя Олександрівна «Діяльність соціалістів-революціонерів Південної України напередодні та в період революції 1905–1907 рр.» – 07.00.01 – історія України.

Робота виконана на кафедрі історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Науковий керівник: доктор історичних наук, професор Світленко Сергій Іванович, Дніпропетровський національний університет, в. о. завідувача кафедри історії України, декан історичного факультету.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, доцент Бевз Тетяна Анатоліївна, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, головний науковий співробітник; кандидат історичних наук Сусоров Сергій Вікторович, Херсонський національний технічний університет, доцент кафедра українознавства.

Актуальність теми дисертації обумовлена необхідністю та доцільністю комплексного вивчення теоретичних і практичних проблем становлення та діяльності політичних партій та організацій Південної України на початку XX ст. Вивчення історичного досвіду організацій есерів становить значний інтерес для розуміння минулого політичних партій і рухів підросійської України як одного з найважливіших аспектів історії суспільства та влади в країні на початку XX ст.

Наукова новизна дослідження визначається постановкою і розробкою теми як самостійної й цілісної дослідницької проблеми. Автор уперше в українській історіографії комплексно дослідила дану тему. У процесі проведення пошукової роботи вивчено матеріали 18 архівних фондів (157 одиниць зберігання), з них переважна більшість уперше введена до наукового обігу. Дисертанткою досліджено процес зародження організації Партії соціалістів-революціонерів у південноукраїнському регіоні на початку XX ст., їхню організаційну структуру, соціальний, національний та віковий склад.

Вивчено основні форми та методи діяльності комітетів і груп есерів упродовж 1902–1904 рр., а саме ведення агітаційно-пропагандистської, видавничої та бойової діяльності і проаналізовано персональний та кількісний склад комітетів і груп есерів південного регіону України, стратегічно-тактичні основи їхньої діяльності у 1905–1907 рр., простежено процес формування організацій українських соціалістів-революціонерів та груп есерів-максималістів. Досліджено та висвітлено форми та методи діяльності організацій соціалістів-революціонерів Південної України в період Першої російської революції.

Основні результати дослідження можуть бути використані в процесі підготовки лекційних курсів з історії України, спецкурсів з історії політичних партій України та Росії, історії Першої російської революції 1905–1907 рр. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження викладено у семи публікаціях, серед яких чотири – у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Чепурко Олександр Олексійович «Ідейні погляди та діяльність меншовиків Катеринославської губернії в 1903–1907 рр.» – 07.00.01 – історія України.

Робота виконана на кафедрі історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Науковий керівник: доктор історичних наук, професор Світленко Сергій Іванович, в. о. завідувача кафедри історії України, декан історичного факультету.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Турченко Федір Григорович, Запорізький національний університет, завідувач кафедри новітньої історії України, проректор із науково-педагогічної та навчальної роботи; доктор історичних наук, доцент Сарнацький Олександр Петрович, Запорізький національний технічний університет, доцент кафедри міжнародних економічних відносин.

Актуальність даної праці зумовлена необхідністю комплексного вивчення історії меншовизму і визначення його ролі в політичній історії українських земель на початку ХХ ст.

Наукова новизна дослідження відзначається постановкою і розробкою теми як самостійної й цілісної дослідницької проблеми. Автор уперше у вітчизняній історіографії комплексно дослідив тему. Сукупність історіографічної та джерельної бази дозволили дисертанту поставити та розв'язати комплекс наукових проблем. Виходячи з наукових положень дисертації, можна констатувати отримання нових обґрунтованих висновків, які демонструють повну реалізацію поставленої в дисертації мети.

У дисертації всебічно проаналізовано та з'ясовано ступінь наукової розробки теми дослідження у вітчизняній та зарубіжній історіографії і виокремлено актуальні проблеми історії діяльності меншовиків Катеринославщини, які були не достатньо розглянуті в наукових історичних працях, окреслено перспективні напрями майбутніх студій. Дослідник висвітлив процес становлення соціал-демократичних осередків на Катеринославщині та сутність ідейних протиріч у партійних організаціях губернії в 1890 – 1903 рр., дослідив процес фракційного самовизначення та організаційну роботу меншовиків губернії в 1903–1904 рр. Дисертант проаналізував програмні основи партійної роботи, основні форми і методи діяльності меншовиків напередодні та у роки Першої російської революції, а також окреслив мережу соціал-демократичних угруповань Катеринославщини, їхню організаційну побудову, простежив динаміку зростання чисельності членів організацій РСДРП у 1903–1907 рр.

Репрезентативність джерельної бази роботи дала змогу авторові уникнути односторонності при аналізі подій і явищ та забезпечила обґрунтованість висновків. Системний і критичний підхід дисертанта у використанні досягнень історичної науки, широкого кола джерел, застосування сучасної методології допомогли розв'язати складну, багатогранну й актуальну наукову проблему. Практичне значення дисертації полягає у можливості використання отриманих результатів у навчальному процесі, при підготовці наукової й методичної літератури з історії України, спецкурсів з історії політичних партій України та Росії, соціал-демократії, революції 1905–1907 рр.

За темою роботи дисертантом опубліковано вісім статей, зокрема три – у фахових наукових виданнях. Висновки та результати дослідження пройшли належну апробацію на міжнародних та регіональних наукових конференціях.

Усі дисертації затверджені ВАК України.

Надійшла до редколегії 18.12.2010

ЗМІСТ

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ

Поляков С. І., Шляхов О. Б. До 85-річчя від дня народження професора Анатолія Михайловича Черненка	3
Мирончук В. Д., Толстих І. В. Дмитро Павлович Пойда – історик і наставник	10
Вашенко В. В., Дмитрієва В. А., Святець Ю. А., Топка Р. В. Primum Vivere – Primum Agere (до 60-річчя від дня народження доктора історичних наук, професора Віталія Васильовича Підгаєцького)	17

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Портнов А. В. Між становим, конфесійним та етнічним підходами: вибір стратегії політики російської імперії щодо Правобережної України на початку XIX ст.	25
Яшин В. О. Діяльність першого (Єлисаветградського) комітету з допомоги постраждалим євреям (1881–1882 рр.)	29
Долецький Е. В. Злочинність у Таврійській губернії другої половини XIX ст. (аналіз даних кримінальної статистики)	36
Грищенко К. С. Штрих до портрету підприємців Наддніпрянської України кінця XIX ст.	42
Остропольська М. В. Михайло Павлик і Леся Українка: особливості культурно-інтелектуальних зв'язків	46
Грищенко Л. В. Заселення Катеринославської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. як основний фактор посилення урбаністичних процесів у регіоні	52
Медяник В. Ю. М. Ф. фон Дітмар: маловідомі сторінки життя та діяльності	59
Антипенко В. В. Земська реформа на Правобережній Україні 1911 р. в політиці вищих органів влади Російської імперії	64
Хоречко А. М. Участь дворян Катеринослава у діяльності Катеринославської архівної комісії	70
Городецький О. В. Проведення та реалізація антирелігійної політики КП(б)У щодо польської національної меншини на Півдні України (1921–1928 рр.)	73
Бойко О. В. «Нелегальні» методи протидії православної церкви антирелігійній політиці в Україні у 1920–1930-х рр.	80
Романець Н. Р. Роль репресій у здійсненні хлібозаготівельної кампанії 1934 р.: до питання про причини голоду 1934–1935 рр. на Дніпропетровщині	87
Нікілєв О. Ф. Сфера культурно-побутового обслуговування українського села у 1950-ті – середині 1960-х рр. у вимірі повсякденності	94

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Год Н. В. Еразм Роттердамський – «Вольтер XVI століття»	100
Земський Ю. С. Внутрішні заходи в політиці Російської імперії та зовнішні чинники впливу як складники проімперських настроїв російської громадськості середини XIX ст.	106
Венгер Н. В. Проблеми розробки та реалізації реформи ліквідації колоністського статусу в Російській імперії (1871): меноніти та влада у конфлікті	114
Бородіна О. Б. Цілі і методи Російської імперії у справі встановлення дипломатичних відносин з Японією	122
Ходченко О. Є. Адаптація менонітів у Північній Америці: трансформація ідентичності (1874–1923 рр.)	129
Мінаєва Т. В. Російські військовополонені в таборах Німеччини в роки Першої світової війни: основні порушення норм утримання	133
Грищенко О. Б. До питання про основні причини перенесення столиці РСФРР з Петрограда до Москви у березні 1918 р.	140
Коломоєць О. Ю. До питання про внутрішньопартійну боротьбу напередодні XV з'їзду ВКП(б)	145
Меметов В. С., Данилов А. А. Новые тенденции в украинно-российском интеллигентоведении	150

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Болебрух А. Г. Специфика истории как науки (к постановке проблемы)	155
Святець Ю. А. Фальсифікація та дезінформація в історичних джерелах	160
Грачевська Т. О. Сюжети з історії Хмельниччини у науковій спадщині П. В. Феденка	168
Давидова А. М. Від сімейного архіву до самостійного фонду: еволюція документального зібрання родини Лазаревських.....	173
Івлєва Я. А. Класифікація архівних джерел з історії духоборської, молоканської та скопечької сект Таврійської губернії першої половини XIX ст.	182
Руднев М. А. Семантико-типологическое истолкование идеологии консерватизма в русской политико-философской мысли второй половины XIX – начала XXI вв. (А. Д. Градовский – Н. А. Бердяев – А. Г. Дугин)	189
Тропіна А. А. Джерела з історії політики коренізації в Кримській АСРР у фондах Державного архіву Російської Федерації.....	195
Бородін Є. І. Матеріали науково-практичних конференцій з питань молодіжної політики як історичне джерело (90-ті роки XX століття).....	201
Польовий М. А. Перспективи нелінійного моделювання у вивченні процесів політичної історії	212

АРХЕОЛОГІЯ

Тесленко Д. Л. Ідеал науковості та стратегії інтерпретації пам'яток доби ранньої бронзи степів Східної Європи	219
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ

Світленко С. І. Плагіатні підробки й компіляції від докторанта І. А. Коляди	228
Кривий І. О. Анотований огляд докторських і кандидатських дисертацій з історичних дисциплін, захищених у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара у 2009 р.	234

Наукове видання

**ВІСНИК
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія: ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

Заснований у 1993 р.

Випуск 19

Українською та російською мовами

**Свідоцтво про державну реєстрацію державного засобу масової інформації
серія КВ № 7898 від 17.09.2003 р.**

Редактор Т. А. Ягельська
Технічний редактор В. А. Усенко
Коректор Т. А. Ягельська

Підписано до друку 30.08.2011. Формат 70×108¹/₁₆. Папір друкарський. Друк плоский.
Ум. друк. арк. 21,35. Ум. фарбовідб. 21,35. Обл.-вид. арк. 26,8. Тираж 100 пр.
Вид. № 1525. Зам. № .

Свідоцтво держреєстрації ДК № 289 від 21.12.2000 р.
ДП «Видавництво ДНУ»,
пр. Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, 49010
Друкарня ДНУ, вул. Наукова, 5, м. Дніпропетровськ, 49050